

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan
onomalogiyasının
əsasları*

II cild

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan
onomalogiyasının əsasları*

II cild

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun "Seçilmiş əsərləri" toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları.

II cild (2 cilddə). Bakı, 2019. 432 səh.

Monoqrafiyanın bu cildində konkret olaraq Azərbaycan onomalogiyası məsələləri araşdırılır. Burada Azərbaycanın antroponim, etnonim, toponim, hidronim, zoonim, kosmonim və ktematonimlərinin yaranma və inkişaf qanunauyğunluqları, onların dilin lüğət tərkibindəki mövqeyi və s. nəzəri-tətbiqi məsələlər təhlil olunur.

Kitabdan universitet tələbələri, magistr, aspirant, elmi işçilər, müəllimlər, habelə bu sahə ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi faydalana bilər.

Onomalogiyanın bütün sahələrini əhatə edən bu əsər rus, türk və ingilis dillərində nəşr olunmuşdur.

ISBN 9 789952 835854

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadqurbanov.az

GİRİŞ

Onomastikanın tədqiqi xalqın və onun dil tarixinin ətraflı öyrənilməsi deməkdir!

Azərbaycan onomastikasının tədqiqi müasir dilçiliyin ən ümdə problemlərindəndir. Bu sahədə XX əsrin II yarısından başlayaraq xeyli tədqiqat işləri görülmüşdür. Hazırkı Azərbaycan ərazisi ilə yanaşı Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan), Cənubi Azərbaycanda (İran), Gürcüstan, Əfqanıstan və digər ölkələrdə olan minlərlə türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlər təhlilə cəlb edilmiş və onomastik elmi tədqiqatlarda linqvistik mövqedən çox gərəkli və dəyərli fikirlər söylənilmiş, əsaslı, inandırıcı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Kəmiyyət və keyfiyyətə böyük nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq, hələ də görülməsi işlər az deyildir. İstər nəzəri, istərsə də tətbiqi onomalogiya sahəsində öz həllini gözləyən aktual mövzular, problemlər saysız-hesabsızdır.

Xalqımızın inkişaf tarixinin bütün dövr və mərhələlərinin öyrənilməsində etnonimlərin aydınlaşdırılmasının rolu olduqca əvəzsizdir. Təəssüflər olsun ki, mövcud onomastik tədqiqatların bir çoxunda qəbilə, tayfa hesab edilən çoxlu adlar sadalanır. Tarixi onomalogiya istiqamətində bu qeyri-dəqiqliyə son qoymağın vaxtı çatmışdır. İndi hər şey öz adı ilə çağırılmalı, öz keçmiş tarixi və düzgün ünvanı, məzmunu ilə açıqlanmalıdır. Belə bir tələb müasir elmin indiki inkişaf vəziyyətindən və ciddi tələblərindən irəli gəlir. Digər elm sahələrində olduğu kimi, birtərəfli, yaxud

uydurma fikirlər onomastik tədqiqatları da faktı saxtalaşdırmağa yönəldə bilər ki, bu da elm üçün son dərəcə qorxulu təhlükə yaradar.

Azərbaycan ölkəsi onomastik tərkibcə (xüsusi adların məzmunu və sistemi) çox zəngin və rəngarəngdir. Bu xüsusiyyətlərin düzgün açıqlanması, xalqımızın tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, dilinin keçmişinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də onomastikadan bəhs edən onomalogiyanın – tədqiqatçı onomoloqların qarşısında olduqca böyük və məsuliyyətli elmi vəzifələr durur!

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ ONOMASTİK VAHİDLƏRİNİN TƏSNİFİ

Elmi tədqiqatlar arenasında çoxdan təsdiq olunmuşdur ki, əsaslı təsnifat aparmaq elmi tədqiqatın düzgün nəticələnməsinin mühüm amillərindəndir. Buna görə də hər bir materialın düşünülmüş təsnifi böyük elmi mahiyyət daşıyır. Başqa sahələrdə olduğu kimi, dil vahidlərinin təsnifində, xüsusilə onomastik materialın bölgüsündə bir sıra qanunauyğun prinsiplərdən istifadə olunur. Bunlardan ən başlıcası dil materialının məzmun və əhatə dairəsinin nəzərə alınmasıdır.

1.01. ONOMASTİK MATERİALLARIN ƏHATƏ MASŞTABI

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dili zəngin və rəngarəng onomastik tərkibə malikdir. Bunu aydın görmək üçün aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

“Atam Rzaqulu deyərmiş ki, mənim üç oğlum, bir qızım olacaqdır. Onlara bu adları qoyacağam: *Qəhrəman*, *Rüstəm*, *Süleyman*, *Mahtaban*. Atamın bu arzusu əmələ gəlir.

Böyük oğlu *Qəhrəman* öz sağlığında, hələ uşaq ikən vəfat edir. Mənim təvəllüdumdən iki ay sonra özü də vəfat edir. Üç körpə uşağın pərvəriş, təlim və tərbiyəsi anam *Dürnisənin* öhdəsinə düşür. Dayım *Səfərli Vəlibəyov* (Zaqafqaziya seminariyasının müəllimi) bacısının bu ağır vəzifəsi-

ni bir qədər yüngülləşdirmək məqsədilə böyük qardaşım *Rüstəmi* altı yaşında uşaq ikən yaşadığı Qori şəhərinə aparır. Orada öz yanında hazırladıb Tiflis şəhərində gimnaziyaya qoyur. Mən də bacım *Mahtabanla* anamın himayəsində, *Seyidli* kəndində yaşamağa başladım. Seyidli kəndi indiki *Ağdam* şəhərinin bir hissəsidir. Uşaqlıq həyatımın böyük hissəsi bu kənddə keçmişdir" (S.S.Axundov). "Razin qəsəbəsindəki "*Şahin*" idman kompleksi xalq tikintisi üsulu ilə, iməcilik zamanı əldə olunmuş vəsait hesabına yaradılmışdır" ("*Bakı*" qəzeti). "Zabrat qəsəbəsindəki 192 nömrəli məktəbin nəzdində fəaliyyət göstərən "*Qaranquş*" düşərgəsi öz köhnə dostlarını yenidən qoynuna almışdır" ("*Azərbaycan müəllimi*" qəzeti).

Misallardakı *Rzaqulu*, *Qəhrəman*, *Rüstəm*, *Süleyman*, *Mahtaban*, *Dürnisə*, *Səfərli*, *Vəlibəy* şəxs adlarını bildirdiyi kimi, *Seyidli* kənd, *Ağdam* şəhər, "*Şahin*" idman kompleksi, "*Qaranquş*" düşərgəsi, "*Bakı*" və "*Azərbaycan müəllimi*" söz və söz birləşmələri qəzetlərin adlarıdır. Onomastik leksikamız geniş əhatəli olub, dil faktları ilə də son dərəcə zəngindir. Burada vahidlərin semantik cəhətləri, struktural əlamətləri, yaranma yolları və başqa xüsusiyyətləri linqvistik baxımdan diqqəti xüsusilə cəlb edir.

1.02. ONOMASTİK VAHİDLƏRİN BÖLGÜSÜ

Dilin lüğət tərkibində onomastik leksikanın xüsusi mövqeyi olduğu kimi, buraya daxil olan vahidlər müxtəlif cəhətlərinə görə ayrı-ayrı sistem və ya yarım sistem təşkil edir. Lakin deməliyə ki, indiyə qədər dilçilik elmində bu vahidlərin ümumməqbul hesab edilən təsnifi verilməmişdir. İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də xarici ölkə elmində onomastik vahidlərin təsnifində çoxmüxtəliflik var-

dır. Belə ki, bəzi alimlər onomastika dedikdə, ancaq canlı varlıqların adlarının cəmini başa düşmüşlər. Rus onomoloqu V.K.Çıçakov yazır: “Canlı varlıqların xüsusi adlarını öyrənən elmə onomastika deyilir”.¹ Bu qeyri-elmi fikrə əsaslanılsa, onomastik vahidlər tam əhatə oluna bilməz. Türkoloji dilçilikdə də bəzən toponimika onomastikaya aid edilməyib onunla bərabərhüquqlu şöbə kimi göstərilir.

Ümumiyyətlə, ümumi dilçilikdə onomastik tərkib haqqında istiqamətverici dəqiq konsepsiya olmadığı kimi, türkoloji dilçilikdə də onomastik vahidlərin konkret təsnifinə təsadüf edilmir.

Dilin başqa vahidlərində olduğu kimi, onomastik leksikanın da təsnifində müəyyən prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır. Onomastik vahidlər təsnif edilərkən başlıca olaraq mənə və məzmun nəzərə alınmalıdır. Belə ki, eyni xarakterə malik və eyni səciyyəli mənanı bildirən onomastik vahidlər xüsusi cərgədə və müəyyən başlıq altında qruplaşdırılır. Deyilən cəhətlər nəzərə alınaraq dilimizdəki xüsusi sözləri – onomastik vahidləri hələlik aşağıdakı müstəqil qruplara bölmək olur:

1. Antroponimlər	5. Zoonimlər
2. Etnonimlər	6. Kosmonimlər
3. Toponimlər	7. Ktematonimlər
4. Hidronimlər	

Bu qruplar arasında antroponim və toponimlər kəmiyyətcə daha geniş yer tutur. İlk dövrlərdən başlamış onomastika qrupları arasında möhkəm və qarşılıqlı əlaqə olmuş və indi də bu əlaqə mövcuddur.

¹ В.К.Чичаков. Из истории русских имен, отчество, фамилий. Учпедгиз. М., 1959. с.5.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİ

Müasir Azərbaycan dili zəngin antroponimik leksikaya malikdir. Azərbaycan onomastik mənbələrində antroponimik kateqoriyalara dair külli miqdarda dil faktları özünü göstərir.

Nümunə üçün bədii parçalara nəzər salaq: “Bunun gözünün ağı-qarası *Fərman* adında bircə oğlu var idi” (Ə.Haqverdiyev). “Bu cavan qız – *Həsənova Mənzər* ali təhsildən sonra uzun illər zəhmət çəkib qalın bir əsər yazmış, alimlər məclisinə təqdim etmişdir” (M.Cəlal). “Hər adamın iki-üç ləqəbi var: *Baftalı Səməd, Tın-tın Səfər, Qur-qur Əlikram, Sayıq Muradlı, Tuluq Kərim, Xaşal Məsim*” (Əfqan). “Nazir ona Sabirin şeirlərindən əlavə sual verdi” (M.Cəlal). “O vaxt *İsrafil İsrailzadə* söz istəməmişdi, indi kim idi ona söz verən?” (Əfqan). “Müəllim jurnalı yoxlayır, adları oxuyurdu: *Murad Həsənzadə, Zərifə Əli qızı, Qurban oğlu, Ədalət Teymurlu...*” (M.Cəlal).

Bu misallardakı fərqləndirilən *Fərman, Mənzər, Həsənova, Baftalı Səməd, Tın-tın Səfər, Sabir, İsrailzadə, Əli qızı, Qurban oğlu, Teymurlu* və sair sözlərin dildəki funksiya və semantikasını eyni deyildir. Bunların hər biri müəyyən məqsəd üçün işlənir və xüsusi vəzifə daşıyır. Elə buna görə də antroponim anlayışına şəxslə bağlı hər bir xüsusi ad kateqoriyası daxildir. Məsələn, şəxs adları, fəsilialar, ata adları, ləqəblər, təxəllüslər və titullar.

Bu xüsusi ad kateqoriyalarının hər birinin özünəməxsus yaranma mənbəyi və səbəbləri vardır. Məsələn, şəxs adı, əsasən, ata-ana tərəfindən verilir. *Fəsilia* azərbaycanlılarda,

əsasən, ata tərəfindən keçir. Azərbaycan dilində hər bir şəxsin antroponimik modelində *ata adı* mütləq öz əksini tapır. Ləqəb şəxsə ata-ana tərəfindən deyil, başqaları tərəfindən verilir. *Təxəllüsü*, əsasən, bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarlar özləri seçir. *Titul* şəxsə ancaq dövlət tərəfindən rəsmi qaydada verilir. Məsələn, *Azərbaycan Xalq yazıçısı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Mehdi Hüseyn*. Bu modeldə göstərilən iki titul Mehdi Hüseynə dövlət tərəfindən xüsusi qərar və fərmanla verilmişdir.

2.01. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ ANTROPONİMİK KATEQORİYALARIN TƏSNİFİ

Dildəki antroponimlərin rolu və vəzifəsi eyni deyildir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə cəmiyyətdə işlənən antroponimlər bir-birindən fərqlənmişdir. Məsələn, Azərbaycan xalqının qədim yaşayış dövründə ancaq şəxs adları əsas olmuşdur. Həm də bu adlar təsviri xarakter daşmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən şəxs adları buna parlaq misaldır. Həmin dövrdə familiya, ata adı, titul, ləqəb və s. antroponimik kateqoriyalar ya tamamilə işlənməmiş, ya da çox az işlənmişdir. Lakin bir qədər sonra, təxminən, orta əsrlərdə ad və ata adı yanaşı işlənmişdir. Azərbaycan xalqının adət-ənənəsinə familiya, əsasən, XIX əsrdən daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, antroponimik kateqoriyalar müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində iki formada işlənir:

- a) Əsas adlar;
- b) Köməkçi adlar.

a) Əsas adlar kateqoriyası

Rəsmi qeydiyyatla alınan adlar əsas və ya başlıca sayılır. Azərbaycanlılar içərisində elə bir adam ola bilməz ki, onun

şəxsi adı və yaxud atasının adı olmasın. Şəxsin əsl adı, atasının adı və фамиliyası Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktları Qeydiyyatı (VVAQ) idarəsində rəsmi şəkildə qeydə alınır. Buna görə də həmin antroponimik kateqoriyalar cəmiyyətdə şəxsin varlığını bildirmək üçün əsas rola malikdir.

Lakin bir sıra xalqlarda bu əsas antroponimik kateqoriyaları təşkil edən modellər eyni formada deyildir. Bəzilərinə ancaq şəxs adı və ata adı işlənir, фамиliya işlənmiş, bəzilərinə isə antroponimik modeldə ata adı işlənmiş, bunun əvəzində ad və фамиliya işlənir (məsələn, Orta Asiyada yaşayan koreyalılarda¹ olduğu kimi).

Əlifba kataloqlarında, bir qayda olaraq, фамиliyaların əvvəldə gəlməsi diqqəti cəlb edir. Belə olduqda antroponimik modeldə daxili yerdəyişmə baş verir. Məsələn, *Qocayev Həmid Hüseyn oğlu, Quliyev Xanlar Həsənqulu oğlu, Dadaşov Dadaş İkrəm oğlu* və s. (ASE, III cild, Bakı, 1979). Misallardan görüldüyü kimi, фамиliya addan əvvəl, ata adı isə sonra işlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin antroponimik modeli aşağıdakı kimidir:

Müasir Azərbaycan antroponimik modeli (MAAM)		
Ad	Ata adı	Fамиliya
Əli	Səməd oğlu	Xuluflu
Qüdrət	Nəriman oğlu	Rəhimli
Səlim	Qasım oğlu	Sadıqzadə
Sona	Həşim qızı	Həsənova
Sevil	Bəşir qızı	Məmmədli
Elxan	Sərdar oğlu	Xəlilov

¹ Вах: Р.Ш.Джарлы-Гасинова. К характеристике современной антропонимической модели корейцев, проживающих в сельских районах Узбекской ССР. «Ономастика Средней Азии» тәсвүәси. М., «Наука», s.203.

Müasir Azərbaycan ədəbi şifahi nitqində qeyd etdiyimiz antroponimik modellər çox zaman bütövlükdə işlənir. Bəzən ad təklikdə, bəzən də familiya ilə birlikdə işlənir. Ata adı şifahi nitqdə çox az işlənir. Ancaq şifahi rəsmi nitqdə antroponimik model bütövlükdə işlənir.

b) Köməkçi adlar kateqoriyası

Azərbaycan antroponimik sistemində köməkçi adlar kateqoriyasına ləqəb, təxəllüs və titul daxildir. Bunlar hər hansı bir şəxsin həyatı və yaradıcılığının müəyyən mərhələsində meydana gəlir və onun ya adına qoşularaq birgə, ya da adını əvəz edərək təklikdə işlənir. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Səməd Vurğunun əsl antroponimik modeli “Səməd Yusif oğlu Vəkilov”-dur. Şairin həyat vurğunu olduğunu əks etdirən Vurğun təxəllüsü sonradan əsas modelin tərkibinə daxil olmuşdur. Beləliklə, şair çox zaman “Səməd Vurğun”, bəzən də təkə “Vurğun” təxəllüsü ilə çağırılmışdır. Şair özü də şeirlərində gah “Vurğunun düşkün adı Rüstəmi-Zal olsun gərək” deyərək ancaq təxəllüsünü, gah da “Demə Səməd Vurğun gəldi-gedərdir, Unutmaz bu oba, bu mahal məni” şəklində adını təxəllüsü ilə birlikdə qeyd edirdi.

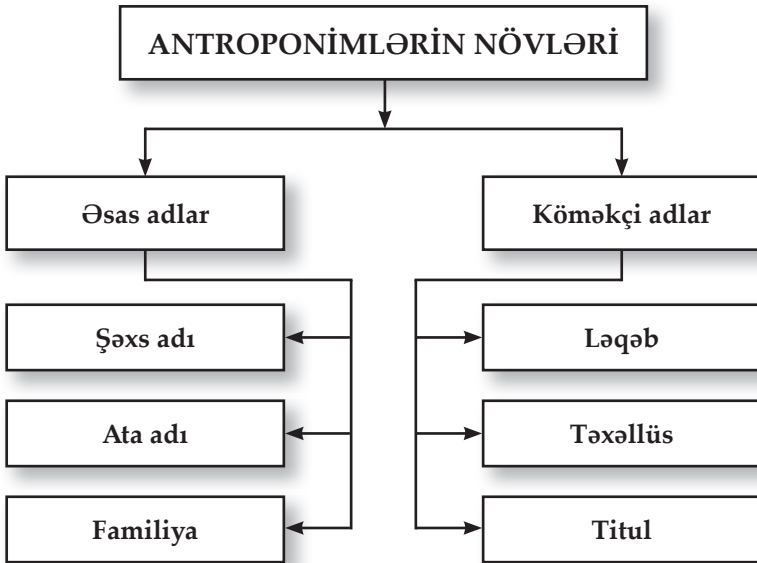
Ümumiyyətlə, köməkçi adların başlıca vəzifəsi bu və ya başqa əsas adı daşıyan şəxsin xarakterini, qabiliyyətini, zahirı görünüşünü, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyini, peşəsini, məşğuliyyətini daha aydın nəzərə çarpdırmaqdan ibarətdir.

2.02. ANTROPONİMLƏRİN NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilinin istər bədii üslubunda, istərsə də başqa üslublarında işlənən antroponimləri iki növə bölmək olar: adi – real və qeyri-adi – bədii antroponimlər.

1) Adi – real antroponimlər

Cəmiyyətdə insanları bir-birindən fərqləndirmək məqsədi ilə istifadə olunan hər bir həqiqi ad real antroponimdir. Məsələn: “Bir dəfə biz bostandan məktəbə qayıdanda *Zərifə* bir açıq qapının qabağında dayanıb həyəətə baxdı” (Ə.Əylisli). “*Müşkünaz* orta məktəbi qurtaran ili Böyük Vətən müharibəsinin topları yenicə susmuşdu” (Ə.Vəliyev). “*Mərdan* qaşqabaqlı bir sükutla budaqları aralayıb qaranlıq diblərini... mağaraları nəzərdən keçirdi” (İ.Əfəndiyev). “*Ədhəm Kərimzadə* vəzifəni rəsmi qəbul edib, stolu, mövqeyi ələ keçirmiş olsa da, hələ bir neçə müddət də arxayınlaşa bilməmişdi” (B.Bayramov). “Böyük filosof şairimiz sayılan *İmadəddin Nəsiminin* məşhur bir kəlamı vardır” (Ə.Vəliyev). “Mənim ardımca Əyin kəndindən Bakı şəhərinə gələn, ömründə birinci dəfə qatara minən atamı da burada, yazıçı dostum *Əhliman Axundov* vasitəsilə tapdım” (S.Rəhimov).

1-ci sxem

Misallardakı *Zərifə*, *Müşkünaz*, *Mərdan*, *Ədhəm Kərimzadə*, *İmadəddin Nəsimi*, *Əhliman Axundov* real antroponimlərdir.

2) Qeyri-adi – bədii antroponimlər

Ancaq yazılı ədəbiyyat və folklorda müəyyən bədii məqsədlərlə bağlı işlədilən antroponimlər qeyri-adi – bədii antroponim adlanır. Məsələn: “Ramazan nə qədər tələsirdisə, *Cinayətov* bir o qədər ağır tərپənirdi, öz vəziyyətini dəyişdirmişdi” (M.Cəlal) ...“*Anketovun* fikri şəxsi işlər, anketlər, tərcümeyi-hallar, xarakteristikalar, yoxlamalar, şəhadətnamələr, izahatlar, ərizələrlə məşğul idi” (M.Cəlal).

Bu misallardakı *Cinayətov* və *Anketov* bədii antroponimlərdir. Bunların işlənilməsinin müəyyən məqsədi vardır. Bu qrup antroponimləri aşağıdakı terminlərlə də ifadə etmək olur: poetik ad, süni ad, obrazlı ad, bədii ad. Bunların hamısından istifadə etmək olar. Lakin biz sonuncu termini daha münasib bilmişik.

Qeyri-adi – bədii antroponimlər iki cür olur: “uydurma” ad və əfsanəvi ad.

a) Uydurma adlar

Bu növ qeyri-adi – bədii adlar ən çox yazılı bədii ədəbiyyatda işlənir. Məsələn: “Nəhayət, *İclas qurusu* maqazindən kitab, dəftər alıb gətirir, qıza qol çəkdirdikdən sonra siyahı ilə verir və vaxt qoyurdu” (M.Cəlal). “Xülasə, kişinin işi hələlik yaxşı gedir, iş ki belə başlanıb, gündə yüz əmr verilsə, yəqin ki, *Daşbaşovun* daşbaşları bu əmrləri vurub qılınc kimi kəsəcəkdir” (C.Gözəlov). “Bəli, *Arxalızadə* fürsəti fəvta vermədən jurnallara əl gəzdirir və ailə tərkibi haqqında həmin gün bir arayış alıb mühasibata təqdim edir” (C.Gözəlov).

Bu misallardakı *İclas qurusu*, *Daşbaşov* və *Arxalızadə* xüsusi adları süni uydurmələrdir. Belə adların necə yarandığı və bədii mətndə nə məqsədlə işləndiyi də həmin əsərlərdə göstərilir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bu bədii vasitə çox geniş yayılmışdır. Xüsusilə Azərbaycan sovet ədəbiyyatında bədii adlardan istifadə S.Rəhman, M.Cəlal, S.Qədirzadə və başqa yazıçıların yaradıcılığı üçün daha səciyyəvidir.

b) Əfsanəvi adlar

Əfsanəvi adlara, əsasən, şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəlinir. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan belə adlara *Təpəgöz*, *Kəlləgöz*, *Div*, *Əjdaha*, *Dərviş*, *Gözəgörünməz*, *Qarı*, *Kosa*, *Qodu*, *Zümrüd* və s. misal göstərmək olar. Məsələn,

*“Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə
Qırmızı günü gördünmü?”¹*

“Məlikməmməd qılıncını çıxarıb Divin ayağını deşməyə başladı. Div gözlərini açıb qıza dedi: Qoyma, ayağımı milçək yedi”.²

“Məlikməmməd şeyləri alandan sonra padşahnan xudahafizləşib kənara çıxdı. Zümrüd verdiyi tükü oda tutdu. O saat *Zümrüd* hazır oldu”.³

“Dərviş əyləşib xəmiri kündələdi”.⁴

“Fatma evə girib gördü ki, burada bir heybətli Qarı oturub, alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy. *Qarı* qabağına bir qurbağa qoyub onu sığallayır. Bu, divin anası idi”.⁵

Ümumxalq tərəfindən uydurulan belə adlar həm də güclü obrazlılığa malik olur.

¹ Xalqın söz xəzinəsi (Tərtib edəni P.Ş.Əfəndiyev). Bakı, “Maarif”, 1985, səh.14.

² Yenə orada, səh.59.

³ Yenə orada, səh.62.

⁴ Yenə orada, səh.68.

⁵ Yenə orada, səh.88.

3) Real və bədii antroponimlərin ümumi və fərqli cəhətləri

Araşdırmalar göstərir ki, real və bədii antroponimlərin bir sıra cəhətləri yaxın, ümumi olduğu kimi, bəzi əlamətləri əsaslı şəkildə seçilir və fərqlənir. Bu ümumi və fərqli cəhətlərin aşkara çıxarılması real və bədii antroponimlərin dildəki rolunu və mövqeyini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək göstərir.

a) Ümumi cəhətlər

Real və bədii antroponimlərin aşağıdakı ümumi cəhətləri mövcuddur:

1. Antroponimlərin hər iki növü insanları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir.

Nümunələrə müraciət edək: “Şöbənin müdiri *Məmmədqulu Əlixanov*, katibi *Nemət Bəsir idi*” (Ə.Vəliyev). “*Həşim Mərdanov* sözünü bu cür qurtardı” (Ə.Vəliyev). “Mən əminəm ki, *Molla Pənah Vaqifin, Qasım bəy Zakirin, Xurşud Banu Natəvanın, Mir Möhsün Nəvvabın* yazıb-yaratdığı, mədəniyyət tariximizdə çox mühüm rol oynamış Şuşa şəhərinin qadınları yaxın gələcəkdə ictimai işləri ilə bizi sevindirəcəklər” (Ə.Vəliyev).

*“Xan qızı adını qoydu Natəvan,
Böyük Füzulini ağılatdı zaman.
Qırdılar çox sazda incə simi də,
Soydu dabanından Nəsimini də,
Adları, sanları olmayan kəslər,
Vaqifi öldürdü o bəd nəfəslər”.* (M.Dilbazi)

Bu nümunələrdə işlənən antroponimik vahidlər real və ya qeyri-real olmalarından asılı olmayaraq müxtəlif tarixi şəxsiyyət və obraz adlarını bildirir.

2. Real və bədii antroponimlərin hər ikisi milli dilin lüğət tərkibi əsasında yaranır. Məsələn, *Çəmən, Çiçək, Ulduz, Səhər, Maral* və s. real qadın adları, *Sönməz, Yaşar, Qorxmaz, Gündüz, Gümrah, Anar, Zaman* və s. real kişi adları, eləcə də *Anket Anketov, Vergülağa Nöqtələröv, İclas Qurusu, Zülümov* və s. poetik antroponimlərin yaranma mənbəyi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibidir.
3. Bədii ədəbiyyatda antroponimlərin hər iki növü vasitəsilə surət, obraz adlandırılır. Belə ki, yazıçı bəzən yaratdığı surətə xalq içərisində ən geniş yayılmış, rəğbət qazanmış adı verir, bəzən də yaratdığı obrazın xarakterinə uyğun xalq içərisində məqsədəuyğun ad tapmadıqda yazıçı özündən ad, fəmiyyə uydurmağa məcbur olur. Lakin hər iki halda adlar surətə verilir.

b) Fərqli cəhətlər

Real və bədii antroponimlərin aşağıdakı fərqli cəhətləri vardır:

1. Real adların əsas mənbəyi ümumxalq dilidir, bədii adların mənbəyi bədii ədəbiyyatdır.
2. Bədii adlar real adlardan öz obrazlılığı ilə fərqlənir.
3. Real adlar poetikləşir, lakin bədii adlar reallaşa bilmir.
4. Real adlar rəsmi dövlət sənədlərində öz əksini tapır, bədii adlara isə ancaq yazılı və şifahi ədəbiyyatda rast gəlinir.

2.03. ŞƏXS ADI KATEQORİYASI

Azərbaycan antroponimləri sistemini təşkil edən onomastik vahidlər cərgəsində şəxs adları xüsusi yer tutur. Müasir Azərbaycan şəxs adları hər cəhətdən zəngindir və bir çox xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir.

a) Şəxs adı anlayışı

Şəxs adı cəmiyyətdə insanın birinin digərindən fərqləndirilməsi üçün şərti işlədilən sözə deyilir. **Şəxs adı – idionim** insan tarixində çox qədimdən meydana gəlmişdir.

Etnik işarə olan xüsusi şəxs adlarından azərbaycanlılar da hələ lap qədimdən istifadə etmişlər. Bu ənənə uzaq keçmişdən başlayıb inkişaf etmiş və Azərbaycan şəxs adları sistemi formalaşmışdır.

Şəxs adı çox geniş anlayışdır. Elə buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəxs adı anlayışı ilə bağlı bir çox termin işlənməkdədir. Məsələn, “*adi ad*”, “*poetik ad*”, “*kişi adı*”, “*qadın adı*”, “*oğlan adı*”, “*qız adı*”, “*dini ad*”, “*səciyyəvi ad*”, “*çoxişlənən ad*”, “*azişlənən ad*”, “*dəbdə olan ad*”, “*alınma ad*”, “*məxsusi ad*”, “*qeyri-təqvim ad*”, “*müasir ad*”, “*qədim ad*”, “*köməkçi ad*”, “*qəribə ad*”, “*gözəl ad*”, “*qəşəng ad*”, “*tam ad*”, “*yarımçıq ad*”, “*nəvazişli ad*”, “*kiçiltmə ad*”, “*nadir ad*”, “*ləqəbi ad*”, “*gizli ad*”, “*qondarma ad*”, “*təsadüfi ad*”, “*süni ad*”, “*bədii ad*” və s.

Hər bir xalqın mədəni tarixində xüsusi şəxs adları böyük əhəmiyyət kəsb etmiş və edir. Elə buna görədir ki, şəxs adları məsələsi tarixən xalqın görkəmli şəxsiyyətlərinin, alim və yazıçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Böyük söz sənətkarı C.Cabbarlı bədii yaradıcılıqla yanaşı, şəxs adları ilə də yaxından maraqlanmış, bu sahədə xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. O, “*Tarixi adlar*” məqaləsində yazır ki, “...azəri ədəbiyyatına bir xidmət olmaq üçün otuz ildən bəri çəkdiyim zəhmətlər və çalışmaları nəticəsində *adlar haqqında* (kursiv bizimdir – A.Q.) qazandığım müvəffəqiyyətləri bu gün Molla Nəsrəddin səhifələrində çap edirəm və gümanım budur ki, mənim zəhmətlərimi hamı alqışlayacaqdır”.¹

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild, Bakı, 1969, səh. 132.

Şəxs adları da, başqa sözlər kimi, xalq tərəfindən yaranıb yaşadılır. Lakin bu qrup sözlər öz əlamət və xüsusiyyətləri ilə digər qrupdan, apelyativ sözlərdən fərqlənir.

b) Şəxs adlarının xüsusiyyətləri

Azərbaycan şəxs adları müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan leksik kateqoriyalardandır. Mövcud şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərindən ən başlıcası kişi və qadın adlarını bildirməsidir. Bu xüsusiyyətə görə müasir Azərbaycan şəxs adları üç qrupa bölünür: kişi adları, qadın adları, kişi və qadın üçün müştərək işlənən adlar.

1) Azərbaycan dilində kişi adları

Əsrlərin məhsulu olaraq Azərbaycan dilində forma və məzmunca müxtəlif kişi adı yaranıb ümumi bir sistemin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Müasir Azərbaycan dilində kişi adlarının mənzərəsini aşağıdakı şəkildə vermək olar:

Abbas, Abbasqulu, Abbasəli, Abdulla, Abizər, Abgül, Abuzər, Abutalıb, Aqil, Aqşin, Ağa, Ağababa, Ağabəy, Ağabəşir, Ağaqardaş, Ağaqurban, Ağadadaş, Ağadayı, Ağazal, Ağazeynal, Ağazəki, Ağayar, Ağayunus, Ağayusif, Ağakazım, Ağakərim, Ağagül, Ağalar, Ağamalik, Ağamahmud, Abı, Abış, Azay, Alış, Alov, Alı, Amil, Arslan, Afad, Ağacan, Aydınmir, Ayxan, Amal, Aran, Ağamirzə, Ağamurad, Ağamusa, Ağanəmət, Ağanəbi, Ağanəzər, Ağarəsul, Ağarəfi, Ağarəhim, Ağarza, Ağasadiq, Ağasaləh, Ağasəlim, Ağasəliman, Ağasəməd, Ağasərxan, Ağasəf, Ağası, Ağasultan, Ağasüleyman, Ağafətəh, Ağaxan, Ağahəsən, Ağahüseyn, Ağacəfər, Ağəli, Ağami, Adil, Adilgəray, Adıgözəl, Adışirin, Azad, Ayaz, Aydın, Akif, Alay, Alim, Alışan, Altay, Alxaz, Anar, Araz, Arzuman, Arif, Aruz, Atalar, Ata, Atabəy, Atakisi, Ataməli, Atamoğlan, Ataxan, Ataş, Atif, Afər, Aftandil, Aşur, Baba, Babakisi, Babaxan, Babaş, Babək, Bağı, Bağır, Bayram, Bakir, Bala, Balabəy, Balağa, Baladadaş, Balamirzə, Bala-

xan, Balaş, Baləmi, Baloğlan, Bariz, Bafadar, Behbud, Behcət, Babacan, Baxıs, Baxsı, Bahadır, Beydulla, Behzad, Bədrəddin, Bəsir, Bahaəddin, Bürhan, Bədal, Bədir, Bədirbəy, Bədirxan, Bəybala, Bəylər, Bəkir, Bəxtiyar, Bəhlul, Bəhmən, Bəhmənyar, Bəhram, Bəhruz, Bəşir, Böyük, Böyükağa, Böyükkəşi, Budaq, Bünyad, Bürcəli, Vaqif, Vazeh, Valeh, Valid, Vasim, Vasif, Vahab, Vahid, Veysəl, Vəzir, Vəzirxan, Vurğun, Varis, Vələd, Vəfadər, Veys, Vəkil, Vəli, Vəhdət, Vədadi, Vüqar, Vüsal, Qabil, Qalib, Qanbay, Qara, Qaraxan, Qaraş, Qaryağdı, Qasım, Qafar, Qafur, Qaçay, Qadir, Qəzənfər, Qənbər, Qəndil, Qədir, Qədim, Qəhəd, Qiyasəddin, Qubad, Qaim, Qaya, Qəhrəman, Qəşəm, Qiyas, Qılman, Qorxmaz, Qoşqar, Qulam, Qulaməli, Qulamirzə, Qulamrza, Qulu, Qurban, Qurbanəli, Qürbət, Qüdrət, Qoçər, Qoca, Qürur, Davud, Dadaş, Dadaşbala, Daşqın, Daşdəmir, Dəmir, Dərya, Diyar, Dilqəm, Dalğın, Dədələr, Dəyanət, Dilək, Dönüş, Dilsuz, Domrul, Dostəli, Dostməmməd, Dövlət, Dönməz, Dursun, Eyvaz, Eynulla, Eynəli, Elbəy, Eldar, Eldəniz, Elşən, Emil, Eymur, Elyar, Elman, Elməddin, Elnar, Elnur, Eltəkin, Eltuz, Eldost, Elmar, Elxan, Elçin, Elşad, Emin, Erkin, Etimad, Elgün, Eltay, Eynur, Elbir, Elvüqar, Elyaz, Elyanar, Elkömək, Eloğlu, Eltən, Elturan, Elcan, Ehtiram, Əbdül, Əbdüləli, Əbdülkərim, Əbdülxalıq, Əbdülhəmid, Əbdürrəhim, Əbdürrəhman, Əbil, Əbubəkr, Əbülqasım, Əbülfəz, Əbülfət, Əvəz, Ədhəm, Əjdər, Əziz, Əzizağa, Əzim, Əyyub, Əkbər, Ələsgər, Əli, Əlibaba, Əlibala, Əliqulu, Əlikram, Əliyoldaş, Əliyulla, Əliməmməd, Əlisəttar, Əlisəfa, Əbülhəsən, Əbdülhüseyn, Ədib, Ədil, Əzəl, Ələşraf, Əlisa, Əlisgəndər, Əlislam, Əlişan, Ənuşirəvan, Əsgər, Əhmədiyyə, Əzəmət, Əftac, Ərtoğrul, Ərol, Əlif, Əliheydər, Əlihəsən, Əlihüseyn, Əliş, Əlyar, Ələvsət, Əlfi, Əmənulla, Əmin, Əmir, Əmirqulu, Əmirəli, Əmirulla, Əmirxan, Əmircan, Əmrah, Ənvər, Ənnağı, Ərəstun, Ərşad, Əsəd, Əsədulla, Əsgər, Əsgərəli, Əfqan, Əfzəl, Əfzələddin, Əflatun, Əfrasiyab, Əfsər, Zakir, Zaman, Zamin, Zaur, Zahid,

Zeynəddin, Zöhrab, Zülal, Ziyaəddin, Zabil, Zaid, Zamir, Zahir, Zəkəriyyə, Ziya, Ziyad, Zirəddin, Zülqərnı, Zülfüqar, İbad, İbadulla, İbrahim, İbrahimxəlil, İqrar, İqbal, İdris, İzzətəli, İkrəm, İgid, İlqar, İlyas, İlkin, İltifat, İlham, İbiş, İdris, İzətulla, İmaməddin, İrşad, İsaq, İsaməddin, İltizam, İman, İnanc, İntizam, İmaməli, İmran, İnqılab, İntiqam, İrfan, İsa, İsi, İsgəndər, İsmayıl, İslam, İsmixan, İsrail, İsrafil, İsfəndiyar, İftixar, Yanar, Yavuz, Yaqub, Yalçın, Yaralan, Yarməmməd, Yasin, Yaraşiq, Yəsir, Yunis, Yasif, Yaşar, Yədulla, Yəmən, Yəhya, Yusif, Yüzbaşı, Yasəf, Yenilməz, Yüksəl, Kazım, Kamal, Kamaləddin, Kamandar, Kamil, Kamran, Kələntər, Kamyab, Kəriş, Kənan, Kərəmət, Kərəm, Kərəməli, Kərim, Kərimağa, Koroğlu, Gəray, Göyüş, Gülağa, Güləli, Gülçin, Gümrah, Gümüş, Ləyaqət, Lətif, Loğman, Lütfəli, Lütfiyar, Leysan, Maarif, Maqsud, Mayis, Mayıl, Məlik, Manaf, Mansur, Mahir, Mahmud, Mehdi, Mehdiqulu, Mehman, Məbud, Mədəd, Məlik, Məlikəjdər, Məlikəhməd, Məlikməmməd, Məlikheydər, Məlikcümşüd, Məmməd, Məmmədəğa, Məmmədbağır, Məmmədəli, Məmmədiyyə, Məmmədkerim, Məmmədnebi, Məmmədneşir, Məmmədrəsul, Məmmədsadiq, Məmmədxan, Məmmədhasən, Məmmədhüseyn, Məmmədcəfər, Mənsur, Mərdan, Məsi, Mətləb, Mail, Merac, Mehrac, Mehbala, Mehbali, Mehralı, Mehmanyar, Mehrali, Məzahir, Məmmədhənifə, Məsrur, Məsud, Məsüm, Məfruz, Məhi, Məşədi, Midhəd, Mikayıl, Mirabbas, Mirdaməd, Miri, Mirzağa, Mirzə, Mirzəhasən, Mirzəhüseyn, Misir, Möhüb, Möhsüm, Murad, Muradəli, Muradxan, Murtuz, Musa, Mustafa, Muxtar, Mübarək, Mübariz, Mübaşir, Müqbil, Müqtədır, Müzəffər, Mülətif, Mürsəl, Mürşid, Müseyib, Müslüm, Mütəllib, Mütəllim, Müxlis, Müştəq, Müşfiq, Mövlud, Mövsüm, Munis, Murtuza, Mümtaz, Məqsəd, Misirxan, Məcrud, Mətin, Məharət, Məcnun, Mirzəmi, Məhəmməd, Məhərrəm, Məcid, Mənnun, Müsafir, Müsahib, Müşavir, Nağı, Namiq, Nazim, Naib, Naim, Namaz, Namazəli, Nətiq, Nəfiq, Nəhib, Neman, Nemət, Nemətulla, Nəbi, Nəzər,

Nəzərəli, Nəriman, Nəcib, Nəsir, Nazil, Nasir, Nasil, Nasih, Nəcif, Nəcməddin, Nəzləddin, Nuru, Nuşirəvan, Nüsrətulla, Nizam, Nəsrəddin, Nəsrulla, Nəcəf, Nəcəfqulu, Nizaməddin, Nizami, Niyaz, Niftəli, Niftulla, Nihad, Nicat, Novruz, Novruzəli, Nurəddin, Nurəli, Nurlan, Nurulla, Nuhbala, Nüsrət, Nofəl, Nurad, Nuh, Niyazi, Oqtay, Oğul, Orduxan, Oruc, Orucəli, Ozan, Orxan, Osman, Ocaqverdi, Ocaqqulu, Özdəmir, Ölməz, Ömər, Övsət, Ötkəm, Paşa, Pənah, Pərviz, Pirverdi, Pirqulu, Pirməmməd, Poladxan, Pirəli, Piri, Pirim, Polad, Peyman, Raqib, Ramazan, Ramiz, Ramil, Rasim, Razi, Rais, Ramid, Ramin, Rasəddin, Rauf, Rafiq, Rahib, Rəzzaq, Rəmzi, Rahil, Rahim, Rəfiq, Ruzbeh, Rəsib, Rəsul, Rəfail, Rəfi, Rəhim, Rəhman, Rəcəb, Rəcəbəli, Rəşad, Ruslan, Raci, Rəşadət, Rəşid, Rza, Rzaqulu, Rizvan, Rövşən, Ruhulla, Rüstəm, Rüfət, Sabir, Sabit, Sabutay, Savalan, Sadıq, Sayad, Sarvan, Sahib, Sevindik, Seymur, Seyfəl, Seyfi, Seyfulla, Səadət, Sədyar, Səid, Saib, Seyid, Seyran, Seyfəddin, Sədri, Səbuhi, Sədi, Sədrəddin, Sədulla, Səyyar, Sərvət, Siracəddin, Səyavuş, Səyab, Səlim, Səlman, Səməd, Səməndər, Sənan, Sərvər, Sərdar, Sərxan, Səttar, Səfa, Səfər, Səfərəli, Səfi, Səfiqulu, Səftər, Səhhət, Simnar, Sirac, Süleyman, Söhbət, Söhrab, Sücaəddin, Sədri, Saday, Salman, Samit, Samid, Sabil, Sevdik, Sevdimalı, Sevindim, Sədra, Səyyar, Sərxan, Səfər, Sidqi, Simurğ, Sirdaş, Sulduz, Surxay, Sübhü, Sönməz, Tağı, Talib, Tamerlan, Tanrıverdi, Tapdıq, Tariyel, Tahir, Tacəddin, Teyyub, Teymur, Telman, Təvəkkül, Təyyar, Tale, Tarxan, Teyfur, Təhmas, Timurçin, Türbət, Təməl, Tələt, Tərxan, Təhmasib, Təhməz, Təhsin, Toğrul, Tokay, Tofiq, Turab, Tural, Turan, Uğur, Uruz, Uğuz, Umud, Urfan, Ucal, Üzeyir, Ülfət, Ümid, Ülvü, Ürfan, Faiz, Fazil, Faiq, Fariq, Fariz, Fateh, Feyzi, Feyzulla, Fəqan, Fəzli, Fərməz, Fərzəli, Fərac, Fərid, Fail, Faris, Faruq, Feysəl, Fəyyaz, Fəraculla, Fərhan, Fərrux, Fərhad, Fətəli, Fəttah, Fətulla, Fəxrəddin, Fəxri, Fikrət, Firdoosi, Firudin, Firuz, Feyruz, Fuad, Füzuli, Faxir, Fəda, Fərzənd, Fövzi, Xaqan, Xalid,

Xalıq, Xanbaba, Xandadaş, Xanəli, Xanəmi, Xanəhməd, Xanlar, Xanoğlan, Xansuvar, Xasay, Xasməmməd, Xaspolad, Xeybər, Xaqani, Xalid, Xalis, Xan, Xankişi, Xanbala, Xanqulu, Xanlar, Xası, Xeyri, Xeyrulla, Xəzər, Xəyyam, Xələf, Xəlil, Xəndan, Xıdır, Xosrov, Xudaverdi, Xudad, Xudayar, Xudu, Xurşud, Xürəm, Xətib, Habil, Haqverdi, Hadi, Hacağa, Hacəli, Hacı, Hamid, Həbibulla, Harun, Hafiz, Həsənbala, Həsənqulu, Həsənəli, Halay, Hatəm, Hacıməmməd, Haşım, Heybət, Heydər, Həbib, Həzi, Həmzə, Həmid, Həsən, Həsənağa, Həsi, Hörmüz, Hünər, Hüsəməddin, Hidayət, Hümmət, Hüseyn, Hüseynağa, Hüseynbala, Hüseynqulu, Hüseynəli, Hüsü, Hüsni, Çərkəz, Çəpəy, Çingiz, Cabbar, Cabir, Cavad, Cavanşir, Cavan, Cavid, Cəmaləddin, Cənəli, Cahangir, Cahid, Ceyhun, Cəbi, Camo, Cahanbaxş, Comərd, Cuma, Cümşüd, Canlar, Cəbrayıl, Cəlal, Cəlil, Cəmsid, Cəmil, Cənnətəli, Cəfər, Cəfərqulu, Cığatay, Coşqun, Cövdət, Cavidan, Cəsərət, Cəsür, Şaban, Şaiq, Şakir, Şamil, Şəmsəddin, Şəmsi, Şamxal, Şahbaz, Şahvələd, Şahin, Şahmar, Şahmərdan, Şahpələng, Şövqi, Şahlar, Şahmur, Şahsuvar, Şahid, Şəmsəddin, Şəkərəli, Şəmsi, Şəmşir, Şənlik, Şərafəddin, Şərif, Şərifulla, Şəhriyar, Şirvan, Şirzad, Şirəli, Şubay, Şükür, Şücaət, Şıxı, Şöhrət, Şücaətdin.

Təxmini hesablamalara görə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində 1000-ə qədər kişi adı işlənir. Kişi adlarının başlıca xüsusiyyəti mərdlik, cəsərət, igidlik, möhkəmlik və s. kimi mənalar əsasında yaranmaqdan ibarətdir. Məsələn, *Polad, Mətanət, Dəyanət, Vüqar, Aslan, Atəş, İldırım, Dəmir, Mübariz, Qalib, Qorxmaz, Qüdrət, Qədir, Dönməz, Əzəmət, Zabit, İgid, İnqilab, İntiqam, Yenilməz, Hünər, Cahangir, Rəşadət, Cəsərət, Cəsür, Comərd* və s. adlar bu qəbildəndir.

Kişi adlarının yaranmasında xalqın istək və arzusu, sevinci, kədəri də müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Məsələn, *Sevindik, Tapdıq, Alim, Vüsal, Qürbət, Dilək, Dilənçi, Dönüş, Əhsən, Amin, Murad, Mübarək, Salam, Səadət, Tale,*

Ucal, Ümid, Şöhrət, Yadigar və s. adların mənasında həmin anlayışlar özünü göstərir.

Bir sıra kişi adları başqa dillərdən hazır şəkildə alınmış və onlar indi də dilimizin antroponimik sistemində məhsuldar şəkildə işlənir. Məsələn, *Əhməd, Əli, Abbas, Abdulla, Qasım, Məmməd, Məhəmməd, İdris, Musa, Vəli, Bəhram, Valeh, Bəşir, Əjdər, Əvəz, Əsəd, Vaqif, Asif, Vasif, Vəkil, Vələd, Qüdrət, Qafar, Əkrəm, Əyyub, Əsgər, Zahid, İsmayıl, Yunis, Yasin, Maqsud, Məcid, Məhərrəm, Mikayıl, Ramiz, Rəşid* və s. adlar bu tiplidir.

2) Azərbaycan dilində qadın adları

Qadın adları kişi adları ilə bərabər meydana çıxmışdır. Lakin qadın adları mənasına görə kişi adlarından fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində istifadə olunan qadın adlarına xas olan başlıca cəhətlərdən biri bu növ adların, əsasən, zəriflik, mülayimlik, gözəllik arzusunun ifadə olunması əsasında yaranmasıdır. Müasir Azərbaycan antroponimik sistemində qadın adlarının mənzərəsi aşağıdakı şəkildədir: *Abhəyat, Ağabanu, Ağabəyim, Ağca, Azadə, Aidə, Aybəniz, Aygün, Ayna, Aynur, Aysel, Aytən, Ayxanım, Alagöz, Abuhəyat, Adilə, Ağcabəniz, Ağgül, Ağgün, Ağazadə, Aygül, Aytəkin, Akifə, Alimə, Aycamal, Aysə, Anacan, Aliyə, Amalya, Anaxanım, Arəstə, Aruzə, Arifə, Asiyə, Atəşin, Atlas, Afaq, Afət, Afərdə, Afəq, Afiyət, Ağtab, Amilə, Asimə, Anaqız, Afina, Aşura, Aybikə, Aydağül, Aydan, Ayəndən, Aymələk, Aynisə, Aynişan, Aynurə, Aysəbə, Aysimə, Aysurə, Ayulduz, Ayçöhrə, Bağdağül, Badisəbə, Balaxanım, Balacaxanım, Ballı, Banıçığək, Bədirnisə, Bədürə, Bəyim, Banu, Bədirə, Bəşirə, Bəyimxanım, Bəsirə, Bətulə, Bəşarət, Bibixanım, Bikə, Bikəxanım, Bilqeyis, Bircə, Bircəxanım, Böyükxanım, Bağça, Badamgül, Bəyaz, Bəhərçin, Baha, Bəhiyyə, Bəhri, Bəhriyyə, Bəhruzə, Birgül,*

Bircəgül, Validə, Vahidə, Vəsila, Vəsifə, Vəzuhə, Vəsmə, Vəcihə, Vüsala, Varisa, Vəfan, Vəzifə, Vəsfıyya, Qaratel, Qəzala, Qəmə, Qəmza, Qədriyya, Qələm, Qəşəng, Qızana, Qızılgül, Qəmərgül, Qəmərcin, Qaragilə, Qaragöz, Qəndil, Qiymət, Qismət, Qönçəgül, Qəndab, Qənirə, Qərənfil, Qətibə, Qızxanım, Qönçə, Qumaş, Qumru, Dərya, Dəstə, Dəstəgül, Dilarə, Dilbər, Dilbaz, Dilbazi, Dildar, Dostu, Diləfruz, Dilruba, Dilşad, Dövlət, Durna, Dürdanə, Dürbə, Darçın, Dilavaz, Dilaram, Dilək, Dilguşə, Dünya, Dürnisə, Elmira, Elgül, Ellada, Elnarə, Elnurə, Esmira, Elnaz, Eyzəngül, Eltac, Elçiçək, Ehtiram, Ədibə, Ədilə, Əzəmət, Əzizə, Ələviyya, Əmanət, Əminə, Əzimə, Əlvən, Əsmayə, Əsməgül, Əsmət, Ətiqə, Əntiqə, Əsginaz, Əsli, Əsmər, Ətaya, Ətir, Əfifə, Əfruz, Əfiqə, Əfşan, Əhlinaz, Ənisə, Ərkinaz, Əsliqül, Ətirşah, Jalə, Zabitə, Zahirə, Zeynəb, Zəkıyya, Zəminə, Zərqələm, Zərəfşan, Zərifə, Zərnigar, Zərnişan, Zakirə, Zalxa, Zahidə, Zeybə, Zəmirə, Zərəngiz, Zibaxanım, Zərintac, Zəhra, Zibə, Zivər, Zinət, Zöhrə, Zübeydə, Züleyxa, Zülfiyya, Zaidə, Zənbaq, Zərinə, Zərif, Zərçiçək, Zəmfira, Zərgül, Zərli, İlhamə, İnsaf, İntizar, İlahə, İncə, İnci, İradə, İsmizər, İsmınaz, İffət, İqlimə, İncəgül, Yazgül, Yaxşı, Yetər, Yaxşıxanım, Yeganə, Yenigül, Yəmən, Yaxşıçiçək, Yazçiçək, Yaraşiq, Yaxşıgül, Kəmalə, Kamilə, Kəbirə, Kəbutər, Kifayət, Kəramət, Kərimə, Kəhrəbə, Kişvər, Kövkəb, Kövsər, Könül, Kübrə, Gövhər, Göyçək, Gözəl, Gülarə, Gülbəniz, Gülabatım, Güləndam, Gülər, Gülzar, Güllü, Gülgəz, Gülnaz, Gülnar, Gülnarə, Gilə, Gövhərtac, Göyərçin, Gülab, Gülbahar, Gülbəs, Gülbıyya, Güldanə, Güldəstə, Gülsəfa, Gülər, Gülsəkər, Güləşər, Güləfşan, Gülzadə, Gülzibə, Gülmayə, Gülnanə, Gülnisə, Gülnurə, Gülsarə, Gülsima, Gülsənə, Gülsolmaz, Gültamam, Gültən, Gülüzə, Gülrux, Gülsüm, Gültəkin, Gültamam, Gülüstan, Gülüş, Gülxanım, Gülxar, Gülçin, Gülçöhrə, Gülcəmal, Güləşən, Günay, Günel, Güntəkin, Güney, Gülsad, Gülçöhrə, Gülyaz, Gülyanaq, Gülgün, Güllər, Gültac, Gülü, Gülcəhan, Günəş, Günnur, Gülənbər, Gülçiçək,

Güldərən, Gülçəmən, Gülxar, Gilas, Gülavaz, Gülay, Gülarəm, Güləfət, Gülbadam, Gülbuta, Gülqədəm, Gülqız, Gülqönçə, Lalazar, Lamiyə, Leyla, Laləgül, Leyli, Laləçiçək, Lumiyə, Ləyaqət, Ləman, Lətafət, Lətifə, Lütfiyə, Mailə, Mahirə, Mahrux, Mahtaban, Meyransa, Mehpara, Mehriban, Mədinə, Mələkə, Mələhət, Mələykə, Mələk, Maya, Mayisə, Mənsurə, Mahzar, Mahtab, Mehrəngiz, Mehri, Mənzər, Mərhəmət, Mərcan, Məsmə, Məsümə, Mətanət, Məfkurə, Məxmər, Məhbubə, Məhluqə, Məhsəti, Mina, Minirə, Mənzərə, Mənzurə, Mərziyə, Mərcanə, Məsrurə, Məsudə, Məfruzə, Məxfurə, Maygül, Mehrac, Merac, Mehrəm, Mehmanə, Məlihə, Müzahirə, Mələknisə, Məlikə, Mərifət, Məryəm, Məhəbbət, Məhliqə, Minayə, Mirvarid, Munisə, Mübarək, Müzəyyən, Münəvvər, Minarə, Mülayim, Müslimə, Müxlisə, Müşfiqə, Nazənin, Nazəndə, Nazimə, Nazlı, Naibə, Naimə, Nailə, Nanə, Nargilə, Nargül, Narxanım, Natella, Natəvan, Nafizə, Nahidə, Nazirə, Nadirə, Nazilə, Nazgül, Naznaz, Namiqə, Narın, Narınc, Nəsirə, Natiqə, Nasih, Nəcimə, Növrəstə, Nəzifə, Nərgiz, Nərimanə, Nəribə, Nəsrin, Nəcibə, Nəşidə, Nigar, Nilufər, Nisə, Nuridə, Nurdidə, Nurcahan, Nübar, Nüşabə, Nurəngiz, Nazbikə, Nuray, Nuranə, Nurbəniz, Nurəfşan, Nurlanə, Nurtac, Nurtəkin, Nurxanım, Pakizə, Peykər, Pərvanə, Pərvin, Pərvər, Pəri, Pərişan, Püstə, Pərzad, Pərigül, Pəricahan, Raziyə, Rahiyə, Ramizə, Raifə, Rabiyyə, Rəmziyyə, Rəna, Rəfiqə, Raisə, Ramiqə, Ramidə, Rasimə, Rahibə, Rahilə, Rahimə, Reyhan, Rasidə, Ruhiyə, Rəxşəndə, Rəhimə, Rəşidə, Rizvanə, Ruqiyyə, Rumiyyə, Ruhəngiz, Reyhanə, Rəbiyyə, Rəsmiyyə, Röya, Rübabə, Rüksarə, Ramilə, Salatın, Samirə, Sara, Sabirə, Saibə, Sayalı, Sahibə, Sabahgül, Sənubər, Sərvinaz, Səriyyə, Sevgiyyə, Sadəgül, Salehə, Saniyə, Saçlı, Sevdə, Sevrə, Sevinc, Sədaqət, Səbinə, Sələf, Səyyarə, Səkinə, Səlimə, Səltənət, Səmayə, Səmiyə, Sənəm, Selcan, Seçmə, Səadət, Səbiyyə, Sədə, Səyyadə, Səfiyyə, Sidqiyyə, Siddiqə, Simurq, Sevgili, Selcan, Səba, Səliqə, Səmiyyə, Sərgül, Sərvinaz, Səhər, Səhərgül, Sonagül, Səfiyə, Sə-

furə, Sima, Simuzər, Sitarə, Sovqat, Solmaz, Sona, Suğra, Sultannisə, Südabə, Sünbül, Sürəyya, Sürmə, Süsən, Sura, Sürüş, Sarıgül, Saritel, Sevdagül, Tamara, Tamaşa, Tamilla, Tafta, Tahirə, Teybə, Telli, Təbrik, Təbriz, Təmbir, Təranə, Teyyubə, Təzə, Təzəgül, Təliə, Tofiqə, Törə, Tuğra, Tura, Tünzalə, Təhminə, Tovuz, Tomris, Töhfə, Tubu, Tumruz, Turac, Tutu, Tükəz, Tükəzban, Türkan, Türkam, Telcan, Telnaz, Təravət, Tərgül, Tərminə, Tuba, Turanə, Türkanə, Bürünc, Ulduz, Umleyla, Ummulbanu, Ulduzə, Umcahan, Umnisə, Umxanım, Ülviyyə, Ülgəz, Üzri, Fatimə, Fatma, Fatmanisə, Fəzilə, Fərəh, Fəridə, Fəxrəndə, Faiqə, Faizə, Failə, Farizə, Farisə, Fatehə, Fidan, Fizzə, Firəvan, Firəngiz, Flora, Fəyyazə, Fəranə, Fərhənaz, Fəxrəntac, Fəxri, Fəxriyyə, Fövqiyyə, Faxirə, Xavər, Xalidə, Xanım, Xanimana, Xatirə, Xeyransa, Xədicə, Xəndan, Xırda, Xalisə, Xanım, Xatın, Xatibə, Xırdaxanım, Xoşbəxt, Xoşqədəm, Xumar, Xuraman, Xurma, Xurşid, Xürrəm, Xoşavaz, Xosgül, Xumarə, Xanımbacı, Xanumqız, Xanumzər, Xəyalə, Xırdagül, Xoşbənim, Hafizə, Heyran, Həbibə, Həvva, Həqiqət, Hədiqə, Həlimə, Həmidə, Hədiyyə, Həlilə, Hilal, Həcər, Hicran, Hökümə, Hörmət, Humay, Hürzad, Hüriyyə, Hürü, Hüsniyyə, Həyat, Çəmən, Çəmənzar, Çimnaz, Çəməngül, Çinarə, Çöhrə, Cavidə, Cahan, Camalə, Cahanəfruz, Cəvahir, Cəlalə, Cəmilə, Cənnət, Cazibə, Cahantac, Ceyhunə, Şadiman, Şamama, Şəmsiyyə, Şəmsinur, Şahnaz, Şahsənəm, Şeyda, Şəlalə, Şərəbanı, Şaiqə, Şakirə, Şəbnəm, Şərqiyyə, Şərəfnisə, Şərəfət, Şərifə, Şəfiqə, Şəhla, Şirmayı, Şölə, Şükufə, Şümşad, Şəfa, Şəfaət, Şəfaqət, Şəfəq, Şövqiyyə, Şadlıq, Şamilə, Şahbacı, Şahidə, Şəmnaz, Şahinə, Şəfa, Şirvanə.

Bu ümumi mənzərədən göründüyü kimi, qadın adları kişi adlarından sayca çoxdur. Təxmini hesablamalara görə, müasir Azərbaycan antroponimik sistemində 1200-dən çox qadın adı işlənir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qadın adlarının başlıca xüsusiyyəti onun incəlik, zəriflik, gözəllik, məlahət, müla-

yimlik, işvə, naz və s. anlayışları özündə əks etdirməsidir. Məsələn, *Ağca, Aybəniz, Ayna, Aynur, Aycamal, Alagöz, Afət, Malahət, Mehriban, Məhəbbət, Mülayim, İşvə, Nazlı, Sevdə* və s.

Azərbaycan qadın adlarının əksəriyyəti bənzətmə əsasında yaranmışdır. Bu cəhətdən qadın adlarının tərkibində Şərq ədəbiyyatında gözəllik rəmzi kimi işlənən ay, ulduz və başqa planet adları, gül, çiçək adları, quş, heyvan adları və s. işlənəməkdədir.

- a) Tərkibində “ay” sözü işlənənlər: *Aybəniz, Aygün, Aynur, Aysel, Aytən, Ayxanım, Aygül, Aycamal, Aydağül, Aysəba, Aysima, Ayulduz, Ayçöhrə, Gülay, Günay* və s.
- b) Tərkibində “gül” sözü işlənənlər: *Ağgül, Bağdagül, Qızılgül, Qəmərgül, Eyzəngül, İncəgül, Yazgül, Yaxşıgül, Gülarə, Gülbəniz, Güləndam, Gülzar, Güllü, Gülnaz, Gülnar, Gülab, Gülbahar, Güldanə, Güldəstə, Gülsəfa, Gülşəkər, Güləşər, Güləfşan, Gülzadə, Gülziba, Gülsona, Gültamam, Gülcöhrə, Gülcamal, Güləşən, Gülxar, Gülyanaq, Gülbadam, Gültuba, Güləqadam, Gülzar* və s.
- c) Tərkibində “çiçək” sözü olanlar: *Gülcüçək, Banıçiçək, Yaxşıçiçək, Yazçiçək, Çiçək, Çiçəkxanım, Qızçiçək, Ayçiçək, Zərçiçək* və s.

Kişi adından fərqli olaraq, Azərbaycan qadın adları sistemində başqa dillərdən alınmış və dilimizə hazır şəkildə gəlmiş qadın adları çox azdır.

3) Kişi və qadın üçün müştərək işlənən şəxs adları

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində bir qrup şəxs adı vardır ki, bunlardan həm kişi, həm də qadın adı kimi istifadə olunur. Dilimizdə belə adların miqdarı 70-dən çoxdur. Belə adlardan aşağıdakıları göstərmək olar: *Arzu, Almaz, Balaca, Bahar, Bülbül, Barat, Eltac, Vəfa, Vüsal, Dilavər, Elsevər, Etibar, Ədalət, Vilayət, Qüdrət, Qəmər, Ziyafət, Zülfi, Zümrüd, İzzət, Könül, Yavər, Yaqut,*

Yadigar, Kifayət, İltifat, İnayət, İsmət, Lütfü, Laçın, Mahnur, Mehman, Mahur, Matanət, Məhbub, Məhəbbət, Məstan, Pərviz, Nurqələm, Pərvin, Rəbiyyə, Seyran, Səxavət, Sədaqət, Tərlan, Turan, Ulduz, Ülfət, Fəxri, Səməndər, Sultan, Heyran, Xoşbəxt, Humay, Həsərət, Həniyə, Çarkəz, Cənnət, Qeysər, Camal, Şirin, Şövkət, Şərbət, Hikmət, Hilal, Hicran, Həqiqət, Şeyda, Şəkər, Şərəf, Şəfahət, Şəfi, Xurşid, Şaxı və s.

Dildə şəxs adlarının belə müştərək işlənməsi xoşagəlməz hal kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki eyni adın kişi və qadın üçün istifadə olunması dolaşılıq doğurur. Türkdilli başqa xalqlarda, o cümlədən qazaxlarda da belə hala təsadüf edilir. Lakin onlarda bu hal qıza kişi adı, oğlana qadın adı qoymaq kimi qeyd edilir. Özü də valideynlər bunu bəzən bilə-bilə edirlər. Onlarda bu hala çox qız doğulan ailələrdə təsadüf edilir.¹ Keçmişdə belə ailələrdə qıza *Altay, Bolat, Kanapiya, Janıl, Janılخان* adları verilməklə onlar oğlan kimi təbiiyə edilərmiş. Hazırda buna qazaxlarda təsadüf edilmir.

Belə adlardan istifadə edərkən onların semantik xüsusiyyətlərinə fikir verib dəqiqləşdirmə aparmaq olar. Məsələn, *Hilal* və *Qəmər* adlarını götürək. Məlum olduğu üzrə, "hilal" 14 günlük ay mənasını bildirdiyi kimi, həmçinin "qəmər" sözü də ay deməkdir. Aydınlaşdırdıq ki, kişi adı üçün gözəllik yox, başlıca olaraq qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, cəsərət əsas cəhətdir. Lakin qız adı üçün gözəllik, zəriflik, incəlik və s. əlamətlər daha çox xarakterik hal hesab edilir. Buna görə də müəyyən mənada gözəllik anlayışını ifadə edən *Hilal* və *Qəmər* şəxs adları kişidən çox qadına yaraşır və onlardan dildə qadın adı kimi istifadə edilsə, daha məqsəduyğun olar.

¹ Вах: Г.Ж.Жанузаков. Обычай и традиции в Казахской антропонимии. "Этнография имен" məcmuəsi, М., 1971.

Bu prosesi, yəni oğlan və ya kişinin adının eynilə qız və ya qadın adında öz əksini tapmasını tədqiqatçılar, əsasən, etnik cəhətlərlə əlaqələndirirlər.¹ Fikrimizcə, burada başqa cəhətlərə nisbətən mənə daha həlledicidir. Məsələn, *Ədalət* hər iki cins üçün işlənə bilər, bu ad verilərkən onun mənası əsas götürülməlidir və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ortaq işlənən adlardan *Arzu*, *Barat*, *Etibar*, *Yadigar*, *İltifat*, *Mehman*, *Məhəbbət*, *Səxavət*, *Sədaqət*, *Ülfət*, *Fəxri*, *Xoşbəxt*, *Həsrat*, *Hikmət*, *Hicran*, *Həqiqət*, *Şərəf* öz mənalarına görə nə kişi, nə də qadın adının qeyd etdiyimiz başlıca xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Həmin adların mənası ancaq və ancaq xalqın istək və arzusu ilə bağlıdır. Buna görə də bu adların ortaq işlənməsi qanunauyğun hal hesab edilə bilər.

Lakin qıza *Elçin*, *Vilayət*, *Qüdrət*, *Yavər*, *Məstan*, *Səməndər*, *Çərkəz*, *Hidayət*, *Şəfi*, *Şaxı*, *Şəfahət* və s., oğlana *Almaz*, *Bahar*, *Zümrüd*, *Tərlan*, *Ulduz*, *Heyran*, *Humay*, *Cənnət*, *Hilal*, *Xurşid* və s. adların verilməsi qanunauyğun hal hesab edilə bilməz.

Şəxs adlarının fonetik xüsusiyyətləri

Azərbaycan ədəbi dilində işlənən şəxs adlarında bir çox fonetik cəhətlər özünü göstərir. Şəxs adlarında səs əvəzlənməsi, heca tərkibi və vurğu məsələləri diqqəti daha çox cəlb edir.

1. Səs əvəzlənməsi və səs artımı. Dilimizdə bəzən müəyyən şəxs adının tərkibində bir səsin başqa səslə əvəzlənməsi nəticəsində başqa bir şəxs adı əmələ gəlir. Bu yolla şəxs adlarında aşağıdakı səs əvəzlənmələrinə rast gəlmək olur:

ə>	<i	o>	<u
<i>Asəf</i>	– <i>Asif</i>	<i>Oğuz</i>	– <i>Uğuz</i>
<i>Xələd</i>	– <i>Xalid</i>	<i>Orxan</i>	– <i>Urxan</i>

¹ Вах: “Этнография имен”. М., “Наука”, 1971; “Этническая ономастика”. М., “Наука”, 1984.

<i>Aləm</i> – <i>Alim</i>	<i>Osman</i> – <i>Usman</i>
<i>Bəşər</i> – <i>Bəşir</i>	<i>Ozan</i> – <i>Uzan</i>
<i>Qədəm</i> – <i>Qədim</i>	<i>Soltan</i> – <i>Sultan</i>
<i>Əmən</i> – <i>Əmin</i>	
<i>Mələk</i> – <i>Məlik</i>	

a>	<i	s>	<z
<i>Afad</i> – <i>Afiq</i>		<i>Söhrab</i> – <i>Zöhrab</i>	
<i>İsa</i> – <i>İsi</i>		<i>Almas</i> – <i>Almaz</i>	
<i>Rəşad</i> – <i>Rəşid</i>		<i>Alxas</i> – <i>Alxaz</i>	
<i>Üzra</i> – <i>Üzri</i>		<i>Səfər</i> – <i>Zəfər</i>	
		<i>Samir</i> – <i>Zamir</i>	
		<i>Sahid</i> – <i>Zahid</i>	

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində tarixən “r” səsi ilə başlanan söz olmamışdır. Buna görə də həmin səslə başlanan şəxs adlarının əvvəlinə çox zaman danışıq dilində “i”, “u”, “ü” səsləri artırılır. Məsələn, *Ramin* – [İramin], *Ruqiyyə* – [İruqiyyə], *Reyhan* – [İrehyan], *Rəşid* – [İrəşid], *Ramiz* – [İramiz], *Ruhəngiz* – [İruhəngiz], *Rəhim* – [İrəhim], *Rüstəm* – [İrüstəm], *Rüfət* – [İrüfət], *Rövşən* – [İrövşən] və s.

Qeyd olunmalıdır ki, danışıq dilində şəxs adlarının bu cür tələffüzü ədəbi dil baxımından düzgün hal hesab edilə bilməz.

2. Heca tərkibi. Şəxs adlarında maraqlı fonetik xüsusiyyətlərindən biri heca tərkibinin müxtəlif olmasıdır. Tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, heca tərkibinə görə Azərbaycan şəxs adları çox müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Bu inkişafı aşağıdakı şəkildə təsəvvür etmək olar:

XIII əsrə	XX əsrin əvvəlinə	Müasir
qədər	qədər	dövrə
↓↑	↓↑	↓↑
azhecalılıq	çoxhecalılıq	azhecalılıq

Şəxs adlarının heca tərkibinə görə aşağıdakı növlərinə rast gəlmək olur:

a) Birhecalı şəxs adları – *Veys, Qeys, Rza, Xan, Bəy, Şah, Gül, Zal, Nuh* və s.

Misallardan görüldüyü kimi, birhecalı şəxs adları dilimizdə azlıq təşkil edir. Bunlar, əsasən, alınma sözlərdən ibarətdir.

b) İkihecalı şəxs adları – *Əhad, Əhməd, Əli, Solmaz, Qənbər, Tofiq, Arzu, Xurşid, Nadir, Şövkət, Azad, Adil, Nigar, Xavər, Könül, Xumar, Araz, Fidan, Cəmil, Şamil, Fərəh, Sevdə, Cəfər, Cəlal, Həmid, Həsən* və s.

Azərbaycan antroponimik sistemində ikihecalılıq kişi adlarında üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, kişi adlarının 50 faizi ikihecalıdır (min addan beş yüzü). Nəzərdən keçirilən səkkiz yüz əlli qadın adından 250-si ikihecalıdır. Ümumilikdə götürülsə, 2000-ə yaxın şəxs adından 750-si ikihecalıdır. Bu, təxminən, 45 faiz təşkil edir.

c) Üçhecalı şəxs adları – *Qəhrəman, Eldəniz, Daşdəmir, İsmixan, Məhərrəm, Məhəmməd, Mütəllim, Sevindik, Süleyman, Nəriman, Cavanşir, Cahangir, Şahvələd* və s. (kişi adları); *Aybəniz, Akifə, Aliyə, Qərənfil, Qətibə, Dürdanə, Əzəmət, Zərifə, İntizar, İradə, Yeganə, Gülarə, Laləzar, Nailə, Münəvvər, Pakizə, Rübabə, Sənubər, Sitarə* və s. (qadın adları).

Azərbaycan şəxs adlarında üçhecalılıq da geniş yayılmışdır. Qadın adlarında üçhecalılıq sonu “ə” saiti ilə bitən antroponimlər hesabına daha çox üstünlük təşkil edir. Belə ki, 725 üçhecalı şəxs adından 495-i və ya 68 faizi qadın, 230-u və ya 32 faizi kişi adıdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir ki, üçhecalı qadın adlarının tələffüzündə uzanan saitlər musiqililik, həzinlik, zəriflik, xoşagəlimlik əmələ gətirir. Məsələn, [Ruhəngiz], [Nərmənə], [Lamiyə], [Şərifə], [Zərifə], [Firavan], [Təranə], [Südəbə], [Səfurə], [Rəhimə], [Nəsibə], [Minayə], [Məhluqə] və s. qadın adlarının tələffüzündə **a, i, u** saitləri mütləq uzun tələffüz olunmalıdır.

ç) Dördhecalı şəxs adları – *Abbasqulu, Ağabala, Ağakərim, Babakişi, Qurbanəli, Əbdüləli, Əfzələddin, İsfəndiyar, Allahverdi, Hüseynbala* və s. (kişi adları); *Ağabəyim, Anaxanım, Yaxşıçiçək, Mələknisə, Fatmanisə, Xanımbacı, Şərəbanı* və s. (qadın adları).

Dördhecalı şəxs adları, əsasən, ikikomponentlik hesabına əmələ gəlmişdir. 210 şəxs adından 176-sı və ya 89 faizi kişi, 35-i və ya 11 faizi qadın adından ibarətdir.

d) Çoxhecalı (beş və daha çox) şəxs adları – *İbrahimxəlil, Məmmədhənifə, Balacaxanım, Səkinəxanım, Səliməxanım* və s.

Göründüyü kimi, çoxhecalı şəxs adları Azərbaycan antroponimik sistemində azlıq təşkil edir. Bu əlamət şəxs adlarının tələffüzünün ağırlıq sevməməsi ilə bağlıdır.

Şəxs adlarının bəzi leksik xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində şəxs adları tərkibinə görə iki qrupa bölünür: təksözlü və çoxsözlü şəxs adları.

a) Təksözlü – təkcomponentli şəxs adları. Tərkibi bir sözdən ibarət şəxs adları təksözlü hesab olunur. Məsələn, *Abbas, Ali, Araz, Əli, Azad, Ayaz, Aydın, Babək, Bayram, Vaqif, Valeh, Vüqar, Qəşəm, Qorxmaz, Qılman, Dadaş, Dursun, Emin, Əvəz, Əjdər, Mahir, Nəcəf* və s. (kişi adları); *Azadə, Adilə, Afət, Bəsti, Qəmər, Dilşad, Əsmət, Əsmər, Zeynəb, Zöhrə, Zinət, İnci, Könül, İlhamə, Tamam, Xumar, Pəri, Nərgiz, Nanə, Nübar, Rəna, Reyhan, Sənəm, Sona, Səhər, Şəfəq, Sevil* və s. (qadın adları).

Azərbaycan antroponimik sistemində təksözlü şəxs adları miqdarca çoxluq təşkil edir. Bu əlamət qadın adlarında daha çox özünü göstərir. Ümumiyyətlə, dilimizin onomastik sistemində təksözlü şəxs adları 75 faizdən artıqdır.

b) Çoxsözlü – çoxcomponentli şəxs adları. Tərkibində iki və daha çox söz olan şəxs adları çoxsözlü – çoxcomponentli hesab olunur. Məsələn, *Abbasqulu, Ağadadaş, Adıgözlə, Balamirzə, Bəybala, Böyükağa, Qarvağdı, Qulamrza,*

Dostəli, Eldəniz, Eloğlu, Əlisəttar, Əlimərdanbəy, Əliverdibəy, Mirzəhüseyn, Rzaqulu, Xasməmməd, Hacıməmməd, Şahmərdan və s. (kişi adları); Qönçəgül, Qızxanım, Zərçiçək, Gülbadam, Gülçöhrə, Nurcahan, Nurbəniz, Səbagül, Tərgül, Xoşavaz, Şahsənəm, Xansənəm, Şərəfnisə və s. (qadın adları).

Ümumiyyətlə, çoxkomponentlik tarixən kişi adlarında daha çox özünü göstərir. Məsələn, nəzərdən keçirilən 438 bu növ şəxs adından 252-si və ya 57 faizi kişi, 186-sı və ya 43 faizi qadın adından ibarətdir.

Müşahidə və təhlillər göstərir ki, çoxkomponentli şəxs adlarının birinci və ikinci tərəflərində, əsasən, aşağıdakı leksik vahidlər daha çox işlənir:

Ağa – Ağamehdi, Ağaməli, Ağamirzə, Ağarəsul, Ağahüseyn, Ağacəfər, Ağarəhim, Ağabəyim, Ağabanu və s.;

Xan – Məmmədxan, Vəzirxan, Xanəli, Xandostu, Xanbacı, Ağaxan, Əlixan, İsmixan, Xankişi, Xanəhməd, Misirxan, Hüseyinxan, Sərxan, Xanbaba, Xandadaş, Xanoğlan, Xansuvar və s.;

Böyük – Böyükağa, Böyükkişi, Böyükbəy, Böyükmirzə, Böyükxanım və s.;

Şah – Şahmirzə, Şahvələd, Şahsənəm, Şahməmməd, Əlişah, Şahəli, Şahmərdan, Şahsuvar, Şahbacı və s.;

Bala – Balabəy, Əlibala, Balaxan, Balağa, Baladadaş, Balaşirin, Balamirzə, Baloğlan, Baləmi, Balaxanım, Balacaxanım, Xanbala, Nərbala, Bəybala və s.;

Mirzə – Qulamirzə, Mirzəbala, Mirzəhüseyn, Mirzəməmməd, Əlimirzə, Mirzəli və s.;

Gül – Abgül, Ağagül, Gülağa, Gülməmməd, Gülmirzə, Gülsənəm, Güləli, Aygül, Tərgül, Gülxanım, Gültəkin, Gülnisə, Gülbəniz, Güləndam, Gülədəm, Güləqönçə, Güləqız, Təzəgül, Maygül və s.;

Hacı – Hacımurad, Hacıməmməd, Hacıkərim, Hacıbala, Hacıhəsən və s.;

Bəy – Bəybala, Ağabəy, Balabəy, Atabəy, Bəydəmir, Bəyəhməd və s. sözlər işlənir.

Görkəmli Azərbaycan dramaturqu C.Cabbarlı Bakı şivəsində “bacı” və “dostu” ünsürləri ilə bağlı aşağıdakı şəxs adlarının işləndiyini göstərmişdir:

Bacı – Şirinbacı, Cincinbacı, Sultanbacı, Püstəbacı, Ağabacı, Şahbacı, Güllübacı, Minabacı, Sonabacı, Qızbacı, Xanbacı, Noğulbacı, Əşrəfbacı;

Dostu – Əmidostu, Minadostu, Dayıdostu, Şirindostu, Ağadostu, Güldostu, Xandostu, Baladostu.¹

Bu adların bəzisi dilimizin passiv lüğət tərkibinə keçərək ya az işlənir, ya da heç işlənmir.

Şəxs adlarının bəzi qrammatik xüsusiyyətləri

Azərbaycan antroponimik sistemində şəxs adlarının morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların nitq hissələrinə görə qruplaşması daha çox diqqəti cəlb edir.

İsimdən yaranmış şəxs adları. Məlum həqiqətdir ki, şəxs adlarının əsas hissəsini isimlər təşkil edir. Məsələn, Zöhrə, Fidan, Fuad, İnsaf, Zümrüd, Alov, Ayaz, Dəmir, Vüqar, Vüsal, Dövlət, Qüdrət, Zaman, İlqar, İlham, Kəramət, Dəyanət, Həqiqət, Məhəbbət, Arzu, Sədaqət, Səadət, Söhbət, Tale, Şahin, Şöhrət, Püstə, Badam, Zənbaq, Nərgiz, İradə, İntizar, İnci, Qəmzə, Sevdə, Şəbnəm, Şadlıq və s.

Dilimizdə işlənən isimdən yaranmış kişi adları qadın adlarından daha çoxdur: 1000-ə yaxın kişi, 770 qadın adı konkret və ya mücərrəd isimlərin əsasında yaranmışdır.

Ümumiyyətlə götürdükdə, isimdən yaranmış şəxs adları 60 faiz təşkil edir.

Sifətdən əmələ gəlmiş şəxs adları. Azərbaycan antroponimik sistemində azad, aydın, bala, böyük, şirin, qara, sarı, ağ, əziz, igid, yaxşı, gözəl, göyçək və s. sifətlərdən müxtəlif şəxs adları əmələ gəlir. Məsələn, Azad, Aydın, Şi-

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild, Bakı, 1969, səh. 136.

rin, Göyçək, Gözəl, Bala, Böyükağa, Böyükkişi, Yaxşı, İgid, Ballı, Bəyaz, Güllü, Şirmayı, Xoşbənz, Qaraş, Qara, Sarı, Ağca, Qaraca və s.

Nəzərdən keçirilən şəxs adları içərisində sifətdən düzəlmiş 30 addan 19-u kişi, 11-i isə qadın adıdır.

Feildən düzəlmiş şəxs adları. Bunlara feili şəxs adları da demək olar. Məsələn, *Yaşar, Anar, Dönməz, Qorxmaz, Dursun, Allahverdi, Elsevər, Qaryağdı, Elyanar, Sevindik, Sevdik, Sevindim, Ocaqverdi, Tanrıverdi, Haqverdi, İmamverdi, Xudaverdi, Yetər, Güləşər* və s.

Araşdırmalar göstərir ki, feili şəxs adları kişi adlarında üstünlük təşkil edir.

Bunlardan başqa, *zərflərdən* əmələ gələn *Səhər, İlkin, saydan* əmələ gələn *Bircə, Bircəxanım, nidadan* əmələ gələn *Əhsən, Afərin, İnşallah* və s. şəxs adlarına da rast gəlinir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin və dialektlərinin lüğət tərkibində olan şəxs adlarında diqqəti cəlb edən bir xüsusiyyət də onların tam və natamam meyara görə fərqlənməsidir.

Tam adlar o adlara deyilir ki, onun leksik və qrammatik tərkibində heç bir yarımçıqlıq yoxdur. Məsələn, *Mehdi, Kamal, Vaqif, Səbinə, Dilşad, Narınc, Xudayar, Xanımzər, İbad, Məhəmməd, Anaxanım, İlhamə, Fəridə, İradə, İbrahim* və s.

Dialektlərdə və ya danışığ dilində, bəzən də ədəbi dildə tam adlar formasını dəyişərək yarımçıq şəkllə düşür. Məsələn, *Kamış, Səbiş, Diliş, Məmi, Narış, Xuduş, İbiş, Xanış, Abış, Anaş, İliş* və s.

Elmi ədəbiyyatda bu cür adlara *elliptik*, yəni *kəsik adlar* deyilir. Bəzən bunlara dilimizdə *nəvazişli adlar* da deyilir. Danışığ dili üçün bunu xarakterik və qanunauyğun saymaq olar. Lakin ədəbi dil baxımından adların bu cür işlənməsi düzgün deyildir. Təəssüf ki, bəzən belə adlar rəsmi qeydiyyatda da öz əksini tapır. Məsələn, araşdırılan rəsmi şəxs adları içərisində 23-ə qədər belə adla qarşılaşmışıq.

c) Şəxs adlarının semantikasi

Azərbaycan şəxs adlarının semantikasi məsələsi müasir elm üçün çox vacib və aktualdır. Şəxs adlarının leksik mənası varmı? Bu suala dilçilik ədəbiyyatında çox müxtəlif cavablar tapmaq olur. Lakin iki bırı-birinə zidd mülahizə diqqəti daha çox cəlb edir: bir fikrə görə xüsusi şəxs adının mənası yoxdur (Mill, Brendal); digər fikrə görə xüsusi şəxs adında məna apelyativ sözdəkindən çoxdur (Yespersen, Brandt).

Araşdırmalar aydın göstərir ki, şəxs adlarının mənası mövcuddur və bu məna xüsusiyyəti adlarda uzun tarixi inkişaf əlaqədar formalaşmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”-dəki şəxs adlarının semantik tutumu öz zənginliyi ilə xüsusi maraq doğurur. Tarixən dünyaya gələn uşağa ad verilirəkən mütləq müəyyən bir məna, məzmun düşünülmüş və bu əsasda ad seçilmişdir. Bunu təsviri adlarda daha aydın müşahidə etmək olar. Məsələn, *Ağca, Qaraca, Qara, Sarı, Qəhrəman, İgid, Gözəl, Göyçək* və s. adların apelyativ mənası advermədə əsas götürülmüşdür.

Antroponimik prosesin səciyyəvi semantik cəhətləri ciddi axtarış, tədqiqat tələb edir. Xüsusi şəxs adları apelyativ sözlərdən yalnız leksik mənasına görə deyil, həm də qrammatik məna əlamətinə görə fərqlənir. Məsələn, şəxs adlarına *-lar, -lər* cəmlilik şəkilçisi artırılanda çoxluq bildirməkdən başqa müəyyən bir ictimai qrup anlayışı da əmələ gəlir:

*Sizin güldüyünüz çoban torpağı
Nizamilər, Füzulilər yetirmiş.* (S.Vurğun)

Burada *Nizamilər, Füzulilər* təkcə kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət əlamətini bildirir. Yəni burada “Nizami, Füzuli adlı bir neçə sənətkarın yetişdiyi” fikri deyil, “Nizami, Füzuli” kimi dahi, ölməz sənətkarlar yetişdiyi anlaşılır”.

Dilimizə başqa dillərdən keçən, xüsusilə ərəb, fars mənşəli şəxs adlarının hər birinin leksik mənası vardır.¹ Xalis Azərbaycan dilinin apelyativ leksikası əsasında yaranan şəxs adları da onomastik mənə kəsb edir. Məsələn, *Qaryağdı*, *Tapdıq*, *Dursun*, *Daşdəmir* və s.

Şəxs adlarında adaqədərki apelyativ mənə tamamilə sıradan çıxmır, ona yeni onomastik mənə əlavə olunur. Məsələn, *Qaryağdı* şəxs adının leksik tərkibini “qar” və “yağ” sözləri təşkil edir. Bunlardan birincisi isim, ikincisi feildir. Cümlədə işləndikdə müəyyən təbiət hadisəsini bildirir (*Qaryağdı*). Lakin ad kimi işləndikdə (*Qaryağdı*) həmin sözlərin apelyativ mənasına yeni bir mənə, yəni ad sahibinin, *Qaryağdının* qar yağan zaman dünyaya gəldiyini bildirir. Eləcə də *Bayram* adının mənasında “bayramda dünyaya gəlmək”, *Tapdıq* adının mənasında “uşağın dünyaya gəlməsinin tapıntı olması” öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, qəti demək mümkündür ki, xüsusi şəxs adlarının hər birinin özünəməxsus mənası vardır.

1. Azərbaycan şəxs adlarının mənə əsası

Dildə xüsusi adlar mənə əsasına görə müxtəlif qruplarda birləşir. V.A.Nikonov türkdilli xalqlarda şəxs adlarından bəhs edərkən bu cəhətdən adları üç qrupa bölür:

- 1) Təsviri adlar (deskriptivlər);
- 2) Arzu, istəklə bağlı adlar (deziderativlər);
- 3) Həsr olunmuş adlar (memorativlər).²

Mənə əsasına görə Azərbaycan şəxs adlarını bir neçə semantik qrupa bölmək olar:

¹ Bax: Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1971.

² Bax: В. А. Никонов. Имя и общество. М., “Наука”, 1974, с.96-101.

1. *Xalq, nəsil adları ilə bağlı şəxs adları*

*Azər düşünür... Bəlkə otuz ildir o hər an
Düşkün bəşərin eşqini, fəryadını inlər.* (H.Cavid)

Bu bədii parçada işlənən *Azər* şəxs adı Azərbaycan xalqının adını özündə əks etdirir.

Dilimizin lüğət tərkibində *Xəzər, Muğan, Özbək, Tatar, Oğuz* və s. şəxs adları mövcuddur.

Müasir Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində, az da olsa, özünə yer tapmış bu qrup adlar **etnoantropo-nimlər** adlanır. Bu tipli adlar Altay dilində də müşahidə olunur. Məsələn, *Özbək, Kıdat* (Çin deməkdir) və s.

2. *Yer adları ilə bağlı şəxs adları*

Dilimizdə *Qafqaz, Qoşqar, Himalay, Altay, Elbrus, Karpat, Kazbek, Dağıstan* və s. kişi adları, *Bakı, Şəki* qadın adları işlənir. Antroponimik sistemdə bu cür dil hadisəsi başqa xalqların həyatında da baş verir. Monqolustanda körpələrə doğma yer adı, çay və dağ adları vermək geniş yayılmışdır. Belə adlardan *Altay, Xanqay, Onon, Tuul* və s. göstərmək olar.¹ Dilçilikdə bu cür adlar **topoantropo-nim** adlanır.

“Elbrus Əhmədov “Neftçi” komandasının ən fəal hücumçularından sayılır” (“İdman” qəzeti).

Bu cümlədə işlənən *Elbrus* şəxs adı *Elbrus* dağının adından yaranmışdır.

3. *Su obyektinin adı ilə bağlı şəxs adları*

“Araz bilirdi ki, ata-baba yurdu olan Abşeron yarımadasında təsərrüfatla məşğul olmaq, xəsis sarı qumdan çörək çıxarmaq iynə ilə gor qazmaqdır” (A.Şaiq).

Bu bədii parçada işlənən *Araz* şəxs adı çoxəsrlik yaşı olan *Araz* çayının adından əmələ gəlmişdir.

¹ Вах: Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., “Наука”, 1970, с.189-193.

Dilimizdəki *Xəzər, Araz, Kür* və s. kişi adları eyni adlı su obyektlərinin adlarından yaranmışdır. Dilçilikdə belə adlar **hidroantroponimlər** adlanır.

4. Heyvan adları ilə bağlı şəxs adları

“*Maral* diqqətlə qulaq asıb fəxr edirdi” (Ə.Əbülhəsən). Burada *Maral* şəxs adı bədii ədəbiyyatda gözəllik timsalı kimi verilən *maral* heyvan adından yaranmışdır. Yaxud “*Aslan* da stolun dalında oturub şəkil çəkir” (Ə.Əbülhəsən).

Bu bədii parçada *Aslan* vəhşi yırtıcı heyvan olan *aslanın* adından yaranmışdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində çöl heyvanlarından güclüləri *Aslan, Bəbir, Şirzad, Şiraslan* kişi adları, zərif və qəşəngləri *Maral, Ceyran, Ahu, Mərcan* qadın adları kimi işlənməkdədir.

Azərbaycan dili ilə yaxından qohum olan türkmən dilində də bu cür qadın adları geniş işlənməkdədir.¹

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində ev heyvanlarının adından şəxs adı düzəldiyinə rast gəlinmir. Lakin elə dillər vardır ki, ev heyvanı olan it xüsusi şəxs adı kimi işlənir. Məsələn, çukçey dilində *ittin* “it” deməkdir. Bu sözdən *Ittinkut* kişi adı, *Ittna* qadın adı əmələ gəlmişdir.²

Türk və Altay dillərində *Tülkü* şəxs adı da vardır.

5. Quş adları ilə bağlı şəxs adları

“*Aslan* bəy: ...Adın *Laçın* bəy, özün yapalaqdan aciz!..” (N.Vəzirov). Buradakı *Laçın* şəxs adı yırtıcı quş kimi tanınan *laçın* quşunun adından yaranmışdır.

Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli nümayəndəsi S.Rəhmanın “*Durna*” musiqili komediyasının baş

¹ Вах: Ш.Аннаклычев. Мотивы выбора имен у туркмен. “Личные имена в прошлом, настоящем и будущем”. Москва, 1970, с.202.

² Вах: “Этнография имен”. М., 1971, с.48.

qəhrəmanı *Durnadır*. *Durna* şəxs adı köçəri quş kimi Şərq ədəbiyyatında tanınan *durna* quş adından götürülmüşdür.

Dilimizdə *Durna*, *Kəklik*, *Tovus*, *Tutu*, *Ququş*, *Qumru*, *Laçın*, *Göyərçin* çöl quşları adından düzəlmiş şəxs adları da geniş işlənmişdir. Türkdilli xalqlarda, o cümlədən altaylarda *Qaranquş* (Karlaqas) şəxs adı da vardır.

Çox maraqlıdır ki, ev quşlarını bildirən sözlər (toyuq, qaz, ördək) xüsusi ad kimi istifadə edilmir. Səbəbi, yəqin ki, yuxarıdakı keyfiyyətlərin olmamasıdır.

Lakin deməliyə ki, bəzi xalqların dilində, o cümlədən çukçey dilində *Ördək* (*Qatle*) qadın adı kimi işlənir.¹ Deməli, adyaratma hər xalqın öz təfəkkürünə uyğun meydana çıxır.

6. *Bitki adları ilə bağlı şəxs adları*

S.S.Axundovun “Qaraca qız” hekayəsindəki surətlərdən birinin adı *Yasəmən*dir. *Yasəmən* şəxs adı ətirli və gözəl çiçək növü olan yasəmənin adından götürülmüşdür. Yaxud:

*Sən Tahiri küsdürürsən,
Qorxudub, qan qusdurursan.
Dər quruban asdırırsan,
Zülm olmaz belə, Nərgiz!* (“Tahir və Zöhrə” dastanı)

Bu bədii misalda *Nərgiz* şəxs adı Azərbaycan dilində çox geniş işlənən *nərgiz* çiçək adından əmələ gəlmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *Bənövşə*, *Qərənfil*, *Yasəmən*, *Lalə*, *Lilpar*, *Reyhan*, *Çiçək*, *Gülçiçək*, *Lumu*, *Çiyələk*, *Nanə*, *Çəmən*, *Nərgiz*, *Gülcan*, *Gülsadə*, *Zanbaq*, *Qönçə* və s. şəxs adları da işlənmişdir.

Gül-çiçək mənə əsaslı antroponimlər ancaq qadın adı üçün xarakterikdir. Belə adlara kişi adları sistemində rast

¹ Вах: А.Н.Жукова. Этимология некоторых личных имен чукчей. “Этнография имен”. Москва, “Наука”, 1971, с.48.

gəlinmir. Bu cür adlar linqvistik baxımdan **fitoantropo-nimlərdir**.

Bitki adı əsasında ad yaratmaq hər xalqın öz təfəkkürü, arzu və estetik zövqünə uyğun hadisədir. Buna görə də bizim dildə şəxs adı kimi işlənməyən *baldırğan* sözü altay dilində xüsusi addır.¹

7. Meyvə adları ilə bağlı şəxs adları

M.Füzuli “Meyvələrin söhbəti” alleqorik əsərinin su-rətlərinə meyvə adları vermişdir.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində meyvə adlarından ancaq qadın adları əmələ gəlmişdir. Burada da əsas prinsip ətirli, yaraşılıq meyvə adlarının qadın adları üçün seçilməsidir.

Müasir dilimizdə *Badam, Püstə, Şamama, Gilas, Narınc, Xurma* adları geniş yayılmış onomastik vahidlərdəndir.

8. Göy cisimlərinin adları ilə bağlı şəxs adları

*Yusif alıb fırcasını şəkil çəkir bir kənar da,
Nəsə qurub quraşdırır kiçik-kiçik tablolar da.
Aybəniz də sağ əlini söykəmişdir çənəsinə,
Divan üstə qulaq asır nağıl deyən nənəsinə.* (S.Vurğun)

Burada *Aybəniz* şəxs adı Ay planetinin adı ilə bağlı yaranmışdır. *Aycamal, Aytən, Aynur, Aydəmir, Aysel, Aycan, Aytəkin, Aygün, Günay* adları da bu planetin adından götürülmüşdür.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı şəxs adlarına tez-tez təsadüf etmək olur: *Aygün, Günəş, Ulduz, Ulduzə, Ülkər, Zöhrə, Hilal, Aybəniz, Qəmər, Aysəba* və s. Bu adlar **kosmoantropo-nimlərdir**.

¹ Вах: Н.И.Шатинова. К истории алтайских имен. “Этнография имен”. М., “Наука”, 1971, с.66.

9. Xüsusi əşya və bərk cisimlərin adı ilə bağlı şəxs adları

“Polad əvvəlcə bu acı lövhələri soyuqqanlı qarşılıyıb, hər şeyi öz eşqinə fəda etmək istədi, lakin get-gedə o acı lövhələri zehmindən keçirdi” (A.Şaiq).

Bu bədii parçada işlənən *Polad* “Araz” romanındakı surətlərdən birinin adıdır. Yeni dünyaya gəlmiş körpələrə uzunömürlülük, cansağlığı timsalı olaraq *Polad*, *Dəmir*, *Daş-dəmir* və s. bərk cisimlərin adlarından törəmiş adlar qoyulur.

Dilimizdə işlənən *Aynalı*, *Dəmir*, *Polad*, *Poladxan*, *Qəmbər*, *Daşdəmir* (kişi adları), *Qələm*, *Ayna*, *Gümüş* (qadın adları) adları da yuxarıda qeyd olunan etimoloji əsasda meydana çıxmışdır.

Altay dilində *İynəcik* (İyneçik), *Sırğa* kimi əşya mənalı şəxs adları da işlənməkdədir.

10. Daş-qaş adları ilə bağlı şəxs adları

“ – Sərdar sağ olsun, *Firuzə* xanımı axşamdan bir başağrısı tutub, səhərədək yata bilməyib” (Ə.Haqverdiyev).

Firuzə “Yeni təbabət” hekayəsində surət adıdır. *Firuzə* qiymətli daş-qaş növüdür. Gözəllik timsalı kimi Şərq ədəbiyyatında tanınmışdır.

“Fərman bir dəqiqə *Gövhərtac*ın gözünün qabağından getmirdi” (Ə.Haqverdiyev). *Gövhərtac* “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərində surət adıdır. Bu adın əsasında qiymətli daş-qaş adını bildirən *gövhər* sözü durur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qadın adı kimi işlənən *Gövhər*, *Gövhərtac*, *Almaz*, *Brilyant*, *Firuzə*, *İnci*, *Zümrüd*, *Mirvari* və s. kimi adlar yayılmışdır.

Qiymətli daş-qaş adları əsasında yaranmış adlar qadın adı üçün daha xarakterikdir.¹

11. Dini-mifoloji anlayışla bağlı şəxs adları

“*Xudayar xan* ətrafın ən zəngin, ən güclü xanı hesab olunurdu” (Ə.Haqverdiyev). “Tiflisdə *Ağ Mollanı* tanıma-

¹ Müstəsna hal olaraq *Almaz* həm qız, həm də oğlan adı kimi işlənir.

yan bir nəfər tapılmazdı” (Ə.Haqverdiyev). “Kəndin kənarından ötürkən gördüm *Allahverən* kişinin bağının çəpərinə altı ördək qonubdur” (Ə.Haqverdiyev).

Bu bədii parçalarda işlənən *Xudayar*, *Ağ Molla*, *Allahverən* surət adları dini adlar hesab olunur. Dilimizin antroponimik tərkibində belə adlar çoxdur. Məsələn, *Seyid*, *Namaz*, *Oruc*, *Qurban*, *Ramazan*, *Cənnət*, *Mələykə*, *Mələk*, *Allahyar*, *İmamyar*, *İmaməddin*, *Haqverdi*, *Allahşükür*, *Allahqulu*, *Allahverdi*, *İnşallah*, *Xudaqulu*, *Pirverdi*, *Yaradanqulu*, *Tanrıverdi*, *Allahkərim*, *Nurulla*, *Seyfəddin*, *Sədrəddin*, *Siracəddin*, *Tacəddin*, *Feyzulla*, *Fərəculla*, *Nəcməddin*, *Nəsrəddin*, *Yadulla*, *İsaməddin*, *İbadulla* və s. Bu qrup adların çoxluğu islam dininin təsiri ilə bağlıdır.

12. *Qohumluq, dostluq anlayışı ilə bağlı şəxs adları*

Xandostu, *amandı*, *qoyma gəldi*,
Didarı yamandı, *qoyma gəldi*. (M.Ə.Sabir)

Bu bədii misalda *Xandostu* şəxs adı qohumluq anlayışı əsasında yaranmışdır. Yaxud, “İşdə xəbər çıxdı ki, *Nənəqizim* atası rəhmətə gedib” (C.Zeynal). Buradakı *Nənəqiz* şəxs adı da bu yolla əmələ gəlmişdir.

Dilimizdəki *Ağabacı*, *Ağadostu*, *Eldostu*, *Əmidostu*, *Ağaxanı*, *Atakəşi*, *Atamanlı*, *Babakəşi*, *Babacan*, *Balaqardaş*, *Xanımbacı*, *Dəstəbacı*, *Nənəqiz* və s. belə adlar geniş yayılmışdır.

13. *Ailənin istək və arzusu anlayışı ilə bağlı şəxs adları*

Bu növ şəxs adları çox müxtəlif olur.

a) İstəyinə çatmaq, xoşal olmaq, sevinmək mənalarda olan adlar. Məsələn, *Arzu*, *Səadət*, *Sevil*, *Sevimli*, *Sevinc*, *Tapdıq*, *Nəhayət*, *Məhəbbət*, *Arzu* (müştərək ad), *Qızgəl*, *Qızgül*.

b) Məyus olmaq, etiraz bildirmək, narazı qalmaq mənalarda olan adlar. Məsələn, *Bəsti*, *Bəstiqiz*, *Qızbəs*, *Yetər*, *Qızıyetər*, *Tamam*, *Tamamgül*, *Qıztamam*, *Qızqayıt*, *Qızdayan*, *Gülqayıt*, *Gülbəs*, *Gültamam*, *Kifayət* və s.

Belə adlar ancaq qız adlarıdır. Azərbaycan ailələrində oğlan daha çox sevilir. Bunu müdrik xalq ifadələrində də görmək olur:

*Anam, bacım, qız, gəlin,
Əl-ayağı düz gəlin.
Yeddi oğul istərəm,
Bircə dənə qız gəlin!* (Bayatı)

ç) Uşağın gözəl, göyçək olmasını arzu etmək əsasında yaranan adlar. Məsələn, *Gözəl, Qəşəng, Göyçək, Aybəniz, Gülbəniz*.

d) Uşağın ağıllı, kamallı olmasını arzu etmək əsasında yaranan adlar. Məsələn, *Aqil, Vaqif, Alim, Maarif, Kamal, Kamil* və s.

ç) Uşağın qoçaq, bacarıqlı olmasını arzu etmək əsasında yaranan adlar. Məsələn, *Qəhrəman, İgid, Şücaət, Cəsarət, Cahangir, Qalib* və s.

e) Uşağı var-dövlət timsalı kimi ifadə edən adlar. Məsələn, *Dövlət, Sərvət, Cəlal* və s.

14. Vaxt anlayışı ilə bağlı şəxs adları

Məsələn, *Zaman, Səhər, Gündüz, Bahar* və s. Maraqlıdır ki, Azərbaycan antroponimik sistemində həmin adların zidd mənasını bildirən *axşam, gecə, qış* sözləri ilə şəxs adlarına təsadüf edilmir.

Şübhəsiz ki, bu sözlərdən daşdıqları məna ilə əlaqədar şəxs adı kimi istifadə olunmur.

15. Təbiət hadisələrinin adı ilə bağlı şəxs adları

Dilimizdəki *Tufan, İldırım, Gursel, Leyсан, Bulud, Boran* belə adlardır.

Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, bəzi adlar zaman anlayışı ilə, təbiət hadisələrini bildirən sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, *Qaryağdı* adı belə adlardır. Çox güman

ki, həmin adı daşıyan şəxs qar yağan zaman anadan olduğuna görə ona bu ad verilmişdir. Bu ənənə türkmən dilində daha geniş yayılmışdır. Məsələn, əgər uşaq işıqlaşanda doğulubsa, ona *Danatar*, *Dangəldi* adını qoyurlar. Əgər uşaq ay çıxanda doğulubsa, *Aydoğdu*; gün çıxanda doğulubsa, *Gündoğdu* adını verirlər. Qar yağanda, yaxud qardan sonra doğulanlara *Qarlı*, *Qargəldi*, *Qaryağdı*; küləkli gündə doğulubsa, *Yelli* adı verirlər.¹

16. *İctimai hadisələrin adları ilə bağlı şəxs adları*

Müasir dilimizdəki *İnqilab*, *Mübariz*, *Döyüş*, *Tarix*, *Sülhiyyə*, *Sülhnur*, *Sülhsevər* adları yuxarıdakı əsasda meydana çıxmışdır.

17. *Təsviri anlayışla bağlı şəxs adları*

“*Göyçək*, həmişəki kimi, göy don və açıq-qırmızı rəngli kofta geymişdi” (Ə.Əbülhəsən). “*Qaraş* müəllim onları ayrıca çağırmışdı” (C.Zeynal).

Bu bədii parçalarda işlənən *Göyçək*, *Qaraş* surət adları təsviri yolla əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan antroponimik sistemindəki *Gözəl*, *Ağca*, *Qaraca*, *Aybəniz*, *Qaraş*, *Qara*, *Sarı* və s. bu tipli adlardır.

Bu adlar oğlan və qızın zahiri cəhəti ilə əlaqədar adlandırılır. Belə təsviri-deskriptiv adlar çox hallarda bu adı daşıyanın zahiri ilə uyğun gəlmir. Belə ki. *Ağca* deyilən qara, *Gözəl* adlanan isə çirkin də ola bilər və s. Təsviri adlar türk dillərində geniş yayılmış dil hadisəsidir. Altay dilində *Qarabala*, *Sarıbaş*, *Ağsaqqal* və s. adlar çox işlənir.²

Dilimizdəki şəxs adlarının semantik qruplarının sayını daha da artırmaq olar, gələcək tədqiqatlarda buna xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır.

¹ Вах: Ш.Аннаклычев. Мотивы выбора имен у тюркмен. “Личные имена в прошлом, настоящем и будущем”. М., 1970, с.201-202.

² Вах: О.Т.Молчанова. Мотивированные личные имена у алтайцев. “Личные имена в прошлом, настоящем и будущем”. М., “Наука”, 1970, с.192.

Qeyd etməliyik ki, yuxarıdakı etimoloji-semantik qruplar Azərbaycan dilinin antroponimik sisteminin digər onomastik kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və qanunauyğun inkişaf etdiyini bir daha aydın göstərir.

2. Bəzi Azərbaycan şəxs adlarının apelyativ mənası

Dildə mənasız söz yoxdur və ola da bilməz. Hər bir söz və ifadə müəyyən məna ifadə edir. Bununla bərabər, əksər sözlər bir deyil, bir neçə məna, yaxud da məna çaları ifadə edə bilər.

Dilimizdəki şəxs adlarının, demək olar ki, hamısı apelyativ mənalı leksik vahidlərdir. Məsələn, *əlvan* sözünün apelyativ mənası cürbəcür rəngdə olan, rəngbərəng, alabəzək deməkdir.¹ Lakin onomastik mənası isə şəxs adı bildirməsidir. Bu proses aşağıdakı cədvəldə daha aydın görünür.

Apelyativ məna	Onomastik məna
vaqif	Vaqif
arif	Arif
qərib	Qərib
gözəl	Gözəl
qara	Qara
alov	Alov
dəmir	Dəmir
azad	Azad
ayaz	Ayaz

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980, səh. 263.

arzu	Arzu
baba	Baba
bayram	Bayram
bala	Bala
budaq	Budaq
böyük	Böyük
qalib	Qalib
ulduz	Ulduz
qumaş	Qumaş
dərya	Dərya
əzəmət	Əzəmət
iradə	İradə və s.

Şəxs adlarını əmələ gətirmiş bəzi sözlərin apelyativ mənasına nəzər yetirək.

Qumru. Göyərçin cinsindən olan, lakin göyərçindən kiçik, boz rəngli qəşəng quş.

*Gül-çiçək bitən yerdə,
Qumrular ötən yerdə,
Yetim başı dincələr
Yastığa yetən yerdə.* (Bayatı)

*Bülbüllərə şərh edərdi halın:
Qumrulara möhnətü məlalın.* (M.Füzuli)

Dilimizdə *Qumru* qadın adı kimi də geniş yayılmışdır.

Valeh. Heyran, heyran olmaq, məftun olmaq, vurulmaq mənalərini bildirir. "Bir tərəfdən də baharın xoş mehi insanı *valeh* edirdi" (S.S.Axundov). "Günəşin batması ilə

tez-tez üfüqlərdə dəyişən rənglər Dilaranı *valeh* etmişdi” (M.İbrahimov). “Bünyad tərədən dırnağa qədər ipək içində olan bu gözəl qıza *valeh* olmuş kimi baxırdı” (Ə.Əbülhəsən).

Valeh kişi adı kimi hazırda Azərbaycan onomastik sistemində çox istifadə olunur.

Atlas. Bu sözün apelyativ mənası üzü hamar, parlaq ipək parça növünü bildirməsidir:

*Mən aşiq gül əndama,
Çıxıbdır gülən dama.
Olam bir atlas köynək,
Yaraşam gül əndama.* (Bayatı)

Atlas dilin antroponimik sistemində qadın adı kimi də özünə yer tapmışdır.

Laləzar – güllü-çiçəkli yer mənasını verir.

*Qış getdi, yenə bahar gəldi.
Gül bitdivü laləzar gəldi.* (Xətai)

Müasir dilimizdə *Laləzar* qadın adı kimi də formalaşmışdır.

Qönçə. Açılmamış çiçək, çiçəyin tumurcuğu mənasında işlənir.

*Sən sevgili vətənçiyimin gül fidanusan!
Sən bir gözəlcə qönçəsən, amma yabanısan!* (A.Səhhət)

*Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək.* (M.Füzuli)

Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində *Qönçə* gözəllik, zəriflik timsalı olaraq qadın adı kimi geniş işlənir.

Azad. Maneəsiz, əngəlsiz, sərbəst, xilas olmuş, xaric edilmiş, tərxis olunmuş və s. mənalarda işlənir.

*Bağcanın barı vardır,
Heyvəsi, narı vardır.
Ölkəmizdə hər kəsin
Azad bir yarı vardır.* (Bayatı)

“Ulduz **azad** vaxtlarını daima öz kiçik otağında həvəskarı olduğu rəssamlığa sərfe dərdi” (Ə.Məmmədخانlı).

Xalqımızın şəxs adları tərkibində Azad kişi adı kimi də geniş yayılmışdır.

Qulam. Keçmişdə qul, kölə, nökər, xidmətçi (oğlan) mənasında işlənmişdir.

*Bağında giləs olmaz,
Meyvə çox, giləs olmaz.
Nə bəlalı **qulam** mən,
Dərd məndən xilas olmaz.* (Bayatı)

“Bir neçə dəqiqə keçəndən sonra *qulam*lar İlyası aralığa alıb gətirdilər” (M.S.Ordubadi).

“Dumanlı bir gündə səhər ertə saray *qulam*larından biri Kazımın həyətinə girib artırmada hana toxuyan Telli ilə Gülnaza yanaşdı” (Y.V.Çəmənəzəminli). Hazırda *Qulam* sözü dilimizdə kişi adı kimi işlənir.

Bahar. İlin qışla yay arasında olan fəslı, ömrün gənclik çağı və s. mənalarda işlənir.

*Qış gələndə qar olar,
Bahar gələr, bar olar,
Gün olar, bütün ellər
Azadlığa yar olar.* (Bayatı)

*Mənim bağım, baharım, həm gülüm, həm bülbülüm sənsən!
Nə lazımdır mənə bağü baharü busitan sənsiz. (C.Ə.Şirvani)*

Bu söz – *Bahar* dilimizdə həm kişi, həm də qadın adı kimi işlənir.

Murad. Arzu, istək, kam mənalarında işlənir.

*Sən yetim, mən də yetim,
Asta get, mən də yetim.
Sən **muradına** yetdin,
Gün olsun mən də yetim. (Bayatı)*

Azərbaycan ədəbi dilində *Murad* sözü kişi adı kimi formalaşmışdır.

Şamama. Bostan bitkilərinin bir növünü bildirir.

*Bülbül uçar bağ üstə,
Şamamalar tağ üstə.
Nə qaydadı fələk də
Dağı çəkər dağ üstə?! (Bayatı)*

Dilimizdə *Şamama* qadın adı kimi də işlənir.

Həsərət. Ayrılıq, kimsəsizlik, yalqızlıq mənalarında işlənir.

*Qızılgül dən-dən oldu,
Dərmədim, dən-dən oldu.
Mən əhdə vəfalyam,
Bu **həsərət** səndən oldu. (Bayatı)*

Həsərət dilimizdə həm kişi, həm də qadın adı kimi işlənir.

Tərлан. Yırtıcı quş adını bildirir.

*Qar tutub Şah dağını,
Don vurub növrağını.
Çəkilib tülək **tərлан**,
Sar alıb ovlağını. (Bayatı)*

Müasir dilimizdə *Tərən* şəxs adına kişi və qadınlar arasında rast gəlmək olur.

Aydın. İşıqlı, ayılı, nurlu, açıq, təmiz, aşkar, məlum, yaxşı başa düşülən, qavranılan və s. mənələrdə işlənir.

*Azər daha çox zövq alır **aydın** gecələrdən.* (H.Cavid)

*“Kəndin **aydın** gecələri heç vaxt unudulmur.*

Aydın sözü dilimizin onomastik sistemində ancaq kişi adı kimi işlənir.

Adil. Ədalətli, insafılı mənasında işlənir.

Tənimdə qalmayıb bir xali yer

*Olub abad hər mülkün ki, **adil** olsa sultanı.* (Q.Zakir)

“Qurban otuz səkkiz, ya qırx yaşında ağıllı, doğru və adil bir adam idi” (İ.Musabəyov).

Müasir dilimizdə *Adil*, bir qayda olaraq, kişi adı kimi işlənir.

Arıx. Bu kişi adı qədimdən türkdilli xalqlarda işlənmişdir. XVII əsrdə (1615-ci il) udmurtların antroponimik sistemində də bu ada rast gəlinir.¹

Arıx adının tatar dilindən keçdiyi göstərilir. Fikrimizcə, bu ad əlamət bildirən və “kök” sözünün antonimi olan “arıq” apelyativindən əmələ gəlmişdir.

Aqibət. Son, axır, nəticə, nəhayət mənələrində işlənir.

Çəksə hər kim ki, bir qədər zəhmət,

*Olar, albəttə, **aqibət** rahat.* (A.Səhhət)

¹ Вах: Документы по истории удмуртии XV–XVII веков. Ижевск, 1958.

“Aqibətiniz xeyir! Haradan belə, övladlarım?” (H.Mehdi)

Aqibət şəxs adı, əsasən, kişi adı kimi işlənir.

Ümumiyyətlə, dilimizdəki şəxs adları sistemində iki cəhət müşahidə olunur. Birincisi, bəzi sözlər hər iki – həm apelyativ, həm də onomastik mənada işlənir. Məsələn, dönməz – *Dönməz*, aqıl – *Aqıl* və s. İkincisi, bir sıra alınma vahidlər ancaq onomastik mənada işlənir. Məsələn, *nigar* sözü mənə bə dildə “şəkil”, “surət”, “sevgili”, *natəvan* sözü isə “gücsüz” mənasını bildirdiyi halda, müasir Azərbaycan dilində bu sözlərdən ancaq şəxs adı kimi istifadə edirik. Heç kəs öz nitqində “gücsüzdür” əvəzinə “natəvandır” demir. Azərbaycan antroponimik sistemində *Qasım*, *Ənvər*, *Mahmud*, *Əkbər*, *Cəfər*, *Sadiq*, *Əsəd*, *Əjdər*, *Kərim*, *Cavid*, *Yusif*, *Cabbar*, *Cavad*, *Hüseyn*, *Həsən* və s. kişi adları; *Arifə*, *Qətibə*, *Dilgüşə*, *İsmizər*, *Zakirə*, *Məhbubə*, *Məhluqə*, *Münəvvər*, *Sənubər* və s. qadın adları ancaq onomastik vahid kimi işlənir.

ç) Advermə ənənəsi

Advermə cəmiyyətin tarixində çox zəruri və qanunauyğun hadisədir. Lakin insana ad vermək son dərəcə çətin və məsuliyyətli bir məsələdir. Bu bərdə C.Cabbarlı “Tarixi adlar” məqaləsində qeyd edir: “Bir çox qohum-qardaşım və dost-aşınalarım həmişə uşaqları olanda yanıma gəlib deyirlər ki, sən köhnə yazıçısan, bilərsən, uşağımıza nə ad qoyaq.

Doğrudan da, uşağa ad tapmaq uşağın özünü dünyaya gətirməkdən çətindir”.¹

Advermə, təbii olaraq, hər bir xalqın adət-ənənəsində mövcuddur. Dünyanın müxtəlif xalqları çox müxtəlif

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild, Bakı, 1969, səh. 132.

qaydada ad vermək ənənəsinə malikdirlər. Məsələn, elə xalqlar vardır ki, uşağa ad verərkən isimlərdən yox, say bildirən sözlərdən istifadə edirlər. Beləliklə, birinci uşaq “Bir”, ikinci uşaq “İki”, üçüncü uşaq “Üç”, dördüncü uşaq “Dörd” və s. bu qaydada adlandırılır.

Azərbaycan antroponimik sistemində kişi üçün, təxminən, 1000, qadın üçün 1200 addan istifadə olunur. Lakin məlumatlara görə, bütün dünyada azərbaycanlıların miqdarı 20 milyondan çoxdur. Bəs bu miqdara uyğun xüsusi ada ehtiyac varmı? Əlbəttə yox. Mövcud adlar sistemi tələbatı tam ödəməyə qadirdir.

Azərbaycan dilində advermənin özünəməxsus ənənələri, xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

1. Mənaya görə advermə ənənəsi. Məlumdur ki, hər bir şəxs adının apelyativ mənası vardır. Bu cəhət advermədə nəzərə alınır. Öz övladlarını xoşbəxt görmək arzusu ilə onlara gözəl və poetik adlar verirlər. Məsələn, *Fidan, Toğrul, Rəşad, Yaşar, Aynur, Elçin, Mətanət, İradə, İlqar, Vüqar, Bahar* və s.

Göründüyü kimi, heç kəs pis mənə ifadə edən sözü ad kimi övladına layiq bilmir və bilməz də. Bu cəhətlə bağlı bəzi təsadüflər müşahidə olunur. Məsələn, bəzi rayonlarda hələ də *Sovet, İspalkom, Narkom, Prikaz, Raykom* və s. adlara təsadüf edilir. Lakin həmin hallar az və öləri xarakterlidir. Elmi məlumatlara görə, bir sıra türkdilli xalqlar, məsələn, tatarlar, türkmənlər, özbəklər və qazaxlar uşağa mənə əsasında ad seçirlər.

2. Xatirə ad vermək ənənəsi. Ata-ana, baba-nənə şərəfinə ad qoymaq azərbaycanlıların məişətində çoxdan yer tapmışdır. Bu adlar, əsasən, vəfat etmiş şəxsləri yad etmək, onların xatirəsini yaşatmaq üçün verilir. Lakin mahiyyətcə çox faydalı olan bu ənənənin nöqsan cəhəti də vardır.

Belə ki, müasir dilimizdə köhnəlmiş – *Aşafatma, Fatmanisə, İbadulla, İzzətulla, Məhyəddin, İmadəddin, Kəlbəli, Xeybər* və s. kimi adlar bu ənənənin köməyi ilə yaşayıb nəsil-dən-nəslə keçir.

Azərbaycan antroponimik sistemində xatirə ad vermək ənənəsinin bir qolunu görkəmli klassik sənətkarların ad və ya təxəllüsünü, tarixi şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların, inqilab rəhbərlərinin, dövlət xadimlərinin, müsbət ədəbi qəhrəmanların adlarının uşaqlara verilməsi təşkil edir. Məsələn, müasir Azərbaycan antroponimik sistemində təsadüf edilən *Nizami, Füzuli, Nəsimi, Vaqif, Natəvan, Məhsəti, Babək, Həcər, Nigar, Rövsən, Almaz, Sevil, Nəriman, Saçlı, Elxan, Firuzə* və s. adlar bu yolla yaranıb çoxalmışdır.

Xatirə ad vermək ənənəsinin ikinci qolu mütərəqqi karakter daşıyır.

3. Uşağa qohum, tanış-biliş adının verilməsi ənənəsi. Azərbaycan adət və ənənəsinə görə, bir nəslə, tayfaya məxsus adın başqa uşağa verilməsi pis qarşılanır. Bu ənənə rayonların çoxunda indi də davam etməkdədir. Fikrimizcə, belə ənənə faydalı deyil və ondan əl çəkmək lazımdır. Hər hansı bir adı qohum və ya yadın daşımından asılı olmayaraq, seçib uşağa vermək olar. Burada başlıcası qıza ad verərkən məna və səslənmə baxımından gözəl olan sözləri şəxs adları kimi seçməkdir. Məsələn, *Tərəvət, Mülayim, Heyran, Sədaqət, Aygün, Bahar, Məhəbbət, Aynur, Təranə, Təhminə* və s.; oğlana isə mərdlik, qəhrəmanlıq, igidlik, müdriklik əlamətlərini bildirən – *Mübariz, Hikmət, Şücaət, Cavanşir, Qalib, Dəyanət, Qorxmaz, Dönməz, İgid, Vüqar, Yaşar* və s. adları vermək düzgün olar.

4. Ailəyə qız gəlməsinə etiraz əlaməti kimi ad vermək ənənəsi. Adətən, ailədə bir neçə qız olub, heç bir oğlan olmayanda, yaxud da buna bənzər səbəblər əsasında qıza *Bəsti, Tamam, Yetər* və s. adlar verilir.

Yetər adı türkmən dilində də bu formada və bu məqsədlə işlənir. Həmçinin həmin dilin antroponimik sistemində bu məqsədlə *Doyduq*, *Bessir*, *Qızsonu*, *Oğulgərək* adları işlənir.¹ Başqırdlar isə *Yanılbikə*, *Yanıll* adlarından istifadə edirlər.² Qırğız dilində *Qızqayıt* mənasında *Burulçu* şəxs adından istifadə olunur ki, bu da geri burul mənasındadır.³ Qazax dilində isə *Yanıll* (Janıll) şəxs adı həmin məqsədi daşıyır.⁴

5. Ölən uşaqdan sonra doğulana qalmaq, durmaq anlayışlı ad vermək ənənəsi. Bu ənənə, demək olar ki, türk dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunur. Məsələn,

sıra N-si	Dillər	Şəxs adları
1.	Azərbaycan	<i>Dursun, Dönməz, Dayandur, Oyandur</i>
2.	Türkmən	<i>Tursun, Turdu, Qalsın, Ölməz (Olmes)</i>
3.	Qumuq	<i>Tursun, Toxta</i>
4.	Özbək	<i>Tursun, Toktar</i>
5.	Qazax	<i>Toktasın, Toktamıs⁵</i>

Bir sıra xalqlar, o cümlədən Altay xalqı uşaq qalmayıb öləndə onu şər qüvvələrdən qorumaq məqsədi ilə xoşagəlməz ad vermişlər. Məsələn, *Təzək*, *Tüklü*, *Sirkə* və s. şəxs adları.⁶

Türkmənlər uşağa *İtalmaz* adı vermişlər.⁷ Azərbaycan dilində bu məqsədlə işlənən *Dilənçi*, *Yetim*, *Çopur*, *Qotur*, *Gödək*, *Yolçu* və s. oğlan adlarını misal göstərmək olar.

¹ Вах: Ш.Аннаклычев. Мотивы выбора имен у туркмен. "Личные имена в прошлом, настоящем и будущем". М., 1970, с.202.

² Вах: Т.Х.Кусимова. Из истории личных имен башкир. "Личные имена в прошлом, настоящем и будущем". М., 1970, с.245.

³ Вах: К.Амиралиев. Киргиз теленденчи адам атмары. "Известия АН Крпигизской ССР", серия общественных наук.Т.V, вып.1, Фрунзе, 1964, с.62.

⁴ Вах: Т.Ж.Жанузаков. Обычай и традиции в Казахской антропонимии. "Этнография имен". М., 1971, с.101.

⁵ Вах: Т.Ж.Жанузаков. Обычай и традиции в Казахской антропонимии. "Этнография имен". М., 1971, с.101.

⁶ Вах: Н.И.Шатинова. К истории алтайских имен. "Этнография имен". М., 1971, с.6.

⁷ Вах: Ш.Аннаклычев. Мотивы выбора имен у туркмен. "Личные имена в прошлом, настоящем и будущем". М., 1970, с.202.

6. Uşağın çox yaşaması arzusu ilə ad vermək ənənəsi.

Bu arzu və istəklə uşağa aşağıdakı adlar verilir. *Qaytaran*, *Qayıtmaz*, *Yaşar*, *Solmaz*, *Sönməz* və s.

Müasir qazax dilində bu məqsədlə *Minyaşar* (Mınjasar), *Canuzaq* (Januzaq – yəni ömrü uzun) şəxs adları işlənir.¹

7. Qafiyəli ad vermək ənənəsi. Səslənməsi xoşa gəlmək üçün Azərbaycan xalqı hələ çox qədimdən qafiyələnən adlar sistemindən istifadə etmişdir.

Folklorla nəzər salmaq. Məsələn, “Ağatlı oğlan” nağlında *Xanbala*, *Bəybala*, *Nərbala*; “İki qardaş” əfsanəsində *Muğan*, *Şirvan* adları bu yolla yaranmışdır.

Azərbaycan antroponimik sistemində şəxs adlarının qafiyələnməsinə dair bir çox formalara rast gəlmək olur.

ADLARIN QAFİYƏLƏNMƏSİNƏ DAİR NÜMUNƏLƏR**Ata-oğul**

1. *Cavid* – *David*
2. *Babacan* – *Balacan*
3. *Fidan* – *Əfşan*
4. *Ağadadaş* – *Baladadaş*
5. *Ağami* – *Baləmi*

Ana-qız

1. *Xalidə* – *Validə*
2. *Ceyran* – *Reyhan*
3. *Nahibə* – *Nəsibə*
4. *Tahirə* – *Mahirə*
5. *Afaq* – *Şəfəq*

Bacı – bacı

(İki bacı)

1. *Solmaz* – *Almaz*
2. *Şahidə* – *Vahidə*
3. *Pərvanə* – *Təranə*
4. *Şərifə* – *Zərifə*
5. *Elmira* – *Gülmirə*

(İki qardaş)

1. *Əhməd* – *Məhəmməd*
2. *Fuad* – *Suad*
3. *Tağı* – *Nağı*
4. *Kamran* – *İmran*
5. *Namiq* – *Natiq*

¹ Вах: Т.Ж.Жанузаков. Обычай и традиции в Казахской антропонимии. “Этнография имен”. М., 1971, с.101.

Üç bacı

1. Mədinə – Əminə – Səkinə
2. Rumiyyə – Ruqiyyə – Şərqiyyə
3. Heyran – Reyhan – Ceyran
4. Alidə – Xalidə – Validə
5. Tünzalə – Ramilə – Kamilə

Üç qardaş

1. Cavad – Fuad – Rəşad
2. İlham – İlyas – Qiyas
3. Habil – Rabil – Qabil
4. Asif – Yasif – Yusif
5. Nadir – Qadir – Zakir

Dörd bacı

1. Şəfiqə – Rəfiqə – Əntiqə – Tofiqə
2. Aynur – Aygün – Aysel – Aytən
3. Nənəxanım – Anaxanım – Balaxanım – Qızxanım
4. Qönçəgül – Yazgül – Tərgül – Təzəgül
5. Nuriyyə – Hüriyyə – Ruqiyyə – Səriyyə

Dörd qardaş

1. Zahid – Xalid – Hamid – Vahid
2. Əli – Vəli – Miri – Piri
3. Şahid – Vahid – Nahid – Zahid
4. İmran – Fərman – Kamran – Nəriman
5. Elman – Telman – Elxan – Mehman

Bu ənənə indi də dəyərini azaltmayıb. Ad mədəniyyətinin inkişafı məqsədi ilə bu ənənəni daha da genişləndirib inkişaf etdirmək hamının başlıca vəzifəsidir.

Şəxs adlarının qafiyələnməsi türk dillərinin bir çoxunda, o cümlədən başqırd dilində də geniş yayılmış hadisədir.¹

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, ad vermək ciddi məsuliyyət tələb edən problemdir. Müasir tələblərə uyğun verilən hər bir ad gözəl, ahəngdar və poetik olmalıdır. Verilmiş ad o adı daşıyanın ağır yükünə çevrilib onun inkişafına mane olmamalı, əksinə, onu ruhlandırmalı və fərəhləndirməlidir.

¹ Р.З.Шакуров. Рифмование имен у башкир.

d) Addəyişmə ənənəsi

Təcrübə göstərir ki, düşünülmədən verilən hər bir şəxs adı gec-tez dəyişdirilməli olur. Türk xalqları tarixində maraqlı addəyişmə hallarına təsadüf edilir.¹

Tədqiqatlar, axtarışlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, respublikamızın ayrı-ayrı rayonlarında Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktları Qeydiyyatı bürolarına yüzlərcə adam müraciət edib qəribə adlarını daşımaq istəmədiklərini bildirmişlər. Nümunə üçün Xaçmaz rayonunun qeydiyyatından bir neçə faktı göstərməyi lazım bilirik.² Həmin rayonda 1971–1985-ci illərdə aşağıdakı köhnə adlar təzə adlarla əvəz edilmişdir.

Köhnə ad	Təzə ad
<i>Hökumət</i>	<i>Əhməd</i>
<i>Qatur</i>	<i>Cabir</i>
<i>Sərizə</i>	<i>Nəzakət</i>
<i>Minadin</i>	<i>Tofiq</i>
<i>Atası</i>	<i>Vahid</i>
<i>Yaşqo</i>	<i>Yaşar</i>
<i>Xatun</i>	<i>Xalidə</i>
<i>Qazma</i>	<i>Qiyam</i>
<i>Heyva</i>	<i>Leyla</i>
<i>Mollağa</i>	<i>Səbuhi</i>
<i>Sultannisə</i>	<i>Nisə</i>
<i>Xurmaxanım</i>	<i>Xuraman</i>
<i>Nadirşah</i>	<i>Nadir</i>
<i>Volodya</i>	<i>Valeh</i>
<i>Nobat</i>	<i>Rahilə</i>

¹ Bax: O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, "Azərnaşr", 1986, səh.279.

² Faktlar ADPÜ-nun Onomastik Elmi Mərkəzinin fondundan götürülmüşdür.

Müasir addəyişmədə aşağıdakı cəhətlər özünü göstərir:

- 1) çoxkomponentli adlardan təksözlüyə keçilir;
- 2) dini adlardan imtina olunur;
- 3) məzmunca pis səslənən adlar sıradan çıxır;
- 4) qəribə adlardan əl çəkilir.

Addəyişmədə bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Qızlara nisbətən oğlanlar daha çox bu barədə VVAQ şöbəsinə müraciət edirlər. Bu da onunla bağlıdır ki, valideynlər oğlana advermə prosesində daha çox diqqətsizlik edirlər, qıza ad verərkən tələsikliyə az yol verirlər. Əslində, bu belə olmalıdır. İlk advermədə heç bir tələsikliyə, diqqətsizliyə yol verilməməlidir. Bu haqda ya tanış-bilişə, ya da VVAQ şöbəsinə müraciət edib yeni doğulan körpəyə müasir ad vermək lazımdır ki, sonradan ad sahibi ömrü boyu öz adına görə mənəvi sarsıntı keçirməsin.

2.04. ATA ADI KATEQORİYASI

Antroponimik sistemi təşkil edən onomastik kateqoriyalardan biri ata adıdır. Ata adı antroponimik modeldə əsas komponentlərdən birini təşkil edir və şəxsin mənsub olduğu ailə başçısının adını bildirir. Hər bir ata adı xüsusi şəxs adından əmələ gəlir. Elə xalqlar var ki, onların antroponimik modellərində ata adı verməkdən istifadə olunmur. Məsələn, latıqlarda belədir. Yaponların antroponimik modeli ancaq familiya+şəxs adından ibarətdir.

1. Rəsmi ata adı

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, əsasən, rəsmi ata adı işlənir: “Talıblı İsmayıl Məmmədəli oğlu 1918-ci ildə səhnə fəaliyyətinə başlamışdır” (ASE¹, IX cild). “Qəniyəva

¹ ASE – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası.

Anaxanın İsmayıl qızı əmək fəaliyyətinə 1930-cu ildə arteldə fəhləliklə başlamışdır” (ASE, III cild).

Bu cümlələrdə antroponimik modeli tərkibində olan *Məmmədəli oğlu* komponenti İsmayılın atasının, *İsmayıl qızı* komponenti isə Anaxanın atasının kim olduğunu bildirir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ata adı, əsasən, kişi adı ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində ata adı tarixən müxtəlif formalarda işlənmişdir. “Orxon-Yenisey abidələri”ndə ata adı antroponimik modelin əvvəlində işlənir: *Bayna Sanun oqlı Külük qur, Tinəsiqlı*. Göründüyü kimi, burada hətta bəzən ata adı həm də şəxs adı əvəzinə işlənir (Tinəsiqlı).

“Kitabi-Dədə Qorqud” da ata adı bütöv antroponimik modelin əvvəlində işlənir. Məsələn, *Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Ənsə Qoca oğlu Oxçu, Qıyan oğlu Səlcuq*. Təkcə “Bayandır xan Qazan oğlu” modelində ata adı, müasir dilimizdəki kimi, sonda işlənir. Burada diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, ata adı ləqəblə bərabər işlənir. Məsələn, *Qanlı Qoca oğlu, Ənsə Qoca oğlu*. Bu misallarda əsas ata adı “Qoca oğlu”dur, “Qanlı” və “Ənsə” ünsürləri burada ləqəb kimi ata adına qoşulmuşdur. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dövrünün antroponimik sisteminə ləqəb rəsmi ata adının əsasında durmuşdur.

Bu proses, demək olar ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Ata adının işlənməsi XIX əsr materiallarında daha çox müşahidə olunur. Məsələn, *Püstə Şikar qızı* (XIX əsr şairəsi), *Pərnaz Azay qızı* (XIX əsr şairəsi), *Hacsəməd oğlu Qadir* (Seyid Əzim Şirvani) və s.

Bu dövrlərdə ata adı həm də familiya funksiyasını yerinə yetirmiş və bu şəkildə rəsmi sənədlərdə qeyd olunmuşdur.

Hazırda bu proses İran Azərbaycanında yaşayan əhəlinin antroponimik adət-ənənəsində davam edir. Məsələn, *Musa Kərim oğlu, Əli Mustafa oğlu*¹ və s.

Hazırda Azərbaycanın bir sıra rayonlarında canlı xalq danışığı dilində ata adının başqa bir formasından da istifadə edilir. Məsələn, *Əhmədin nəvəsi Səməd, Bəyin nəticəsi Qulu* və s. Göründüyü kimi, bu dil hadisəsində baba adları ata adı yerində işlənir və “nəvəsi”, “nəticəsi” sözləri “oğlu” və “qızı” sözlərini əvəz edir.

Azərbaycan antroponimlərinin inkişafı tarixində bir hadisə də diqqəti cəlb edir. Bütöv antroponimik model – ata adı və şəxs adı birləşib şəxs adına çevrilmişdir. Məsələn, *Kor Alının oğlu Rövşən – Kor oğlu Rövşən – Koroğlu*.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ata adını tam ifadə etmək üçün kişilərdə “oğlu”, qadınlarda “qızı” sözlərindən istifadə olunur. Hazırda bu forma dilimizdə sabitləşmişdir.

Ata adı bildirmək üçün “oğlu” və “qızı” sözlərinin antroponimik model tərkibində yeri və sırası məsələsi də diqqəti cəlb edir. Müasir dilimizdə *Əli Səməd oğlu Kərimli, Gülbəniz Qulu qızı Rəhimli* dedikdə ata adı bildirən sözlər “oğlu” və “qızı” üçüncü yerdə durur. Lakin *Qasımlı Rəsim Cəfər oğlu, yaxud Əlizadə Aybəniz Cavad qızı* dedikdə həmin sözlər dördüncü yerdə – sonda dayanır.

2. Ləqəbi ata adı

Belə “ata adı” rəsmi şəxs adından deyil, ləqəbdən əmələ gəlib işlənən vahidlərdir. Məsələn, *Keçəl oğlu Həsən, Nökər oğlu Əli, Dərviş oğlu Murad, Koxa oğlu Məhəmməd* və s.

Bu formada ata adı anlayışının bildirilməsinin tarixi qədimdir. Bədi ədəbiyyat bu barədə çoxlu fakt verir.

¹ Bax: Ş.Sədiyev. Adlar necə yaranmışdır? Bakı, 1969, səh.57.

Hazırda canlı xalq danışiq dilində bu cür formaya tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, *Armut oğlu Lütfuli*, *Aynaçı oğlu Nəriman*, *Qortdan oğlu Cəlil*, *Qurd oğlu Nəriman*, *Qaragöz oğlu Əliyar*, *Qıç oğlu Əhməd*, *Dost oğlu Hümmət*, *Dağar oğlu Fəxrəddin*, *Dəhbəçi oğlu Hüseyin*, *İyid oğlu Aslan*, *Yaranal oğlu Qurban*, *Yüzbaşı oğlu Nəzir*, *Kəmxard oğlu Məhəmməd*, *Pambiq oğlu Sabir*, *Suyux oğlu İvaxəli*, *Süddü oğlu Əlosət*, *Xoruz oğlu Kamal*, *Nağı oğlu Məmməd*¹ və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, burada ata adını bildirən şəxs adı ixtisar olunur. Məsələn, *Keçəl* (Əhmədin) *oğlu Həsən*.

3. Ana adının ata adı əvəzinə işlənməsi

Azərbaycan dilində bəzi ana – qadın adının ata adı əvəzinə işlənməsinə də rast gəlmək olur. Məsələn, *Sona oğlu Məhəmməd* (Gürcüstan, Dmanisi r-nu), *Telli oğlu Əhməd* (Ermənistan, Kalinin r-nu), *Pəri oğlu Rövşən* (Gürcüstan, Marneuli r-nu) və s. Hətta qadın anlayışı bildirən sözdən familiya da düzəldiyinə təsadüf etmək olur. Məsələn, *Nənəcənova Sonə* (Gürcüstan), *Lalayeva Tərən*, *Salyayeva Güləbəyin* (Azərbaycan) və s.

2.05 FAMILİYA KATEQORİYASI

Azərbaycan antroponimik model tərkibini təşkil edən onomastik vahidlərdən biri də familiyadır. Bu kateqoriya hazırda həmin tərkibdə olan şəxs adlarından sonra geniş yer tutur. Belə ki, hər bir adamın adı olduğu kimi, familiyası da mövcuddur. Müasir dövrdə familiyasız azərbaycanlıya çox nadir hallarda təsadüf etmək olur.² Belə halda

¹ Şəkinin gültüş çələngi. Bakı, 1987, səh.66-68.

² Familiyasız şəxslərə, əsasən, Bakıtrafi kəndlərdə təsadüf olunur.

ata adı familiyanı əvəz edir. Məsələn, *Məsud oğlu Əlioğlu, Nadir Şaşıoğlu, Yusif Səmədoğlu* və s. Azərbaycanlı ailələrdə əsas etibarilə ata фамилияsı qanuni nikah əsasında uşaqların antroponimik model tərkibinə daxil olur.

1. Fəmiyyə anlayışı

Fəmiyyə nədir? Bu suala cavab vermək üçün əvvəlcə *fəmiyyə* termininin mənasını aydınlaşdırmaq. Fəmiyyə – *familia* latın sözüdür. Bu söz qədim dövrlərdə indi ifadə etdiyi mənada olmamışdır. Qədim romalıların dilində *familis* (*famulus*) dedikdə “ev qulu”, *familia* (*familia*) dedikdə isə müəyyən sahibkara məxsus qulların cəmi mənası bildirilmişdir.

Müasir dövrdə bu söz şəxsin mənsub olduğu kökə – nəslə verilən adı bildirir. Fəmiyyə, başlıca olaraq, baba və ya ulu babanın adı, eləcə də tayfa, qəbilə, yer adları əsasında yaranır. Bu, atadan oğula, oğuldan nəvə-nəticəyə, beləliklə də, nəsil-dən-nəslə keçir və yaşayır. Bu prosesin izlənməsi linqvistik baxımdan çox maraqlıdır. Fəmiyyə iki vəzifə yerinə yetirir. *Birincisi*, bu və ya başqa ailəni digərindən fərqləndirməyə kömək edir, *ikincisi*, bütöv bir nəslin adını tarixən mühafizə edib saxlayır.

Dünya xalqlarının dillərində fəmiyyə kateqoriyası eyni vaxtda əmələ gəlməmişdir. Linqvistik təlimə görə, fəmiyyə, əsasən, XI əsrdən bəri formalaşmağa başlamışdır.

Avropa ölkələrində fəmiyyənin meydana çıxmasının müxtəlif formaları göstərilir. Fəmiyyə əvvəlcə dvoryanlarda, sonra tacirlərdə, daha sonra şəhər əhalisində meydana gəlmişdir. Kəndlilər uzun illər fəmiyyəsiz qalmışlar.¹

Keçmiş Sovetlər ölkəsində yaşayan xalqların bir çoxu XX əsrin 30-cu illərinə qədər fəmiyyəsiz olmuşdur. Bir çox

¹ Вах: Системы личных имен у народов мира. М., 1986, с.9.

Sibir xalqlarında, hətta Orta Asiya xalqlarında, o cümlədən özbəklərdə belə bir antroponimik proses baş verməmişdir. Qazaxlarda familiya daha geniş yayılmışdır. Keçmişdə qazaxlar familiya əvəzinə tayfanın adını öz antroponimik modellərində yaşatmışlar.¹

Dünya xalqlarının familiya sistemi, təbii olaraq, eyni deyildir. Müasir dövrdə elə xalqlar vardır ki, onlar fəmiliyadan istifadə etmirlər. Məsələn, *islandlarda* familiya kateqoriyası tamamilə işlənmişdir.²

2. Azərbaycan fəmiliaları

Azərbaycan dilində fəmilija – anxistonim, əsasən, XIX əsrdən etibarən təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrə qədər ləqəb, təxəllüs, titul kimi formalar müəyyən mənada fəmilijanı əvəz etmişdir.

Azərbaycan dilində külli miqdarda fəmilija formalaşmış meydana çıxmışdır. Lakin bunların hamısı deyil, müəyyən hissəsi geniş yayılmış və hazırda da işlənməkdədir.

Bir cəhəti də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində fəmilija, əsasən, kişi adı əsasında yaranır və yayılır. Qadın adı əsasında yaranan fəmilijaya çox nadir hallarda təsadüf edilir. Bu, Azərbaycan antroponimik sistemində qanunauyğunluq kimi özünü göstərir.

Bir sıra müasir kişi adları əsasında fəmilija yaranmasına təsadüf edilmir. Məsələn, *Yaşar, Elçin, Elşən, İlqar, İlham, Aydın, Ehtiram, Elxan, Nizami, Füzuli, Vurğun* və s. Adın fəmilijaya keçməsi üçün müəyyən dövr, müddət keçməlidir. Müasir Azərbaycan fəmilijalarının əsasını təşkil edən şəxs adlarının bu cəhətdən xeyli qədimdir.

¹ Т.Жанузаков. Социально-бытовые мотивы в казахской антропонимии. “Личные имена в прошлом, настоящем и будущем”. М., 1970, с.199.

² Вах: Системы личных имен у народов мира. М., 1986, с.5.

İşləklilik dərəcəsinə görə Azərbaycan familiyalarını iki qrupda cəmləşdirmək olar:

- a) Məhsuldar familiyalar: *Əliyev, Məmmədov, Əhmədov, Hacıyev, Qurbanov, Vəliyev, Mustafayev, Ağayev, Hüseynov, Rüstəmov, Cəfərov, Kərimov, Nəsimov, Həsənov, Abdullayev, Abbasov, Musayev, Nəbiyev, İbrahimov, Xəlilov, İsmayilov, Mirzəyev, Muradov, Quliyev, İsgəndərov* və s. Bu qrup familiyalara respublikanın bütün rayonlarında, habelə başqa ərazilərdə tez-tez rast gəlinir.
- b) Qeyri-məhsuldar familiyalar: *Saniyev, Mazanova, Eminaliyev, Şadimanova, Sovqatov, Cərullayev, Tamiyev, Aşurov, Çaxmazova, Sofiyeva, Dibiyeva, Sərxoşov, Qapaqov, Çıraqov, Qazaxova, Saramanova, Yarıyeva*¹ və s. Misallardan göründüyü kimi, bu qrup familiyaların əsasında qərribə adlar durur. Bu cür familiyalara ya ancaq bir məhdud ərazidə, ya da bir neçə ərazidə rast gəlmək olur.

Müasir xalqların dilində familiya yaratmaq üçün müxtəlif omoformantlardan istifadə olunur. Azərbaycan ədəbi dilində isə kişi və qadın familiyaları aşağıdakı antroponimik formantların köməyi ilə yaradılır.

1) Kişi familiyası. Müasir ədəbi dilimizdə kişi familiyalarının yaradılmasında bir neçə onomastik formantdan istifadə olunur: *-lı, -li, -lu, -lü*. Bu antroponimik formant şəxs adlarının tərkibində qədim dövrdən bu vaxta qədər işlənməkdədir. Məsələn, *Telli, Güllü, Uğurlu* və s. Lakin familiyalar tərkibində XIX əsrdən işlənməyə başlanmışdır. Məsələn,

*Sərasər əsbabi-cəngə dolublar,
Bir-birinin balü pərin yolublar;
Mən yox idim, eşitdim ki, olublar
Cavanşir bir dəstə, Kəbirli bir part.* (Qasım bəy Zakir)

¹ Misallar Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetindəki onomastik fonddan götürülmüşdür.

Yaxud:

*Səni Şahtaxtli derlər xəlayiq, etmənam bəvər,
Səni xoşbəxtli etmiş olub razi Xuda səndən.* (S.Ə.Şirvani)

Misalda Hacı Molla Abdulla Şahtaxtliyə işarədir.

Dilimizdə *milli Azərbaycan familiyası formantı* kimi özünü saxlayan **-li** ünsürü (dörd formada) indi də geniş işlənməkdədir. Məsələn, *Mürşüdlü, Əli Sadıqlı, Qüdrət Rəhimli, Heydər Dursunlu, Yusif Qədirlı, Kərim Bəhrüzlu*. Hazırda **-li** (dörd formada) milli formantı ilə familiya daşıyanlar az deyildir. Bu milli formaya etinasızlıq göstərilməməsi dilimizin öz imkanları əsasında inkişafına xidmət edə bilər.

-zadə Azərbaycan familiyalarının yaranmasında iştirak edən formantlardandır. Bunun vasitəsilə yüzlərlə familiya yaranıb işlənməkdədir. Məsələn, *Həsən Əlizadə, Ruhəngiz Verdizadə, Rəhim Quluzadə, Hüseyn Hacızadə, Rüfət Babazadə* və s.

-ov, -yev. Bu formantlarla dilimizdə çoxlu miqdarda familiya vardır. Məsələn, *Dadaşov, Qazıyev, Səlimov, Nağıyev, Bədəlov, Ağayev, Aşurov, Cəfərov, Cəlilov, Bayramov, Novruzov* və s.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin bir sıra şivə və dialekti mövcuddur. Buna görə də rəsmi familiya formantı ilə yanaşı, şifahi danışmada onun dialekt forması da işlənir. Məsələn, *Quliyev – Qulu+yef, Qafarov – Qafar+of, Qəribov – Qərib+of* və s. Müsair Azərbaycan ədəbi dilində familiya formantı kimi ən çox **-ov, -yev** şəkilçiləri işlənməkdədir.

-ski. Azərbaycan familiyalarının yaranmasında iştirak edən onomastik ünsürlərdən biri də **-ski** formantıdır. Məsələn, *Əhməd Ağdamski, Əsəd Ləmbəranski, Xan Şuşinski, Əlağa Şıxlinski* və s.

Bu şəkilçi, əsasən, toponimlərə bitişərək məkan anlayışlı familiya yaradır. Məsələn, *Şahtaxtinski* familiyası-

na nəzər salaq. *Şaxtaxtinski Əbülfət Nəcəf oğlu, Şaxtaxtinski Həbibulla Baxşəli oğlu* və s. Bu fəmiyyə Naxçıvanın Şaxtaxtı kəndinin adı ilə bağıdır.¹

Mənbə dildən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində **-ski** şəkilçisi toponimlərdən başqa şəxs adına da əlavə olunub fəmiyyə yaradır: *Mehdi bəy Hacinski*.

Müasir dilimizdə **-ski** şəkilçisinin çox az işləndiyi, qeyri-məhsuldar olduğu müşahidə edilir.

Fəmiyyə ilə bağı müşahidə olunan cəhətlərdən biri eyni şəxs adına müxtəlif şəkilçinin qoşulmasıdır. Məsələn, *Əhməd* və *Məmməd* sözləri ilə düzələn aşağıdakı fəmiyyələr vardır:

Əhməd $\left\{ \begin{array}{l} li - \text{Əhmədli} \\ zadə - \text{Əhmədzadə} \\ -ov - \text{Əhmədov} \end{array} \right.$

Məmməd $\left\{ \begin{array}{l} li - \text{Məmmədli} \\ zadə - \text{Məmmədzadə} \\ ov - \text{Məmmədov} \end{array} \right.$

Müasir dilimizdə başqa bir xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir. O da bundan ibarətdir ki, **-li** şəkilçili fəmiyyələrin sonuna fəmiyyə yaradan ikinci bir şəkilçi də artırılır. Məsələn, *Gəncə+li+yev*, *Əhməd+li+yev*, *Pa-şa+lı+yev*, *Keçi+li+yev* və s.

Bu proses dilin gələcək inkişafı baxımından faydalı deyildir.

2) Qadın fəmiyyəsi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qadın fəmiyyəsi əmələ gətirmək üçün kişi fəmiyyələrinin formalaşmasında istifadə edilən alınma morfoloji ünsürlər təkrar olunur. Bununla bərabər, Azərbaycan dilində **-ov**,

¹ Bax: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, Bakı, 1987, səh.480.

-yev, *-ski* şəkilçiləri ilə düzələn qadın familiyalarına *-a*, *-aya* ünsürləri artırılır və beləliklə, dilimizdə müstəsna hal kimi cins kateqoriyası öz əksini tapır. Məsələn, kişi *Məmmədov*, *Şıxlinski*, qadın *Məmmədova*, *Şıxlinskaya* familiyasını daşıyır. Şübhəsiz, həmin şəkilçi rus dilindən alınmışdır.

Azərbaycan dilində *-li* və *-zadə* formantları ilə də qadın familiyası yaradılır. Məsələn, *Xuluflu Pəri*, *Cəfərli Sənəm*, *Əlizadə Nahidə*, *Xəlilzadə Gülzar* və s.

Dil faktları göstərir ki, Azərbaycan fəmiyyə kateqoriyasının formalaşmasında ərəb, fars və rus dillərinə məxsus omoformantların müxtəlif cür təsiri olmuşdur:

- a) Ərəb dilinin təsiri ilə yaranan forma. Bu, daha çox alim, yazıçı və səyyahların familiyalarında özünü göstərir. Məsələn, *Abdulla ibn Fəzlullah Sirazi*, *Səbahəddin Abdulla ibn Lütfulla*, *Məhəmməd ibn Xavəndşah* (orta əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi haqqında məlumat verən tarixçilər)¹;
- b) Fars dilinin təsiri ilə yaranan forma. Bu, XIX əsrin II yarısına qədər çox işlək forma olmuşdur və əsasən, *-ı* və *-zadə* (oğlu) elementlərini artırmaqla düzəldilmişdir. İndinin özündə belə bu formadan istifadə olunur. Xüsusilə Cənubi Azərbaycandan köçüb gələn azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti bu formadan istifadə edir. Məsələn, *Sadiqzadə*, *Məmmədzadə*, *Mollazadə*, *Xosrovi*, *İrani* və s.
- ç) Rus dilinin təsiri ilə yaranan forma. XIX əsrin II yarısından etibarən özünə yol tapsa da, 1920-ci ildən sonra geniş yayılmış və hal-hazırda Azərbaycan xalqının familiyasında əsas yer tutur. Məsələn, *Əliyev – Əliyeva*, *Hüseynov – Hüseynova*, *Qədirov – Qədirova*, *Qasimov – Qasimova*, *Həsənov – Həsənova*, *Kərimov – Kərimova* və s.

¹ Bax: S.M.Onullahi. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1982, səh.12-16.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, familiya nəsil-dən-nəsilə verilir. Lakin bu, dəyişə də bilər. Məsələn, qardaşların birinin *Hacıyev*, digərinin *Şərifov* familiyasını daşdığı müşahidə olunur. Yaxud, iki qardaşdan biri *Bağirov Kamran*, ikincisi *Bağırzadə Faiq* familiyasını işlədir. Bunun və buna bənzər digər dəyişmələrin müxtəlif səbəbləri vardır.

3. Azərbaycan familiyalarının semantikasi

Familiya kateqoriyasının öyrənilməsində digər məsələlərlə yanaşı, buraya daxil olan vahidlərin qruplaşdırılması və təhlili də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir ad kimi, Azərbaycan familiyaları da müəyyən semantikaya malikdir. Qeyd etməliyə ki, antroponimik semantikanın təhlili çox çətindir. Antroponimik məna xüsusi onomastik siyahı və ya mətn içərisində özünü aydın göstərir. Belə mənbələr, əsasən, şəxs adlarının siyahısı, şifahi və yazılı ədəbiyyatdır. Hər hansı adın konkret məna xüsusiyyətləri belə mənbələrdə meydana çıxır. Məsələn, "Vaqif" pyesində Qacar surəti dedikdə, onun bütün keyfiyyəti – zülmkarlığı, qeyri-insani xarakterə malik olması həmin andaca təsəvvürdə canlanır.

Müasir Azərbaycan familiyası fondu semantikasına görə çox rəngarəngdir. Buna görə də familiyaların semantik təsnifi çox mürəkkəb məsələ kimi qarşıya çıxır. Familiyaların semantikasına dair bir sıra alimlərin, o cümlədən A.Doza, S.Raspond, V.A.Nikonov və başqalarının bölgüləri vardır. Lakin bu bölgülər müxtəlif konkret dil faktları üzərində aparıldığından, təbii olaraq, fərqlidir. Bununla bərabər, bütün bölgüləri birləşdirən, yaxınlaşdıran eyni cəhətlər də mövcuddur.

Azərbaycan familiyalarını faktik onomastik materiallar əsasında aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Rəsmi şəxs adlarından düzələn familiyalar. Bütün tədqiqatlarda bu bölgü vardır. Tədqiqatçılar dildə

bu qrup familiyaların kəmiyyətə xüsusi yer tutduğunu qeyd edirlər. Dilimizdəki belə familiyalara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *Əhməd – Əhmədova Mehriban, Kərim – Kərimova Arzu, Abbas – Abbasova Əlamət, Mustafa – Mustafayeva Cəmilə, Rüstəm – Rüstəmovə Ramizə, Səlim – Səlimova Tərən*¹ və s.

Müasir Azərbaycan dilində rəsmi ad əsasında düzələn familiyalar çoxdur və bu, təxminən, ümumi tərkibin 90 faizini təşkil edir.

2. Etnonimlər əsasında düzələn familiyalar. Bu qrup familiyaların leksik əsasını etnonimik vahidlər təşkil edir. Məsələn, *Qazax – Qazaxova Xanbəyi, Kəngər – Kəngərinskaya Səidə, Qacar – Qacarova Tamilla, Təhlə – Təhləyeva Afilə, Tat – Tatiyev Rəhim, Talış – Talışinskaya Hüriyyə, Ərəb – Ərəbov Kərim, Özbək – Özbəyova Zemfira, Qaraqaş – Qaraqaşova Aida* və s.

Bu familiyalardakı *qazax, kəngər, qacar, təhlə, tat, talış, ərəb, özbək* və *qaraqaş* etnonimlərdir. Müasir Azərbaycan dilində etnofamiliyalar çox az işlənir. Müşahidələrdən aydın olur ki, 1000 familiyadan təxminən 16-sı etnofamiliyadır.

3. Toponimlər əsasında düzələn familiyalar. Bu qrup familiyalar məkanla bağlı coğrafi adlar əsasında formalaşır. Məsələn, *Savalan – Savalanov Əbdül, İrəvan – İrəvanlı Afət, Göycə – Göycəyeva Elnurə, Qubad – Qubadova Minayə* və s. misallardakı *Savalan* dağ, *İrəvan* (Yerevan) şəhər, *Göycə* mahal, *Qubad*(lı) rayon adıdır.

Belə topofamiliyaların miqdarı dilimizdə çox deyildir.

4. Hidronimlər əsasında meydana gəlmiş familiyalar. Dilimizdə hidronim əsaslı familiyalara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *Arasova Məryəm, Arasxanovə Elmira*. Ümumiyyətlə, hidrofamiliyalar dilimizdə olduqca azdır.

¹ Misallar Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetindəki onomastik fondan götürülmüşdür.

5. Zoonimlər əsasında düzələn familiyalar. Bu qrup familiyalar zoonimik vahidlər əsasında formalaşır. Belə zoofamiliyaların iki növü müşahidə olunur:

- a) Yalnız heyvan və quş adları ilə formalaşanlar. Məsələn, aslan – *Aslanova Ədalət*, tərən – *Tərənova Təranə*, bəbir – *Bəbirova İradə*, keçi – *Keçiliyev Qüdrət* və s. Belə familiyalar quruluşuna görə sadə olduğu kimi, mürəkkəb də ola bilər. Məsələn, *Şiraslanov Bəhlul*. Göründüyü kimi, burada iki zoonim birlikdə familiyanın əsasına çevrilmişdir.
- b) Ancaq bir komponenti zoonimdən ibarət olan familiyalar. Məsələn, *Əmiraslanova Mehran*, *Şirməmmədov Daşqın*, *Sirəhmədov Səməd*, *Şirzadova Kəmalə*, *Şahpələngova Mətanət* və s.

Dilimizin antroponimik tərkibində bu qrup familiyalar az yer tutur. Belə familiyalar slavyan dillərində daha çoxdur.

6. Kosmonimlər əsasında əmələ gələn familiyalar. Dilimizdə leksik əsasını kosmonimlər təşkil edən familiyalar da vardır. Məsələn, xurşid – *Xurşidova Rəna*, qəmər – *Qəmərova Elmira*, qəmər – *Qəmərzadə Almaz* və s.

Bu misallardakı *Xurşid* – günəş, *Qəmər* – ay adı olub dilimizdə kosmofamiliyaların yaranmasında iştirak etmişdir.

7. Müəyyən sənətə, peşəyə uyğun düzələn familiyalar. Belə familiyalara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *Ovçu-yev Həsən*, *Dəmirçiyev Kamil*, *Çobanova Aynur*, *telefon – Telefonçu Leyla*, *Bağbanov Vahid* və s.

Bu qrup familiyalar azlıq təşkil edir.

8. Ləqəblər əsasında düzələn familiyalar. Azərbaycan dilində ləqəb geniş yayılmışdır. Buna görədir ki, ləqəb əsaslı familiyalara da təsadüf etmək olur. Məsələn, çopur – *Çopurov İslam*, laylabaş – *Laylabaşova İradə*, dərviş – *Dərvişov Məhəmməd*, topul – *Topulov Məzahir*, yüzbaş – *Yüzbaşov Səməd* və s.

Ləqəbli familiyalar dilimizdə müəyyən mövqeyə malikdir.

9. Qeyri-rəsmi şəxs adlarından düzələn familiyalar.

Bu qrup familiyalar semantik-etimoloji cəhətdən xüsusi maraq doğurur. Məsələn, insan – *İnsanov Tofiq*, isbat – *İsbatov Camal*, sərxoş – *Sərxoşov Arif*, saat – *Saatov Eldar*, satılmış – *Satılmışova Sevdə*, gəncəmal – *Gəncəmalıyeva Təranə*, qədəş – *Qədəşova Ülkər*, üzdən – *Üzdənova Sara*, kökə – *Kökəyev Zahir*, həmişə – *Həmişəyev Vahid*, bayraqdar – *Bayraqdarov Əli*, qiblə – *Qibləyev Azər*, nuh – *Nuhova Minəxanım* və s.

Bu misallardakı *insan*, *isbat*, *sərxoş*, *saat*, *həmişə*, *satılmış*, *gəncəmal*, *qədəş*, *üzdən*, *kökə*, *bayraqdar*, *nuh*, *qiblə* sözləri rəsmi şəxs adları kimi işlənilməmişdir.

Müasir dilimizdəki familiyalar semantik cəhətdən geniş tədqiqat tələb edən sahədir. Buna görə də familiyaların başqa qruplarını da axtarmaq lazımdır.

4. Nəslə adlandırma

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində xüsusi və ya rəsmi familiyadan əlavə nəslə adlandırma forması da mövcuddur.

Nəslə adlandırmadan familiya kimi şəxsin nəslə, tayfaya mənsub olduğunu bildirmək üçün istifadə edilir.

Azərbaycan dilində nəslə adlandırmanın aşağıdakı formaları müşahidə edilir.

a) Leksik yolla ifadə olunan forması. Bu qaydada nəslə adlandırma ifadə edilərkən rəsmi şəxs adına və digər sözlərə “uşağı”, “evi” (öyü), “oğlu” leksik vahidləri qoşulur.

“Uşağı” leksemi ilə ifadə edilən: *Əli uşağı*, *Kürd uşağı*, *Pir uşağı*, *Koxa uşağı*, *Acı uşağı* və s.

“Evi” (öyü) leksemi ilə ifadə olunan: *Sərdar evi*, *Cəfər evi*, *Namaz evi* və s. *Sərdar evinin Məhəmmədi*, *Cəfər evinin Qulusu*, *Namaz evinin Qüdrəti*.

Bu leksik vahidlərin (uşağı və evi) hər ikisinin qoşa işlənməsi forması da vardır. Məsələn, *Qasım evinin uşağı*. *Heydər evinin uşağı*. *Kərim evinin uşağı* və s.

“Oğlu” leksemi ilə: “Çil yabısı yoxa çıxan *Qədim oğlu Qədir* özünü kimin üstünə ata bilərdi, təkcə Daşbulağın buğabuynuz kovxasından başqa?!” (S.Rəhimov); “Bax, sonra *Bənnaoğlu Cabir* mənim iki adamımı vururdu” (S.Rəhimov). Bu misallarda Qədim oğlu və Bənnaoğlu ata adı kimi deyil, nəslə adlandırma formasında işlənməmişdir. Bildirdiyimiz kimi, “oğlu” leksemi, əsasən, antroponimik modeldə ata adına qoşularaq işlənir.

- b) Morfoloji yolla ifadə olunan forması. Belə nəslə adlandırma *-lar, -lər* formantından istifadə olunur. Məsələn, *Dəmirçilər* (*Dəmirçilər nəslə*), *Qazaxlar* (*Qazaxlar nəslə*), *Sərçələr* (*Sərçələr nəslə*), *Qarakəllələr* (*Qarakəllələr nəslə*) və s.

Belə nəslə adlandırmada müxtəlif sözlər – etnonim, şəxs adı, ləqəb və s. işlənmə bilər.

Nəslə adlandırma Azərbaycan dilində ən qədim formadır.

2.06. LƏQƏB KATEQORİYASI

Antroponimik vahidlərin bir hissəsi ləqəblərdən ibarətdir. Ləqəblər antroponimik sistemdə köməkçi adlar qrupuna daxildir. Bu qrupdan olan təxəllüs və titula nisbətən ləqəb xalq danışığı dilində daha geniş yayılmışdır. Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında da xalq danışığı dilinin təsiri altında külli miqdarda ləqəb meydana gəlmişdir. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, dilimizin onomastik sistemində spesifik lay təşkil edən ləqəblərin linqvistik baxımdan özünəməxsus xarakterik əlamət və xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də Azərbaycan dilində ləqəb problemi müasir dilçiliyimizin vacib məsələlərindəndir.

1. Ləqəb anlayışı

Azərbaycan ədəbi dilində “ləqəb” termini çoxdan işlənməyə başlanmışdır. Bu sözlə yanaşı, eyni mənanı ifadə etmək üçün dilimizdə “ayama” terminindən də istifadə olunur. İzahlı lüğətdə deyilir: “Ləqəb, is. (ər.). Müəyyən bir səciyyəvi xasiyyətinə və ya başqalarından ayrılan əlamətinə görə adama verilən qeyri-rəsmi ad; ayama”.¹ Ləqəb hər kəsə onun həyatının müəyyən dövründə verilir və bu adla həmin şəxs çox geniş olmayan müəyyən dairədə tanınır.

Çox təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, “ləqəb” termini istər elmi və istərsə də bədii ədəbiyyatda başqa mənada, yəni təxəllüs əvəzi kimi də işlənir. Məsələn,

*Şairdir, ləqəbi “Vaqif”,
Yaranmış, deyirlər hər elmə vaqif.* (S.Vurğun)

Bu misaldakı “Vaqif” ləqəb yox, təxəllüsdür. Ləqəb sözünün bu mənada işlənməsi bir sıra klassik və müasir şairlərin, yazıçıların da əsərlərində özünü göstərir. Ənənə halında tarixən gələn bu qeyri-dəqiqliyə indi yol vermək olmaz. Çünki müasir elm, hər şeydən əvvəl, terminlərin dəqiqliyini və dürüstlüyünü tələb edir. Buna görə də “ləqəb” termini işləndiyi yerdən asılı olmayaraq ancaq ləqəb mənasını bildirməlidir.

Ləqəb hər adama aid olmur. Azərbaycanlıların hər birinin rəsmi adı olduğu halda, çoxunun ləqəbi yoxdur. Mövcud ləqəblər adamlara onların peşəsinə, tutduğu mövqeyə, vəzifəyə, zahiri görünüşünə, fizionomiyasına, xarakterinə, əməllərinə və s. görə verilir.

Ləqəbi şəxs adından fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri budur ki, şəxs adı insana valideyn, qohum-əqrəba, tanış

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, 1983, səh. 231.

biliş tərəfindən seçildiyi halda, ləqəb onu daşıyana əhatə-sində olduğu xalq kütləsi tərəfindən verilir.

Hər bir ləqəb xalq arasında müəyyən səbəblərdən ya-ranır və onlardan çox müxtəlif məqsədlə istifadə olunur.

Bəzən xalq arasında yalançı, hiyləgər, tənbel, yaltaq, əliəyri, xudpəsənd kimi mənfi insani keyfiyyətlərə məxsus adamları tanımaq üçün ləqəb verilir və həmin ləqəb on-lara ömrü boyu damğa olur. Məsələn, *Oğru Səftər, Gopçu Xıdır, Bic Həşim, Yorğun Həsən, Falçı Sənəm* və s.

Söz sənətkarları isə mənfi surətləri canlı yaratmaq üçün ləqəbə müraciət edirlər. Məsələn,

“*Ağıcı Bədircahanın evi şəhərin qible tərəfində, qaya-nın üstündə, çox basəfa olan yerdədir*” (N. Vəzirov); “*Gö-rünürdü molla irəlidən bilirmiş ki, Sadığa Lağlağı Sadıq de-yirlər*” (C.Məmmədquluzadə); “*Kovxa sual verib özü də cavab qaytardı: – Gödəkpencək Qulu Sibir Qulunun dələduz nəvəsi*” (S.Rəhimov).

Bu bədii parçalara nəzər saldıqda aydın görünür ki, ləqəbi yazıçı, sənətkar formal olaraq işlətmir, ondan satira, yumor vasitəsi kimi məqsədyönlü şəkildə istifadə edir.

Bəzən ləqəb eyniadlı adamların birini digərindən fərqləndirmək məqsədi üçün verilir. Məsələn, Şəki şəhə-rində *Məmməd adlı adamları* fərqləndirmək üçün aşağıdakı ləqəblər meydana çıxmışdır:

<i>Dolça Məmməd</i>	<i>Çopur Məmməd</i>
<i>Əlimsəndə Məmməd</i>	<i>Qaçay Məmməd</i>
<i>Küncütdü Məmməd</i>	<i>Xızır Məmməd</i>
<i>Çıqqa Məmməd</i>	<i>Yetim Məmməd</i>

Yaxud *Əhməd* adına nəzər yetirək:

<i>Qırıq Əhməd</i>	<i>Quzu Əhməd</i>
<i>Qic oğlu Əhməd</i>	<i>Aycan Əhməd</i> və s.

Göründüyü kimi, şəxsin müxtəlif cəhətləri nəzərə alınb, buna uyğun ləqəblər yaranmışdır.

Azərbaycanda ləqəb işlətməyin tarixi qədimdir. Bunu qədim tarixli şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də aydın görmək olur.

XI–XII əsrlərdə qələmə alındığı hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən *Şöklü Məlik*, *Ayna Mələk*, *Alp Ərən*, *Alp Rüstəm*, *Biği qanlı Bəkdüz Əmən*, *Boğazca Fatma*, *Boyu uzun Burla xatun*, *Buğacıq Məlik*, *Qazılıq Qoca*, *Qaracıq Məlik*, *Qaratikan Məlik*, *Qara Aslan Məlik*, *Qara Qıpçaq Məlik*, *Qaraca Çoban*, *Dədə Qorqud*, *Qutlu Məlik*, *Dəli Budaq*, *Dəli Domrul*, *Dəli Dondar*, *Dəli Qacar*, *Dönəbilməz Dölək Uran*, *Yapağlı Qoca*, *Yüklü Qoca* və s. Ləqəblər göstərir ki, Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində ləqəbdən əsas ad kimi istifadə olunmuşdur. İndiyədək heç bir elmi ədəbiyyatda Dədə Qorqud, Qaraca Çoban antroponimik modellərindəki *Dədə* və *Qaraca* sözlərinin ləqəb olduğu qeyd edilməmişdir. Lakin həmin modellərin bədii mətndə yeri onların ləqəb olduğunu qəti sübut edir.

Dastanın müqəddiməsində *Qorqud Ata* deyilən şəxs bir az sonra *Dədə Qorqud* adı ilə verilir. Yaxud mətndə gah sadəcə olaraq *Çoban*, gah da *Qaraca Çoban* antroponimləri işlənir.

Azərbaycan aşıq yaradıcılığının ən əzəmətli əsəri olan “Koroğlu” dastanında da bir neçə qrup ləqəblərlə qarşılaşırıq: “At elə qalxdı ki, dırnağının altından qopan daş bir neçə adam boyu *Dəli Həsənin* başının üstündən keçib o tərəfə düşdü”; “*Qoç Koroğlu*, düz yeddi ildir ki, mən bu yolların ağasıyam”; “*Bəlli Əhməd Koroğlunun* sədasını eşidib ona müştəq olmuşdu”; “İstambul xotkarının *Bürcü Sultan* adında bir oğlu var idi”; “Sərkərdələr arasında *Dəli Həsən*, *Dəli Mehtər*, *Çopur Səfər*, *Dəli Mehdi*, *Holaypozan*, *Tüpdəğidan*, *Toxmaquran*, *Tanrıtanımaz*, *Dilbilməz*, *Gürcüoğlu*, *Qorxubilməz*, *Geridönməz*, *Bəlli Əhməd* və *İsabalı* kimi igidlər

var idi ki, hər biri yüz oğlana bərabər idi"; "Aşıq Cünun çoxdan idi ki, Çənlibelə gedib Koroğlunu görmək istəyirdi"; "Koroğlu *Dəli* Mehtəri götürüb atları, ilxıları gözdən keçirmişdi, *Kosa* Səfəri yanına alıb Yağı qoruğunu gəzmışdi" və s.

Bu bədii nümunələrdə rast gəldiyimiz *Holaypozan*, *Tüpdağidan*, *Toxmaquran*, *Tanritanımaz*, *Dilbilməz*, *Qorxubilməz*, *Geridönməz* ləqəbləri, maraqlıdır ki, müstəqil ad kimi işlənmişdir. Əslində, onlar insana məxsus müsbət keyfiyyətləri ifadə edən ləqəblərdir.

XX əsrdə meydana gəlmiş xalq qəhrəmanlıq dastanı olan "Qaçaq Nəbi" də də *Qaçaq Nəbi*, *Telli Qara*, *Tunc Vəli*, *Qanlı Qoca* və s. ləqəblərə rast gəlirik.

Azərbaycan dastan və nağıllarında ən geniş yayılmış surətlərdən biri *Əhməd*dir. Maraqlıdır ki, həmin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində *Əhməd* adına çox zaman ləqəb qoşulur. Məsələn, *Hambal Əhməd*, *Dəmirçi Əhməd*, *Qəvvas Əhməd*, *Topal Əhməd*, *Keçəl Əhməd*, *Tənbəl Əhməd*, *Tülkü Əhməd*, *Oxxayla Əhməd*, *Başmaqçı Əhməd*, *Yumruq Əhməd*, *Tacir Əhməd*, *Burun Əhməd*, *Ovçu Əhməd*, *Bəlli Əhməd* və s. Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir ləqəbin necə yaranması bəzən təsvir olunur. Məsələn, "Kürd Hüseyn *Dəvə* Həsənin oğlu idi. Onun atası çox böyük adam olduğundan, bir dəvəni çiyinə götürüb istədiyi yerə apara bildiyindən ona *Dəvə* Həsən deyirdilər" ("Kürd Hüseyn" nağılı); "Sübh yerindən qalxan tək Şaban gedərdi məscidə, oturardı qazının hücrəsində, günortayadək qazı ilə və qazının yanına gələnlərlə söhbət edərdi. Günorta gələrdi evə, naharını yeyib gedərdi məscidə. Günü axşamadək məsciddə keçərdi. O səbəbdən də adını *Şeyx* Şaban qoymuşdular" (Ə.Haqqverdiyev); "Camaat ona *Yastı* Salman deyirdi. Çünki o, hər şeyin dünyada hamar, yastı olmasını istəyirdi. Hər yerdə ata ilə oğulun ixtilatına qarışmaq, iki sevgilinin arasına girib onları barışdırmaq, ər ilə arvadın davasını yatırt-

maq, sədrin qəzəbinə gəlmiş adamların işini düzəltmək sanki *Yastı* Salmana peşə olmuşdu. *Yastı* Salman çağırılmağına da səbəb onun yalnız xasiyyəti deyildi. Xarici görkəmi də buna əsas verirdi. Təbiət onu qərribə yaratmışdı: enli üzü yastı idi, burnu yastı idi, iri tüklü əlləri yastı idi, qara qaşları yastı idi, çənəsi yastı idi, dodaqları yastı idi, bədəni yastı idi. Güləndə elə bil daşın altında qurud əzirdilər, yerşi isə o qədər yastı idi ki, kənardan baxan onun yeridiyini, yaxud suda üzdiyünü birdən-birə ayırd edə bilməzdi"; "Altıncı tühəf – Rəhim kimi kişi idi. Adına *Pişik* Rəhim deyərtilər. Bu ləqəbin ona verilməyinin səbəbi o oldu ki, hər yerdə ki plov verərtilər, – istər toy olsun, istər vay, – *Pişik* Rəhimi orada görərdin. Bu yerlərin hamısına da təklifsiz gedərdi. Hətta ehsana çağırılacaq adamların siyahısı tutulan vaxt bir nəfər Rəhimin adını çəkəndə deyərtilər ki, onu yazmaq lazım deyil, özü gələcək. Onun özündən xəbər alanda ki, Rəhim əmi, bu qonaqlıqlara çağırılmamış niyə gedirsən? Cavab verərdi ki, getməyəndə inciyərlər. Həmişə də mollalar ilə bir yerdə məclisin başında əyləşərdi" (Ə.Haqverdiyev); "Bir dəfə Zeynalabdin bir dəstə uşaqların yanından ötəndə uşaqların biri deyir:

– O əmiyə baxın, quzğuna oxşayır.

Qalan uşaqlar bunu eşitcək "ay quzğun, ay quzğun!" deyib onun arxasınca düşürlər. Haman günü tamam şəhərə məlum olur ki, Zeynalabdin dayının ləqəbi "*Quzğun*"dur" (Ə.Haqverdiyev).

Bu misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Bədi ədəbiyyatda və canlı xalq danışığı dilində ləqəblərin işlənmə məqamı belə bir tezis irəli sürməyə əsas verir ki, ləqəb antroponimik modeldə köməkçi xarakter daşısa da, o, şəxsin varlığının müəyyən əlamətini özündə əks etdirmək baxımından şəxs adından daha canlı səslənir. Bildiyimiz kimi, şəxs adları şərti xarakter daşıyır. O, insanın daxili və xarici təbiəti barədə heç bir işarə bildirmir.

Lakin ləqəb haqqında bunu demək olmaz. Ləqəb bir-başə şəxsə ya daxili, ya da xarici cəhətinin ən aparıcı əlamətini özündə əks etdirir. Bu baxımdan ləqəblərin ictimai-sosial əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək vacibdir.

Bir cəhəti də nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, mövcud elmi və bədii ədəbiyyatda, dərsləklərdə, bədii kitablar-da ləqəblərin yazılışında müxtəliflik hökm sürür. Bəzən ləqəblərin baş hərfi kiçik yazılır. Məsələn, Ə.Haqqverdiyevin “Seçilmiş əsərləri”ndəki¹ hekayələrində ləqəblərin bir qisminin baş hərfi kiçik, bir qismi isə böyük yazılmışdır. Fikrimizcə, ləqəb məzmunundan və formasından asılı olmayaraq, xüsusi ad olduğuna görə, bir qayda olaraq, baş hərfi böyük yazılmalıdır. Nəşriyyat redaktorları bu cəhətə xüsusi fikir verməlidirlər.

Hazırda ləqəb çox geniş yayılmış dil hadisəsidir. Elə kənd və şəhərlərimiz vardır ki, orada bir nəfər də olsun ləqəbsiz adam yoxdur. Bu barədə şəkiliblərin ifadəsi çox maraqlıdır: “Şəkildə bircə nəfər ləqəbsiz adam varsa, o da Saqqal Süleymandır”.

Ləqəblərin necə və hansı səbəblərə görə əmələ gəldiyini izləmək, onları linqvistik mövqedən aydınlaşdırmaq olduqca maraqlı və aktualdır.

2. Ləqəblərin növləri

Müşahidələrdən aydın olur ki, ləqəblər müxtəlif növlüdür. Burada bir şəxsə aid ləqəb olduğu kimi, bir neçə adama, nəslə, kollektivə məxsus da ləqəbi adlar vardır. Bu cəhətdən mövcud ləqəbləri iki yerə bölmək olur:

1) Fərdi ləqəblər. Bir nəfərə verilən ləqəblərə deyilir. Məsələn, “Necə tanımıram, bizim məhəllədə böyüyüb, özü də *Danqır* Abbasın bacısı oğludur” (M.Cəlal); “*Uzun Meh-*

¹ Bax: Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, Azərnaşır, 1971, səh.166-167 və s.

dinin alaçığı obanın axırında olduğu üçün alaçığın arxa tərəfi qoyun arxacı idi" (Ə.Vəliyev); "*Anbar* Hüseyin tez-tez Qurban Qurbanova eşitdirirdi" (Ə.Vəliyev); "Elə bu dəm Aşıq Ələkbərin gözləri yoldan ötən *Yağ Əlişlə Yun Vəlişə* sataşdı. Əliş yağ zavodunda, Vəliş yun idarəsində işləyirdi" (C.Zeynal); "Hər kəsin sinnini bilmək istəyirsiniz, məndən soruşun:

– Bax, bu uşaq, *Qarğa* Mələyin nəvəsidir, gün tutulan ili anadan olub.

– Bu uşaq, *İlanqırخان* Səfdərin oğludur; çəyirtkə taxılları tərək eyləyən ili anadan olub.

– Bu uşaq, *Pişiksatan* Haşımın nəvəsidir. Novruz bayramı ilə aşura bir günə düşən ili doğulub.

– Bu uşaq *Balıqudan* Cəfərin nəvəsidir. *Eşşəkçi* Aslan tut ağacından uçub ölən ili anadan olub. Daha kimi soruşursunuz, deyim. Mütrüb dəftəri niyə lazımdır?

– Qasım əmi! Siz özünüz hansı ildə anadan olmusunuz?

– *Xaşal* Qurbanı sel aparan ili" (Ə.Haqverdiyev).

Bu bədii dil nümunələrində işlədilən ləqəblərin hərəsi bir nəfərə aid olduğu üçün fərdi xarakter daşıyır.

Fərdi ləqəblər dəyişə bilir. Məlumdur ki, adamın bir ləqəbi olur. Lakin onun xarakteri, fəaliyyəti dəyişdiyinə görə iki və hətta üç ləqəbi də ola bilər.

"*Cuhud* Əli əvvəllər məscid qabağında ərizə, məktub yazırdı. Onu *Məşədi* Əli deyə tanıyırdılar. Lakin haradansa pul oğurlayıb alverə başladı. Camaat onun adının qabağında *Məşədini* götürərək *Cuhud* ilə əvəz etdi" (S.Rəhman); "Abbas Zamanovu kənddə "*Atouran*", yaxud "*Üçdodaq*" çağırırdılar... Onun üst dodağı, doğrudan da, çapıqdır. At təpiklə vurubdur" (Ə.Vəliyev). Başqa dillərdə, o cümlədən özbək dilində də belə hadisə olduğu göstərilir.

2) Ailə və ya nəsli ləqəblər. Bu növ ləqəblər bütün ailəni, nəsli adlandırır. *Ağbaşlar*, *Buynuzlular*, *Qaraqabaqlar*, *Qaşmanlar*, *Doqquzparalar*, *Dağarlar*, *Doxdoxlar*, *Körpələr*,

*Kosmalar, Dart-qopsunlar, Damyandılar, Ətəyinə daş yığanlar, Zorbalar, Yeddiəppəklər, Kəpəklər, Kəndirlər, Gödəklər, Öyrətlilər, Topçular, Səbətçilər, Samançılar, Kəvərlər, Süyuxuşağı, Fəraşlar, Həsirlər, Hoppandılar, Cinslər, Xatalar, Çiyələr, Hassıllar, Uyurlar, Zərgərlər, Nərdiyanlar, Ayaqyalınlar*¹ və s.

Bu növ ləqəblərə bəzən kənd adlarında da təsadüf edilir. Məsələn, *Kürdbayram, Karrar, Qaramahmudlu* (Kürdəmir rayonu), *Qaraməryəm, Kürdşaban* (Göyçay rayonu), *Kürdhacı* (Laçın rayonu) və s.

3. Kişi və qadın ləqəbləri

Azərbaycan antroponimik sistemində elə ləqəblərə rast gəlinir ki, onları ancaq kişilər işlədir, bəzi ləqəblər isə qadınlara məxsus əlamət və keyfiyyətləri bildirdiyinə görə onlar ancaq qadınlara verilir.

1) Kişi ləqəbləri. Azərbaycan dilində zəngin və rəngarəng kişi ləqəbləri mövcuddur. Araşdırmalardan aydın olur ki, ləqəblər təbii olaraq inkişaf edir, tərkibi dəyişir, dövrün ictimai-sosial cəhətləri ilə əlaqələnir. C.Cabbarlı bu cəhəti düzgün müşahidə edərək toxunduğu ləqəbləri “köhnə ləqəblər” adlandırmışdır. Burada ictimai quruluşun təsiri ilə ilk illərdə yaranmış ləqəblərə rast gəlmək olur. Məsələn, *Saldat Bayram, Niçevə Nəcəf, Kakoy Abutalıb, Duvabrat Nəsir, Maşannik Teymur, Palton Abasqulu, Naqan Məmməd, Paşol Məmməd, Paraxod Hacı Saleh*² və s.

Dilimizdə işlənən bir sıra səciyyəvi kişi ləqəbləri vardır. Misal üçün bədii dil faktlarına nəzər salaq:

“*Dəli Dömrül* sürdü, babası yanına gəldi” (“*Kitabi-Dədə Qorqud*”); “Elə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm, uğunub gedərsən. Məsələn, *Girdik Həsən*,

¹ Şəkinin gültüş çələngi. Bakı, 1987, səh.70-71.

² C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.133-135.

Dəvə Heydər, *Yalançı* Səbzəli, *Eşşək* Muxtar, *Dovşan* Qasım" (C.Məmmədquluzadə); "Az müddət içərisində *Hacı Salman* şəhər içrə *Qazan* Hacı adı ilə məşhur oldu" (T.Ş.Simurğ); "Anan özü bilməyir ki, mərhum atanın ləqəbi *Qaban* Səfər idi" (Qantəmir); "Kənddə bir *Abdal* Əsəd adında muzdur var idi" (B.Talıblı); "Ancaq Qulunun nənəsi *Buynuzbığı* əlinin içi kimi tanıyırdı" (S.Rəhimov); "Divarlardakı lövhələrdə *Ömər Xəyyamın*, *Bəhlul Danəndənin*, *Kefli İsgəndərin* portretləri nəzəri cəlb edir" (Anar); "İçəridən *Anasoğlu* Heydərin səsi gəlirdi" (S.Rəhman); "Qəribə idi ki, kənddə bu adama *Bolşevik* Rəfi deyirdilər" (Ə.Vəliyev).

Bu nümunələrdə verilmiş *Dəli*, *Girdik*, *Dəvə*, *Eşşək*, *Dovşan*, *Qazan*, *Qaban*, *Abdal*, *Buynuzbığı*, *Kefli*, *Anasoğlu*, *Bolşevik* ləqəbləri, əsasən, kişilərə verilən ləqəblərdəndir.

2) Qadın ləqəbləri. Qadın ləqəbləri kişi ləqəbinə nisbətən dildə çox azdır. Bu cəhət həm şifahi danışığda, həm də yazılı ədəbiyyatda özünü göstərir. C.Cabbarlı adlardan bəhs edərkən 34 qadın ləqəbi qeydə almışdır. *Cecim* Minabacı, *Qazı* Fatma, *Nərdivan* Sara, *Dimdik* Güllü, *Hap-hap* Zeynəb, *Gömürnat* Ağabanı, *Cin* Zəhrə, *Şikəstə* Fatma, *Uzunqıç* Mollabacı, *Xallı-Güllü* Məsmə xanım, *Qələbəyi* Səltənət, *Keçəl* Gülsüm, *Fil* Bibixanım, *Koxa* Leyla, *Matusşqa* Məsmə xanım, *Yaftum* Xədicə, *Bədqılıq* Həlmə, *Hacı* Tərhan Nisə xanım, *Əfsər* Minabacı, *Alaca* Püstə, *Haf* Səkinə, *Erkək* Telli, *Xoruz* Zalxa, *Pristav* Xanbacı, *Topatan* Sona, *Dilavər* Səkinə, *Qoçu* Fatmanisə, *Kəndxuda* Qızbacı, *Potux* Havanisə, *Teleqraf* Səlmə, *Diş* Qızxanım, *Mat* Xeyransa, *Qazut* Xanbacı, *At* Balaxanım¹.

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.135-136.

Burada da ləqəblər verilərkən qadınların xarakteri, zahiri əlamətləri və digər xüsusiyyətlərinin nəzərə alındığı müşahidə edilir.

Azərbaycan dilində bu tipli ləqəblər xüsusi qrup təşkil edir. Məsələn, *Erkək Tükəzban, At Balaxanım, Falçı Sənəm* və s.

Bədii ədəbiyyatda maraqlı qadın ləqəblərinə rast gəlinir: "*Boğazca Fatma* derlərdi bir xatun vardı, ona ayıtdılar:

– Qız, qalx oyna! – dedilər" ("*Kitabi-Dədə Qorqud*");

"Yaşasın əli dəyənəkli, dəstəbaşı *Çuvaş Zəhra*, yaşasın *Kişi Nənəxanım, Baldır Tükəzban, Qoçu Gülsümbacı, Dəyənək Pəri, Xanəndə Fatma*" (C.Məmmədquluzadə); "*Dəli Molla Abbas* ayaq üstə durub, əlini göyə qalxızıb, moizə edir. Oturublar dəlilər: *Pırpız Sona, Farnosyan Rüstəm, Sərsəm Heydər, Həmzəd Qurban, Cinni Mustafa*" (C.Məmmədquluzadə); "*İncilburun* Fatmanın oğlunumu deyirsən?" (Qantəmir); "*Şəhərlərimizdə* adamı ələ salmaq və adama ləqəb qoymaq adətdir. Məsələn, *Topatan Xanbacı, Matışqa Səkinə, Ağacayaq Fatma, Saqqız Xeyransa* və i.a." (B.Talıblı); "...Bu qadınları haçan, harada və hansı iş cəlb etmək lazımdır, biz bilməyirik, amma bunu *Erkək Tükəzban* bilirdi" (B.Talıblı); "*Bəbir bəy Çəpəl Sayalı* ilə diz-dizə oturub, ağır bir "sevda" eləməyə məcbur olmuşdu" (M.Cəlal).

Bu dil faktlarından göründüyü kimi, belə ləqəblər, əsasən, qadınlara verilir.

Azərbaycan antroponimik sistemində elə ləqəblər də vardır ki, onlar həm qadınlara, həm də kişilərə verilir. Məsələn, *Qara Murad, Qara Məryəm, Çopur Səfər, Çopur Zeynəb* və s.

Bu cür ləqəblər, əsasən, xarici görünüşlə bağlı olur.

4. Ləqəblərin etimoloji-semantik qrupları

Ləqəblərdə nəzəri cəlb edən ilk cəhət onların müsbət və ya mənfi xarakterli olmasıdır. Heç kim ona verilmiş

mənfi xarakterli ləqəbi öz adında yaşatmaq istəmir. Lakin elə müsbət xarakterli ləqəblər var ki, onun sahibi həmin ləqəblə fəxr edir.

1) Müsbət mənada işlənən ləqəblər

Bu qrup ləqəblərin məzmununda mərdlik, igidlik, cəsərət, əməksevərlik, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, ağıllı, bilikli olmaq kimi müsbət insani keyfiyyətlər öz əksini tapır. Məsələn, *Qaçaq Nəbi*, *Qoç Koroğlu*, *Dəli Həsən*, *Bəlli Əhməd*, *Molla Pənah Vəqif*, *Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə*, *Mirzə Fətəli Axundov*, *Veteran Nəsir*, *Ordenli Əsəd*, *Dəmirçi Musa*, *Neftçi Qurban* və s.

2) Mənfi mənada işlənən ləqəblər

Ləqəblərdə bu cəhət daha qabarıq nəzərə çarpır. İstər canlı xalq danışığı dilində, istərsə də bədii ədəbiyyatda ləqəblər insanların mənfi cəhətlərini – yalançılığı, ikiüzlülüüyü, fırldaqçılığı, mövhumatçılığı, kobudluğu, mədəniyyətsizliyi, tənbəlliyi, sərxoşluğu, əyyaşlığı, nadanlılığı, dəlləlliyi, boşboğazlığı və s. qeyri-insani mənfur keyfiyyətləri ifşa etmək, damğalamaq üçün ən güclü vasitə kimi işlənilir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Q.Zakir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir və başqaları ləqəblərdən bu məqsədlə istifadə etmişlər.

Məsələn, *Bic Mehdi*, *Öküz Abutalıb*, *Qaban Ağadadaş*, *İt Səftər*, *İlan Hacıməmməd*, *Şeytan Əyyub*, *Qurd Həsən*¹ və s.

Mənfi xarakterli ləqəblər içərisində heyvan adlarından istifadə edilməsi geniş yayılmışdır. *Bic*, hiyləgər, fırldaqçı adamlara *Tülkü*; xasiyyətçə kobud, qanmaz adamlara *Qaban*, *Öküz*, *İnak*, *Dana*; qorxaqlara, ağciyərlərə, cəsərsiz-

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.133-135.

lərə *Dovşan, Pişik, Sərçə, Çaqqal*; əlaltdan iş görən, başqalarının hesabına yaşayanlara *Qurd*; yekəpər, kinli, gözü ayağının altını görməyənlərə *Dəvə*; dalaşqan, xasiyyətə tünd-məcaz olanlara *İlan, İt, Xoruz*; təbiətə mülayim, "birtəhər başını girləyən", prinsipsiz adamlara *Quzu* və s. ləqəblər verilir. Bu cür ləqəblərə dilçilikdə metaforik ləqəblər və ya zooləqəblər adını vermək daha məqsədəuyğun olar. Çünki burada heyvanlara məxsus keyfiyyətlər mənfi xarakterli insanlara uyğunlaşdırılır.

Ümumiyyətlə, bədii əsərlərdə ləqəblərin müxtəlif səbəblərlə bağlı işləndiyini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Satirik ruhda yazılmış əsərlərdə müsəlman aləmində geniş yayılmış bir mənfi adət – ləqəbcilik adəti lağa qoyulur. Bu cəhət C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyevdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Fikrimizi sübut etmək üçün Ə.Haqqverdiyevdən bir parçaya nəzər salaq: "Axund iftarı yeyib təsbehi alır əlinə, başlayır hesablamağa: *Bəzzaz Palazqulaq oğlu – otuz manat, Fərə Cəfər – əlli manat, Süpürgəsaqqal Rəhim – on manat, Dana Bayram – on manat, Körükburun oğlu – on manat, Çürük Mehdi – on manat, Yetim Dadaş – beş manat, Cıq-cıq Fərzalı – beş manat, İcğənə Kərim – beş manat, Zurna Balaxanımın uşaqları – on manat, Qaban Kazım bəy – bir at, Quzğun Səfi bəy – bir çuval buğda, Keçəl Mir Heydər – bir şaqqa keçi əti...*"

Göründüyü kimi, bu bir cümlədə 13 ləqəb işlənmişdir. Ədib bunları, şübhəsiz ki, özündən uydurmamış, onları satira atəşinə tutduğu real həyatdan, mühitdən götürmüşdür.

2. Obrazların sinfi təbiəti, sənəti, peşəsi, vərdisi kimi mühüm əlamətlər ləqəb vasitəsilə ifadə edilir. Bunun nəticəsində Azərbaycan poetik onomastikasında *Arabaçı Şəmsi, Dəmirçi usta Rüstəm, Başmaqçı Məlik oğlu Qasım,*

Suçu Əbutalib, *Qəlp pul kəsən* Məşədi Həsənəli, *Hamamçı* Mir Mehdi (Ə.Haqverdiyev); *Qəzetçi* Xəlil (C.Məmməd-quluzadə); *Zərgər* Nağdalı (Ə.Vəliyev); *Yağ Əliş*, *Yun Vəliş*, (C.Zeynal); *Dəmirçi* Musa, *Səlpə* Ələsgər, *Cında* Hüseyin (S.Rəhman) və s. ləqəblərə rast gəlinir.

3. Bədii əsərdə ləqəb vasitəsilə geyim, davranış, hərəkət, görünüş, xasiyyət, psixi vəziyyət və s. ifadə edilir. Bunun nəticəsində *Çərgöz* Həsən, *Pişik* Rəhim, *Qanqal* Sadiq, *Kaftar* Tağı, *Qoyun* Nəsir (Ə.Haqverdiyev); *Yoğun* Qulam, *Tündməcaz* Qəmər, *Maymaq* Rza, *Bic* İsfəndiyar, *Atvuran* Abbas, *Kor* Seyid, *Qonaqcıl* Mürşid, *Kosa* Qəhrəman (Ə.Vəliyev) və s. ləqəblər meydana gəlmişdir.
4. Ləqəblərin bir qismi özündə şivə leksikasını əks etdirir. "Biri o *Formasyan* Rüstəmdi, nədi, biri odu, biri-ikisi də ola-olmaya", "Bu onun arvadı *Dəli* Sonadı. Bu, *Həmzad* Qurbandı. Bu da *Cinni* Mustafadı" (C.Məmmədquluzadə); "İnanaq ki, *Ərmağan* Məmalik qızından *Cumbulu* Məmalikə zaval toxunmaz" (S.Rəhimov); "*Moğux* Fətulla Abbas uşağına göz verir, işıq vermirdi" (S.Rəhimov). Bu bədii parçalarda işlənən *Formasyan*, *Həmzad*, *Cinni*, *Cumbulu*, *Moğux* ləqəbləri şivə leksikasından götürülmüşdür.
5. Ləqəblərin bir qrupu arxaik leksikanı özündə əks etdirir. Bu cür ləqəblərdə keçmiş üsuli-idarə ilə əlaqədar müxtəlif peşə, vəzifə adları öz əksini tapır. Məsələn, *Qraf* Məmmədəli, *Baqqal* Veysəl, *Yüzbaşıoğlu* Nəzir, *Yaranal* oğlu Qurban, *Salman* Çouş¹, *Qorodovoy* Əli, *Gömrünnat* Ağabarı, *Pristav* Xanbacı, *Kəndxuda* Qızbacı, *Qazut* Xanbacı².

Ləqəblərin bu cür qruplaşdırılması istər dilçilik, istərsə də tarixi-etnoqrafik cəhətdən qiymətli faktlar meydana çıxara bilər.

¹ Şəkinin gültüş çələngi. Bakı, 1987.

² C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.133-134.

Müasir Azərbaycan dilindəki ləqəbləri semantik cəhətdən araşdırdıqda aşağıdakı qruplar müşahidə olunur:

1. İnsanın zahiri görünüşünü əks etdirən ləqəblər. Fikrimizcə, ləqəbin ilk forması bəlkə də bu qrupdan ibarət olmuşdur. Çox zaman danışıda da haqqında danışılan adamın adı yaddan çıxanda, birinci növbədə onun zahiri görünüşündə nəzərə çarpan əlamət yada salınır.

a) Boy-buxuna işarə edən ləqəblər: “Xalq onu *Xırça* Qədir deyə çağırır”; “İnanaq ki, *Ərmağan* Məmalikin qızından *Cumbulu* Məmalikə zaval toxunmaz”; “*Dag* Salman bir özüdür, bir arvadı”; “*Cırt*dan Fərəc qapı-qapı gəzirdi” (S.Rəhimov); “Çaparxanı idarə edən Rəhim bəy tamam qəzədə “*Gödək* Rəhim bəy” adı ilə məşhur idi” (Ə.Haqverdiyev). Bu nümunələrdə *Xırça*, *Cumbulu*, *Dağ*, *Cırt*dan, *Gödək* ləqəbləri aid olduğu şəxsin boyunun uzunluğunu və qısalığını ifadə edir.

Bu qrup ləqəblər Azərbaycan antroponimik sisteminə rast gəlinir. Məsələn, *Dıqqı* Rəşid, *Körpə* Ələsgər, *Törə* Salam¹, *Pişik* Məşədi Baladadaş, *Cücə* Rza, *Xırça* Məcid², Nərdivan Sara və s.

b) Köklüyə və ya ariqlığa işarə edən ləqəblər: “*Gombul* Həsən hər yerdə başdır”; *Yoğun* Qulam, ispalkomun əmisi” (Ə.Vəliyev).

Bu nümunələrdə *Gombul*, *Yoğun* ləqəbləri köklüyü ifadə edir. S.Rəhimovun “Mehman” povestindəki “Şüy Hüseyin” surətində də ləqəb həmin şəxsin ariqlığına işarə edir.

Dilimizdə işlənən *Öküz* Əbutalıb, *Dov* Tağı, *Fil* Bibixanım, *At* Balaxanım³, *Quru* Məmməd, *Dəvə* Mərdan, *Yekə* Həsən və s. ləqəblər də bu qəbildəndir.

¹ Şəkinin gülüş çələngi. Bakı, 1987, səh.66-67.

²C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.133.

³Yenə orada.

c) *Fiziki qüsurə işarə edən ləqəblər*: “Cəmi bu yerlərin naxoşları əlaclarını *Topal Seyiddən* alırlar” (Ə.Haqverdiyev); “Çəpgöz Həsən də güman edərki ki, qonşuya bir hadisə üz verib, onu köməyə çağırırlar” (Ə.Haqverdiyev); “*Kor İsrafil* tamam dairə tanıyırdı” (Ə.Vəliyev); “*Qurbanqulun*ün eyibləri üzdə idi. Əvvəl bir gözü çiçəkdən kor olmuşdu, ikinci də, burnu qəribə idi, belə ki, buna hamı “*Uzunburun*”, ya “*Taxtaburun*” deyə ad qoymuşdular” (T.Ş.Simurğ); “*Hacı Rəcəbəli*: Bu *Dabanıkəsik* Heydərqulunun oğludur ki, gündüz Əhərdə görünüb, gecə ikigünlük yol gəlib, Təbrizdə mərhum qaim-məqamın evindən bir cəvahir mücrüsün aparıb, genə elə o gecə Əhərə qayıdıb; sübh çağı karvansara dalanında yatmış imiş. Aləm tamam heyran qalmışdı onun bu hünərinə, məhz iş açıldıqdan sonra bu hünərinə görə onu öldürməyib ancaq dabanlarını kəsdilər” (M.F.Axundov); “O birisi *Çapıq Abbas*dır, hal-hazırda heç bir vəzifəsi yoxdur” (S.Rəhman); “Onun sözlərindən bu çıxır ki, gərək mən Murad bəyin qonaq otaqlarını boşaldım, verim *Çopur Zeynəbin* ixtiyarına” (Qantəmir); “*Birqollu Nənəqız* xalanın taxta sinəsi altında öz balaları üçün, ələlxüsus uzaqlarda olan *Rüxsarə* üçün belə bir ürək çırpınırdı” (S.Rəhimov).

Bu bədii dil nümunələrində rast gəldiyimiz *Topal*, *Çəpgöz*, *Kor*, *Uzunburun*, *Taxtaburun*, *Dabanıkəsik*, *Çapıq*, *Çopur* ləqəbləri bu və ya digər tərzdə öz sahibinin fiziki qüsuruna işarə edir. Dilimizdə *Çopur Məmməd*, *Xallı Yusif*, *Keçəl Abbas*, *Keçəl Gülsüm*, *Kor Miri*, *Çolaq Zakir*, *Topal Səməndər*, *Qozbel Mehdi*, *Kor Həməzə*, *Çaşgöz Malik*, *Yumuqgöz Sona* və s. ləqəblərə təsadüf edilir.

ç) *İnsanın bədəninin və ya saçının rənginə işarə edən ləqəblər*: “*Bax* bu uşaq *Qaraca Mələyin* olub” (Ə.Haqverdiyev); “*Həmin* kəndli bizim kəndlidir, a kişi. *Qara İsrafilin* oğludur da” (T.Simurğ); “*Əgər* bizə bəyənmədiyimiz *İran-*

da ordubadlı Ağ Seyidin uşaqları gedib kəndlərdə dilsiz-ağızsız və dünyadan bixəbər kəndliləri min hiylə ilə tovlayıb, onların var-yoxunu talayıb gətirələr” (C.Məmmədquluzadə); “*Çalbiğ* Hələkü uzun təsbehini tez-tez o tərəf-bu tərəfə çevirirdi” (S.Rəhimov).

Bu cümlələrdə işlənən *Qaraca*, *Qara*, *Ağ*, *Çalbiğ* ləqəbləri rəng bildirir.

Dilimizdə *Sarı Səməd*, *Kürən Səlim*¹, *Alaca Püstə*², *Qonur Sarı Çoban*, *Qara Məlik* (“Kitabi-Dədə Qorqud”); *Qırmızı Məhəmməd*, *Boz Kərəm* və s. ləqəblər işlənir.

Burada bir cəhəti də qeyd etmək vacibdir. *Qırmızı*, *Ağ*, *Boz* ləqəbləri rəng bildirən ümumi sözlər olsa da, onların semantikasını insan xarakteri ilə bağlanı. El arasında “qırmızı adam” sözü üzə birbaşa deyənə, “boz adam” hirsli, soyuqqanlı adama deyirlər. *Qırmızı* və *Boz* ləqəbləri də həmin misallarda eyni mənanı ifadə edir. Ləqəblər saçın rəngini ifadə edərkən öz həqiqi mənasında işlənir. Məsələn, *Sarıbaş Pəri*, *Qaraqaş Yetər* və s.

d) Bədən üzvlərinin qeyri-mütənasibliyinə işarə edən ləqəblər: “...*Dazbaş* Murtuz siçovul kimi kəndir çeynəyirdi”; “Onda, bax o *Sivrisaqal* Nəsrəddin çox xoşallıqla sizin bu əcaib təmirat işlərinə gələcəkdir” (S.Rəhimov); “*Burun Fərəc* Moğuxa tərəf burnunu buyunuz kimi şəşbərlədi”; “Ancaq bəs hanı şeytan yasavulu indi ayrı cür qıdıqlayı, onu öz bəzəkli-düzəkli otaqçasında oturmağa qoymur, kürən ata mindirib, onu Talıbxanın qapısına göndərir, az qala, yasavulu *Fətirüzlü* Ballı arvadın əl buyruqçusuna çevirirdi” (S.Rəhimov); “*İncilburun* Fatmanın oğlunumu deyirsən?” (Qantəmir); “*Abbas Zamanov*u kənddə “*Atvuran*”, yaxud “*Üçdodaq*” çağırırdılar” (Ə.Vəliyev).

¹ Şəkinin gültüş çələngi. Bakı, 1987, səh. 67.

² C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.135.

Bu misallarda *Dazbaş, Sivrisaqqal, Burun, Fətirüzlü, İncilburun, Atvuran, Üçdodaq* ləqəbləri öz sahiblərinə adları çəkilən bədən üzvlərində mütənasibliyin pozulduğuna görə verilmişdir.

Azərbaycan antroponimik sistemində rast gəlinən *Diş Qızxanım, Biğ Əyyub, Göygöz Şirəli, Saqqal Süleyman, Burun İbrahim, Dördodaq İbrahim, Qıç Sona, Palazqulaq Nəsis, Cürtül* (Uzunboğaz) Həsən və s. ləqəblər bu qəbildəndir.

2. Xarakter və əxlaqi keyfiyyətləri ifadə edən ləqəblər. Bu cür ləqəblər insana məxsus müsbət və mənfi əlamətləri, əxlaqi keyfiyyətləri özündə əks etdirir. Buraya doğruluq, düzlük, nəciblik, qoçaqlıq, igidlik, qəhrəmanlıq, işgüzarlıq, ağıllılıq, biliklilik, istiqanlıq, mehribanlıq, namusluluq və s. müsbət xarakter və əxlaqi keyfiyyətlər; yalançılıq, gopçuluq, əliəyrilik, tənbəllik, nadanlıq, fırıldaqçılıq, ikiüzlülük, vicdansızlıq, avamlıq, soyuqqanlıq, prinsipsizlik, ətalətlilik, ədalətsizlik, davakünlük, qoluzorluluq, xəsislik, qənimətçilik və s. mənfi xarakter və əxlaqi keyfiyyətlər daxildir. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Hiyləgərliyə, tənbəlliyə, yaltaqlığa, təlxəkliyə və s. işarə edən ləqəblər: “*Bic* İsfəndiyar namərdlik edib bir gecə rayonda qəfil güllə ilə Müseyibi daldan vurdu” (Ə.Vəliyev); “*Gör Tülkü* Məmalik işi nə yerə çatdırıb ki, yetimçənin üstünə, oğlunun xidmətinə xarici xanım, firəng mamaçası gətiribdir” (S.Rəhimov); “*Qoy biz bir şey edək, buradan dur gedək Şeytan* Qulunun yanına, ona da bir şey vəd edək, o, işimizi düzəltsin, vəssalam...” (S.Rəhimov).

Bu cümlələrdə “*bic*” sözü öz həqiqi mənasında, “*tülkü*” və “*şeytan*” sözləri isə məcazi mənada hiyləgərliyə işarə məqsədilə ləqəb kimi işlənmişdir.

Canlı xalq danışığında *Bic Mehdi, Lotu Qara, Banbulu Cəfər, Tənbəl Əli, Şeytan Əyyub¹, Dəli Qasım, Yaltaq Bəkir, Gic Səməd, Təlxək Qədir* və s. kimi ləqəblər işlənmişdir.

b) Xəsisliyə, xırda qənimətçiliyə işarə edən ləqəblər: “Bu uşaq *İlanqırخان* Səfdərin oğludur”; “Bu uşaq *Pişiksatan* Haşımın nəvəsidir” (Ə.Haqverdiyev). Şübhəsiz ki, ədib həmin ləqəbləri xalq ifadələrindən götürmüşdür.

c) Arsızlığa, yalançılığa, qeyri-səmimiliyə, qəddarlığa işarə edən ləqəblər: “Elə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm, uğunub gedərsən. Məsələn, *Girdik Həsən, Dəvə Heydər, Yalançı Səbzəli...*” (C.Məmmədquluzadə); “İnşallah, ərz eləram nə səbəbə mənə “*Qəzetçi*” deyirlər, mənim yoldaşıma deyirlər *Lağlağı* Sadıq, yəni çoxdanışan” (C.Məmmədquluzadə); “Uşaqlar isə onu uzaqdan görən kimi *Şimir* Məmmədhüseyn gəlir” deyərdilər” (M.Cəlal); “Məsələni aydın etmək çətin oldu. *Danqır Abbas* həbsdə imiş” (M.Cəlal). Buradakı *Yalançı, Lağlağı, Şimir, Danqır* yuxarıda göstərdiyimiz keyfiyyətlərə işarə məqsədi güdür.

ç) Qalmaqallığa, dalaşqanlığa, tündməcəzliyə, namərdliyə, maymaqlığa işarə edən ləqəblər: “Uğur. Mən istərdim ki, *Qalmaqal* Məmməd yalnız toyda-bayramda deyil, həmişə yaxşı geyinsin” (İ.Əfəndiyev); “*Xoruzoğlu* kağızı cibinə qoyub daban almış və enişlərdə xoruz kimi qanadlanmışdı. O, evinə çatanda, doğrudan da, arvadın yanında bərk xoruzlanmağa başladı. Dedim, mənə *Xoruzoğlu* deyərlər, *Toyuqoğlu* yox” (S.Rəhimov); “Arvadın adı Qəmər, ləqəbi *Tündməcəz*dir. Kişini isə arvadı *Maymaq* Rza çağırır” (Ə.Vəliyev); “*Namərd* Mirzə Alı ölübdür, dəfn etməyə aparırlar” (Ə.Haqverdiyev).

Misallarda kursivlə verilmiş ləqəblər insana məxsus mənfi əlamət və xüsusiyyətləri ifadə edir.

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.134-135.

d) Qadın cinsinə aid sözlərin kişilərə, kişi cinsinə aid sözlərin qadınlara ləqəb kimi verilməsi. Məsələn, Qız Əlibbas, *Gəlin* Əhmədiyyə¹, *Erkək* Tükəzban, *Qoçu* Sənəm və s.

Bu cür ləqəblər kişilərə və ya qadınlara məxsus mənfə keyfiyyətləri özündə əks etdirir.

3. Sosial və iqtisadi vəziyyəti ifadə edən ləqəblər. Bu qrup ləqəblər şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəziyyəti ilə bağlı olur. Məsələn, “*Bəhlul Danəndənin, Kefli İsgəndərin* portretləri nəzəri cəlb edir” (Anar); “*Kənddə ona Qonaqcıl Mürşüd deyirdilər*” (Ə.Vəliyev); “*Hərdən bir Bekara bir dəsmal fətir verib Qumruya göndərirdi*” (M.Cəlal).

Bu cümlələrdə *Kefli, Qonaqcıl, Bekara* ləqəbləri öz sahiblərinə cəmiyyət tərəfindən tutduqları mövqeyə görə verilmişdir.

Dilimizdə *Yetim* Hacıbaba², *Yetim* Məmməd, *Kasıb* Əli, *Dilənçi* Əbil və s. ləqəblər köhnəlmiş ləqəblər kimi işlənməkdədir.

4. Şəxsin doğulduğu yeri və ya ata-baba yerini göstərən ləqəblər. Bu cür ləqəblərin eyni formalı təxəllüsdən fərqi ondadır ki, onlar şəxs adının əvvəlində gəlir. Təxəllüs isə şəxs adından sonra işlənir. Məsələn, “*Uzundərəli* Xanqulu töyləsinin bacalarını yoxlayır və bərkidirdi” (S.Rəhimov); “*Məlum oldu ki, imama gələn nəzirləri, pulları yığışdırıb sərhəddən qaçan Civli* Məşədi Hüseyni tutublar” (M.Cəlal).

Bu cümlələrdə *Uzundərəli* və *Civli* leksik vahidləri şəxs adının əvvəlində gəldiyinə və həmin şəxslərin doğma yerlərini bildirdiyinə görə ləqəb yerində işlənir. Lakin Kifayət

¹ Şəkinin gültüş çələngi. Bakı, 1987, səh.66-67.

² C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.134.

Gəncəli, Əhmədağa *Muğanlı* kimi antroponimik modellərdə ikinci tərəf (*Gəncəli*, *Muğanlı*) təxəllüs kimi işlənir.

Dilimizdə aşağıdakı məkani ləqəblərə rast gəlmək olur: *Gəncəli Səməd*, *Şəkili Qafar*, *Ağdamlı Bilal*, *Keşləli Cəlal*, *Qazaxlı Sona* və s.

Bu qrup ləqəbləri dilçilikdə topoləqəb adlandırmaq olar.

5. Şəxsin vəzifəsini, sənət və peşəsini ifadə edən ləqəblər. Bu qrup ləqəblər insanların məşğuliyyəti ilə bağlı formalaşır. Məsələn, "Hamıdan kasıb olan *Cında* Hüseyn təəccüblə soruşdu"; "Məsmə xala qonşusu *Selpo* Ələsgərin qarısını döydü"; "Sübhənverdizadə dəstəyi cırpıb, tələsik *Tel* Əsgəri səslədi" (S.Rəhimov); "*Nalbənd* Paşa at ayağına mıx çaldıqda bunu görüb əlini saxlayır" (Ə.Haqqverdiyev); "*Vəkil* Qüdrəti yaxşı tanıyırsınızmı" (Ə.Vəliyev); "Məsələn, mənim adım Xəlildi, mənim adımlı qoyublar *Qəzetçi Xəlil*" (C.Məmmədquluzadə); "Məni tovlayan *Çörəkçi* Qulunun uşaqları oldular" (Ə.Haqqverdiyev); "Bulud çox götür-qoy edəndən sonra köhnə dostu *Zərgər* Nağdalının yanına getdi" (Ə.Vəliyev).

Bu cümlələrdə işlənən ləqəblər aid olduqları şəxslərin sənətini və məşğuliyyətini bildirməyə xidmət edir.

Azərbaycan antroponimik sistemində *Dəllal* Hüseyn, *Baqqal* Veysəl, *Dəllək* Məşədi Qulu, *Dəmirçi* Əhməd, *Qəssab* Həmzə, *Bənnə* Həsən, *Ovçu* Qasım, *Aşıq* Alı, *Aşıq* Valeh, *Dərzi* Qulam və s. ləqəblər də bu qrupa daxildir.

6. Nitqin əlamətini ifadə edən ləqəblər. Bu cür ləqəblər müəyyən şəxslərin nitqindəki fizioloji qüsurlara işarə edir. Məsələn, "*Pəltək* Nəsim lap arxadan boylanıb dilləndi: – Mən deyirəm təzə hökumət çox ədalətli iş görür ki, hamını bərabər eyləyir" (Ə.Vəliyev); "*Özün Tın-tın* Musanın nəvəsi olasan, gəlib bu mərtəbəyə çıxasan?!" (Qantəmir); "*Xır-xır* Səməndərin qızının toyudur. *Fış-fış* Pərinin oğlu milyoner olub".

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında *Xır-xır* Bağır, *Xır-xır Aşa*, *Cığ-cığ Nadir*, *Kəköy Nadir*, *Pəltək Kərim*, *Lal Pəri*, *Kəköy Qasım* və s. ləqəblərə rast gəlinir.

7. Şəxsin mənsub olduğu xalqı və milləti ifadə edən ləqəblər. Bu ləqəblər etnonimlər əsasında yaranır. Məsələn, "*Kürd Əhməd* və *Firidun* onu dərhal kimə aparmaq haqqında göstəriş verərək, tribunaya tərəf irəliləməyə başladılar". "*Hacı Hüseyini*, *Danqır Abbasi*, *Kök Məşədi Məhəmmədi*, *Tat Həmid*i də pulla əsgər tutdular" (M.Cəlal); *Cuhud Əli* balaca Zamanın sözlərindəki istehzaya əhəmiyyət verməyərək onun göstərdiyi tərəfə baxdı" (S.Rəhman) və s.

Ayrı-ayrı mənbələrdə və real həyatda *Cuhud Hacı*, *Urus Ağabəy*, *Erməni Abuzər*¹, *Kürd Əli* ("*Qaçaq Nəbi*"), *Ərəb Həmzə*, *Ləzgi Xeyrulla*, *Özbək Səməd*, *Tat Mehdi*, *Fars Məmməd* və s. ləqəblərə rast gəlinir.

Bu qrup ləqəblər etnonimlər əsasında meydana çıxdığına görə onları etnoloqəb adlandırmaq olar.

8. Şəxsin yerinə, duruşuna, baxışına və s. hərəkətlərinə işarə edən ləqəblər. Məsələn, *Yorğa Bəylər*², *Mat Xeyransa*³, *Qıyqacı Sənəm* və s.

9. Dini anlayış ifadə edən ləqəblər. Bu cür ləqəblər dini anlayış bildirən sözlər əsasında yaranır. Məsələn, "...Yol gəndə heç kəslə danışmazdı... Heç kəsin sualına cavab verməzdi. Dilindən ancaq bu sözlər eşidilirdi:

– *Haqq mövcud! Haqq mövcud!*

Bu səbəbə onun adına hamı *Haqq Mövcud* deyərdi";

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.133-134.

² Şəkinin gültüş çəlangi. Bakı, 1987, səh.67.

³ C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.135.

“Neçə gün qonşular onun *Məşədi* Əkbərin evinə tərəddü-dünü görmədilər”; “*Şeyx Şaban* arvadının adətini bilə-bilə yenə sübhədən ona bu sualı verərdi”; “Bu gün *Molla Sadıq* gəlmişdi dükana”; “*Hacı Mirzə Əhməd* ağa təşvişə düşüb cəld çıxıb böyük arvadını səslədi” (Ə.Haqqverdiyev) və s. Müasir Azərbaycan antroponimik sistemində ən çox *Mir*, *Molla*, *Seyid* ləqəbləri işlənir.

10. Alınma sözlər əsasında yaranan və müxtəlif mə-nalar kəsb edən ləqəblər. Bu ləqəblərin bir qismi dilimizdə rus dili və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən daxil olmuş sözlər əsasında formalaşmışdır. Məsələn, *Bolşevik* Qafar, *Veteran* Həmid, *Ordenli* Kərim, *Partizan* Qasım, *Ko-mik* Heydər, *Aferist* Bayram, *Aliment* Murad, *Aptek* Tağı, *Paraxod* Adil, *Qaz-21* Vaqif, *Şofer* Qiyas, *Kosmonavt* Teymur, *Milis* Məhərrəm, *Komsomol* Rüstəm, *Budilnik* Əjdər, *Samo-var* Tapdıq, *Es* Mustafa və s.

Qeyd olunan ləqəblərin əsasını təşkil edən *bolşevik*, *aptek*, *paraxod*, *samovar* sözlərindən başqa qalanları məhz sovet dövründə ədəbi dilimizə daxil olan sözlər əsasında yaranmışdır.

Yuxarıda göstərilənlər dilimizdə işlənən ləqəblərin semantik-etimoloji qruplarının hamısı deyildir. Gələcək tədqiqatlar, çox şübhəsiz, bu qrupların sayını və tərkibini daha geniş şəkildə verə bilər.

5. Ləqəblərin bəzi xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində ləqəbə məxsus bir sıra əlamət və xüsusiyyətlər vardır. Ləqəbin, hər şeydən əvvəl, diqqəti cəlb edən xüsusiyyəti onun prepozitiv mövqedə dayanmasıdır. Yəni, əsl adın əvvəlində durmasıdır. Məsələn, “Ala-şıq-dolaşq fikirlərlə *Sibir* Qulunun nəvəsi sübhə qədər yerində eşələnmişdi, ancaq gün çıxana yaxın üzü üstə düşüb

birtəhər yuxuya getmişdi” (S.Rəhimov); “Xasməmməd: “Güzgü Zaman, uşaqlar hardadır?” (C.Cabbarlı); “Ancaq yenə *Qaçaq* Nəbi divana aman vermir, düşməyə qan ağladır” (S.Rəhimov) və s. Bu cümlələrdə də, göründüyü kimi, ləqəblər (*Sibir, Güzgü, Qaçaq*) qoşulduqları şəxs adının əvvəlində gəlmişdir. Ləqəblərin antroponimik modeldə bu cür işlənməsi qanunauyğunluq hesab olunur.

Lakin ləqəblərin sonda postpozitiv mövqedə dayandığı da mövcuddur. Məsələn, “Əhməd *Tərəkəməni* Süsənbər adında oxumuş, həkim, həm də pəhləvan bir qızı varıydı”¹, “Məmməd *Sövdəgər* vəsiyyətini tamam etdikdən sonra ömrünü övladlarına bağışladı”².

Göründüyü kimi, ləqəblər – *Tərəkəmə* (Əhməd), *Sövdəgər* (Məmməd) ikinci yerdə işlənmişdir. Müasir dilimizdə isə ləqəbin yeri (əsl adı önündə) sabitləşmişdir.

Ləqəbin işlənməsinə dair belə bir cəhət də vardır ki, nitqdə bəzən ləqəb əsas şəxs adını əvəz edərək təklikdə işlənir. Məsələn, “Ancaq Qulunun nəvəsi *Buynuzbiği* əlinin içi kimi tanıyırdı” (S.Rəhimov). Bu cümlədə *Buynuzbiği* ləqəbi müstəqil ad kimi işlənir. Yaxud, “Koroğlu” dastanında *Halaypozan, Tüpdəğidan, Toxmaqouran, Tanritanmaz, Dilbilməz, Qorxubilməz, Geridönməz* ləqəbləri çox zaman müstəqil ad kimi işlənir.

Azərbaycan dilində ləqəblər quruluşca iki cür olur: sadə və mürəkkəb.

Bir sözdən ibarət olan – sadə ləqəblər: *Şırdan* Ağadaş, *Cunquş* Əhməd, *Dunquş* Əli, *Hapuş* Məmmədəli, *Maştana* Heydər, *Çırtı* Cəfər, *Xosı* Baba, *Şabaş* Qurban, *Naqan* Məmməd, *Balqabaq* Feyzi, *Xəşil* Qurban, *Piti* Rəsul, *Xodgə* Cəfər³, *Sıqqa* Nəsis, *İşiq* Əli, *Bab* Əlyar, *Sikkə* Məmmədhəsən, *Çeşmək* Rəsul, *Kəşan* Loğman, *Xəkəndaz* Ələsgər, *Laqan* Cab-

¹ Azərbaycan dastanları. III cild, Bakı, 1987, səh.173.

² Azərbaycan dastanları. III cild, Bakı, 1987, səh.9.

³ C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.130-135.

bar, *Lüt Şahid*, *Nöyüt Hacı*, *Piston Nəşif*, *Sirkə Əhmədiyyə*, *Danqo Muxtar*, *Ənno Nadir*, *Dəro Muxtar*, *Qart Osman*, *Qı-
pıq Əhməd*, *Dumba Səfər*, *Dəf Qurban*, *Donqa Hətəm*, *Çiçək*
Qafar, *Baqarat Hüseyn*, *Dolça Məmməd*, *Şüyüd Şahid*, *Gül*
Camal, *Hikkə Məhərrəm*¹ və s.

İki sözdən – komponentdən ibarət mürəkkəb ləqəblər. Məsələn, *Palazqulaq Məmməd*, *Şullası Cırıq Məhəmməd-
təqi*, *Qıçımçıxdı Kazım*, *Pendiryeməz Fərəculla*, *Vaxtınvar*
Əlibala, *Toyuyqeyən Hacı Ağadadaş*, *Qarabatdaq Əbdül-
hüseyn*², *Altıaylıq Əsabalı*, *Anam-bacım Şaban*, *Qızıldış Ab-
duləli*, *Əmioğlu Yəhya*, *Xalaoğlu Nemət*, *Savağın xeyir Mir-
əli*, *Ceyranoglu Əbdurahman*, *İki-bir Məmmədiyyə*³ və s.

Ləqəblərə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də səstəqlidi sözlərin geniş işlənməsidir. Məsələn, *Part-part Hacı Məm-
məd Hüseyn*, *Çırta-pırt Hacı İbrahim*, *Mığ-mığ Əsədulla*,
Cur-curu Abbas, *Qur-qur Məmmədəli*, *Hop-hopı Zeynəb*⁴,
Qirt-qirt Mustafa, *Fış-fış Qurban*⁵ və s.

Yeri gəlmişkən deməliyə ki, bəzi ləqəblər qohum dil-
lərin birində ləqəb, digərində isə rəsmi şəxs adı kimi işlənə
bilir. Məsələn, “*saqqal*” sözünü götürək. Bu leksik vahidlə
bağlı Şəkiddə *Saqqal Süleyman*, *Saqqal Bəkir* ləqəbləri vardır.
Türk dillərində, o cümlədən altay dilində *Saqqal*, *Ağsaqqal*
rəsmi ad kimi formalaşmışdır⁶.

Ləqəblər istər canlı danışıqda, istərsə də bədii yara-
dııcılıqda çox böyük üslubi imkanlara malikdir. Bir növ,
idiomatik ifadələri, evfemizmləri, poetik sözləri xatırladır.
Mətn daxilində ləqəblər fikrin, mənanın yığcam, kəsərli,
təsirli, effektiv və poetik çatdırılmasına kömək edir. Kamil

¹ Şəkinin güllüş çələngi. Bakı, 1987, səh.66-67.

² C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.133-134.

³ Şəkinin güllüş çələngi. Bakı, 1987, səh.66-68.

⁴ C.Cabbarlı. Əsərləri. III cild, Bakı, 1969, səh.133-135.

⁵ Şəkinin güllüş çələngi. Bakı, 1987, səh.66-67.

⁶ Вах: Н.И.Шатинова. К истории алтайских имен. “Этнография имен”. М., 1971, с.66.

söz ustaları öz əsərlərində ləqəblərdən bacarıqla istifadə edirlər. Bu cəhətdən İsa Hüseynovun “Kollu koxa” povesti çox səciyyəvidir. Koxa yolunu azan, xalqı incidən, tutduğu vəzifədən öz mənafeyi üçün istifadə edən tiplərə öldürücü ləqəblər verir. Bu, onları sarsıdır. Təhlükə və təqib qarşısında qalan Kollu koxa raykom katibinə deyir ki, həyatda hamının ləqəbi var.

Ləqəblər, əsasən, xalq danışığında çox olur. Buna görə də onomastik ekspedisiyalarda bu növ leksikaya, onun toplanılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ləqəblər Azərbaycandan başqa azərbaycanlılar yaşayan digər yerlərdə, Gürcüstan və Dağıstanda da geniş yayılmışdır. Tədqiqat zamanı bu regionlar da unudulmamalıdır.

2.07. TƏXƏLLÜS KATEQORİYASI

Azərbaycan dilinin antroponimik sisteminin bir qolunu təxəllüslər təşkil edir. Təxəllüs xüsusi antroponimik kateqoriya kimi dilçiliyimizdə indiyədək tədqiq olunmamış qalır. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan antroponimik sistemində təxəllüsün yaranma tarixi, işlənmə miqyası və s. problemlər Avropa və Şərqi xalqlarının onomastik sistemi ilə müqayisə olunacaq səviyyədə geniş material verir. Bu materialın müxtəlif mənbə və məxəzlərdən toplanması, qruplaşdırılması, sistemə salınması, lingvistik təhlil cəlb olunması qarşıda mühüm bir vəzifə kimi durur. Azərbaycan təxəllüslər lüğətinin yaradılmasına da mühüm ehtiyac duyulur. Bu sahədə qocaman jurnalist Qulam Məmmədlinin çap etdirdiyi “İmzalar” adlı kitabça¹ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada XX əsr Azərbaycan

¹ Qulam Məmmədli. İmzalar. Bakı, Azərənəsr, 1977.

mətbuat tarixində dörd minə yaxın gizli imza verilmişdir. Kitabçanın rusca adı “Pseudonim” getsə də, buradakı adların hamısını təxəllüs hesab etmək doğru olmazdı.

1) Təxəllüs anlayışı

“Təxəllüs” mənşəcə ərəb dilinə məxsus söz olub iki mənada işlənir: 1) qurtarma, xilas olma; 2) yazıçıların, şairlərin özləri üçün götürdükləri ad¹. Şübhəsiz ki, haqqında danışdığımız *təxəllüs* termini ikinci mənada işlənir. Təxəllüs tarixən yazıçı, şair, rəssam və başqa yaradıcı şəxsiyyətlər arasında geniş yayılmışdır. Lakin sonralar dövlət xadimləri də təxəllüslə tanınmışlar.

Təxəllüsün şəxs adından fərqi ondadır ki, o, sonradan şəxsin ictimai, ədəbi fəaliyyəti prosesində meydana gəlir və rəsmi ada qoşulur. Buna görə də təxəllüs pozitiv mövqelidir, yəni rəsmi addan sonra dayanır.

Qeyd etdiyimiz kimi, təxəllüsü, adətən, görkəmli şəxsiyyətlər daşıyır. Dünya xalqlarının bir sıra görkəmli alim, rəssam, aktyor, şair, yazıçı və siyasi xadimləri beynəlxalq miqyasda öz təxəllüsləri ilə tanınmışlar. Məsələn, Maksim *Qorki*, Anri *Barbüs*, Anri *Stendal*, Adam *Smit*, Jorj *Sand*, Marko *Vovçok*, Mikayıl *Müşfiq*, Nəbi *Xəzri* və b.

Təxəllüs iki yolla meydana gəlir: a) yaradıcı şəxsiyyətlərin özləri mənsub olduqları dilin leksikası əsasında özlərinə münasib söz seçib xüsusiləşdirərək təxəllüsə çevirirlər. Azərbaycan ədəbiyyatında *Nəsimi* (İ.Nəsimi), *Füzuli* (M.Füzuli), *Vaqif* (M.P.Vaqif), *Müşfiq* (M.Müşfiq), *Xəzri* (Nəbi Xəzri) və s. təxəllüslər bu cür yaranmışdır. Lakin XII əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Əfzələddin İbrahim oğluna *Xaqani* təxəllüsü öz müəllimi Əbülülə tərəfindən verilmişdir. Lakin hər iki halda, yəni istər təxəllüsü şəxs özü seçdikdə, istərsə də

¹ Bax: Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1967, səh.636.

ona başqası tərəfindən verildikdə həmin təxəllüsün ömrünün uzun olması bilavasitə şəxsiyyətin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir neçə ədəbi məclislər meydana gəlmişdir. Həmin məclislərin üzvlərinin əksəriyyətinin təxəllüsləri olmuşdur. Məsələn, bu ədəbi məclislərdə *Fateh, Nicati, Nasir, Naci, Bixud, Raci, Dilsuz, Qumri, Zühuri, Qafil, Səfa, Zövqi, Naseh, Asi, Azər, Sallar, Məxfi, Rəhzən, Şahin, Nigari, Xamina, Növrəs, Şöla, Fani, Bəzmi, Müttələ, Zari, Dəli, Şair, Vəhidi, Rəncur, Nazir* və s. təxəllüslərlə bir sıra yazıçı və şairlər yazıb-yaratmışlar¹. Lakin onlar ədəbiyyat üfüqlərində parlaq ulduza çevrilə bilmədiklərindən təxəllüsləri də yadda qalmamış, unudulub sıradan çıxmışdır. Lakin səkkiz yüz il bundan əvvəl *Xaqani, Nizami, Məhsəti, Şirvani, Beyləqani* və s. təxəllüslərlə tanınmış ədəbi-tarixi şəxsiyyətləri bu gün də xalqımız öz hafizəsində yaşadır. Eləcə də Mahmud *Şəbüstəri* Əbdülkərim oğlu (1287–1320), Seyid Əli İmadəddin *Nəsimi* (1369–1417), Məhəmməd Süleyman oğlu *Füzuli* (1494–1556), Şah İsmayıl *Xətai* Heydər oğlu (1486–1524), Mirzə Məhəmmədəli *Saib* Mirzə Əbdürəhim oğlu (1601–1676), Molla Vəli *Vidadi* Məhəmməd oğlu (1707–1808), Molla Pənah *Vaqif* Mehdi ağa oğlu (1717–1797), Abbasqulu ağa Bakıxanov *Qüdsi* Mirzəməhəmməd oğlu (1794–1847), Mirzə Fətəli Axundov Mirzə Məmmədağa oğlu *Səbuhi* (1812–1878), Hacı Seyid Əzim *Şirvani* Məmməd oğlu (1835–1888), Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə *Sabir* (1862–1911), Məhəmməd *Hadi* Ağa Məhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu (1879–1920), Abasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadə Abbas *Səhhət* (1874–1918), Abdulla *Şaiq* Talıbzadə Axund Mustafa oğlu (1881–1959) və s. yazıçı və şairlərin təxəllüsləri əsrlərin keçmişindən bu günə gəlib çıxmışdır.

¹ Bax: F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1966, səh.384.

Dil faktları göstərir ki, təxəllüslərin meydana gəlməsində, formalaşmasında və sabitləşməsində siyasi-ictimai, tarixi, mədəni inkişaf amilləri əhəmiyyətli rol oynayır. Daha doğrusu, təxəllüsün yaranmasında üç cəhəti nəzərə almaq lazımdır:

1. Təxəllüs şəxsiyyəti qorumaq, onun yaradıcılığına yol açmaq üçün verilir. Belə təxəllüslər, əsasən, gizli təxəllüslər adlanır. Bu, ən çox inqilabçılarla, satirik üslubda yazan yazıçılarla bağlıdır. Xalqımızın böyük oğlu, partiya və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində mətbuatda "N.N", "N", "Nər", "Ner", "Nir" imzaları ilə çıxış edirdi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümayəndəsi, ölməz satiriki C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalında yazılarının bir qismini gizli təxəllüslərlə vermişdir. Həmin dövrdə Sabir, Möcüz, Qəm-küsar və d. sənətkarlarımız da gizli təxəllüslərlə çıxış etmişlər.
2. Parlaq istedadla malik olan sənətkarlar özlərini dərk etmiş, sənət zirvəsinə qalxma məqamında öz yaradıcılıq himnini – təxəllüsünü yaratmışlar. Məsələn, *Nizami, Füzuli, Xaqani, Vaqif* və s.
3. Sənət meydanında "at oynatmağa" can atan, gənclik ehtiraslarından irəli gələrək şeir, hekayə yazan gənclər özlərini tanımaq, şöhrətə çatmaq naminə yüksək pafoslu, təmtəraqlı, ilk baxışda effekt yaradan təxəllüslər seçirlər. Bu yol son 20-30 ildə güclənmişdir. Əlbəttə, bu cür təxəllüslər asan yarandığı kimi, tez də unudulur.

2) Təxəllüslərin növləri

Təxəllüsü ancaq söz sənətkarı yox, digər sahələrdə fəaliyyət göstərənlər də qəbul edə bilər. Buna görə də söz sənətkarları ilə yanaşı, aktyor, bəstəkar, dövlət xadi-

mi, inqilabçı və başqalarının da təxəllüs götürdüyünə rast gəlmək olur. Bütün bunları nəzərə almaqla təxəllüsləri müxtəlif cür qruplaşdırmaq olar:

I. Təxəllüs daşıyanların fəaliyyət sahələrinin xarakterinə görə təxəllüslər iki yerə bölünür:

a) ədəbi təxəllüslər;

b) digər təxəllüslər.

Ədəbi təxəllüs söz sənətkarlarının təxəllüsüdür. Bu növ təxəllüslər Şərq ölkələrində hələ uzaq keçmişdə geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində də ənənəvi təxəllüs işlətməyin tarixi çox qədimdir. Bunu yazılı tarixi mənbələr aydın göstərir.

II. Təxəllüslər işlənmə müddətinə görə iki cür olur: müvəqqəti təxəllüs, daimi təxəllüs. Məsələn, M.Ə.Sabir "Molla Nəsrəddin" jurnalında çoxlu gizli imza ilə çıxış etmişdir. Bunlardan *Ağlar*, *Güləyən*, *Hop-hop*, *Əmu*, *Qardaşoğlu*, *Qarınqulu*, *Boynuburuq*, *Qoca İranlı*, *Yetim Qızıcıq*, *Molla Cibışdanqulu*, *Məsləhətçi Əlhac*, *Palanduz*, *Nizədar* və s. gizli təxəllüsləri göstərmək olar. Lakin *Sabir* ədibin daimi işlətdiyi təxəllüsü olmuşdur. "Sabir" səbirli, səbir edən deməkdir. Sabirin əsl adı isə Ələkbərdir.

III. Ədəbi təxəllüs seçməyin prinsiplərinə görə onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Vəzifə və ya rütbəyə görə təxəllüs seçilməsi. Məsələn, *Xaqani*;

2) Anadan olduğu və ya yaşadığı yerə görə təxəllüs seçilməsi. Məsələn, *Şirvani*, *Beyləqani*, *Ordubadi*, *Şəbüstəri* və s.

3) Sənətə və ya peşəyə görə təxəllüs seçilməsi. Məsələn, *Səyyah*, *İşçi*, *Yamaqçı*, *Mehtər*, *Müəllim*, *Müxbir*, *Mühərrir*, *Çayçı*, *Çoban*¹ və s.

¹ Verilmiş misallar, əsasən, Qulam Məmmədlinin "İmzalar" kitabından (Bakı, 1977) götürülmüşdür.

4) İctimai vəziyyətə görə təxəllüs seçilməsi. Məsələn, *Kəndli, Yetim, Çakər, Çavuş, Haqq tərəfdarı, Haqdanışan, Ham-bal, Yoxsul, Xadim, Muzdur, Xadimi-millət, Fəhlə* və s.

5) Şəxs adları əsasında təxəllüs seçilməsi. Məsələn, *Azad, Azər, Asif, Aslan, Arif, Başir, Vasif, Qabil, Gülçin, Güllara* və s.

6) Şəxsin xasiyyətinə, səhhətinə, psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun təxəllüs seçilməsi. Məsələn, *Lağlağı, Fəqir, Gümrah, Dəli, Sirtix, Sözyiğan, Sərsəm, Sidqi, Sadiq, İstiot, Yalançı, Xəstə* və s.

7) Obrazlı, poetik təxəllüslər seçilməsi. Məsələn, *Şahin, Eloğlu, Coşqun, Xurşid, Səbuhi, Ziya* və s.

8) Satirik məqsədlə təxəllüs seçilməsi. Məsələn, *İynə, Mismar, Mozalan, Zurnaçı, Zənbur, Əfi, Əqrəb, Dildili, Qırxaş, Qaratikan* və s.

IV. Təxəllüslər işləklilik dərəcəsinə görə də iki qrupa bölünür:

a) *Ancaq bir şəxsə məxsus təxəllüs.* Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, Vurğun, Müşfiq və s. təxəllüslər buraya daxildir. Həmin sənətkarlar öz həyat və yaradıcılıqları dövründə, ola bilsin ki, bir neçə təxəllüslə çıxış etmişlər. Lakin onlar ədəbiyyat tarixində qeyd etdiyimiz təxəllüslərlə məşhurlaşmış, əbədiyyətə qovuşmuşlar.

b) *Bir neçə şəxsə məxsus təxəllüs.* Məsələn, *Lağlağı* və *Mozalan* təxəllüslərindən C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Məşədi Qurbanəli Şərifov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Rzaqulu Nəcəfov, Salman Mümtaz istifadə etmişdir. Yaxud *Ordubadi* təxəllüsündən şair Mirzə Məhəmməd (XVII əsr), şair Mirzə Sadiq (XVII), şair Hacıağa Fəqir (XIX əsr), yazıçı Məmməd Səid Hacıağa oğlu (XX əsr) istifadə etmişlər. Ədəbiyyat tarixində bu təxəllüslə tanınan Məmməd Səid Ordubadidir.

Azərbaycan antroponimik sistemində *Sabir* şair Mirzə Əhməd (XIX əsr), şair Seyid Rza Əmirzadə (XIX əsr),

şair Mirzə Ələkbər Tahirzadə (XX əsr), *Sabit* şair Mehdi Şəqai (XVIII əsr), şair Mirzə Həsən (XIX əsr), şair Axund Molla Hüseyin (XIX əsr), *Təbrizi* şair Xətib (XI əsr), filosof Əbu Səid (XI-XII əsrlər), şair Əbu Mənsur Qətran (XI əsr), şair Şəms (XIII əsr), şair Əssar Şəmsəddin (XIV əsr), şair Şah Fəzlullah Nəimi (XIV əsr), misgər Əbdüləziz ibn Şərafəddin (XIV əsr), şair Vəhid (XV əsr), rəssam Pir Seyid Əhməd (XV əsr), Xəttat Mövlana Cəfər (XV əsr), rəssam Kamal (XVI əsr), rəssam Mirzə Əli (XVI əsr), rəssam Vəlican (XVI əsr), Xəttat Əbdülbaqi (XVII əsr), Xəttat Əli Rza Abbasi (XVII əsr), rəssam Zeynalabdin (XVII əsr), Xəttat Məhəmməd Rza (XVII əsr), şair Əbutalib (XVII əsr), şair Mirzə Saib (XVII əsr) və s. *Xətai* şair, dövlət xadimi Şah İsmayıl Şeyda Heydər oğlu (XVI əsr), şair Şüştəri (XVI əsr), şair Səmərqəndi (XVI əsr), şair Sui (XVI əsr), sənətkar Yəzdi (XVI əsr), sənətkar Köcrati (XVI əsr), sənətkar Mir Qurban (XVI əsr)¹ və s. təxəllüslər də çox işlək olmuşdur.

3) Təxəllüslərin semantik qrupları

Hər bir təxəllüsün qəbul edilməsi və ya verilməsi müəyyən məna ilə bağlıdır. Məsələn, Abdulla *Şaiq* yaradıcılığa böyük həvəsi olduğuna görə Şaiq (mənası şövqlü, bir işə böyük şövqü və həvəsi olan) təxəllüsünü götürmüşdü. Səməd Vurğun dərin həyat və məhəbbət vurğunu olduğuna görə xalq ona *Vurğun* Səməd demişdir. Sonralar o, özünə həmin sözü təxəllüs kimi qəbul etmişdir.

Azərbaycan antroponimik sistemində təxəllüsləri bu istiqamətdə araşdırdıqda və təhlil etdikdə aşağıdakı semantik qruplara təsadüf edilir:

1) *Doğulduğu və ya yaşadığı yeri bildirən təxəllüslər*. Məsələn, *Təbrizi* (Qətran), *Şirvani* (Seyid Əzim), *Or-*

¹ Bax: M.Cobanov. *Familiya. Təxəllüs*. Tbilisi, 1987.

dubadi (Məmməd Səid), *Bakılı* (Axundov Məmmədsadıq), *Buzovnalı* (Ələkbər Heydərlı, Ruhulla Axundov), *Bilgəhli* (Əbdüləzım Hüseynov), *Qubalı* (Camobəy Hacınski), *Dağlı* (C.Cabbarlı, Seyfəddin Abbasov, Hacıbaba Nəzərli), *Dağıstanlı* (İsmayıl), *Bakuvi* (coğrafiyaşünas və tarixçi Əbdürrəşid ibn Salih (XV əsr), Seyid Yəhya Cəlaləddin (XV əsr), rəssam Əbdülbaqi (XV əsr), *Qarabaği* (alim İzzəddin Məhəmməd Əli oğlu, XVII əsr), alim, filosof Yusif Məhəmmədcan oğlu (XVII əsr), şair Həsən Qara Hadi (XIX əsr), alim Mirzə Adıgözəlbəy (XIX əsr), rəssam Mir Möhsün Nəvvab (XIX əsr), həkim Mirzə Məmmədqulu Molla Həsən oğlu Qayıbov (XIX əsr), rəssam usta Qənbər (XX əsr), *Qaradaği* (şair Həsənəli xan, XIX əsr), *Qafqazlı* (aktyor Hacıməmməd Ələkbər oğlu Quliyev, XX əsr), *Qırxbulaqlı* (şair Məmməd Hənifə Aciz, XIX əsr), *Qutqaşınlı* (yazıçı İsmayıl bəy Nəsrullah Sultan oğlu, XX əsr) və s.

Bu cür təxəllüsləri topotəxəllüslər adlandırmaq olar.

2) Mənsub olduğu tayfa, xalq, millət adını ifadə edən təxəllüslər. Məsələn, *Azəri* (Soltanəhməd Məmmədov, Qulam Məmmədli, Sabir), *Qarqarlı* (Cahangir Gözəlov), *Türkoğlu* (Nəsirli Yaqub), *Eloğlu* (Cəfər Cabbarlı, Nəsirli Yaqub, Ağəli Qasımov, İldırım Almaszadə), *Ərəblinski* (Hüseynbala Xələfov), *Ərəbski* (Sidqi Ruhulla), *Uyğur* (Mənnan Məcidi – özbək aktyoru), *Kürdoğlu* (Əli Səbri Qasımov), *Əfqanlı* (rəssam Bədurə Məlik qızı Ağamalova, XX əsr), aktyor Rza Rüstəm oğlu Cəfərzadə (XX əsr), *Əfşar* (şair Sadıq bəy, (XVI əsr), alim Mirzə Mustafa (XIX əsr), *Kəngərli* (rəssam Bəhrüz Şirəli – Hacıyev) və s.

Bu cür təxəllüslərə etnotəxəllüslər də demək olar.

3) Sənətkarın ilhamının coşqunluğunu su, çay, dəniz adı ilə ifadə edən təxəllüslər. Məsələn, *Araz* (Məmməd İbrahimov), *Araslı* (akademik Həmid Məmmədtağı oğlu), *Kürçaylı* (şair Əliağa Həsənağa oğlu), *Xəzər* (Cabir Səfərov),

Qudyalçaylı (şair Murad Arzumanov) və s. Bu cür təxəllüsləri hidrotəxəllüslər adlandırmaq olar.

4) *Quş adları ilə düzələn təxəllüslər*. Məsələn, *Qumru* (XIX əsr Azərbaycan şairəsi), *Şahin* (Mirzə Abbas, XIX əsr şairi), *Simurğ* (Tağı Şahbazi, XX əsr yazıçısı), *Bülbül* (Murtuza Məmmədov, SSRİ Xalq artisti), *Tərlan* (Tərlan Hacıyev) və s.

5) *Kədər, sevinc, sevgi, məhəbbət, dostluq hislərini ifadə edən təxəllüslər*. Məsələn, *Nadim* (Mirzə Baxış, XIX əsr şairi), *Nakam* (İsmayıl bəy, XIX əsr şairi), *Müştaq* (XVIII əsr şairi), *Miskin* (Nəbi Orucoğlu, XIX əsr, Nağı Salyanlı), *Həbib* (XVI əsr şairi), *Vəfa* (Mehdiquluxan, XX əsr), *Sidqi* (Ruhulla Axundov, Məmmədəli Səfərov), *Səid* (M.S.Ordu-badi, Mirzə Məhəmməd Axundov), *Aciz* (şair Məhəmməd Xəlifə, XIX əsr), *Aşiq* (şair Məhəmmədbəy, XVIII əsr, şair Məhəmməd bəy Cavanşir, XIX əsr), *Bikəs* (şair Hacı Molla Hüseyn, XIX əsr, şair Əli Nəzmi, XX əsr), *Binəva* (şair Mirzə Məhəmmədəli, XIX əsr), *Bixud* (şair Molla Ağa Hacı Tağızadə, XIX əsr), *Buta* (şairə Səadət Nəbiyeva, XX əsr), *Qasir* (şair Mirzə İsmayıl Səlim oğlu Axundov, XIX əsr), *Qafil* (Əli Əkbər Namaz oğlu, XIX əsr), *Qəml* (Aşiq Hüseyn, XX əsr, el şairi Məhəmməd Novruz oğlu Əliyev, XX əsr), *Qəm-küsar* (şair Əliqulu Ələkbər oğlu Nəcəfov, XX əsr) və s.

6) *Satirik mənada işlənən təxəllüslər*. Məsələn, *Sancaq* (C.Cabbarlı), *Molla Nəsrəddin* (C.Məmmədquluzadə), *Hop-hop* (M.Ə.Sabir), *Naqqal* (Ağaəli Əzizov), *Güzgü* (Məmmədəli Manafzadə), *Lağlağı* (Ömər Faiq, C.Məmmədquluzadə), *Ə.Haqverdiyev*, *Nəcəfov Rzaqulu*, *Kirpi* (Əjdər Süleymanzadə, Əbülfəz Sadıqov, Qulam Məmmədli, Seyfəddin Abbasov) və s.

Təxəllüslərin semantik qruplarının sayını gələcək tədqiqatlarda daha da artırmaqla bu kateqoriya haqqında geniş təsəvvür yaratmaq mümkündür.

4) Təxəllüslərin bəzi leksik-qrammatik xüsusiyyətləri

Azərbaycan antroponimik sistemində təxəllüslər dil tərkibinə görə iki qrupa bölünür:

- a) Azərbaycan dilinə məxsus təxəllüslər;
- b) Ərəb-fars mənşəli təxəllüslər.

Bu qruplardan ikincisi kəmiyyətə üstünlük təşkil edir. Bu cəhət uzun əsrlər boyu klassik ədəbiyyatımızın Şərq ədəbiyyatı adət-ənənələrinin təsiri altında inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin daşdıqları *Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Qüdsi, Səbuhi, Hadi* və s. təxəllüslər bu təsir nəticəsində yaranmışdır. Bunlardan əlavə, dilimizin antroponimik sistemində *Aciz, Bədri, Bürhan, Bəşiri, Bəzmi, Bədi, Vüqun, Qövsü, Dilxun, Qeybi, Fəhmi, Ülvü, Lütfi, Müşfiq, Hadi, Hilali* və s. təxəllüslər də mənşəcə ərəb-fars dillərinə məxsusdur. Ümumiyyətlə, ərəb-fars sözlərindən təxəllüs götürmək ədəbiyyatımızda bir ənənə halını almışdır. Bununla bərabər, Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında da ləqəblər meydana gəlmişdir. Bu prosesin Azərbaycanın görkəmli şairi Səməd Vurğunla başladığını desək, bəlkə də yanılmırıq. *Vurğun* təxəllüsü dilimizdə “*vurulmaq*”, “*vurğun olmaq*” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bundan başqa, xalis Azərbaycan sözləri əsasında yaranan *Gündüz, Yanar, Anar, Yaşar, Eloğlu, Elçin, Araz, Gün, Gülçi, İlkin* və s. təxəllüslər son dövrün məhsuludur. Bu proses olduqca mütərəqqi bir prosesdir. Yazıçı və şairlərimiz haqlı olaraq təxəllüs üçün xüsusi ərəb və fars sözlərinə müraciət etməyərək, öz adlarından təxəllüs kimi istifadə edirlər. Məsələn, yazıçı və publisistlərdən Anar Rzayevin – *Anar*, Elçin Əfəndiyevin – *Elçin*, tənqidçi ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin – *Yaşar* təxəllüsləri ilə mətbuatda çıxış etmələrini dilimiz və ədəbiyyat tariximiz üçün çox müsbət hadisə saymaq olar.

Təxəllüslərin özünəməxsus bir sıra qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan təxəllüs yaradıcılığında

xüsusi şəkilçi kimi *-i, -vi, -lı, (-li, -lu, -lü), -ski* şəkilçilərinə rast gəlinir. Bunlardan ən geniş yayılanı *-i, -vi* şəkilçisi ilə əmələ gələn təxəllüslərdir. Məsələn, Nizam+i – *Nizami*, Xaqan+i – *Xaqani*, Xətə+i – *Xətəi*, Füzul+i – *Füzuli*, Nəsim+i – *Nəsimi*, Gəncə+vi – *Gəncəvi*, Təbriz+i – *Təbrizi*, Şirvan+i – *Şirvani*, Ordubad+i – *Ordubadi* və s.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq *-ski* alınma şəkilçisi ilə təxəllüslər meydana gəlmişdir. Məsələn, *Ağdamski, Qarabağski, Makedonski* (Qulam Məmmədli), *Şuşinski, Hacınski, Şaxtaxtinski, Şəkinskaya, Qubinski, Ərəblinski, Talışinski, Naxçıvanski, Şirvanski, Şıxlinski, Şalyanski* və s. təxəllüslər buna misal ola bilər. Bu şəkilçi ilə hazırda təxəllüs yaradıcılığı mövcud deyildir.

Müasir Azərbaycan dilinin onomastik sistemində təxəllüslərin yaranması şəraitində daha bir mütərəqqi dil hadisəsi baş verir. Dilimizin özünəməxsus *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi vasitəsilə təxəllüslər yaranır. Məsələn, *Dağıstanlı, Dilmanlı, Babanlı, Səkili, Muğanlı, Əylisli, Çıldırlı, İranlı, Salyanlı* və s.

Belə təxəllüslərdə diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, təxəllüs sahibi yaşadığı və ya doğulduğu yer adına *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi artırmaqla öz təxəllüsünü yaradır.

Təxəllüsün bir yolu da sintaktik vasitə ilə yaranmasıdır. Dilimizin antroponimik sistemində “oğlu” sözünün funksiyalarından biri təxəllüs yaradıcılığında iştirak etməsidir. Məsələn, *Qafaroğlu, Ağamalioğlu, Aslanoğlu, Axundoğlu, Səttaroğlu, Eloğlu, Türkoğlu, Dəmirçioğlu* və s.

Təxəllüslərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması öz gələcək tədqiqatçısını gözləyir.

5) Təxəllüslərin yaranması və inkişafı

Müasir Azərbaycan dilinin antroponimik tərkibində təxəllüslərin yaranma və inkişaf prosesi bir sıra cəhətlərlə diqqəti cəlb edir.

1. Şəxs adı təxəllüsə çevirilir. Məsələn, *Anar* (Anar Rza-yev), *Elçin* (Elçin Əfəndiyev), *Yaşar* (Yaşar Qarayev), *Kəmalə* (Kəmalə Ağayeva), *Əfqan* (Əfqan Əsgərov).
2. Təxəllüs şəxs adına çevrilir. Ata-analar öz övladlarına klassik sənətkarlarımızın təxəllüslərini şəxs adı kimi verirlər. Bu, daha geniş yayılmış antroponimik dil hadisəsidir. Məsələn, *Nizami*, *Sabir*, *Füzuli*, *Vaqif*, *Vidadi*, *Müşfiq*, *Hadi*, *Nəsimi* və s. adlar müasir dövrdə ən geniş yayılan şəxs adlarıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir şəxs adlarından 350-yə qədəri təxəllüslərdən yaranmadır.

3. Təxəllüs toponimə çevrilir. Bu proses iki formada özünü göstərir:

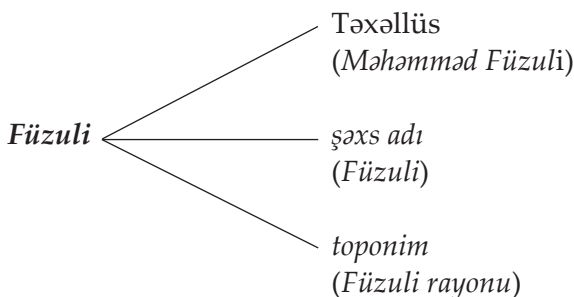
a) Müəyyən formantın təxəllüsə artırılması yolu ilə.

Məsələn, *Sabir+abad*, *Nəsimi+kənd* və s.

b) Təxəllüsün heç bir vasitə olmadan toponimə çevrilməsi. Məsələn, *Füzuli* (rayon), *Nizami* (kənd), *Vurğun* (kənd) və s.

4. Təxəllüs ktematonimə çevrilir. Məsələn, *Nizami* (kino-teatr), *Nizami* (metro), *Nizami* (muzey).

Dilimizdə təxəllüslərin yayılma prosesini təsəvvür etmək üçün Füzuli təxəllüsünə nəzər yetirək:

Müasir dilimizdə təxəllüslərin öyrənilməsi nə dərəcədə vacibdirsə, yeni yaranıb formalaşan təxəllüslərin də di-

limizə uyğun formalaşması bir o qədər zəruridir. Ona görə də bu dil prosesi daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

2.08. TİTUL KATEQORİYASI

Azərbaycan dilinin leksikasında titul bildirən sözlərin xüsusi mövqeyi vardır. Lakin indiyədək elmdə titul haqqında əsaslı linqvistik təsəvvür yaranmamışdır. Buna görə də keçmiş ictimai quruluşa aid titul bildirən *şah, ağa, bəy, xan, paşa, vəzir, sultan, əmir* və s. sözlər müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası baxımından ümumi ad kimi yazılır. Hazırda həmin sözlərin daşdıqları anlayışlar bizim ictimai quruluşumuzda olmadığından onlar xüsusi ad kimi dildə fəaliyyət göstərmir. Buna görə də müasir dildəki titul anlayışına nələr daxil olduğunu aydınlaşdırmağa ehtiyac duyulur.

a) Titul anlayışı

“Titul” termini fransız mənşəli *titulus* sözündən olub, mənası “yazı”, “fəxri ad” deməkdir. Müasir Azərbaycan dilində bu termin bir neçə mənada işlənir: a) elmi vəzifə və dərəcə; b) dövlət tərəfindən verilmiş fəxri ad; c) titul siyahısı; ç) poliqlafik termin kimi işlədilən titul vərəqi.

Dilçilikdə titul kateqoriyası dedikdə, ancaq xüsusi adlar qrupunun bir növünü təşkil edən onomastik vahidlər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilində tituldən istifadənin qədim tarixi vardır. İnqilabdan əvvəlki dövrdə yaranmış titullar sinfi xarakter daşmışdır. İstismarçı cəmiyyətdə titul ancaq yuxarı təbəqədən olanlara dövlət tərəfindən rəsmi fərmanlarla verilirdi. Tarixən Azərbaycan dilində aşağıdakı kimi titul adlar işlənmişdir: *Ağa, Bəy, Xan, Paşa, Vəzir, Sultan,*

Əmir, Sah, Mirzə, Əfəndi, Kərbəlayı, Molla, Məlik, Padşah, Xanım, Xatın, Şahzadə, İmam, Xəlifə, Hacı, Xacə, Xotkar və s.

Göründüyü kimi, bu titullardan bir qismi dövlət rütbəsi və vəzifəsini (məsələn, *Ağa, Bəy, Xan, Xotkar, Şah, Vəzir, Paşa, Sultan* və s.), bir qismi isə dini vəzifə (məsələn, *Molla, Kərbəlayı, Hacı, İmam, Peyğəmbər, Seyid* və s.) anlayışlarını bildirir. Bu titullara Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində və yazılı ədəbiyyatda rast gəlinir.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Baybecan *bəy*, Baybura *xan*, Bayındır *xan*, Burla *Xatun*, Buğacıq *Məlik*, Qazan *xan*, Qazan *bəy*, Dirsə *xan*, Oğuz *xan*, Sofi Sandan *Məlik* və s. adlarla işlənən titullar dilimizin ən qədim titül nümunələridir.

Titulları əyani aydınlaşdırmaq üçün “Koroğlu” dastanından bədii dil nümunələrinə müraciət edək:

“Alı kişi neçə illər idi ki, Həsən *xana* ilxı otarırdı”; “Bir gün Toqat *paşası* Hasan *paşa* Həsən *xana* qonaq gəldi”; “*Xotkar* qızı istədiyi dükanları gəzir, xoşuna gələn şeyləri seçir, sonra onun qulluqçuları gəlib tacirlə sövdələşirlər”; “*Nigar xanım* Çənlibel adını eşidəndə fikrə getdi”; “*Cəfər paşa xotkar* fərmanını alandan sonra bir yol axtarırdı ki, birtəhər Koroğlunu yox eləsin”; “*Telli xanım* Cəfər *paşanın* bacısı idi”; “*Xoca* Əziz sazla dediyi kimi, sözlə də dedi”; “Bağdad tərəflərdə Giziroğlu Mustafa *bəy* adında adlı-sanlı bir igid vardı”.

Bu cümlələrdə *xan, paşa, xanım, xotkar, xoca, bəy* sözləri titül kimi işlənmişdir.

Azərbaycan dilində müasir ictimai quruluşumuzla bağlı bir sıra yeni titullar meydana gəlmişdir. Keçmiş quruluşdan fərqli olaraq, bu titullar sinfi xarakter daşımır. Cəmiyyətimizin çoxsahəli həyatında fəal iştirak edən, öz əməyi ilə partiya və dövlətin etimadını doğruldan, xalqın

ən layiqli nümayəndələrinə fəxri adlar verilir. Bu adlar müasir Azərbaycan onomastik sistemində titul kateqoriyasını təşkil edir. Məsələn, *Milli Qəhrəman, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, Xalq şairi, Xalq yazıçısı, Xalq rəssamı, Əməkdar mədəniyyət xadimi, Əməkdar idman ustası, Əməkdar hakim, Azərbaycan əməkdar artisti, Azərbaycan xalq artisti* və s.

Göründüyü kimi, müasir titulların hamısı çoxkomponentlidir. Bir cəhəti qeyd etmək vacibdir ki, müasir dövrə məxsus bu çoxkomponentli titulların orfoqrafiyası dilimizdə tam dəqiqləşməmiş və sabitləşməmişdir. Bəzən yuxarıda qeyd etdiyimiz titulların komponentlərinin baş hərfi böyük hərflə, bəzən bunların hamısı kiçik hərflə, bəzən də ancaq titulun tərkibinə daxil olan ilk sözün baş hərfi böyük yazılır.

Haqqında danışdığımız müasir titul adları dövlətin xüsusi fərmanı əsasında təsis olunur. Başqa onomastik vahidlər dövlət tərəfindən rəsmi qaydada təsdiq olunduğu kimi, titullar da rəsmiləşdirilir və həmin adlara layiq görülmüş şəxslərə xüsusi fərmanla verilir.

Beləliklə, müasir titulların tərkibinə daxil olan sözlər rəsmi qaydada xüsusişdirilir. Məsələn, *Sovet İttifaqı Qəhrəmanı* titulunun tərkibi iki komponentdən ibarətdir: *Sovet İttifaqı* + *Qəhrəmanı*. Birinci tərəf dövlətin adı olduğu üçün titulun tərkibinə daxil olmamışdan əvvəl də xüsusi ad kimi – toponim kimi dildə fəaliyyət göstərir. Lakin titulun ikinci komponenti kimi çıxış edən “*qəhrəmanı*” ümumi isim ancaq bu tərkibdə xüsusişir. *Sosialist Əməyi Qəhrəmanı* titulunun tərkibi üç komponentdən ibarətdir. Həmin komponentlərin üçü də bu tərkibdən əvvəl ümumi isim kimi dildə fəaliyyət göstərir. Lakin onlar bir anlayış, məzmun əsasında burada birləşdiyinə görə hər üçü xüsusişmişdir.

Dilimizdə mövcud olan başqa müasir titullar da bu qaydada xüsusişir.

b) Titulların bəzi xüsusiyyətləri

Dilimizdə işlənən titullar mənşəcə iki qrupa bölünür: 1) keçmiş titullar; 2) müasir titullar.

1) Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keçmiş titulları müasir dilimizdə öz xarakterini və əhəmiyyətini itirdiyinə görə xüsusilikdən ümumiliyə doğru inkişaf yolu keçmiş və tamamilə başqa formalarda işlənməyə başlamışdır. Bu titul ünsürləri müasir Azərbaycan şəxs adlarının tərkibində işlənir. Məsələn, *Xan, Hüseynxan, Xanoğlu, Xanbala, Bəybala, Paşa, Atabəy, Hüseynağa, Ağabala, Ağakərim, Ağahüseyn, Şahhüseyn, Alimşah, Sultan, Sultanağa, Xaqan* və s. Qadınlara məxsus “Xanım” titul-ünsürü müasir dilimizdə müraciət formasında daha geniş işlənir.

Bədii ədəbiyyatda keçmiş titullardan *xan, bəy, şah, hökmdar* surətləri yaradarkən həqiqi titul kimi istifadə edilir.

2) Müasir titulların hamısı rəsmi xarakter daşıyır və bir qayda olaraq, şəxs adının əvvəlində işlənir. Məsələn, *Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Gəray Əsədov, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Bəsti Bağırova* və s.

Titul kateqoriyası onomastik sistemdə tam tədqiq olunmamışdır. Bunun üçün, birinci növbədə, dilimizdə meydana gələn müasir titulları toplamaq və onların lüğətini tərtib etmək vacibdir. Dilimizin bədii və publisistik materialları əsasında bu kateqoriyaya məxsus əlamət və xüsusiyyətlər, yaranma və formalaşma qanunauyğunluqları, leksik, semantik və qrammatik qayda-qanunları və s. aşkar etmək vəzifəsi öz geniş tədqiqini gözləyir.

2.09. AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN İNKİŞAFI

Hər bir xalqın antroponimik sistemi onun dili, tarixi və mədəniyyəti haqqında külli miqdarda vacib məlumat-

ları yaşadır. Bu cəhətdən Azərbaycan dilində işlənən antroponimik vahidlər də çox zəngin əlamət və xüsusiyyətlərə, geniş və maraqlı tarixi informasiyalara malikdir. Elmin inkişafının müasir mərhələsi, bir növ, dil vahidlərinin geniş araşdırılmasını, müxtəlif üsullarla dərin və ətraflı tədqiq olunmasını tələb edir.

Onomastik leksika daim inkişaf edən, zənginləşən, get-gedə təkmilləşən bir sistemə malikdir. Bu sistemin tədqiqi üçün dövrləşməyə fikir verilməli, sistemin müəyyən olunmuş hər bir dövrünün, mərhələsinin əsas cəhətləri, əlamətləri aydınlaşdırılmalıdır. Bununla bərabər, müasir onomastik sistemin inkişaf səviyyəsi müəyyənləşdirilməli, bu sistemin gələcəkdə necə inkişaf etdirilməsinin əsas perspektivləri aydın göstərilməlidir.

Azərbaycan dilinin antroponimik sistemi uzun illər ərzində yaranmış, inkişaf edib təkmilləşmiş və müasir vəziyyətə gəlib çatmışdır.

Bu baxımdan Azərbaycan onomastik sisteminin əsas layını təşkil edən antroponimlərin keçdiyi böyük və mürəkkəb tarixi inkişaf yolunu aşağıdakı kimi dövrləşdirmək olar:

1. Qədim dövrlərdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər);
2. XIII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri;
3. XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri;
4. XX əsrdə Azərbaycan antroponimləri;
5. XX əsrin əvvəllərində antroponimlər;
6. XX əsrin II yarısında antroponimlər.

Yuxarıda ayrı-ayrı ad kateqoriyalarından (şəxs adı, ata adı, fəmiyyəsi və s.) geniş danışıldığı üçün burada ümumi şəkildə və qısa bəhs ediləcəkdir.

1. Qədim dövrlərdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər)

Bu dövrün antroponimik sistemə təsir edən ən uzun müddətli əsas ictimai-siyasi, tarixi hadisə ərəb xilafətinin Azərbaycanda hökmranlığı olmuşdur. VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərəblərin hücumuna məruz qalmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı zorla, qılınc gücünə islam dinini qəbul etmişdir. "Azərbaycanda islamın zorla yayılması, zərdüş, xristian və bütpərəstlik dinlərinin sıxışdırılması da ölkənin müxtəlif etnik ünsürlərinin dini birliyi üçün imkan yaratmışdı"¹. Həmin dövrdə saysız-hesabsız ərəb ailələri, feodalları Azərbaycana gəlmişdir. Onlar özləri ilə müxtəlif tərzdə ərəb adət-ənənələri, o cümlədən adqoyma adət-ənənələrini gətirib çıxarmışlar. Şübhəsiz, Azərbaycan xalqı bu yadelli işğalçıların adət-ənənələrini asanlıqla və könüllü surətdə qəbul etməmişdir. Saysız-hesabsız ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilinə nə qədər çətinliklə qəbul olunmuşdursa, o qədər çətinliklə dilimizdən çıxır. Təsadüfi deyildir ki, müasir Azərbaycan antroponimlərinin xeyli hissəsini ərəb mənşəli adlar təşkil edir.

XII əsrin sonunadək olan dövrdə ərəb müəllifləri Azərbaycanda bir çox yerli dillərin olduğunu qeyd edirlər. Bu dillərin ən başlıcası azəri və aran dilləri olmuşdur².

"XIII əsrdə türk dilində danışan köçəri tayfaların buraya (Azərbaycana – A.Q.) gələn güclü dalğası azəri, aran və başqa dillərin sıxışdırılması və Azərbaycan dilinin tamamilə qələbə çalması üçün şərait yaratdı"³. Deməli, əsl Azərbaycan antroponimləri bu dövrlərdən etibarən yaranmağa başlanmışdır. Lakin bu dövrlərdən çox-çox qədimlərdə Azərbaycan antroponimlərinin tərkibi mənşə və dil mənsubiyyətinə görə olduqca qarışıq olmuşdur.

¹ Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1958, səh.124.

² Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1958, səh.187.

³ Bax: Yənə orada, səh.188.

Qədim dövrlərdə Azərbaycan antroponimləri tərkibinə Orxon-Yenisey abidələrində (*Yaş ak baş, Təkəş Kök Amaş tutuk, Qara bars, Kara Çur, Alp Turan, Bilgə kağan, Tok bökiüt, Tüz bay, Küç ögə, Kutluğ Yarğan, Bay apa, Tör ana, Eltəris kağan, Buğa, Bumın kağan, Yollıq tigin, Ərən uluğ* və s.)¹ və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında (*Qonur qoca, Bıği qanlı Bəkdüz Əmən, Sarı Qulmaş, Boyu uzun Burla Xatun, Qaraca Çoban, Ənsə Qoca oğlu Oxçu, Baybecan bəy, Basat, Beyrək, Bəkil, Qazan, Qarcar, Qılbaş, Qulmaş, İmran, İlyas, Banıçığək, Təpəgöz, Selcan xatun, Bayındır xan, Qazanoğlu, Alp Aruz, Qara Arslan, Budaq* və s.)² işlənmiş antroponimlərlə yanaşı, *Bəhram* (V əsrdə yaşamış Sasani hökmdarlarından biri)³, *Qazan xan* (V əsr), *Qarun* (V əsr), *Avçi tarxan* (V əsr), *Çolpan tarxan* (VII əsr), *Alp Eltəbər* (VII əsr), *Xosrov Pərviz* (VI əsr), *Babək* (VIII əsr), *Börküyarıq* (XII əsr), *Şəmsəddin Eldəgəz* (XII əsr)⁴, *Buğra xan* (XI əsr), *Aybək* (XII əsr), *Təkəş, Turan şah, Toğrul ibn Arslan, Tutuş Nüsrət əd-Din Məhəmməd Cahən Pəhləvan* (XII əsr), *Müzəffər əd-Din Qızıl Arslan* (XII əsr), *Nüsrət əd-Din Əbu Bəkr Özbək* (XII əsr), *Yağıbasan* (XII əsr), *Kutulmuş* (Qutulmuş, XI əsr), *Ağ Sunqur* (XII əsr), *Elbasan* (XI əsr)⁵, *Buğay Asi Şarabi* (IX əsr)⁶, *Salar* (XI əsr), *Atabəy Qutluq İnanç* (XII əsr), *Aytoğmuş* (XII əsr)⁷ və s. antroponimləri daxil etmək olar. Qeyd etdiyimiz antroponimlərin əksəriyyəti türkdilli xalqlara məxsus adlardır. Onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması da maraqlıdır.

¹ Ə.Quliyev. Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastika problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986, səh.43-44.

² “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, “Gənclik”, 1977.

³ O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, Azərnaşr, 1986, səh.47.

⁴ A.Qurbanov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986, səh.7.

⁵ К.Е.Босворг. Мусульманские династии. М., “Наука”, 1971, с.98, 158, 171, 178, 182, 221.

⁶ Сара Ашурбейли. Очерки истории средневекового Баку. Баку, 1985, с.54.

⁷ А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956, с.75, 103, 356.

doğuran məsələlərdəndir. Adları çəkilən antroponimlərdən *Buğa*, *Buğac*, *Kara Bars*, *Alp Aruz*, *Qara Arslan*, *Budaq*, *Ərən uluğ*, *Cavanşir*, *Babək*, *Börküyariq*, *Buğra xan*, *Toğrul*, *Yağıbasan*, *Ağ sunqur*, *Elbasan*, *Buğay* kimi adların semantikasında igidlik, qüvvətlik kimi keyfiyyətlər; *Boyu uzun Burla Xatun*, *Banıçizək*, *Qutluq* (xoşbəxtlik, səadət), *Aytoğmuş* və s. adlarda isə incəlik və zəriflik kimi gözəllik çalarları müşahidə olunur. *Yaş ak baş*, *Kök Amaş*, *Bıçqı qanlı Bəkdüz Əmən*, *Qaraca Çoban* antroponimləri zahiri görünüş, *Eltəris Kağan*, *Tər apa*, *Yallıq tigin*, *Bayındır xan*, *Baybura bəy*, *Selcan xatun* kimi antroponimlər isə ictimai həyatla bağlı olaraq yaranan antroponimlər kimi izah edilə bilər.

Qədim dövr Azərbaycan antroponimik sistemində aşağıdakı kişi və qadın adlarına rast gəlinir: *Abdulla*, *Adil*, *Asəf*, *Aytaş*, *Alptəkin*, *Babək*, *Bəhram*, *Bilal*, *Əli*, *Mənsur*, *Tahir*, *Səid*, *Hüseyn*, *Hatəm*, *Cəfər*, *Vasiq*, *Qiyas*, *Qubad*, *Davud*, *Mikayıl*, *Əbdüllah*, *Əbdürrəhman*, *Mehdi*, *Musa*, *Əbülfəz*, *Məhəmməd*, *İlyas*, *Ərdəşir*, *Ərdüm*, *Əhməd*, *Əmir*, *Əfrasiyab*, *Əfşin*, *İsmayıl*, *Həsən*, *Xələf*, *Əştər*, *Yəqub*, *Yusif*, *Yəhya*, *Zəkəriyyə*, *İbrahim*, *Məzdək*, *İsa*, *İsgəndər*, *Mahmud*, *Mənsur*, *Mustafa*, *Toğrul*, *Mübarək*, *Siyavuş*, *Nəsir*, *Cabir*, *Ömər*, *Osman*, *Sahib*, *Süleyman*, *Xəyyam* və s. (kişi adları); *Aişə*, *Zübeydə*, *Südəbə*, *Türkan xatun*, *Üm Səlma*, *Fadə*, *Xorrəmə*, *Fatimə*, *Firuzə*, *Həvəvə*, *Şirin* (qadın adları)¹.

Bu dövrdə ləqəblər geniş yayılaraq, bir növ, təxəllüs xarakteri daşıyırdı, həm də məlum olur ki, ləqəbləri şahlar verərkən çox ehtiyatlı olmuşlar, onlar ləqəbə ölkəni yaxşı idarə etməyin bir vasitəsi kimi baxmışlar. Bu baxımdan həmin dövrdə ləqəb sinfi xarakter daşmışdır. Yəni ləqəbinə görə hər kəs öz yerini, mövqeyini bilməli idi².

¹ Bax: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, 1987.

² Bax: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, 1987, səh.127.

XI əsrin görkəmli alimi və dövlət xadimi Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk özünün məşhur “Siyasətnamə” əsərinin qırx birinci fəslini “Ləqəblər haqqında” adlandıraraq bu barədə ətraflı məlumat verir. O yazır: “... Əmirlərin və türklərin ləqəbi *Hüsaməddin*, *Seyf əd-dövlə*, *Əmin əd-dövlə* və buna bənzər ləqəblər olmuşdur. Xacələrin, əmirlərin, dövlət məmurlarının ləqəbləri: *Əmid üd-dövlə*, *Zahirəlmülk*, *Qəvamülmülk* və buna oxşar ləqəblər olmuşdur”¹.

Qədim dövr antroponimik vahidlərdən istifadənin aşağıdakı əsas formaları müşahidə olunur:

a) yalnız şəxs adlarından ibarət olanlar: *Buğa*, *Buğac*, *Bars*, *Yağibasən*, *Börküyarıq*, *Təkəş* və s.;

b) titul və şəxs adından ibarət olanlar:

1	2
<i>Bilgə</i>	<i>kağan</i>
<i>Eltəris</i>	<i>kağan</i>

c) ləqəb və şəxs adından ibarət olanlar:

1	2
<i>Alp (1063–1072)</i>	<i>Arslan</i>
<i>Qara</i>	<i>Arslan</i>
<i>Boğazca</i>	<i>Fatma</i>
<i>Ayna</i>	<i>Mələk</i>

1	2
<i>Qara</i>	<i>Məlik</i>
<i>Qaratikan</i>	<i>Məlik</i>
<i>Qutlu</i>	<i>Məlik</i> və s.

¹ Bax: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. *Siyasətnamə*. Bakı, 1987, səh.127.

c) ata adı, qohumluq bildirən söz və şəxs adlarından ibarət olanlar:

1	2	3
<i>Ənsə Qoca</i>	<i>oğlu</i>	<i>Oxçu</i>
<i>Arşın</i>	<i>oğlu</i>	<i>Dirək</i>
<i>Qaman</i>	<i>oğlu</i>	<i>Bayındır xan</i>
<i>Qazan</i>	<i>oğlu</i>	<i>Uruz</i>
<i>Qaragünə</i>	<i>oğlu</i>	<i>Dəli Budaq</i>
<i>Qıyan Səltük</i>	<i>oğlu</i>	<i>Dəli Dondar</i>

d) şəxs adı, ərəbcə oğlu mənasını verən “ibn” sözü və ata adından ibarət olanlar:

1	2	3
<i>Toğrul</i>	<i>ibn</i>	<i>Arslan</i>
<i>Mahmud</i>	<i>ibn</i>	<i>İlyas¹</i>
<i>Əbu Əli Həsən</i>	<i>ibn</i>	<i>Əli Xacə Nizamülmülk²</i>

1	2	3
<i>Əli</i>	<i>ibn</i>	<i>İsa</i>
<i>Əhməd</i>	<i>ibn</i>	<i>Həsən</i>
<i>Əhməd</i>	<i>ibn</i>	<i>İsmayıl</i>
<i>Əhməd</i>	<i>ibn</i>	<i>Əli</i>

Qədim dövrlərdə başlıca antroponimik proseslərdən biri Azərbaycan adları sistemində ərəb antroponimlərinin təsir göstərməsidir. Bu təsir islam dininin qəbulu ilə bağlı olaraq həm də çox güclü olmuşdur. İslamın qəbul edilməsi antroponimik sistemdə yenidən dəyişmə, öz milli adlarını

¹ A.Xəlilova, A.Ramazanov. Mahmud ibn İlyas. “Elm və həyat”, 1988, №1, səh.20.

² Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, 1987.

zı unutmaq prosesini meydana çıxarmışdır. Bu zaman yüz-lərcə milli Azərbaycan adları sıxışdırılmış və get-gedə bu zəngin mədəni sərvət unudulmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan antroponimik modelləri ərəb dilinin təsiri altına düşmüşdür. Məsələn, *Şahabəddin Əbülfütuh Yəhya ibn Həbəş Sührəvərdi*, *Eynəlqüzat Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd Miyanəçi Həmədəni*, *Abunnəcib Abdülhaqir ibn Abdulla Sührəvərdi* və s.¹

İlk qəbul edilən ərəb adlarının müəyyən hissəsi Qurandakı adlar, digəri isə ərəb sərkərdələrinin adları idi.

Məlumdur ki, qədim dövrlərdə Azərbaycan dilində "Allah" mənasında "Tanqırı/Tanrı" sözü işlənmişdir. Lakin islam dini qəbul edildikdən sonra "Allah" sözü lüğətimizə daxil olub geniş istifadə edilməyə başlanmışdır və bu sözün dilimizdəki antroponimik sistemin genişlənməsində müəyyən rol oynamışdır. Məsələn, *Allahqulu*, *Allahşükür*, *Allahverdi*, *Maşallah*, *İnşallah* və s.

Azərbaycan xüsusi adlarının ərəb adları ilə əvəz edilməsi XI–XII əsrlərdən sonra daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir.

Bir cəhəti də unutmaq olmaz ki, qədim dövr Azərbaycan antroponimlərinin bir qismi, xüsusilə "Orxon-Yenisey" abidələrində, eramıza qədərki və eramızın XII əsrinə qədərki Azərbaycan tarixi haqqında bəhs edən mənbələrdə və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlinən antroponimlər çox kəskin tarixi deformasiyalara uğramışdır. Məsələn, tarixçilər öz əsərlərində eramızdan əvvəl III minilliyə aid mixi yazılarda qədim Azərbaycanda Urmiya gölü hövzəsində yaşayan qədim şumer-akkad hökmdarları siyahısında *Enridavazar*, *İnqəşəşuş*, *İrarum*, *Sarlaqab*, *Tirikan*, *İmta*, *Yarlaqab*, *Yarlaqand*, *Elulumeş*, *İbate*, *Kurum*, *Lullubu*, eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəlində yaşamış Turukki tayfasına mənsub *Didaya*,

¹ Bax: Z.Məmmədov. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986, səh.18-20.

Zaziya, Ziliya, eramızdan əvvəl I minilliyin birinci yarısında qədim Azərbaycan ərazisindəki Manna dövlətinin hökmdarları *Udaki, Belhabu, İranzu, Aza, Ullusunu, Axşeri, Ualli, Erisin*, e.ə. VII əsrdə yaşamış skif, sak tayfalarına mənsub *Partatua, İşpakay, Madi, Tuqdammi* adlarını qeyd edirlər¹. Bu tipli adlar müxtəlif dillərə məxsus mənbələrə köçürülərkən həmin dillərə uyğun transkripsiya olunmuşdur. İndi həmin mənbələrdən biz də məcburiyyət qarşısında qədim Azərbaycan adlarını təhrif olunmuş şəkildə gələcək nəsə çatdırmalı oluruq. Buna görə də qədim Azərbaycan adlarının əsl fonetik, leksik, qrammatik tərkibinin bərpa olunması müasir elmimizin ən başlıca problemlərindən sayılmalıdır.

2. XIII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri

XIII–XVIII əsrlər Azərbaycan tarixi bir sıra ictimai-siyasi, tarixi, iqtisadi, mədəni, elmi hadisələrlə diqqəti cəlb edir. Bu dövrün başlanğıcı monqol istilasına təsadüf edir. XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı yadelli monqol işğalçılara qarşı mübarizəyə qalxır. Bundan sonra Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri arasında ciddi daxili çəkişmələr getmişdir. XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan tarixində çox böyük xidməti olmuşdur. XVI–XVII əsrlərdə Azərbaycan xalqı yenidən İran işğalçılara qarşı mübarizə aparmalı olmuşdur. Hətta xarici işğalçılara qarşı mübarizə olmadığı dövrlərdə də, XVIII əsrdə Azərbaycan xanlıqları bir-biri ilə həmişə daxili çəkişmələrdə olmuşdur. Bütün bunlar, XIII–XVIII əsrlərin ictimai-siyasi şəraiti Azərbaycan xalqının iqtisadiyyatı, elm və mədəniyyəti, o cümlədən dilinin inkişafına çox ağır zərbə endirmişdir.

¹ Вах: И.М.Дьяконов. История Мидии.М.-Л., 1956, с.101-102, 107, 207, 255, 283; Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона), "Вестник древней истории", 1987, №1, с.26, 28, 30, 35; С.М.Кашкай. Из истории маннейского царства. Б., 1977, с.58, 70-75.

Lakin bu dövrdə istər Səfəvi dövlətinin, istərsə də ayrı-ayrı tarixi, ədəbi şəxsiyyətlərin (İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif və b.) Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Qədim dövr Azərbaycan antroponimlərinin əksəriyyəti türkdilli xalqlara məxsus sözlər əsasında formalaşmışdırsa, XIII–XVIII əsrlərdə işlənən Azərbaycan antroponimləri tərkibində alınma antroponimlər də az deyildir. Bura ya ərəb və fars dillərindən alınmış sözlər əsasında yaranan antroponimlər və birbaşa həmin dillərdən keçən antroponimlər daxildir. Bu dövrdə Azərbaycan mənşəli antroponimlər də öz milli xüsusiyyətlərini itirməmiş və xalqımızın adət-ənənəsində xüsusi yer tutmuşdur. Ümumiyyətlə, XIII–XVIII əsrlərdə işlənən antroponimlər sırasına *Ərtəğ-rül bəy* (XII–XIII əsrlər)¹, *Şəmsəddin Tuğray* (XIII–XIV əsrlər), *Nizam Təbrizi* (XIII–XIV əsrlər), *Bayram Qoca* (XVI əsr), *Uzun Həsən* (XV əsr), *Əhməd Padşah* (XV əsr), *Fərrux Yasar* (XV əsr), *Ağqoyunlu Yaqub* (XV əsr), *Şeyx Heydər* (XIV–XV əsrlər), *Məhəmməd Xudabəndə* (XV əsr), *Kamaləddin Şirvani* (XV əsr), *Pir Seyid Əhməd Təbrizi* (XV əsr), *Pir Əhməd Baqişimali* (XV əsr), *Şah İsmayıl Xətai* (XV–XVI əsrlər), *Mir Zeynalabdin Təbrizi*, *Mir Yəhya Təbrizi* (XVI əsr), *Hüseyn Xələf oğlu Bürhan* (XVII əsr), *Qazıqumuqlu Surxan xan* (XVIII əsr), *Xanverdi*, *Xudaverdi*, *Allahverdi* (XVII–XVIII əsrlər), *Fətəli xan* (XVIII əsr), *Ağası xan* (XVIII əsr)², *Aras xan Rumlu* (XVI əsr)³, *Şahgəldi ağa* (XVI əsr), *Qorçubaşı Padar* (XVI əsr), *Qazı xan Təkəli* (XVI əsr)⁴, *Abdulla xan Ustaclı* (XVI əsr)⁵, *Ayaz*

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1980, səh.229.

² Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1958.

³ С.Ашурбейли. Очерки истории средневекового Баку. Баку, 1964, с.190.

⁴ С.Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, с.272, 274.

⁵ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1982, səh.19.

(XVI əsr)¹, *Qara Məhəmməd Durmuş* (XIV əsr), *Qara Yusif* (XIV əsr), *Cahan şah* (XV əsr), *Baysunqur* (XV əsr), *Qara Yulyuk* (XIV əsr)², *Əvhədi Marağayi*, *Zülfüqar Şirvani* (XIII əsr), *Şeyx Dursun* (XIV əsr), *Yazdan-qulu* (XIII–XIV əsrlər), *Eldar* (XIII–XIV əsrlər), *Tutar* (XIII əsr)³, *Şihabəddin Ömər Sührəvərdi* (XII əsr), *Əminəddin Təbrizi* (XIII əsr), *Tacəddin Urməvi* (XIII əsr), *Şəmsəddin Xoylu* (XIII əsr), *Əfzələddin Xunəci* (XIII əsr), *Nəcməddin Naxçıvani* (XIII əsr), *Siracəddin Urməvi* (XIII əsr), *Nəsirəddin Tusi* (XIII əsr), *Şihabəddin Xoylu* (XIII əsr), *Səfiəddin Hindi Urməvi* (XIV əsr), *Mahmud Şəbüstəri* (XIV əsr), *Seyid Yəhya Şirvani* (XV əsr), *Mühyiddin Məhəmməd Bərdəi* (XVI əsr), *Məhəmməd Qarabaği* (XVI əsr), *Kəmaləddin Ərdəbili* (XVI əsr), *Əhməd Ərdəbili* (XVI əsr), *Məhəmməd Əmin Şirvani* (XVII əsr), *Rəcəbəli Təbrizi* (XVII əsr)⁴ və s. göstərmək olar. Bu dövr antroponimləri sırasına ədəbi-bədii materiallarda işlənmiş *Telli*, *Dona*, *Topdağıdan*, *Qorxubilməz*, *Tanritanımaz*, *Dilbilməz* (“Koroğlu” dastanı), *Xanı xanım* (“Nəcəf və Pərzad” dastanı), *Maral* (“Seydi və Pəri” dastanı), *Gözəl* (“Məhəmməd və Güləndam” dastanı), *Yetər*, *Allahverdi* (“Alı xan” dastanı), *Mədəd* (“Qulu Mahmud” dastanı), *Sədət* (“Səyyad və Sədət” dastanı), *Nərgiz* (“Alı xan” dastanı), *Sərvinaz* (“Şahzadə Əbülfəz” dastanı), *İnci*, *Ceyran*, *Bəsdi* (“Əsli və Kərəm” dastanı), *Ənnaği oğlu*, *Əhməd xan*, *Hüseyn xan Müştəq*, *Dəli Kazım*, *Fətəli xan* (Molla Vəli Vidadi), *Ağası xan*, *Həzrətqulu*, *Xurşid* (Molla Pənah Vaqif) və s. kimi antroponimləri də əlavə etmək olar.

Qeyd olunan hər bir antroponimin yaranma tarixi haqqında təxmini söz demək olar. Çünki burada kon-

¹ В.А.Гордлевский. Избранные сочинения. М., 1968, том IV, с.131.

² К.Е.Босворт. Мусульманские династии. М., “Наука”, 1971, с.221.

³ А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Баку, 1956, с.209, 395, 38.

⁴ Бах: Z.Məmmədov. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986.

kret fikir söyləmək elmi yanlışlıqlara gətirib çıxara bilər. Məsələn, bu gün Azərbaycan antroponimik sistemində fəal işlənən *Dursun*, *Eldar* şəxs adlarının XIII–XIV əsrlərdən etibarən işləndiyinin şahidi oluruq.

Bu dövrdə formalaşmış antroponimlər sırasına *Ayaz*, *Dursun*, *Eldar*, *Ceyran*, *Maral*, *Bədi*, *Yetər*, *Telli*, *Fətəli* və s. adları göstərmək olar. Çünki daha qədim dövrlərə aid tarixi mənbə və materiallarda bu cür antroponimlərə rast gəlmirik.

XIII–XVIII əsrlər Azərbaycan antroponimlərinin semantik xüsusiyyətlərində mərdlik, mübarizlik (*Ərtoğrul*, *Baysunqur*, *Tutar*, *Topdağdan*, *Qorxubilməz*); gözəllik (*Ayaz*, *Telli*, *Dona*, *Maral*, *İnci*, *Ceyran*, *Gözəl*, *Xurşid*); uzun ömür diləmək (*Durmuş*, *Dursun*); dalbadal qız uşağının doğulmasını arzulamamaq (*Bədi*, *Yetər*); dinə bağlılıq (*Allahverdi*, *Xudaverdi*, *Hüseyn*, *Həsən*, *Həzrətqulu*) və s. keyfiyyətlər əks olunmuşdur.

XIII–XVIII əsrlər Azərbaycan onomastik sistemində antroponimik modelin aşağıdakı formalarına rast gəlinir:

1) Yalnız şəxs adlarından ibarət olanlar: *Cəmaləddin*, *İsgəndər*, *Ömər*, *Bəndər*, *Tacəddin*, *İbrahim*, *Arif* (XIII–XIV əsrlərdə)¹, *Xanverdi*, *Ayaz*, *Telli* və s.

2) Titul və şəxs adlarından ibarət olanlar:

1	2
<i>Seyid</i>	<i>Heydər</i>
<i>Mir</i>	<i>Əli</i>
<i>Şeyx</i>	<i>Heydər</i>
<i>Qorçubaşı</i>	<i>Padar</i> və s.

¹ Misallar, əsasən, "Azərbaycan tarixi" kitabından götürülmüşdür. Bakı, 1958, səh.212, 215, 222.

3) Şəxs adı və tituldan ibarət olanlar:

1	2
<i>Fətəli</i>	<i>xan</i>
<i>Şahgəldi</i>	<i>ağa</i>
<i>Cahan</i>	<i>şah</i> və s.

4) Ləqəb və şəxs adlarından ibarət olanlar:

1	2
<i>Topal</i>	<i>Əhməd</i>
<i>Qara</i>	<i>Yusif</i>
<i>Sidi</i>	<i>Əhməd</i>
<i>Qara</i>	<i>Yulyuk</i>
<i>Sidi</i>	<i>Əli</i>
<i>Uzun</i>	<i>Həsən</i> və s.

5) Şəxs adı və təxəllüsdən ibarət olanlar:

1	2
<i>Səfər</i>	<i>Təbrizi</i>
<i>Zülfüqar</i>	<i>Şirvani</i>
<i>İmadəddin</i>	<i>Nəsimi</i>
<i>Mahmud</i>	<i>Sərraf</i>
<i>Əvhədi</i>	<i>Marağayi</i>
<i>Arif</i>	<i>Ərdəbili</i>

6) Şəxs adı, titul və ləqəbdən ibarət olanlar:

1	2	3
<i>Yaqub</i>	<i>padşah</i>	
<i>Qazı</i>	<i>xan</i>	<i>Təkəli</i>
<i>Rüstəm</i>	<i>padşah</i>	
<i>Əlvənd</i>	<i>Mirzə</i>	
<i>Abdulla</i>	<i>xan</i>	<i>Ustaclı</i> və s.

7) Titul, şəxs adı və təxəllüsdən ibarət olanlar:

1	2	3
<i>Şah</i>	<i>İsmayıl</i>	<i>Xətai</i>
<i>Hacı</i>	<i>Qiyasəddin</i>	<i>Nəqqaş</i>
<i>Mir</i>	<i>Yəhya</i>	<i>Təbrizi</i> və s.

8) Titul, şəxs adı və təxəllüsdən ibarət olanlar:

1	2	3	4
<i>Pir</i>	<i>Seyid</i>	<i>Əhməd</i>	<i>Təbrizi</i>

Burada işlənmiş “pir” və “seyid” titulları dini olub, şəxsi müxtəlif cəhətdən təyinetmə funksiyasını yerinə yetirir.

XIII əsr Azərbaycan antroponimik sistemində monqol əsarəti ilə bağlı olaraq bir çox monqol mənşəli şəxs adları meydana çıxmışdır. Məsələn, *Teymurçin*, *Çingiz xan*, *Cəbəl/Cəbi*, *Sabutay/Arqun ağa*, *Baqu*, *Elxan*, *Bərkə*, *Batı xan*, *Hütlakü*, *Abaqa xan*, *Qulam*, *Tərhan*, *Qazan xan*, *Çoban*, *Cəlair*, *Əşrəf*, *Keyxatu* və s.

“Bütün XIII əsr boyu Azərbaycana çoxlu türk-monqol köçüb gəlirdi. Nəsəvinin dediyinə görə, Cəlaləddinin hökmranlığı illərində 50 min qırçaq ailəsi gəlib Dərbəndə yaxınlaşdı. Ehtimal etmək olar ki, onların bir hissəsi Azərbaycanda qalıb yaşamağa başlamışdı”¹.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan onomastik leksikasında monqol mənşəli sözlər xüsusi lay təşkil edir. Bunların bir hissəsi də antroponimlərdən ibarətdir. Lakin “öz iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsi etibarilə monqollar Azərbaycan xalqı və əsarətə alınmış başqa xalqlardan xeyli aşağı idilər”². Buna görə də monqol antroponimik sistemi Azərbaycan dilinə çox cüzi təsir etmiş, demək olar ki, cəmi bir neçə monqol mənşəli şəxs və yer adı Azərbaycan onomastik leksikasına daxil olmuşdur.

¹ Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1958, səh.208.

² Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1958, səh.209.

XIII–XVIII əsrlər Azərbaycan antroponimləri dil tərkibinə görə üç qrupa bölünür:

- 1) xalis Azərbaycan antroponimləri;
- 2) ərəb-fars mənşəli antroponimlər;
- 3) moñqol mənşəli antroponimlər.

Şübhəsiz, bu dövrdə də ərəb-fars mənşəli antroponimlər üstünlük təşkil etmişdir. Xalis Azərbaycan dilinə məxsus antroponimlər az formalaşmışdır.

3. XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri

Azərbaycan xalqının tarixində XIX əsr ən əlamətdar dövr olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı öz həyatını, taleyini uzun əsrlər boyu davam edən gerilikdən, ətalətdən xilas etdi. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan elmi, mədəniyyəti və ədəbiyyatında müasirlik meyilləri artmağa başladı. Milli Azərbaycan mətbuatı və teatrının ilk rüşeymləri meydana gəldi. Şübhəsiz ki, bütün bu milli intibah xalqımızın çoxsahəli həyatında, o cümlədən onun dilində də özünü göstərmiş oldu. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları ana dilimizin sadəliyi və təmizliyinə xüsusi maraq göstərirdi.

Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında Azərbaycan dilinin ən gözəl bədii nümunələri meydana gəldi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi dövrüdür. Bu dövr öz xüsusiyyətləri ilə digər əsrlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, həmin dövrdə kapitalizmin inkişafı, Azərbaycanın digər ölkə və xalqlarla mədəni əlaqələrinin yaranması və s. dilimizin inkişafına da müsbət təsir göstərmiş, Azərbaycan ümumxalq dili inkişaf edərək milli ədəbi dilə çevrilmişdir¹. Bu dövrün antroponimləri sistemində diqqəti cəlb edən ən maraqlı xü-

¹ A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003, səh.31.

susiyyyət familiyaların yaranmasıdır. Azərbaycan dilində familiya, əsasən, XIX əsrdən etibarən təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrə qədər ad, ləqəb, təxəllüs kimi formalar familiyanı əvəz etmişdir¹.

XIX əsrə aid materiallar göstərir ki, qadın və kişi familiyaları aşağıdakı qrammatik formalarla yaradılmışdır:

-li, -li, -lu, -lü: *Əli Qəmərlı, Firidunbəy Köçərli...²;*

-ov, -ova, -yev, -yeva: *Əli Nəsirbəy-ov, Səfərlibəy Vəlibəy-ov, Kazım Naib-ov, Xonça xanım Vəzir-ova, Anaxanım Mehmandar-ova, Dostuxanım Məşədikazımbəy-ova, Rəşidbəy Əfəndi-yev, Ümbül Mehdiquli-yeva, Zəhra Mehdi-yeva və s.³*

-ski: *Həsənbəy Sarıcalın-ski⁴, Tağı bəy Hüseynbəylin-ski, Mustafaxan Şirvan-ski, Molla Məhəmmədli Salyan-ski⁵...*

-zadə: *Cəlil Məmmədqulu-zadə (görməli Azərbaycan yazıçısı), Əlibəy Hüseyn-zadə (jurnalist).*

XIX əsrin sonuna qədər rus dilinə məxsus **-ov, -ova, -yev, -yeva** və **-ski** familiya düzəldən formalardan azərbaycanlıların yalnız yuxarı təbəqəsi istifadə etmişdir.

X.M.İbrahimbəyli 1969-cu ildə çap olunan "Россия и Азербайджан в первой трети XIX века" kitabında 1826-cı ildə rus qoşunları tərkibində fərqlənən azərbaycanlıların yuxarı və aşağı təbəqəsinin siyahısını ayrılıqda vermişdir. Yuxarı təbəqənin siyahısında *Tağı bəy Hüseynbəylinski, Osman ağa Aslanbəyov, Xəlil ağa Mahmudbəyov, Eyyub ağa İbrahimov, Allahyar Dilibazov, Atam Ağabəyov⁶, aşağı təbəqənin siyahısında isə Mahmud Latın oğlu, Əhməd Boşqara oğlu, Çopur Nəsim oğlu, Kürdəli Həsən oğlu, Molla İmamver-*

¹ A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003, səh.31.

² H.Əhmədov. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 1985, səh.95.

³ Yəne orada, səh.52, 95, 206.

⁴ Yəne orada, səh.178.

⁵ X.M.İбрагимбейли. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. М., "Наука", 1969, с.143, 185, 208.

⁶ X.M.İбрагимбейли. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. М., "Наука", 1969, с.185.

di Tülkübaş oğlu, Vəli Sarıl oğlu, Tahir Verdi oğlu, Həsən Qoca oğlu, Vəli Yolçu oğlu, Usup Ojax Qulu oğlu kimi antroponimləri qeyd etmişdir¹.

Bu siyahı bir daha sübut edir ki, həmin dövrdə fəmilianı yalnız yuxarı təbəqənin nümayəndələri və ziyalılar qəbul etmişdir.

XIX əsr Azərbaycan antroponimlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də iki və üçüzlü antroponimik formalardan istifadədir.

İkiüzlü antroponimik formaya şəxs adı və fəmiliyadan ibarət formanı göstərmək olar:

1	2
<i>Əlibəy</i>	<i>Tahirov</i>
<i>Azad</i>	<i>Əmirov</i> ² ...

Üçüzlü antroponimik formaya isə şəxs adı, ata adı və qohumluq bildirən sözlərdən ibarət olan formanı qeyd etmək olar. Məsələn, *Həsən Qoca oğlu, Vəli Yolçu oğlu, Vəli Sarı oğlu* və s.

XIX əsrdə Azərbaycan dili Şərqdə ən geniş yayılmış dil hesab olunurdu. Ona görə də bu dilin gözəlliyi və zənginliyi tarixən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Məşhur rus şairi M.Y.Lermontov Azərbaycan dili haqqında demişdir: "...Mən bir çox dağlar aşdım, Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum... azərbaycanca öyrənməyə başladım; həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir". Yaxud alman alimi Fridrix Bodenştetd yazır: "...Tiflisə gələndə məni, hər şeydən əvvəl, müəllim

¹ X.M.Ибрагимбеyli. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. М., "Наука", 1969, с.185.

² H.Əhmədov. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 1985, səh.95.

tutmaq məsələsi düşündürürdü ki, tatar (Azərbaycan) dilini öyrənim. Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili bilmək kifayət edirdi"¹.

Bütün bu qeydlərə əsasən demək olar ki, Azərbaycan dili Qafqazda ən geniş yayılmış dil olub, bununla bərabər, Azərbaycan xalqı uzaq keçmişdən qonşu erməni, gürcü və digər xalqlarla tarixən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqə saxlamışdır.

Bu əlaqə və münasibətlər nəticəsində Qafqazda ən geniş yayılmış dil hesab olunan Azərbaycan dilindən müxtəlif dövrlərdə erməni, gürcü və digər xalqların dillərinə yüzlərcə apelyativ sözlərlə yanaşı, onlarca şəxs adları da keçmişdir.

Qonşu xalqların dillərindən erməni dilinə Azərbaycan adları daha çox daxil olmuşdur². Erməni dilində Azərbaycan antroponimlərinin müəyyən qismi eynilə, çox hissəsi isə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənmişdir. Məsələn:

Azərbaycan dilində

erməni dilində

Şəxs adı kimi

Yaşar

Yasar

Bəylər

Beqlar

Dursun

Dursun

Ağalar

Aqalar

Baba

Baba

Xanlar

Xanlar

Ağacan

Ağacan

Elçibəy

Elçibek

Balabəy

Balabek

Atabəy

Atabek

Dönməz

Donmaz

¹ Fridrix Bodenştetd. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr (Tərcümə edən A.Bayramov). Bakı, 1987, səh.8.

² Bax: R.Açaryan. Erməni şəxs adlarının izahlı lüğəti (beş cildə), Yerevan, 1942-1962.

<i>Aydəmir</i>	<i>Aydamir</i>
<i>Göycə</i>	<i>Qoqça</i>
<i>Dəmirdaş</i>	<i>Damurdaş</i>
<i>Tanrıverdi</i>	<i>Tanverdi</i>
<i>Qarabəy</i>	<i>Qarabek</i>
<i>Ağaxan</i>	<i>Aqaxan</i>
<i>Sarıxan</i>	<i>Saruxan</i>
<i>Xanpəri</i>	<i>Xanparu</i>
<i>Günəş</i>	<i>Qunaş</i>
<i>Nişan</i>	<i>Nşan</i>
<i>Gümüş</i>	<i>Gumuş</i>
<i>Almaz</i>	<i>Almazası/Almas</i>
<i>Teymur</i>	<i>Temur</i>
<i>Köçəri</i>	<i>Koçari</i>
<i>Əvəz</i>	<i>Avaz</i>
<i>Gözal</i>	<i>Gyozal</i>
<i>Kübra</i>	<i>Kubra</i>
<i>Süsən</i>	<i>Susan, Şuşan</i>
<i>Nərgiz</i>	<i>Nargiz</i>
<i>Şamama</i>	<i>Şamam</i>
<i>Çiçək</i>	<i>Çiçək</i>
<i>Gülnaz</i>	<i>Gülnaz</i>
<i>Göyərçin</i>	<i>Goyarçin</i>
<i>Gövhər</i>	<i>Göharaq</i>

Familiya kimi

<i>Ağacan</i>	<i>Ağacanyan</i>
<i>Arzuman</i>	<i>Arzumanyan</i>
<i>Rüstəm</i>	<i>Arustamyan</i>
<i>Dəmirçi</i>	<i>Dəmirçiyən</i>
<i>Budaq</i>	<i>Budaqyan</i>
<i>Bəylər</i>	<i>Beqlaryan</i>

<i>Sarıxan//Sarxan</i>	<i>Saruxanyan</i>
<i>Babacan</i>	<i>Babacanyan</i>
<i>Əlixan</i>	<i>Alixanyan</i>
<i>Ulubaba</i>	<i>Ulubabayan</i>
<i>Qaragöz</i>	<i>Qaragozyan</i>
<i>Kələntər</i>	<i>Kalantaryan</i>
<i>Sərdar</i>	<i>Sardaryan</i>
<i>Ağa</i>	<i>Ağayan</i>
<i>Ata</i>	<i>Atayan</i>
<i>Əmir</i>	<i>Əmiryan və s.</i>

Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dilindən gürcü dilinə də xeyli şəxs adı daxil olmuşdur. Hazırda Azərbaycan şəxs adları gürcü dilində bəzi fonetik dəyişmələrlə işlənməkdədir.

Azərbaycan dilində

Aslan
Almaz
Mirzə
Nadir
Çingiz
Teymur
Bəy
Leyli
Bəylər
Bahadur
Qaplan
Çinar
Buğa//Buğac
Abdulla
Əsəd
Bədir

Gürcü dilində

Aslan
Almazxan
Murzaxan
Nodar
Tengiz
Temuri, Timuri
Bəqi, Beka, Beqi
Leyla
Beqlər
Badur
Qaplan
Çinara
Buğa
Abdula
Asad
Badri

<i>Mirzə</i>	<i>Mirza</i>
<i>Nəriman</i>	<i>Nariman</i>
<i>Ömər</i>	<i>Omar</i>
<i>Rüstəm</i>	<i>Rastom</i>
<i>Qəhrəman</i>	<i>Karaman</i>
<i>Camal</i>	<i>Cemal</i>
<i>Gülnaz</i>	<i>Qulnazi</i>
<i>Gülçin</i>	<i>Qulçina</i>
<i>Gülçöhrə</i>	<i>Qulçora</i>
<i>Fatma</i>	<i>Patima</i>
<i>Şadman</i>	<i>Şadiman</i>
<i>Cəfər</i>	<i>Çapari</i>
<i>Əsmət</i>	<i>Asmat</i>
<i>Zeynəb</i>	<i>Zurab¹</i>
<i>Zöhrab</i>	<i>Zeynabi</i>
<i>Zaur</i>	<i>Zauri</i>
<i>Nailə</i>	<i>Nailya</i>
<i>Murad</i>	<i>Muradi</i>
<i>Ənvər</i>	<i>Envari</i>
<i>Gülzar</i>	<i>Qulizari</i>

Familiya kimi

<i>Aslan//Arslan</i>	<i>Aslanişvili, Aslanikaşvili, Aslanadze</i>
<i>Bəy</i>	<i>Beqa-Beqişvili, Beqaşvili, Beqadze</i>
<i>Bəylər</i>	<i>Beqlaraşvili</i>
<i>Polad</i>	<i>Poladaşvili</i>
<i>Bahadur</i>	<i>Boqatrişvili</i>

¹ Misallar Ш.В.Дзидзигкринин "Грузинский язык" və З.Чумбурдзенин "Как тебя звать" (gürcücə), Tbilisi, 1966 kitablarından götürülmüşdür.

<i>Çopur</i>	<i>Sopuraşvili</i>
<i>Kiçik</i>	<i>Kuçukaşvili</i>
<i>Buğal//Buğac</i>	<i>Buğadze və s.</i>

Azərbaycan dili digər xalqların da antroponimik sisteminin inkişafına müsbət mənada təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə Dağıstan dillərində onlarca Azərbaycan antroponimi fəal şəkildə işlənməkdədir. Məsələn, *Qara, Aydəmir, Allahverdi* (Alaverdi), *Böyükağa* (kişi adları), *Ay-bikə*¹ (qadın adı) və s.

Fars dillərindən Qafqaz dilləri ailəsinə keçən adlarda Azərbaycan dili vasitəçi rolunu oynamışdır. Belə ki, həmin dillərə keçən adlar Azərbaycan dili vasitəsilə götürülmüşdür. Məsələn, *Mirzə, Rüstəm, Dilbər, Şahpəri, Pəri, Cahən* və s. adların Dağıstan dillərinə keçməsinin tarixi Azərbaycan dili ilə bağlıdır.²

Bütün bunlar göstərir ki, xalqımızın tarixini, mədəniyyətini və etnoqrafiyasını yaşadan şəxs adlarımız qonşu xalqların dilində də fəal şəkildə işlənməkdədir.

XIX əsrə dair elmi, bədii və publisistik materiallarda ki onomastik vahidlərin araşdırılması Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinə dair daha maraqlı faktlar verir.

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundovun, N.Vəzirovun əsərlərində ilk dəfə olaraq xalq içərisində geniş yayılmış şəxs adlarına rast gəlirik. Məsələn, *Şərəfnisə, Şahbax bəy, Hacı Nuru, Teymur ağa, Ziba xanım, Şölə xanım, Kərim, Nisə xanım, Bayram, Pərzad, Tarverdi, Məşədi Qurban, Nəcəf Heydər bəy, Sona xanım, Kərəməli, Tükəz, Zübeydə, Səkinə* və s. (M.F.Axundov); *Bayraməli, Rüstəm bəy,*

¹ И.Х.Абдуллаев. Некоторые вопросы дагестанской антропонимики. "Личные имена в прошлом, настоящем и будущем". М., 1970, с.137.

² Yənə orada, səh.137.

Şahmar bəy, Əsgər, Rəsul, Səftərqulu, Xırda xanım, Nurcahan, İsgəndər, Pəri, Dəli Şirin, Telli, Püstəbəyim, Yusif, Allahqulu, Heydərqulu, Güləndam, Hacı Qənbər, Aşıq Vəli, Əşraf bəy, Cəvahir, Cəbi, Fəxrəddin, Mələk xanım, Şahmar bəy, Gülbahar xanım, Hürü, Səadət və s. (N.Vəzirov) surət adları XIX əsr Azərbaycan xalq antroponimiyasında geniş yayılmışdır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı təxəllüslə daha zəngindir. Bu dövrdə mövcud olan ədəbi məclis üzvlərinin əksəriyyətinin özünəməxsus təxəllüsləri vardır. Məsələn, *Məxvi, Sürəyya, Natəvan, Asi, Abbas ağa Nazir, Ağa Dadaş Müninri, Mirzə İsmayıl Qasir, Mirzə Fəna, Hacı Abbas Aksah, Məmo bəy Məmai, Mirzə Ələsgər Növrəs* ("Məclisi-üns"), *Mir Möhsün Nəvvab* ("Məclisi-fəramuşan"), *S.Ə.Şirvani, Mollaağa Bixud, Ağa Baba Zühuri, Qafar Rağib, Məhəmməd Səfa, Molla Mahmud Zun* ("Beytüs-Səfa"), *Məhəmmədəğa Cürmi, Ağa Kərim Salik, Əbülhəsən Vaqif, Mirzə ağa Dilxun, İbrahim Zülali, Mirzə Məhəmməd Müsəvvir, Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti, Mirzə Hadi Sabit, Haşimbəy Saqib* ("Məcmüüs-şüəra"), *Hacıağa Fəqir Ordubadi, Məhəmmədəğa Sidqi, Əhməd ağa Şəmi, Usta Zeynal Nəqqaş, Hacı Hüseyin Bikəs, Məşədi Həsən Dəbbağ* ("Əncüməni-şüəra") və s. təxəllüslər bu dövrdə yaranmışdır¹.

4. XX əsr Azərbaycan antroponimləri

XX əsr inkişaf dövrü bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən iki mərhələdə öyrənilib tədqiq edilirdi: 1) 1900–1920-ci illər; 2) 1921–1999-cu illər. Dilimizin onomastik sisteminin, eləcə də antroponimik leksikasının da bu iki mərhələdə araşdırılması təbii və qanunauyğun hal kimi meydana çıxırdı.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, Bakı, 1960, səh.158-160.

1) XX əsrin əvvəllərində antroponimlər

XX əsrin əvvəllərində qeyd etdiyimiz ziddiyyətli iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni hadisələrin əks-sədası ədəbiyyat və dildə də öz ifadəsini tapmışdır. "XIX əsrin axırlarından başlayaraq Azərbaycan mədəniyyəti sahəsindəki tərəqqipərvər hərəkətlə yanaşı, bir sıra mürtəce təmayüllər də ortaya çıxmışdı. Bu təmayülləri C.Məmmədquluzadə sonralar "Anamın kitabı" əsərində realistcəsinə ümumiləşdirdi. Hakim istismarçı zümrələr içərisində cürbəcür şəkillərdə ortaya çıxan bu təmayüllərin hamısı bir nöqtədə birləşdi ki, o da Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkətinə, tərəqqipərvər ənənələrinə, doğma mədəniyyətinə və dilinə qarşı təhqirəmiz, düşmənçəsinə münasibətdən ibarət idi; vətənpərvərlik hissini itirib büsbütün yad təsirlər altına düşməkdən ibarət idi"¹. Bəzi qəzet və jurnallar burjua ideyalarını təbliğ edir, milli Azərbaycan dilinə xor baxaraq, ədəbi dilimizi başqa dillərin təsiri altına salmağa çalışırdı. Bunların əksinə olaraq, "Molla Nəsrəddin" jurnalı dilimizi hər cür yad təsirlərdən qoruyaraq, onun milli dil kimi daha da inkişaf etməsinə və canlı xalq danışığı dili əsasında zənginləşməsinə çalışırdı. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı və başqa ədiblərimizin xidməti böyük olmuşdur.

XX əsrdə Azərbaycan xalqına məxsus antroponimik adət-ənənə şəraitində Azərbaycan antroponimik sistemi bu zaman keçid dövrünü yaşayırdı. Yəni bir tərəfdən XIX əsrə məxsus antroponimik modellər hökm sürür, digər tərəfdən XX əsrin ziddiyyətlərindən doğan Avropa və başqa mənşəli adlar məişətimizə daxil olurdu. Ədəbi yaradıcılıqları bu dövrə təsadüf etmiş görkəmli ədiblərimiz C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, N.Nəri-

¹ Azərbaycan tarixi. II cild, Bakı, 1964, səh.448.

manov, Mirzəli Möcüz, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid və başqa klassiklərimizin əsərlərində bu adların müxtəlif növlərinə rast gəlmək olur.

XX əsrin əvvəlləri, qeyd etdiyimiz kimi, dildə də keçid dövrü olmuşdur. Bu zaman hələ də Azərbaycan antroponimik sistemində qədim tarixə malik olan **şəxs adı+ata adı** modeli azlıq təşkil edir, *-ov, -yev, -zadə, -lı, -li, -lu, -lü* şəkilçiləri ilə düzələn müasir fəmiyyəti **fəmiyyəti+şəxs adı+ata adı** modeli getdikcə geniş yayılırdı. Məsələn, *Abbasov Əyyub Cəbrayıl oğlu* (1905–1957)¹, *Abbasova Xanım Məhəmməd qızı* (1906–1966), *Abdullayeva Nazlı Mürşüdü qızı* (1902), *Ağazadə Nəzakət Həsən qızı* (1910), *Ağalərova Dünyə Ələkbər qızı* (1906), *Allahverdiyev Bəxtiyar Əhməd oğlu* (1909–1974), *Almaszadə Qəmər Hacağa qızı* (1915), *Araslı Həmid Məmmədağa oğlu* (1909), *Atakişiyev İsrəfil Atakişi oğlu* (1900–1962), *Axundlu Həmid Məmmədrəhim oğlu* (1909–1964), *Babazadə Baba Qurbanqulu oğlu* (1911–1962), *Bağirov Məmmədbağır Hadi oğlu* (1901–1946), *Bədəlbəyli Əfrasiyab Bədəlbəy oğlu* (1907–1967), *Biləndərli Abbas Əliməhəmməd oğlu* (1912) və s.

Misallardan göründüyü kimi, adları çəkilən şəxslər 1900-1920-ci illər arasında anadan olmuşlar. Həmin dövrdə artıq onlar müasir antroponimik modeldə qeydiyyata alınmışlar.

2) XX əsrin ortaları və sonunda Azərbaycan antroponimləri

Azərbaycanda keçmiş sovet hakimiyyətinin qurulması xalqımızın həyatında xüsusi hadisə oldu. Həmin dövrdən etibarən ictimai həyatımızın bütün sahələri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bununla bağlı olaraq eyni zamanda ədəbi dilimiz də inkişaf yoluna düşdü.

¹ Misallar Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasından götürülmüşdür.

Bu dövrdə ədəbi dilimizdə yeni-yeni söz və terminlər daha çox yer tapdı. Belə zənginləşmə antroponimlərdə, onların müxtəlif növlərində də özünü göstərdi. XX əsrin əvvəllərində *Həyat, Həqiqət, Təzə, Sevgili, Validə, Nəсібə* və s. adlar formalaşmağa başlasa da, 1920-ci ilə qədər Azərbaycan antroponimləri (*Kəlbəli, Əliqulu, Tanrıqulu, Allahqulu, Məmmədqulu, Pirqulu, Pirəli, Tanrıverdi, Allahverdi* və s. kişi adları; *Bəsti, Qızbəsti, Qızbəz, Gülbədi, Gülbəz, Qızıyətər, Qızqayıt* və s. qadın adları) çoxluq təşkil edirdi. Lakin 1920-ci ildən sonra Azərbaycan antroponimlərinin dinamikasında bir sıra cəhətlər meydana çıxmağa, özünü göstərməyə başladı. Bu cəhətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

2.1. Yeni adların meydana gəlməsi

1920–1930-cu illərdə Azərbaycan ictimaiyyəti, ziyalılar, bütün xalq antroponimlərinin zənginləşməsinə xüsusi fikir vermişdir. Bu illərdə antroponimlər bir neçə yolla, müxtəlif istiqamətlərdə inkişafa başlamışdır.

- a) Yeni quruluşu əks etdirən adlar meydana çıxmışdır. Məsələn, *İnqilab, Zəfər, Qalib, Bayraqdar* (kişi adları), *Həqiqət, Şura* (qadın adları) və s.
- b) Maarif, mədəniyyət və elm anlayışlarını bildirən adlar. Məsələn, *Nazir, Maarif, Alim, Savad* və s.
- c) Rus və Avropa bədii ədəbiyyatının tərcüməsi, onunla tanışlıq əsasında bədii obrazların, qəhrəmanların adları Azərbaycan məişətinə yol tapmışdır. Məsələn, *Zemfira, Ruslan, Hamlet, Ofelya, Esmiralda, Roza, Raya, Esmira, Amaliya*.

Ümumiyyətlə, alınma şəxs adları dilimizə, əsasən, yazılı ədəbiyyat vasitəsilə keçmişdir. Burada yazılı ədəbiyyatın rolu xüsusi qeyd olunmalıdır.

- ç) Görkəmli dünya dövlət və ictimai xadimlərinin, yazıçı, alim və bəstəkarlarının adları qəbul edilmişdir. Məsələn, *Emil, Rafael, Raul, İndira* və s.

- d) Bu illərdə başqa xalqların beynəlmiləl xarakterli adları antroponimik tərkibə daxil olmuşdur. Məsələn, qadın adları – *Elza, Liza, Luiza, İzabella, İzolda, Tamilla, Lyudmila, Svetlana, Elvina, Flora, Emiliya, Aida, Klara, Janna, Elenora, Elmira, Tamara, Tinatin, Diana, Liberto, İpparita, Afina, Asiya* və s.; kişi adları – *Marlen, Aleksandr, Boris, Artur, Marat, Albert, Robert, Sokrat, Roman* və s.

Belə adlar müəyyən mədəni-tarixi proseslərin izlərini özündə saxlayır. Bu növ adlar başqa türkdilli xalqlarda da işlənəkdədir.

- e) Dilimizdə bir sıra əcnəbi mənşəli oronimlər antropo-nim kimi işlənəməyə başlanmışdır. Məsələn, *Kazbek, Elbrus, Himalay*. Belə adlar ancaq kişilərə verilmişdir.

- ə) XX əsrin 20–30-cu illərində sadə, qəşəng adlarla yanaşı, xoşagəlməz qəribə şəxs adları da meydana çıxmışdır. Məsələn, qəribə kişi adları – *Soyuz, Milis (Mels), Kino, Maşın, Traktor, Pribor, Razbor, Razqovor, Revizor, Kolxoz, Sovxoz, Motor, Kontor, Yanvar, Fevral, Noyabr, Raykom, Narkom, Vayenkom, Orden, Kassir, Fabrik, Apastrof, Briqadir, Sessiya, Qəmissiya (Komissiya), Artel, Komsomol, Rabfak, Xozeyin, Mülkədar, Liman, Ətraf Saat, Hörmət, Məruzə, Mərkəz* və s.

Qəribə qadın adları – *Samovar, Çaynik, Qəzet, Paket, Pobeda, Təyyarə, Prikaz, Senzura, Faktura, Qavaler, Zim, Vilis, Şalon, Simon, Süşə, Nəlbəki, Fincan, Sancaq, Sandıq, Manat, Yüztüman* və s.

Yeri gəlmişkən xatırlatmalıyıq ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz antroponimik proses 1920-1930-cu illərdə rus dilində də özünü göstərmişdir. Rus ailələrində öz övladlarını *Traktor, Revmira, Rem, Elektrofina, Era, Erika* adlandıranlar az olmamışdır. Türkdilli xalqlardan türkmənlərin antroponimik sistemində *Doktor, Kanal, Maşın* kimi qəribə adlar özünə yer tapmışdır. Ümumiyyətlə, bu proses SSRİ xalqlarının əksəriyyətinin dilində olmuşdur.

Belə proses, ümumiyyətlə, çox geniş olmasa da, Azərbaycanın bir sıra rayonlarında özünü fəal göstərmişdir. Bu xoşagəlməz ad yaradıcılığı get-gedə müqavimətə rast gəlib azalmışdır. Lakin bu cür adlar məişətdə hələ də vardır. 1960-cı illərə aid¹ 10,465 kişi və qadın adı içərisində *Təşkilat, Dastan, Söhbət, Höccət, Xozeyin, Mükafat, Məruza* kimi kişi adlarına və *Rəvayət* qəribə qadın adına rast gəlmək olur. Qəribə şəxs adı kimi bəlkə də o qədər diqqəti cəlb etmir. Lakin gələcəkdə onun ata adı kimi (məsələn, *Fərhad Raykom oğlu, İradə Traktor qızı*), yaxud familiya kimi (məsələn, *Priborov Aynur, Artelov İbrahim* və s.) dildə işlənməsi olduqca qəribə səslənər və ictimaiyyət tərəfindən çox pis qarşılanır. Ona görə də belə adların antroponimik tərkibə yol tapmasına qarşı ciddi mübarizə aparmaq dövrün onomastik tələbi olmalıdır.

XX əsrin 20–30-cu illərində formalaşmış Azərbaycan antroponimlərinə *Şura, Vəzifə, Sədr, Katib, Ninel, Oktyabr, İnqilab, Azər, Azada, Rəfiqə, Xoşbəxt* və s. nümunə göstərmək olar.

Mövcud ədəbiyyatda Azad antroponimi 20-ci illərdə formalaşmış adlar arasında göstərilir. Lakin Azad antroponimi məişətimizdə XIX əsrdən işlənməyə başlamışdır. Məsələn, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunlarından biri *Azad Əmirov* olmuşdur². Yaxud, görkəmli sovet elektrotexniki *Əfəndizadə Azad Əli oğlu* 1907-ci ildə anadan olmuşdur³. Deməli, *Azad* antroponiminin 20-ci illərdə formalaşdığını qeyd etmək düzgün deyildir.

Azərbaycan antroponimik sistemində fəal işlənmiş *Arif, Afət, Vaqif, Səyavuş, Sənan, Xəyyam, Xumar, Şeyda, Aydın, Qorxmaz, Yaşar, Gündüz, Gültəkin, Güllüş, Sevil, Solmaz*

¹ Bax: "Şəxs adları". Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəzdində Onomastik Elmi Mərkəzin fondu.

² H.Əhmədov. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 1985, səh.95.

³ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, Bakı, 1980, səh.244.

və s. adların məişətimizə səhnədən, daha doğrusu, H.Cavid və C.Cabbarlının pyeslərindən daxil olduğunu söyləmək də həqiqətə uyğun deyildir.

Müxtəlif mənbələri araşdıranda məlum olur ki, həmin adlar H.Cavid və C.Cabbarlıdan çox-çox əvvəl işlənmişdir. Məsələn, *Gülüş* antroponimi C.Cabbarlının "Sevil" (1928) pyesi yazılından əvvəl işlənmişdir; *Sosialist Əməyi Qəhrəmanını Sərkərova Gülüş Cəbrayıl qızı* (1926-cı ildə anadan olmuşdur)¹. Yaxud, *Yaşar* və *Sevil* antroponimlərinin də XVI-XVII əsrlər erməni mənbələrində işləndiyi göstərilir. Lakin belə bir fikri qeyd etmək doğru olar ki, bir sıra görkəmli yazıçı və şairlərimiz, o cümlədən H.Cavid və C.Cabbarlı öz əsərlərində yaddaşlarda unudulmuş bir çox şəxs adlarına yeni həyat vermiş, onları yenidən xalq məişətinə qaytarmışlar.

1940-cı illərdə, xüsusilə Böyük Vətən müharibəsi illərində dövrün ahənginə uyğun, xalqın, əsasən, qalib gəlmək və sülh arzusunu bildirən *Vətən, Qələbə, Qalib, Qoşun, Müdafiə, İntiqam, İntizar, Hicran, Sülhiyyə, Sülhnurə, Sülhzar, Sülhmur* adları meydana çıxıb Azərbaycan antroponimləri sırasına daxil olmuşdur. Bu dövrdə *Front* oğlan adı da işlənilmişdir. Qırğızlar 1942-ci ildə doğulmuş oğlana *Frontbəy* adı vermişlər².

XX əsrdə yaranmış Azərbaycan antroponimləri sırasına *İntiqam, İntizar, Hicran* (Böyük Vətən müharibəsi dövründə yaranıb), *Arzu, Ramin, İradə, Təbrik, Jalə* (1950-1960-cı illərdən sonra) kimi antroponimləri də əlavə etmək olar.

2.2. Təxəllüsün şəxs adı kimi işlənməsi

XX əsrdə təxəllüsün ada çevrilməsi diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdəndir. Tədqiqat göstərir ki, görkəmli yazı-

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII cild, Bakı, 1984, səh.393.

² Вах: Н.П.Бутенко, К.Мамбеталиева. Киргизские имена сегодня. "Личные имена в прошлом, настоящем и будущем". Москва, 1970, с.153.

çı və şairlərimizin şöhrətini əbədiləşdirən təxəllüslərin bir çoxu şəxs adı kimi işlənilməkdədir. Məsələn, yüzlərcə oğlan *Xaqani*, *Nizami*, *Füzuli*, *Vidadi*, *Vaqif*, *Müşfiq*, *Şaiq* adını, onlarca qız isə *Natəvan*, *Məhsəti* adını daşıyır.

Təxəllüslərin şəxs adına çevrilməsi xalqın həmin sənətkarlara olan böyük və dərin məhəbbətinin nəticəsidir.

2.3. Keçmişdə işlənmiş adların yenidən məişətə gətirilməsi

Tarixi faktlardan aydın olur ki, bir çox xalis Azərbaycan adları hələ qədim dövrlərdən başlayaraq müəyyən səbəblərdən istifadədən qalmışdır. Lakin belə gözəl adlar sonradan yenə də məişətə gətirilir, geniş istifadə olunur. Belə adlara yeni həyat verilməsində bədii ədəbiyyat xüsusi rol oynayır. Nümunə üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq:

Qədim dövr – XII əsrə qədər	Orta əsrlər dövrü – XIII–XVIII əsrlər	XIX əsr	XX əsr	
			1900–1920	1930–1990
<i>Yaşar</i>	erm. mənbəyi			C.Cabbarlı
<i>Sevil</i>	erm. mənbəyi			C.Cabbarlı
<i>Elxan</i>	Elxanilər dövrü			C.Cabbarlı
<i>Ayaz</i>	V.A.Qordlevski <i>Ayazpaşa</i>		Əfəndizadə <i>Azad</i>	xalq
<i>Azad</i>			(1907)	xalq
<i>Bayram</i>	Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi <i>Bayram Xoca</i>			xalq

Unudulmuş adların yenidən dilə qayıtması mütərəqqi onomastik hadisədir. Yuxarıda qeyd edilən xoşagəlməz adların məişətə yol tapmasındansa, unudulmuş adların

həyata qaytarılmasına səy etmək lazımdır. Bu sahədə tarixçilər, arxeoloqlar, etnoqraflar, dil tarixi mütəxəssisləri xalqımızın müasir adqoyma ənənəsinə daha qiymətli töhfə verə bilərlər.

2.4. Köhnəlmiş adların azalması

Antroponimlər xalqın milli ənənələri, mədəniyyət və dünyagörüşünün inkişafı ilə çox möhkəm bağlıdır. Buna görə də ümumi tərəqqiyə müvafiq olaraq zaman-zaman şəxs adlarının tərkibində seçmə, təzələnmə prosesi gedir. Belə bir prosesdə dövrün yüksək mədəni, ictimai-siyasi səviyyəsinə uyğun gəlməyən, onunla səsleşməyən adlar az işlənir, nəticədə dilin passiv lüğət tərkibinə keçir. Dilimizdəki *Xansənəm*, *Zalxa*, *Şahnisa*, *Şahsənəm*, *Şahpəri*, *Fatmanisa*, *Aşafatma*, *Gülpəri*, *Balaxanım*, *Məşədixanım*, *Bağbanəli*, *Ocaqqulu*, *Şərabanı* və s. adlar bu tiplidir. Köhnəlmiş adlar içərisində dini anlayışlarla bağlı adlar çoxluq təşkil edir. Belə bayağı adlara, az da olsa, müasir məişətdə təsadüf olunur. Məsələn, 1960-cı illərə aid qadın adları siyahısındakı 7579 ad içərisində *Mirfatma*, *Aşafatma*, *Seyidhökumə*, *Seyidzəhra*, *Seyidxanım*, *Ümusəlmə*, *Umucahan*, *Umuxanım*, *Umnisa* adlarının hərəsinə bir dəfə, 2886 kişi adı içərisində isə *Tanrıverdi*, *Tarverdi*, *Pirverdi* adlarına bir dəfə, *İmamverdi*, *Xudaverdi* adlarına iki dəfə, *Allahverən* adına üç, *Allahverdi* adına isə beş dəfə rast gəlinir¹.

Bu adların indi də işlənilməsinin başlıca səbəbi, şübhəsiz ki, valideynlərin öz ata-analarını yad etmək, unutmamaq üçün onların adlarını uşaqlarına verməsidir.

¹ Bax: "Şəxs adları". Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəzdində Onomastik Elmi Mərkəzin fondu.

2.5. İkikomponentli adların seyrəkləşməsi

Antroponimlərin tarixindən aydın olur ki, keçən əsrlərdə, hətta XX əsrin əvvəllərində də iki və artıq komponentli adlardan çox istifadə edilmişdir. Məsələn, “Kosavay Məhəmmədin oğlu *Yusifcavadın* köpəyini iki vers qovdu”; “Gərək gedib Məşədi *Məmmədvəlinin* qızını mənə istəyəsən”; “Xansənəm xala *Fatmanisaya* söylədi, Fatmanisa Əmiralı oğlu Ələsgərin arvadı *Gülxanuma* dedi; *Gülxanum Pərnisaya, Pərnisa Cahanbanıya, Cahanbanı Yuyucu Allahyetərə, Yuyucu Allahyetər Qəzet Mələyə*” (Ə.Haqverdiyev).

Bu misallardakı kimi ikikomponentli kişi və qadın adları dildə ağırlıq yaradır, tez və düzgün tələffüzə mane olur. Çoxkomponentli Azərbaycan şəxs adları sovet dövründən get-gedə azalmağa başlamışdır. Keçmiş dövrlərin məhsulu olan belə adlar – *Hacıhəsən* – Həsən, *Mehdiqulu* – Mehdi, *Hüseynqulu* – Hüseyn, *Mirhəşim* – Həşim, *Mircəlal* – Cəlal, *Məmmədcəfər* – Məmməd//Cəfər kimi işlənir.

Müasir dilimizdəki ikikomponentli adlardan uzaqlaşmaq ənənəsi mütərəqqi xarakterlidir, onu davam etdirmək üçün lazımi tədbirlərin görülməsinə ciddi ehtiyac vardır.

2.6. Antroponimik tərkibin zənginləşməsi istiqlalının müəyyənlişməsi

Müasir Azərbaycan antroponimlərinin tərkibi mənşəcə çox rəngarəngdir. Burada ərəb, fars, qədim yəhudi, yunan, monqol, slavyan və başqa mənşəli adlar işlənəməkdədir. Arami mənşəli qədim yəhudi adlarına *Musa – Moisey, Süleyman – Solomon, İbrahim – Avraam* və s. adları göstərmək olar.

Dilimizdəki *Aida* (yunanca bülbül), *Brilyant* (fransızca cilalanmış almaz), *Flora, Ellada, Esmira, Ofeliya, Amaliya* və s. antroponimlər Avropa dillərindən keçmişdir.

Azərbaycan antroponimlərinin öz formalaşma yollarında türkdilli xalqlarla bir sıra ümumi cəhətləri olmuş və

buna görə də eyni antroponimin Azərbaycan və digər türk dillərində işləndiyi müşahidə olunur.

Azərbaycan dilində

Azad
Bəhram
Bilal
Bəkir
Qafar
Osman
Zahid
Zəki
Qasım
Nuru
Sahib
Mahmud
Murad

Tatar dilində

Azat
Bahram
Bilal
Bəker
Qafar
Qosman
Zahid
Zəkiy
Kasıym
Nuriy
Səxip
Məxmüt
Morat və s.

Azərbaycan dilində

Zöhrə
Həbibə
İsmayıl
İsrayıl
Həsən
Osman
Dilarə
Dilşad
Dilruba
Gülçöhrə
Əhəd
Həşim

Özbək dilində

Zuxra
Xabiba
İsmoil
İsroil
Xasan
Usman
Dilora
Dilşod
Dilrabo
Qulçexra
Axat
Xəşim

<i>Rəhim</i>	<i>Raxim</i>
<i>Bəhram</i>	<i>Baxrom</i>
<i>Bahadur</i>	<i>Baxodir</i>
<i>Gülbahar</i>	<i>Qulbaxora</i> və s.

Türkmən, qazax, qırğız və s. dillərdə bu cür müştərək işlənən adlar çoxdur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, müasir Azərbaycan antroponimlərini inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı mənbələr mövcuddur:

- əənənəvi Azərbaycan adları;
- bədi əsərlərdəki surət adları;
- başqa xalqların adları.

İndi vəzifə bu mənbələrdən düşünölmüş şəkildə istifadə edib dilimizin onomastik leksikasını düzgün yollarla inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır. Adlar sistemini inkişaf etdirmək üçün ən əvvəl öz dilimizin mədəni xəzinəsindən, imkanlarından istifadə etmək, qədim adları üzə çıxarmaq, yenisini yaratmaqla həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur.

60-70-ci illərdən antroponimlərimiz tərkibində *Turan*, *Tural*, *Toğrul*, *Orxan*, *Turxan*, *Oqtay*, *Elcan*, *Araz*, *Elçin* kimi mərdlik və mübarizlik simvolu olan **kişi adları**, *Aygün*, *Aytən*, *Ayulduz*, *Aytəkin*, *Ağbəniz*, *Aybəniz*, *Aynur*, *Aysel*, *Aytac*, *Gülay*, *Günay*, *Günəl* kimi incəlik və zərifliyi özündə təcəssüm etdirən **qadın adları** geniş yayılmışdır. 1960-cı illərdə işlənilmiş 7579 qadın adı içərisində "Sevinc" adına 155, "Arzu"ya 125, "Aygün"ə 59, "Aybəniz"ə 37 dəfə təsadüf edilir. 2886 kişi adı içərisində isə 25 *Elçin* adı vardır.

Dəvəçi rayonunda 1986-cı ildə anadan olmuş 1067 qız, 1153 oğlan adı içərisində *Samirə*, *Günəl*, *Xəyalə*, *Ülviyyə*, *Sevdə* (qız adları), *Elvil*, *Elçin*, *Vüqar*, *Anar* (kişi adları) daha çox işlənmişdir.

Salyan rayonunda 1986-cı ildə anadan olmuş 1452 qız, 1521 oğlan adı içərisində *Samir, Ramil, Emil, Elçin* (kişi adları), *Aytən, Ülviyyə, Xəyalə, Günay, Esmira* (qadın adları) adlarına tez-tez rast gəlinir.

Dilimizin saflığını qorumaq, tarixi keçmişimizi yada salmaq və yaşatmaq baxımından bu cür adların işlədilməsi müsbət hadisədir.

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilində antroponimik vahidlərdən istifadənin üç əsas növü formalaşmışdır.

1. Familiya, şəxs adı, ata adı və qohumluq bildirən söz formasından istifadə:

1	2	3	4
<i>Bayramov</i>	<i>Sarı</i>	<i>Qədir</i>	<i>oğlu</i>
<i>Məmmədova</i>	<i>Aygün</i>	<i>Valeh</i>	<i>qızı</i>

2. Şəxs adı, ata adı və qohumluq bildirən söz formasından istifadə:

1	2	3
<i>Əli</i>	<i>Fərəc</i>	<i>oğlu</i>
<i>Maral</i>	<i>Aslan</i>	<i>qızı</i>

3. Şəxs adı ilə təxəllüs formasından istifadə:

1	2
<i>Mikayıl</i>	<i>Müşfiq</i>
<i>Nəbi</i>	<i>Xəzri</i>

4. Ancaq iki şəxs adı formasından istifadə:

1	2
<i>Süleyman</i>	<i>Rüstəm</i>
<i>Rəsul</i>	<i>Rza</i>
<i>Əhməd</i>	<i>Cəmil</i>

Azərbaycan antroponimləri sistemində formalaşan cəhətlərdən, istiqamətlərdən biri ad və familiyanın eyni sözdən ibarət olmasıdır. Məsələn, *Nəriman Nərimanov*, *Qara Qarayev*, *Aslan Aslanov*, *Cəfər Cəfərov*, *Əhməd Əhmədov*, *Səfər Səfərov*, *Məmməd Məmmədov*, *Bədəl Bədəlov*, *Əsəd Əsədov*, *Əli Əliyev*, *İbrahim İbrahimov*, *Fərhad Fərhadov*, *Mehdi Mehdiyev*, *Fəti Fətəliyev*, *Zahir Zahirov*, *Alxas Alxasov*, *Ömər Ömərov*, *Osman Osmanov*, *Hacı Hacıyev* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni sözlü *ad+familiya* antroponimik modeli asan tələffüz olunur. Lakin bəzən həmin modeldən bir neçəsi üst-üstə düşəndə dolaşıqlığa səbəb olur.

Dilimizdə qadına mədəni müraciət üçün “xanım” sözü ənənəvi olaraq müxtəlif illərdə, müəyyən təbəqələrdə işlənmişdir. İndi bu söz məişətimizə əsaslı formada daxil olmaqla bərabər, onun işlənmə dairəsi get-gedə artmaqdadır. “Xanım” sözü öz məqsəd və vəzifəsindən çox incə, gözəl, poetik səslənir, uğurla, həvəslə istifadə olunur. Məsələn, *Aygün xanım*, *Aynur xanım*, *Sona xanım*, *Təranə xanım*, *Aybəniz xanım*, *Arzu xanım*, *Fərəh xanım*, *Fidan xanım*, *Rumiyyə xanım*, *Mələk xanım*, *Samirə xanım*, *Sevda xanım*, *Günay xanım* və s.

Müasir ədəbi dilimizdə bu istiqaməti daha da genişləndirmək, inkişaf etdirmək lazımdır. Həmçinin kişilərə mədəni müraciət üçün də belə bir sözün müəyyənləşdirilməsi və istifadə olunması müasir mədəni inkişafın ən zəruri onomastik problemidir.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, istər qədim və istərsə də müasir antroponimlərimizdə xalqımızın özünəməxsus mədəniyyəti, məşğuliyyəti, etik və estetik görüşləri öz əksini tapmışdır. Həmçinin Azərbaycan antroponimlərinin inkişafı göstərir ki, antroponimlər dilimizin müxtəlif dövrləri ilə uyğunlaşmış və dildə baş verən dəyişikliklər antroponimlərin inkişaf dinamikasına öz təsirini göstərmişdir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN ETNONİMLƏRİ

Etnonimlər Azərbaycan dili leksikasının bir hissəsini təşkil edir. Dilimizdə başqa söz qruplarından fərqli olaraq, etnonimlər daha qədim fonetik, qrammatik, leksik, semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Etnonimlər xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlıdır və tarixin müxtəlif mərhələsində meydana gəlmişdir. Buna görə də onların araşdırılması zamanı daha çox tarixi yazılı mənbələrə müraciət olunur. Tayfa, qəbilə, xalq və millətlər haqqında öz sözünü birinci tarix elmi deyir, eyni zamanda, tayfa, qəbilə, xalq və millət adlarını da yaşadan tarix özüdür. Bu mənada Azərbaycan tarixinə dair keçmiş yazılı abidələr və əsərlər etnonimlərin dilçilik istiqamətində öyrənilməsi üçün etibarlı mənbədir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın keçmiş qəbilə və tayfa adları indiyədək tarixi-filoloji baxımdan bütövlükdə az tədqiq olunmuşdur¹.

¹ Вах: Ю.Б.Юсифов. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка. – Советская тюркология, 1974, № 2, с.71-79; Ю.Б.Юсифов. К этногенезу азербайджанцев, “Фольклор, литература и история Востока” (Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции), Ташкент, 1984, с.331-338; Ю.Б.Юсифов. О наименованиях “Албан” и “Арран”, – Изв. АН Азерб.ССР, с общ. н., 1961, № 10, с.23-31; К.Алиев. Албаны-кочевники и басилевс Зобер. – АН Азерб.ССР, с общ. н., № 8, с.23-28; К.Алиев. К вопросу о племенах Кавказской Албании. VII Международный Конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964, с.1-8 (тезисы); Г.А.Гейбуллаев. К выяснению этнической принадлежности некоторых племен Кавказской Албании. – ДАН Азерб.ССР; т.Х, 1984, № 12, с.93-95; Г.А.Гейбуллаев. К выяснению двух этнонимов Кавказской Албании. – ДАН Азерб.ССР; т.XXXII, 1976, № 8, с.61-64; Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, с.17-76; А.Гусейнзаде. Об этимологии топонима Куба. – Советская тюркология. 1971, № 2, с.119-125; А.Гусейнзаде. О происхождении топонима Кушчи. – Советская тюркология. 1971, № 6, с.89-95; А.Гусейнзаде. О этнонимии Абшеронского полуострова Джорат, Сарай, Сумгаит. – Советская тюркология. 1973, № 3, с.38-46; А.Гусейнзаде. Доогузские этнонимы Кавказа. – “Вопросы географии”. Сб. 110-ый и др.

Qədim Azərbaycan etnonimləri haqqında müxtəlif məlumatlara bir çox mənbə və məxəzlərdə, tədqiqat əsərlərində rast gəlinir¹. Həmin əsərlərin, mənbə və məxəzlərin araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan xalqının mənşəyinə, keçmiş tarixinə, etnogenezinə dair daha dəqiq, obyektiv fikirlərin irəli sürülməsində bu etnonimlər çox mühüm rol oynayır. Etnonimlərin tədqiqi, araşdırılması, etimologiyasının açılması bu gün də türkologiyanın, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir. Məşhur türkoloq N.A.Baskakov qeyd edir ki, türk etnonimlərinin etimologiyası türkologiyanın ən mürəkkəb məsələlərindəndir².

Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı türk etnonimlərinin etimologiyasına dair maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır³. Mövcud elmi ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, Azərbaycan etnonimlərinin bu səviyyədə araşdırılması sahəsində çox az iş görülmüşdür. İndiyədək bir sıra etnonimlərin mənşəyinə toxunulmuşdur. Lakin müxtəlif mənbə və məxəzlərdə, bədi ədəbiyyatda rast gəlinən etnonimlərin əksəriyyəti barədə heç bir elmi fikir deyilməmişdir.

Azərbaycanın qədim və orta əsr etnonimləri haqqında məlumatlara əsas etibarilə antik müəlliflərin əsərlərində, qədim erməni və gürcü mənbələrində və orta əsrlərə aid farsdilli əsərlərdə rast gəlinir.

Antik müəlliflərin əsərlərində Albaniya ərazisində – *kaspi, muğ, alban, sakezin, kadus, apariak, enion, silv*, qədim erməni

¹ Bax: İsgəndər Münşi. Tarixi-Aləm arayı-Abbasi. Tehran, 1886; И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XIV, начале XIX вв. Л., 1949; Yenə onun: XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri. Azərb. SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri. I cild, Bakı, 1951; A.Bakıxanov. "Gülüstani-İrəm". Bakı, 1951; Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. Москва, 1967; Н.А.Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Вып. III-IV, Санкт-Петербург, 1891 и др.

² Bax: Н.А.Баскаков. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация. "Ономастика Востока". Москва, 1980, с.199.

³ Bax: Дулуен Айтмуратов. Тюркские этнонимы. Нукус, 1986.

və gürcü mənbələrində – *alban, hun, qarqar, ibin, çilb, djiqt, her, maskut, uti, sarvan, ijmak, kəngər* və b. etnonimlər qeyd olunmuşdur. Onların bəziləri müəyyən qədər öyrənilmişdir¹.

İlk orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisinə şimaldan *bolqar, suvar, avar, peçeneq, xəzər* və *qırçaq* tayfaları gəlib məskunlaşmışlar. Doğrudur, mənbələrdə həmin tayfaların müəyyən hissələrinin buraya gəlməsi qeyd olunur, lakin onların məhz hansı tayfalarının gəlməsi və Azərbaycanın hansı zonalarında məskunlaşması haqqında heç nə deyilmir. Yalnız etnotoponimik tədqiqatlar həmin tayfaların adlarını və areallarını müəyyən etməyə imkan verir².

Nəticədə aydın olur ki, erkən orta əsrlərdə şimaldan *xəzər, bolqar, qapan, kazan, tele, kul, kuvian, yerdim, suvar, avaz, tirkəş, kuzen, tərtər, oran, sal, kavər (nobar), kulas, karaçur, beləncər, tuk, puk, kuç, anca, cuvan, tulu, çakar, kazak, kıpçak, taria, bozal, tuba, kov, vərəndə* və b. etnonimlərin daşıyıcıları gəlib məskunlaşmış və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışlar (*Xəzəryurd, Bolqarçay, Qapanlı, Qazançı, Dəllər, Qullar, Xubyarlı, Yartimli, Biləsuvar, Avazlar, Tərkeş, Quzanlı, Tərtərçay, Aran, Salyan, Avaran, Kəbirli, Hulaşlı, Qaraçorlu, Biləcər, Tuq, Xuc, Əncəli, Cuvanlı, Tullar, Çaxırlı, Qazax, Qırçaq, Tərnöyüt, Bozallı, Tubakənd, Qovlar, Vərəndə*).

¹ Ю.Б.Юсифов. О наименованиях “Албан” и “Арран”. “Изв. АН Азерб.ССР”, серия общ., наук. 1961, № 10, с.10; К.Г.Алиев. Албаны-кочевники и басилевц Зобер. “Изв. АН Азерб.ССР”, серия общ. н., 1962, № 8; К.Алиев. К вопросу о племенах Кавказской Албании. – VII Международный Конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964; С.Б.Ашурбейли. Топонимика Апшерона в связи с вопросом этногенеза азербайджанцев. “Изв. АН Азерб.ССР”, серия ист. фил. и права, 1967, № 2; Ə.Hüseynzadə. Şəki coğrafi adının mənşəyi. Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi. “Elmi əsərləri”, 1974, № 8; Г.А.Гейбуллаев. К выяснению этнической принадлежности некоторых племен Кавказской Албании. – Доклады АН Азерб.ССР, 1984, № 12; Г.А.Гейбуллаев. О происхождении названия “Чол” в Кавказской Албании. “Советская тюркология”, 1975, №6; Г.А.Гейбуллаев. К выяснению двух этнонимов Кавказской Албании. – Доклады АН Азерб.ССР, 1976, № 8; Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1987, с.17-767.

² А.Гусейнзаде. Об этимологии топонима Куба. – “Советская тюркология”. 1971, № 2; А.Гусейнзаде. К этимологии Кушчу. “Советская тюркология”. 1971, № 6; А.Гусейнзаде. К этимологии Биладжари, “Советская тюркология”. 1972, № 5; Г.А.Гейбуллаев. О происхождении некоторых этнонимов Азербайджана. “Азерб. этнографический сборник”, 1981, № 4.

X–XII əsrlərdə oğuz tayfaları və XIII–XIV əsrlərdə monqol-türk tayfaları Azərbaycana gəlmişlər. Mənbələrdə bu tayfaların hansılarının Azərbaycan ərazisində məskunlaşması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Yəni də etnotoponimlərin səlcuqların və türk-monqolların işğallarında iştirak etmiş tayfalarının adları ilə müqayisəsi əsasında Azərbaycan ərazisində oğuzların *Bayat*, *Əfşar*, *Qacar*, *Xələc*, *Bəydili*, *Bayandur*, *Düyər*, *Eymur*, *Çuvaldar*, *Çəpki* və monqolların *qurqan*, *sukait*, *kinqit*, *djuryat*, *tanqut*, *elciqin*, *çəlair*, *uryat*, *onqut*, *çirkin*, *tatar*, *xarənqan*, *dolan*, *oryat* və b. tayfaların burada məskunlaşması müəyyənləşdirilmişdir¹ (*Boyat*, *Abşeron*, *Xələc*, *Bəydili*, *Bayandurlu*, *Düyərli*, *Eymur*, *Çaundurçay*, *Çəpki*, *Qorqan*, *Qumqait*, *Küngüt*, *Corat*, *Zunud*, *Tanqit*, *Əlciyançay*, *Cəlair*, *Oriyat*, *Üngütlü*, *Quzey-Çirkin*, *Tatarlı*, *Xarxatan*, *Dolanlar*, *Araşkənd*).

XV əsrdə Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi başlanır. Səfəvilər “Qızılbaş” adlanan türk-Azərbaycan tayfalarına əsaslanırdılar: *Ustacı*, *Rumlu*, *Şamlı*, *Zülqədər*, *Əfşar*, *Qacar*, *Qaradağlı*, *Türkmən*, *Cəyirli*, *Alpout*, *Bayat* və b.² Qızılbaşların bəzi tayfalarının və həmin tayfalara mənsub tirələrin də adları toponimiyada əksini tapmışdır³.

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan alimi A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində çoxlu Azərbaycan tayfalarının adını çəkir: “Quba və Şirvanda *Zəngəna*, *Xəlilli* və *Kəngərli*; Şirvanda *Qaramanlı*, *Təkəli*, *Şamlı* və

¹ A.Гусейнзаде. Об происхождении топонима Апшерона. “Советская тюркология”, 1974, № 3; А.Гусейнзаде. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азерб. ССР. “Советская тюркология”, 1977, № 4; Əli Hüseynzadə. Boyat (Bayat) coğrafi adının mənşəyi. ADU-nun elmi əsərləri, 1976, № 5; А.Гусейнзаде. О этнотопонимах Апшеронского полуострова, Джорат, Сарай, Сумгаит. “Советская тюркология”, 1973, № 3; Əli Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adlarının izi. Azərb.SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1973, № 2; Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1987.

² Вах: И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и в Армении в XVI – начале XIX вв. Л., 1949.

³ Вах: Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1987.

Çakərli; Qubada *Osallı*, *Ərşəli*, *Ustacallı* və *Qacar* tayfaları; Quba, Dərbənd və Şirvanda *Bayat* qəbiləsi; Şəkidə, Şirvanda *Qaraqoyunlu*, *Xələc* və s. bir çox tayfalar vardır"¹.

Bu kiçik bir parçada 14 etnonim verilir. Ümumiyyətlə, A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində 109 etnonim qeyd edir. Lakin bunların hamısı deyil, bir qismi Azərbaycan etnonimləridir. Buraya *Abdallı*, *Ağqoyunlu*, *Bayat*, *Qaraqoyunlu*, *Qaramanlı*, *Qacar*, *Qüreyş*, *Qırxlı*, *Əfşar*, *Zəngənə*, *Zülqədər*, *Zıx*, *Kəngərli*, *Kosa*, *Əhmədli*, *Muradxanlı*, *Otuziki*, *Səlcuq qəbiləsi*, *Təkəli*, *Tərəkəmə*, *Türk*, *Udulu*, *Ustacallı*, *Xançobanlı*, *Xəzər*, *Xəlilli*, *Çakərli*, *Cəbrayılı*, *Cələyir*, *Şamlı*, *Şahsevən* tayfa adları daxildir. Bunlardan başqa, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olmuş səyyahların əsərlərində, lüğətlərdə, ərəb mənbələrində, türk yazılı abidələrində, habelə xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı, dili ilə məşğul olan alimlərin, yazıçıların əsərlərində *Padar*, *Qazax*, *Xubyarlı*, *Xəlfəli*, *Quşçu*, *Qazançı*, *Xələc*, *Bəydili*, *Muğ*, *Düyərli*, *Baharlı*, *Ayırım*, *Çobanilər*, *Eldəgizlər*, *Qızılbaşlar*, *Səfəvilər*, *Elxanilər*, *Şirvanşahlar* və s. etnonimlərə təsadüf edilir.

Beləliklə, bu qısa icmaldan göründüyü kimi, Azərbaycan onomastik leksikasında külli miqdarda etnonim əksini tapmışdır. Əlbəttə, həmin etnonimlərin etimoloji tədqiqatı hələ qabaqdadır. Məsələn burasındadır ki, həmin etnonimlərin əksəriyyəti Azərbaycan ərazisinə hazır vəziyyətdə gəlmişdir və biz onların yarandığı arealları və vaxtı bilmirik. Şübhəsiz ki, etnonimlərin tədqiqi, araşdırılması, etimologiyalarının açılması ümumən türkologiyanın, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

Məsələn, əgər biz qədimdə Albaniya ərazisində məlum olan alban, qarqar, kaspi, sakezin, Şirvan, ijmax və s.

¹ A.Bakıxanov. "Gülüstani-İrəm". Bakı, 1951, səh.25.

etnonimlərin dil mənsubiyyətini ayırd edə bilsəydik, həmin tayfaların etnik mənsubiyyəti haqqında müəyyən fikir irəli sürə bilər və bununla da xalqımızın mənşəyi probleminin həllinə böyük kömək etmiş olardıq¹.

Etnonimlərin tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi nöqteyi-nəzərindən də faydalıdır. Mənbələrdə etnonimlərin yazılış formaları ilə toponimiyamızda onların tələffüz formaları arasındakı fonetik fərqlər bu cəhətdən çox vacibdir. Yuxarıda biz ilk orta əsrlərdə (III-XIII əsrlərdə) Azərbaycan ərazisinə gəlmiş tayfaların adlarının bəzilərini sadaladıq. Aydın görünür ki, qədim türk dillərindən Kavar (Kabar), Kazan, Kuvnar, Kulas, Tuk, Kuç, Kul, Köv və b. etnonimlər Azərbaycan ərazisində *kəbir*, *qazan*, *xubyar*, *hulaş*, *tut*, *xuç*, *qul*, *qov* fonetik formalar kəsb etmişdir (*Kəbirli*, *Qazançı*, *Xubyarlı*, *Yulaşlı*, *Tuq*, *Xuç*, *Qullar*, *Qovlar* toponimlərində). Göründüyü kimi, bu fonetik çevrilmələr məhz qədim vaxtlarda baş vermişdir. Buradan belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, həmin etnonimlər yerli azərbaycanlı əhali tərəfindən göstərilən fonetik şəkillərə salınmışdır.

Eynilə, *sukait*, *kinqit*, *elviçin*, *cirənin*, *suit*, *kanqlı* və b. türk etnonimləri toponimiyamızda *Sumqayıt*, *Küngüt*, *Əlican*, *Çirkin*, *Zunid*, *Qaplı* formalarını kəsb etmişdir. Burada da müəyyən fonetik dəyişikliklər göz qabağındadır.

3.01. ETNONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan etnonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq istər dil tarixi, istərsə də müasir ədəbi dil üçün maraqlı faktlar verir. Buna görə də etnonimlər bir ono-

¹ Н.А.Баскаков. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация. "Ономастика Востока". Баку, 1980, с.199.

mastik vahid kimi həmişə dilçi alimləri maraqlandırmışdır. Hələ XIX əsrdə A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində dilçi kimi bir sıra etnonimlərin (*hun, alan, qaspi, ləzgi, massaqet, zıx* və s.) leksik-semantik izahını verməyə çalışmışdır. XV əsrdə yaşamış qızılbaş tayfasının adı haqqında Şərəfxan "Şərəfnamə" əsərində belə bir leksik-semantik izah verir: "Onlara (qızılbaşlara – A.Q.) ona görə "qızılbaş" deyilirdi ki, başlarında 12 qırmızı zolaqlı çalma gəzdirdilər. Belə rəvayət vardır ki, Şeyx Heydər 12 imam şərəfinə səfəvi döyüşçülərinə 12 qırmızı zolaqlı çalma qoymağı əmr edir. Bu zamandan etibarən başlarına qırmızı çalma qoyan səfəvi tərəfdarları qızılbaşlar adlanırlar"¹. Göründüyü kimi, verilən məlumat etnonim şəklini almış "qızılbaş" siyasi termininin semantikasının açılmasına düzgün istiqamət verir. "Qızılbaş" sözü iki leksik vahiddən – "qızıl" və "baş" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Lakin hər iki söz həqiqi mənalarında deyil, məcazi mənada işlənmişdir. "Qızıl" sözü dilimizdə "qırmızı" mənasında bu gün də işlənir: Qızıl bayraq, Qızıl meydan, qızıl qan. Deməli, "Qızıl" əvəzinə "qırmızı" işlətsək, "qırmızı baş" birləşməsi alınar. Lakin bu birləşmədə də verilən tarixi məlumat əsasən, "baş" – "çalma" əvəzinə işlənir. Yəni "qırmızı çalmalı" birləşməsi "qızılbaş" ifadəsi ilə əvəz olunmuşdur.

Azərbaycan etnonimləri semantik əlamətlərinə görə müxtəlifdir. Bunlardan bir qismi zooetnonim (Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Quşçu və s.) kimi diqqəti cəlb edir. A.Bakıxanov Ağqoyunlular və Qaraqoyunluların mənşəyi haqqında müəyyən dərəcədə məlumat verir². Lakin onun verdiyi məlumatda nə üçün həmin tayfaların məhz Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular adlandırıldığı aydın olmur. Tarixçilərin verdikləri məlumata görə, Qaraqoyunlular öz bayraqlarına

¹ Şərəfxan. Şərəfnamə. II cild, SPB, 1862, səh.132-134.

² Bax: A.Bakıxanov. "Gülüstani-İrəm". Bakı, 1851, səh.85-86.

qara qoyun, Ağqoyunlular isə ağ qoyun şəkli çəkdiklərinə görə onlar “qaraqoyunlu” və “ağqoyunlu” adlanmışlar¹. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları XII əsrdən etibarən Azərbaycanın cənub torpaqlarında və İran ərazisində yaşamışlar. Sonralar Qaraqoyunlu tayfaları Qaraqoyunlular dövlətini (1378-1468-ci illər), Ağqoyunlu tayfaları Ağqoyunlular dövlətini (1370-1502-ci illər) yaratmışlar. Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular türkdilli tayfa birləşmələrindən ibarət olmuşdur. Mənşəcə Qaraqoyunlular oğuz tayfalarından ibarət idi. Ağqoyunluların tərkibi Qacar, Bayandur və başqa tayfaların birləşməsindən ibarət olmuşdur. Onomastik leksika baxımından diqqəti cəlb etdiyinə görə Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular sülalələrinin başçılarını əks etdirən cədvəlləri veririk².

Hal-hazırda dilimizdə Azərbaycan tayfa, qəbilə adlarından əmələ gəlmiş çoxlu miqdarda toponimlər (etnotoponimlər), hidronimlər (etnohidronimlər), antroponimlər (etnoantroponimlər) mövcuddur.

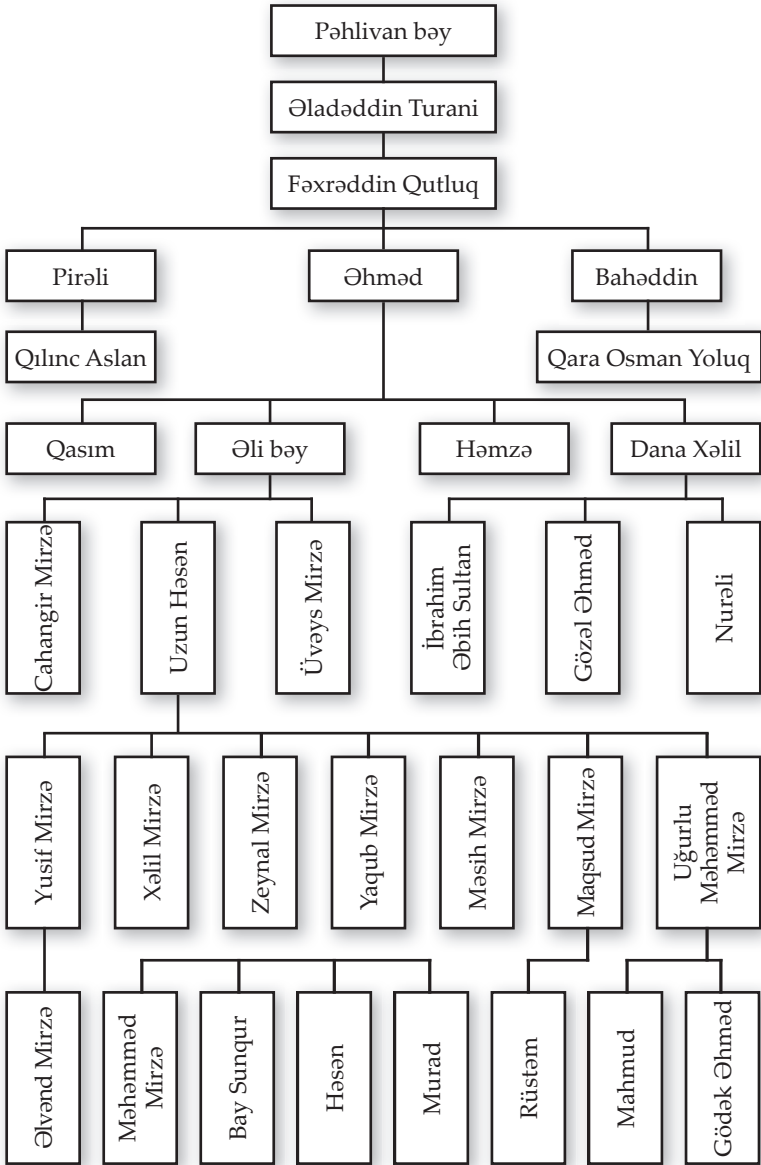
Respublikamızın ərazisində rast gəlinən İlxıçı, Təklə, Dəmirçilər, Muğanlı, Xəlfəli, Dəllər, Bucaq, Dondarlı, Qazax, Quşçu, Biləsuvar, Zəngənə, Eymur, Qurdlar, Qaradonlu, Alpout, Qaraqoyunlu və s. toponimlər; Qarqarçay, Tərtərçay, Biləsuvarçay, Alpançay, Bayandırçay, Tatar çayı və s. hidronimlər; Abdal, Bayandur, Altay, Xəzər, Əfqan, Tatar, Zülqədər və s. antroponimlərin mənşəyi eyniadlı etnonimlərlə bağlıdır. Bu cür adlara bədi ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlirik:

“Qarabağın atlı və piyada qoşunu... *Vərəndə, Dizan* və *Xaçın* mahallarının məlikləri meşədə, yollar və keçidlərdə Qızılbaş qoşununu tutub qarət edirdilər” (Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. 1959, səh.27).

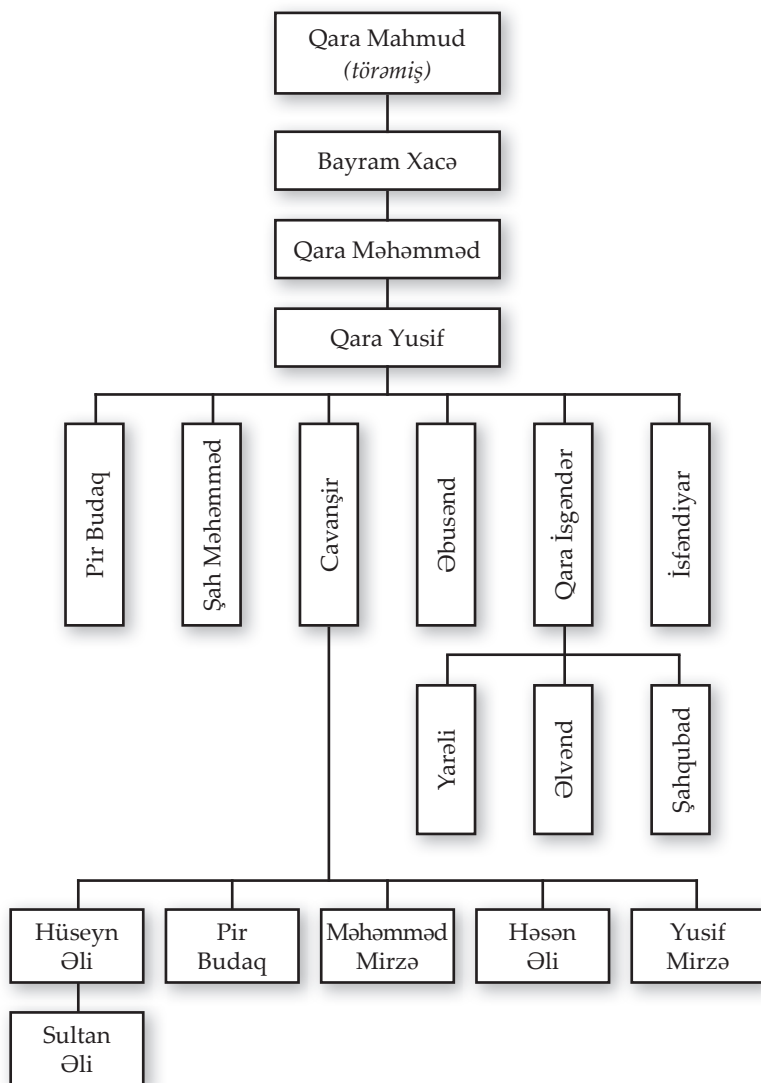
¹ Bax: Cəfər İbrahimov. “Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair öçerklər”. Bakı, 1958, səh. 37.

² Cədvəl Cəfər İbrahimovun “Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair öçerklər”(Bakı, 1958) kitabından götürülmüşdür.

AĞQOYUNLULAR NƏSLİ

QARAQOYUNLULAR NƏSLİ

*“Var olsun Qarabağ əcəb səfali,
Başa Xaçın axar, ayağa Qarqar”.* (Aşıq Ələsgər)

“Bu vaxta qədər kimsə Ayırım qızından “yoruldum” sözünü eşitməmişdi” (A. Şaiq).

“Horadizin yuxarı tərəfində “Hüngütlü adlı bir kənddən iki çolpa alıb evə qayıtdım” (Ə.Vəliyev).

“Sınıq körpü indi Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi-Həsənlı camaatı arasındadır” (M.C.Qarabaği).

*Xətm oldu bizə, düzdi-vilayət kefə baxsın,
İymiri, Dirağırdı, Səfikürdi, Şıxavənd.* (Q.B.Zakir)

*Səfikürdü, Hacı Samlı, Kolanı
Tutarlar, soyarlar dalda qalanı.* (Q.B.Zakir)

*“Cəmiyyətin sədri Gövhər xanım Qacar savadlı, işgüzar,
bacarıqlı qadın idi”* (C.Məmmədquluzadə).

*“Xızımın üstündən görünür Quşçu
Dağların başında bir kənddir ki, bu,
Bu saat qar basmış, görünməyir heç”.* (M.Müşfiq)

“Göycə gölü yaylaqlarından Ağrı dağının vadisinə enən çayın lap başladığı yerdə kiçik bir kənd salıb adını da Qaraqoyunlu qoymuşdur” (F.Kərimzadə).

“Meydanda Lələ bəyin göndərdiyi üç mürid vardı – ..iyirmi dörd-iyirmi beş yaşlı Rüstəm Qaramanlı, ondan bir qarış hündür, irigözlü, iriağızlı Məhəmməd bəy Türkmən və özü kimi boylu-buxunlu, on səkkiz-on doqquz yaşlı Əhməd bəy Türkmən” (F.Kərimzadə).

“Bayandır xanın yigitləri Dirsə xanı qarşılادılar” (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

“Burada çoxdan yaşayanlar və eyni lövhəni hər gün seyr edənlər *Xəzərin* bu ülviyyətinə, ondakı boyaların bu zənginliyinə Tahir kimi valeh olurdular” (M.Hüseyn).

“Bu, qızılbaş cəngavəri *Xəlil Zülqədər* idi” (Ə.Nicat).

Bu bədii parçalarda *Vərəndə*, *Qarqar*, *Hüngütlü*, *Qazax*, *Dəmirçi*, *İymiri*, *Dırağırdı*, *Kolanı*, *Quşçu*, *Qaraqoyunlu* – etnotoponim, *Ayrim qızı*, *Gövhər xanım*, *Qacar*, *Rüstəm Qaramanlı*, *Məhəmməd bəy Türkmən*, *Əhməd bəy Türkmən*, *Bayandır xan*, *Xəlil Zülqədər* – etnik mənsubiyyəti göstərilmiş antroponim, *Xəzər* – etnohidronimdir.

Göründüyü kimi, etnonimlər tarixən başqa onomastik vahidlərin yaranmasında çox fəal iştirak etmişdir. *Vərəndə*, *Qarqar*, *Hüngütlü*, *İymiri*, *Kolanı*, *Bayandır* və s. etnonimlər semantik baxımdan bugünkü ədəbi dilimizdən uzaqlaşmışdır. Bunların leksik-semantik izahı üçün mütləq qədim lüğətləri, tarixi mənbələri, klassiklərin əsərlərini, dialektləri müqayisəli surətdə araşdırmaq lazım gəlir. Bir cəhəti qeyd etmək lazım gəlir ki, müasir dilçiliyimizdə onomastik vahidlərin, xüsusilə etnonimlərin leksik-semantik təhlilində, mənşəyinin izahında subyektiv, inandırıcı olmayan fikirlər də vardır. Məsələn, “qurd” etnoniminin izahı ağlabatan deyildir. Fikrimizcə, qurdu (canavarı) Azərbaycan xalqının totemi kimi izah etməyin heç bir elmi və tarixi əsası yoxdur. Mərhum professor Ə.Dəmirçizadənin izahları, araşdırmaları bu cəhətdən daha inandırıcıdır. Onun kəspi, xəzər, sak, skif, hun, sabir-suvar, oğuz, qırpaq və s. etnonimlərin leksik-semantik izahına dair araşdırmaları dil tariximizin tədqiqi üçün maraqlı faktlar verir¹. Ə.Dəmirçizadə dil elementlərini aşkara çıxarmaq üçün ən çox fonemlərin müqayisəsini aparır². Fikrimizcə, belə müqayisələr

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968; Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, səh.48-50.

² Yəni orada, səh.55-67.

sözlərin, o cümlədən qədim etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında daha etibarlı əhəmiyyət kəsb edə bilər.

3.02. ETNONİMLƏRİN BƏZİ FONETİK ƏLAMƏTLƏRİ

Azərbaycan etnonimlərinin linqvistik və tarixi istiqamətdə araşdırılması göstərir ki, onlar digər onomastik vahidlərə nisbətən daha qədimlərdə yaranmışdır. Bu cəhəti etnotoponimlər, etnohidronimlər və etnoantroponimlərin təhlili sübut edir. Bunu, eyni zamanda, etnonimlərin fonetik tərkibinin nəzərdən keçirilməsi zamanı da yəqin etmək olur.

İlk mənbələrdə rast gəlinən “tele” etnonimini tədqiqatçılar qədim türk mənşəli tayfa adı kimi izah edirlər¹. Həqiqətən də məlum olur ki, tele tayfası VI–VII əsrlərdə yaşamış qərbi türk xalqının böyük tayfa birləşmələrindən biri olmuş və Şimali Qafqaz çöllərində yaşamışdır. Sonralar onların müəyyən hissəsi Azərbaycana gələrək burada məskən salmışdır. Bunun nəticəsində respublikamızın ərazisində Dəllər (Ağsu, Saatlı), Dəllər Cəyir, Dəllər Cırdaxan adlı oykonimlər yaranmışdır. Bu qədim etnonimin (tele) fonetik tərkibində tarixən *t-d*, *e-ə*, *e-i* əvəzlənmələri Azərbaycan dili əsasında baş vermişdir: “tele” etnonimi dilimizdəki “dəli” sözünə uyğunlaşdırılmışdır. Sonralar həmin tayfanın bir qrupu dəli+lər adlanmış və toponim kimi *Dəllər* şəklinə düşmüşdür. Göründüyü kimi, bu etnonim uzun bir tarixi dövr ərzində əsaslı fonetik dəyişikliyə uğramışdır.

¹ Г.А.Гейбуллаев. О происхождении некоторых этнопонимов Азербайджана. Доклады АН Азерб.ССР, 1978, № 1.

Belə etnonimlərdən biri də qədim türk mənşəli *Qov//Kov*dur. Tədqiqatçılara görə, bu etnonim qırçaqlara məxsus bir tayfanın adını bildirir¹. Bu qədim tayfanın adı rus mənbələrində də çəkilir². Məlum olur ki, müxtəlif zamanlarda bu tayfalardan hissə-hissə Azərbaycana gələrək müxtəlif yerlərdə məskən salmışlar. Bunun nəticəsində *Qovlar* (Sabirabad, Tovuz), *Qovlarsan* (Xanlar) toponimləri əmələ gəlmişdir. Göründüyü kimi, *k-q* əvəzlənməsi “Kov”u “Qov” etmişdir.

Azərbaycan ərazisindəki *Kəmərlı* adında gizlənən *kəmərl* etnonimində³ də kəskin fonetik dəyişikliklər baş vermişdir.

Eləcə də *Sumqayıt* toponimi *sukait* tayfa adından əmələ gəlmişdir⁴.

Qədim tayfalardan birinin adını əks etdirən peçeneq uzun müddət ərzində fonetik transformasiya *p-b*, *e-i*, *e-ə* fonetik əvəzlənmələri nəticəsində biçənək şəklinə düşmüşdür. Çox güman ki, Şahbuz rayonundakı *Biçənək* kəndinin adında həmin etnonim yaşayır. Azərbaycan ərazisində mövcud olan *Lək* (Bərdə, Ucar, Xanlar), *Ləkər* (Lerik), *Ləkit*, *Ləkit Kötüklü*, *Ləkit Malax* (Qax), *Ləkətağ* (Culfa), *Ləkin* (Cəlilabad), *Ləkçılpaq* (Göyçay), *Ləkərqişlaq* (Qusar) toponimləri, çox güman ki, öz adını qədim türk tayfası olan *leq*⁵ etnonimindən götürmüşdür. Burada da *e-ə*, *q-k* fonetik əvəzlənməsi nəticəsində həmin etnonim “lək” formasına düşmüşdür.

Ümumiyyətlə götürdükdə, qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan etnonimlərinin qədim variantının aşkar olunma-

¹ Вах: Q.Ə.Qeybullayev. Qırçaq mənşəli etnotoponimlər haqqında. Səh.82.

² А.И.Попов. Названия народов СССР. М., 1967.

³ Вах: F.Cəlilov. Qədim türk etnonimləri (Qamer “kimmer”). Azərbaycan onomastikasının problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 1987, səh.81.

⁴ Вах: А.Гусейнзаде. О этнотопонимах Апшеронского полуострова Джорат, Сарай, Сумгаит. С. 44-45.

⁵ Вах: Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. XV, Бакинская губерния. По сведениям 1859 по 1864 год. Тифлис, 1870.

sında fonetik xüsusiyyətlərin, ünsürlərin, daha doğrusu, fonetik transformasiya prosesinin izlənməsi daha çox köməyə çatır. Azərbaycan toponimlərinin, etnonimlərinin, hidronimlərinin fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi nəticəsində məlum olur ki, qədim türk tayfalarının əksəriyyətinin adı bu arealda yaşamaqdadır. Salyan rayonundakı *Oğrukənd* (hazırda *Təzəkənd*) toponimi uyğur etnoniminin təhrif formasıdır. Eləcə də *Türklər*, *Türkoba*, *Türkəndi*, *Türkəçi* və s. oykonimlər Azərbaycanın qədim "türk" tayfa adını yaşadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan etnonimlərinin çoxunun mənşəyi mübahisəli və qeyri-dəqiq verilir. Bu sahədə qarşıda duran vəzifə etnonimləri tam şəkildə toplamaq və onların həqiqi elmi etimologiyasını verməkdən ibarətdir.

3.03 BƏZİ ETNONİMLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Dilçiliyin ən çətin sahələrindən biri etimologiyadır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda çox zaman müvəffəq olunmur. Buna baxmayaraq, etimoloji tədqiqatlardan yan keçilməməlidir. Haqqında bəhs olunan etnonimin bəzi xüsusiyyəti haqda obyektiv fikir söyləmək indi ən vacib işdir.

Biz burada bir neçə etnonim haqda qısa məlumat verməyi məqsədmüvafiq bildik.

1. *Uyğur etnoniminin etimologiyası*

Qədim uyğurların tarixi haqqında L.N.Qumilyovun kitabında ətraflı məlumat verilmişdir¹. Uyğur etnoniminin mənşəyi və etimologiyası barədə də bir çox mübahisəli fikirlər deyilmişdir. Bu mübahisələrin əksəriyyəti etnonimi

¹ Вах: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. Москва, 1967, с.281-283; 373-387.

tərkib hissələrinə ayırmaq üstündə gedir. Bəzən etnonimin kökü “uymaq” feili ilə bağlanır (uymaq – yəni başqasının hərəkətinə qoşulmaq, uymaq)¹. Bəziləri uyğur etnonimini iki hissəyə: – “uy” (meşə) və “qur” (xalq) bölür (yəni “meşə xalqı”)². Bu etnonimi “qur” sonluğu ilə bitən “uyğur” feili hesab edənlər də vardır.

D.Aytmuratov bu etnonimdən bəhs edərkən göstərir ki, “uyğur” iki komponentdən ibarətdir: “uy” – yun, saç + “ğur”//kara//kıra//xura//xür – qara. Yəni “uyğur” – qara saçlı deməkdir. Ümumiyyətlə, D.Aytmuratov *qaraqalpaq* etnonimi ilə *uyğur*, *qarabörk*, *çərkəs*, *başqırd*, *qırğız* etnonimlərinin mənasının yaxınlığı nəticəsinə gəlir³. D.Aytmuratovun gəldiyi nəticələr türk dillərinin tarixi-müqayisəli prinsip əsasında araşdırılmasından irəli gəlir. Belə olduqda istər-istəməz türk mənşəli sözlərin eyni kökə bağlılığı meydana çıxır. Ümumiyyətlə, etnonimlərin etimoloji təhlili düzgün elmi nəticə çıxarmağa imkan verir. Bir sıra alimlər etnonimlərin və başqa qrup xüsusi adların mənşəyinin izahında müxtəlif əfsanələrə, rəvayətlərə və s. uyaraq yalançı, aldadıcı nəticələrə gəlir.

2. *Türk etnoniminin etimologiyası*

Elmi ədəbiyyatda bu etnonim müxtəlif mənalarda izah edilir: “yaranmış”, “insan”; “güc”, “qüvvət”; “qanun”, “adət” və s. M.Qaşqarlının “Divani-lügət-it-türk” əsərində “türk” sözünə üç birləşmədə rast gəlinir: Türk kuyaş edi; türk üzüm edi; türk yiqit. Bu birləşmələrin birincisində “türk” – “günəş”, ikincisində “zaman”, üçüncüsündə “gənc” mənalarında işlənmişdir.

¹ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. с. 83-84.

² Д.Банзаров. Черная вера или шаманство у монголов... СП (б), 1891, с. 9.

³ Даудей Айтмуратов. Тюркские этнонимы. с.144.

Akademik A.N.Kononov “türk” etnoniminin etimologiyasına xüsusi məqalə həsr etmişdir¹. Həmin məqalədə o, “türk” etnonimi haqqında müxtəlif fikirləri araşdırdıqdan sonra özü belə bir qənaətə gəlir: *türk+k*. Burada sözün birinci hissəsi türk/tür şəklində “güc, qüvvət” mənasında, ikinci hissəsi olan -k isə vaxtilə “qadın” mənasında işlənən “-çüp, küp” kimi izah edilir.

D.Aytmuratov “türk” etnonimini “dürre”/“türre” sözü ilə bağlayır və mənasını “saçlı, hörüklü” və həmçinin “cəza” kimi izah edir².

Türkoloji ədəbiyyatın hərtərəfli araşdırılması “türk” etnonimi haqqında müxtəlif fikirlərin mövcud olduğunu göstərir. Bunları ümumiləşdirdikdə iki başlıca mövqə məlum olur. Bir qrup alimlər “türk” etnonimini etnoqrafik termin kimi, başqa bir qrupu isə siyasi termin kimi izah edir. Lakin bunların içində ən ağlabatanı A.N.Kononovun izahıdır. O, “türk” sözünün kökünü *tür+ə, tür+ü, tör+ə* şəklində də izah edir və mənasını “yaranmaq”, “doğulmaq”, “əmələ gəlmək” kimi verir. Gələcək tədqiqatlarda bu fikri daha da inkişaf etdirmək üçün “törə+mək” feilinin “türk” formasına necə düşməsinə türk dillərinin materialları əsasında araşdırmaq daha məqsədəuyğun olardı.

3. Muğ etnoniminin etimologiyası

Məlum olduğuna görə, qədim yunan tarixçisi Herodot (e.ə. V əsr) Midiya dövlətinin 6 tayfanın birləşməsi əsasında yarandığını və onlardan birinin maq adlandığını qeyd etmişdir. Sonrakı tarixi dövrlərdə bu tayfa *Maq* və *Muğ* adı altında tanınmışdır. Məhz *Maq* və ya *Muğ* tayfasının ov-sunçuluqla məşğul olması bir sıra xalqlarda qədim ibtidai

¹ Вах: А.Н.Конов. Опыт анализа термина “түрк”. “Советская этнография”. 1949, № 1, с.40-43.

² Даудей Айтмуратов. Тюркские этнонимы. с.152, 159.

icma dillərindən biri olmuş ovsunçuluğun “maqiya” adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Muğların müəyyən ovsunları musiqi ilə müşayiət etmələri, çox ehtimal ki, dilimizdəki mağar (toy şənliyinin keçirildiyi yer, toyxana), muğam (mahnı), (mağ+rı), müğənni sözlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, Nizami Gəncəvinin “Müq kimi çal Muğani” misrasındakı (“İsgəndərnamə”də) “muqani” sözü (muqani – “muğ təhər”, “muğ kimi”) də muğların musiqi ilə məşğul olduğunu göstərir.

Göründüyü kimi, “muğ” sözü “mağ” sözünün fonetik şəkli. Bu fonetik əvəzlənmənin (a-u) hansı dil əsasında baş verdiyini demək çətin, lakin yalnız müqayisə üçün demək olar ki, a-u əvəzlənməsi bir sıra qədim türk etnonimləri üçün xarakterik haldır: *Savar – Suvar; Bolqar – Bulqar* və b. Görünür ki, bu əvəzlənmə hələ o zaman baş vermişdir. Çünki digər yunan tarixçisi Hekatey (e.ə. VI-V əsrlər) Araz kənarında *Muk* tayfasının yaşadığını qeyd edir. Bir sıra tədqiqatçılar *Muğan* toponiminin məhz *muğ* toponimindən və fars dilindəki məkan və cəm bildirən “an” şəkilçisindən ibarət olduğunu söyləyirlər.

Maq etnoniminin etimologiyası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Daha dəqiqi, bu etnonim İran dilləri vasitəsilə izah olunur. Son illərdə bu etnonimin qədim türk dilləri əsasında izah olunması təşəbbüsü olmuşdur. Midiyalıların ilana sitayiş etmələri haqqındakı mülahizəyə görə, *maq* sözü qədim türk dillərindəki *bükə* (m-b əvəzlənməsinə görə) “böyük ilan”, yakut dilində *moqay* – “ilan”, monqol dilində *moqoy* – “ilan”, *muqa* – “ilan” və b. müqayisə edilmişdir¹. Lakin tədqiqatçılar bu zaman müəyyən qədər diqqətsizliyə yol verirlər. Onlar farsların maqları *mar* – “ilan” adlandırmasını irəli sürdükdə (daha dəqiqi, ehtimal etdikdə) unudurlar ki, erməni mən-

¹ И.М.Дьяконов. История Мидии. Л., 1956; И.Г.Алиев. История Мидии. Баку, 1960.

bələrində midiyalıların *mar* adlandırılması ilə fars dilindəki *mar* – “ilan” sözü arasında əlaqə tapmaq çətinidir. Çünki qədim erməni dilindəki *mar* (“midiyalı”) sözü parfiya dilindəki *mad* (“midiyalı”) sözündəki “*d*” səsinin “*r*” səsinə çevrilməsi nəticəsidir. Bu haqda çox deyilmişdir. Doğrudur, Midiya ərazisində *mar* adlı qədim tayfanın yaşaması da məlumdur. İ.H.Əliyev öz əsərində bu tayfa haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Lakin həmin *mar* tayfasının adı farsların İran yaylasına gəlişindən (e.ə. IX–VIII əsrlər) əvvələ aid qədim mənbələrdə çəkilmişdir, deməli, həmin etnonimdə fars dilindəki *mar* (“ilan”) sözü iştirak edə bilməzdi¹.

Əlbəttə, bu, heç də *maq* sözünün türk mənşəli ola biləcəyi ehtimalını kənara qoymur.

Beləliklə, *maq* (muğ) etnoniminin aydınlaşdırılmasını başa çatmış hesab etmək olmaz.

Muğ formasında bu etnonim *Muğan düzünün* adında öz əksini tapmışdır. Bir etnonim kimi *Muğan* VII əsrdən məlumdur və 642-ci il hadisələri ilə əlaqədar ərəb müəllifləri *Muğan* toponimini qeyd edirlər². Ərəb coğrafiyaçıları Cənubi Azərbaycan ərazisində *Muğan* şəhəri haqqında məlumat vermişlər. Əl-Müqəddəsi *Muğan* şəhərinin iki çay arasında və meyvə bağları ilə əhatə olunduğunu yazmışdır. Həmin müəllif qeyd edir ki, *Muğan* şəhəri Ərdəbil ilə Gilan arasında yerləşir³.

Muğan düzü, məlum olduğuna görə, həm cənubda və həm də şimalda yerləşən geniş ovalığın adıdır və görünür, öz adını məhz *Muğan* şəhərindən almışdır. Bu düzdə yaşamış azərbaycanlı tayfalar məhz *Muğanlı* adlanmış və Cənubi Qafqazda bir sıra *Muğanlı* toponimlərində iz qoymuşdur.

¹ A.Rəhimov. “Midiya” və “maq” sözlərinin mənşəyinə dair. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. I buraxılış, Bakı, 1983, səh.154-159.

² З.М.Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965, с.91.

³ Вах: N.M.Vəlixanlı. Göstərilən əsəri.

Bir müşahidə də maraqlıdır. Güman etmək olar ki, hələ qədimdə *muğ* adını daşıyanlar Azərbaycan ərazisinə də keçmiş və burada məskunlaşmışlar. Bunu Quba rayonundakı *Muğ* dağının adı və Səngi-Muğan (fars dilindəki sənq “daş” və *muqan*) adasının adı¹, Azərbaycanın şimal-qərb zonasında “*moq*”, “*muq*” sözləri ilə başlayan bir sıra toponimlər aydın göstərir. Hələ qədim gürcü mənbələrində Albaniyanın şimal-qərb hissəsində *Movakan* adlı əyalətin adı qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, ərəb coğrafiyaşünasları həmin toponimi də Muğan kimi qeyd etmişlər. Deməli, erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində *Muğan* adı ilə iki toponim (əyalət adı) mövcud olmuşdur.

Şübhəsiz ki, bu məsələdə hələ qaranlıq yerlər çoxdur, gələcək axtarışlar son sözü deyə biləcəkdir.

4. *Quşçu* etnoniminin etimologiyası

Azərbaycanın bir neçə rayonunda bir sıra yaşayış məntəqələrinin adı *Quşçudur*. 1914-cü ilə aid məlumatlara görə², ümumiyyətlə, Qafqazda *Quşçu* və *Quşi* adlı 25 toponim qeyd olunmuşdur. *Quşçu* adlı kəndlər İran Azərbaycanında³, Türkiyədə və Orta Asiyada da vardır. Cənubi Qafqazda *Quşi* və *Quşçu* adlı kəndlərin əksəriyyəti Azərbaycanda, az qismi isə Ermənistan və Gürcüstanda yerləşir.

Şübhəsiz ki, eyni və tamamilə oxşar toponimlərin geniş bir areala malik olması onların ancaq müəyyən bir tayfanın müxtəlif vaxtlarda məskunlaşması ilə əlaqədardır. Axtarışlar göstərmişdir ki, həqiqətən də, *Quşi* və *Quşçu* toponimləri etnotoponimlərdir və *Quşçu* tayfasının adını əks etdirirlər. *Quşçu* etnonimi qazaxlarda *Kuşsi*, başqırdlarda

¹ Səngi-Muğan Bakı arxipelaqında palçıq vulkanı əsasında yaranmış ada hesab edilir.

² Кавказский календарь. 1914, с.149.

³ В.И.Савина. Типы тюркских топонимов в Иране. “Ономастика Востока”. М., 1980, с.169.

⁴ А.Гусейнзаде. К этимологии топонима Кушчу. Журнал “Советская тюркология”. 1971, № 6, с.89-95; Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1987, с.65.

Kuşçi və *koşsi*, türkmənlərdə *kuşçi*, noqaylarda *kuşsi*, qırğızlarda *kuşçu* və b. fonetik formalarda məlumdur¹.

Kuşçu və yaxud *Quşçu* etnoniminin mənşəyi indiyədək tamamilə aydınlaşdırılmamışdır. Burası aydındır ki, etnonimin sonunda duran “-*çu*” şəkilçisi başqa bir sıra etnonimlərdə (*Qazançı*, *Danaçı*, *Sabunçu*, *Göyərçi(n)* və b.) mənsubiyyət bildirir. S.M.Abramzon² və Ə.Hüseynzadə³ bu etnonimin kökündə türk və Azərbaycan dillərindəki *kuş* (*quş*) sözünün durduğunu və bütünlükdə etnonimin “ovlayan quşla məşğul olan” mənasını verdiyini söyləmişlər. Deməli, həmin müəlliflər etnonimdəki “-*çu*” şəkilçisinin məşğuliyyət bildirdiyini güman etmişlər. Doğrudur, orta əsrlərdə ov quşları ilə ova getmək qaydası olmuşdur və ov quşunu (şahin, qızılquş və s.) öyrədənələr və ov vaxtı onu əlləri üstündə aparanaqlar quşçu adlanmışlar. Lakin geniş areala malik *Quşçu* toponimləri və *Quşçu* tayfa adları aydın göstərir ki, onların ov quşu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

V.V.Bartolda görə, *Quşçu* etnoniminin qısa tarixi belədir: eradan əvvəl II əsrdə Orta Asiya hunların basqınına məruz qalır. Hunlar tərəfindən məğlub edilmiş və qərbə sıxışdırılmış xalq Çin mənbələrində *yoeçji*, daha dəqiqi, *yoeşi* adı ilə məlumdur ki, bu da *Quşi* etnoniminin çin dilində tələffüz formasıdır. Orta Asiyada indiki Turfan şəhərinin yerləşdiyi əyalət də o zaman *Quşi* adlanmışdır⁴. *Quşi* etnonimini daşıyanlar türk xalqları içərisində *Quşçu*, farslar içərisində isə *Quşan* (“*quş*” və cəm bildirən “*an*” şəkilçisi) adlanmışdır. Məlum olduğu kimi, məhz ilk orta əsrlərdə Orta Asiyada məşhur *Kuşan* çarlığı da məhz bu tayfanın adını əks etdirir. N.Piqulevskaya yazır ki, *kuşan*ların içərisində türk tayfaları da vardı⁵. Bunu *Kuşan* çarlarının *yabqu* adlanması da

¹ С.М.Абрамзон. К семантике киргизских этнонимов. Журнал “Советская этнография”. 1946, № 3, с.129.

² Ə.Hüseynzadə. Göstərilən məqalə. Səh.92-93.

³ Ə.Hüseynzadə. Göstərilən məqalə. Səh.92-93.

⁴ В.В.Бартольд. Соч., т. II, ч. I. М., 1963, с.174-175.

⁵ Н.В.Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941, с.82.

aydın göstərir ki, bu da “şahzadə” deməkdir. Təsadüfi deyildir ki, Təbəri (IX əsr) Kuşan çarlarını “*Xoqan*” adlandırmışdır.

Beləliklə, “*Quşçu*” etnonimi kuş (quş) komponentindən və mənsubiyyət bildirən *-çu* şəkilçisindən (müqayisə edin – fars dilində *-an* şəkilçisi) ibarət olub, “*Kuş* (*quş*) tayfasına (elinə) mənsub olanlar” mənasını verir. İndi *kuş* (*quş*) etnoniminin sonuna *-çu* şəkilçisinin nəyə görə əlavə edilməsinin səbəbi aydınlaşır. Əgər kuş (quş) komponentinə *-lu* şəkilçisi əlavə edilsəydi, onda məhz *Quşlu* “*Kuş* (*quş*) tayfasına mənsub” mənasını yox, “quşu (ov quşu və ya başqa quş) olan, quş saxlayan” mənasını verərdi.

Deməli, *Kuşçu* etnonimi Azərbaycana hazır vəziyyətdə gətirilmişdir, başqa sözlə, *-çu* şəkilçisi “*kuş*” (quş) komponentinə Azərbaycandan kənar əlavə edilmişdir.

Digər mühüm məsələ *Quşçu* tayfasının Azərbaycana və Cənubi Qafqaza gəlməsi vaxtının müəyyən edilməsidir.

N.A.Aristov ilk dəfə *Kuşçu* tayfasının hunlarla əlaqədar olduğunu söyləmişdir¹. M.H.Vəliyevə görə, quşçular III-VI əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş hunların qalıqlarıdır. Onun fikrincə, Azərbaycana 227-ci ildə gəlmiş hunlar “quşan” (qara hunlar) və hun-sabirlər idilər. Həmin fikir Azərbaycan tarixinin I cildində də əksini tapmışdır². Ə.Hüseynzadə isə *Quşçu* tayfasının Azərbaycana gəlişini monqolların Şimali Qafqazı tutması ilə əlaqələndirmişdir³.

Lakin Ə.Hüseynzadənin fikri inandırıcı deyildir, çünki VII əsrə aid qədim erməni mənbəsində Azərbaycan ərazisində *şarvan*, *bakan* və b. tayfalar ilə yanaşı Quşi tayfasının da adı çəkilir⁴.

Maraqlısı odur ki, Cənubi Qafqaz toponimikasında bu etnonim həm *Quşi*, həm də *Quşçu* formalarında əksini tapmışdır.

¹ Н.А.Аристов. Этнический состав тюркских племен и народностей и сведения об их численности. “Живая старина”, вып. 3-4, 1896, с.397.

² История Азербайджана. Баку, 1958, т. I. с.196.

³ Ə.Hüseynzadə. Göstərilən əsəri. Səh.91.

⁴ Армянская география VII века по Р.Х. СПб(б), 1871, с.36-37.

Qəbələ rayonundakı *Quşlar* kəndinin adı əslində *Quşilərdən* təhrifdir. XIX əsrin 70-ci illərində Şamaxı qəzasında Pir Mərdəkan dağında 194 ailədən ibarət *Quşi* adlı tayfanın yaşaması göstərilir¹. Həmin dövrdə Şuşa, Zəngəzur və Bakı qəzalarında *Quşilər*, *Quşilər dağı*, *Quşi-Təzəkənd*, *Quşi-xarıba* qışlaq və b. toponimlər də vardı². Buradan aydın olur ki, Azərbaycanda bu tayfa iki adda – həm qədim formasında *Quşi*, həm də *Quşçu* formalarında gəlmişdir. Lakin onların hər birinin buraya gəlmə vaxtları və gəlmə arealları hələ ki aydın deyil.

5. Baharlı etnoniminin etimologiyası

Baharlı XIII əsrdən Ön Asiyada məlum olan tayfanın adıdır. Əslində bu tayfanın adı eyniadlı toponimdən götürülmüşdür. Bahar İranın şərqində – Xorasanda orta əsrlərdə mövcud olmuş bir əyalətin adıdır. Orta Asiyadan monqollar tərəfindən köçürülmüş türk tayfalarından hansısa Bahar əyalətində bir müddət yaşamış və Baharlı adını qəbul etmişdir. Baharlı adı ilə bu tayfa əvvəlcə Türkiyə ərazisinə, sonra isə elbaşı Bayram xanın başçılığı ilə İrana və Cənubi Azərbaycana gəlmişdir. İranın fars əyalətində Xəmsə adlanan beş tayfanın biri indi də Baharlı adlanır. XIV əsrdə Baharlılar Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların tərkibində, XV əsrdə isə Qızılbaşların içərisində olmuşlar. Səfəvi şahları başqa tayfaların sırasında *Baharlı* tayfasına indiki Ermənistanda yer ayırmışdır.

M.H.Vəliyev (Baharlı) öz əsərində həmin tayfadan olduğuna görə *Baharlı* haqqında çox geniş məlumat vermişdir. Lakin o, bu tayfanın nə üçün Ciyə Baharlı adlandığını izah etməmişdir, görünür, ona məlum olmamışdır.

¹ N.A.Abelov. Göstərilən əsəri.

² D.D.Paqiryev. Göstərilən əsəri. Səh.152.

6. *Təklə* etnoniminin etimologiyası

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında 5, Gürcüstanda isə 1 kəndin adıdır. Təklə türkdilli tayfalardan biri olmuşdur. Təklə tayfasının bir hissəsi Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayır, maldarlıqla məşğul olur, qışı Muğanda, yayı isə Savalan dağlarında yaylaqlarda keçirir.

Təklə etnoniminin etimologiyası açılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onu səlcuq oğuzların *Təkəli* tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Türkmənistan ərazisində indi də “Təkə” tayfası yaşayır ki, bu da (təkə – “erkək keç”, “sürünün qabağında gedən keç” sözündəndir), görünür, həmin tayfanın totemi olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində yaşamış Təklə tayfası yerli deyildir. 1540-cı ildə Türkiyə ərazisindən Qazı xan başda olmaqla Təklə tayfası İrana gəlmiş və Şah I Təhmasibin tabeliyinə keçmişdir. Şah təkəllilərin bir hissəsini həmişəlik yaşamaq üçün indiki Salyan rayonu ərazisinə köçürmüşdür¹. XX əsrin əvvəllərində bu tayfa 14 tirədən ibarət bir tayfa idi: *Talıbxanlı, Boşcalar, Budaqlı, Bulutlu, Hacılı, Evdələr, Xələfqulular, Ağamalılar, Muradxanlı, Murtulu* və s. Bundan başqa, bu tirələrin bəziləri daha xırda hissələrdən ibarət idilər.

Bu tayfa yayı Kiçik Qafqazın Muradtəpə, Keçəltəpə, Sırtyeri, Sərçəli və b. dağlarında, Kəlbəcər rayonunun Ağçınqıl, Qotur İstisu, Muxurtalayan və Çal Bair, Təpəsideşik dağlarında, qışı isə Muğan düzündə keçirmişdir.

7. *Ayrım* etnoniminin etimologiyası

Azərbaycan qəbilə birləşməsindən biri *Ayrım* olmuşdur. Bu sözün semantikasını müxtəlif cəhətdən yozurlar.

¹ И.П.Петрушевский. Очерки феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Л., 1949, с.192.

Bəziləri bu etnonimin “ayrılmaq” feilindən düzəltdiyini ehtimal edir. Guya islam dinini qəbul etmədiklərinə görə həmin tayfa bu dini qəbul etmiş qəbilə, tayfa birləşmələrindən ayrılıb uzaq dağ rayonlarında məskən salıb yaşamışdır. Bəziləri həmin etnonimi yenə də “ayrılmaq” feili ilə əlaqələndirərək müəyyən yerdən, ərazidən uzaqlaşmaq, ayrılmaq mənasında izah edirlər. Belə şərh olunur ki, guya bu qəbilə rumluların tərkibindən ayrıldığına görə *Ayrım* adlanmışdır.

Ayrım etnonimini “aya sitayiş etmək” və “ayını ram etmək” mənalarında da izah edənlər vardır.

M.Seyidov bu etnonimdən danışarkən onu mifik təfəkkürlə bağlayaraq iki tərkibdə (“ay” və “rım”) izah edir. O, “ay” tərkibini “Qaşqay” etnonimindəki “ay”la eyniləşdirərək ilahə, “tanrı”, “ulu baba” adlarındakı “ay”la bir kökdən hesab edir. Alimin dediyinə görə, qırğız, altay, teleut, şor, saqay və b. dillərdə “rım” qabaqcadan “xəbər vermək”, “peyğəmbərlik etmək” deməkdir.

Fikrimizcə, “*Ayrım*” etnonimini “*ayrılmaq*” feili ilə bağlamaq daha ağılabatandır. Çünki *Ayrım* adı ilə tanınan tayfalar hazırda, əsasən, ucqar dağ rayonlarında yaşayırlar. Ehtimal ki, onlar vaxtilə aranda yaşayan tayfa, qəbilə birləşməsindən ayrılıb o yerlərdə məskən salmışlar.

Çox güman ki, “ayrılmaq” mənasında *Ayrım* adını aran sakinləri onlardan incimiş, narazı qalmış şəkildə vermişlər. İndi də bəzən aran rayonlarında yaşayanlar ipə-sapa yatmayan adama “ayrım” deyirlər.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan etnonimlərinin etimoloji təhlili hələ istənilən səviyyədə aparılmır. Verilmiş etimoloji təhlillərdə dini-mifik təfəkkürlə bağlılıq, təsvirçilik və s. meyillər daha üstünlük təşkil edir. Həmin sözlərin yaranma və formalaşması tarixinə çox az yer verilir. Halbuki elm üçün bu, çox faydalı nəticələr verə bilər.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində diqqəti cəlb edən laylardan birini toponimlər təşkil edir. Bu qrup dil vahidləri müxtəlif əlamətlərə malikdir. Burada son zamanlar yaranmış müasir adlarla bərabər qədimdə meydana çıxmış adlar da mövcuddur. Qədim toponimlər müasir toponimlərdən fərqli olaraq sadə və lakonik deyildir. Onların əksəriyyəti bütöv cümlədən ibarət olmuşdur. İlk toponimlərin əlamətini özündə saxlayan *Atölan*, *Camışbatan*, *Qayadinməz* və s. toponimlər bu qəbildəndir. Toponimlərə ölkə (*İngiltərə*, *Macarıstan*), respublika (*Gürcüstan*, *Ermənistan*), rayon (*Qazax*, *Ağcabədi*), şəhər (*Mingəçevir*, *Daşkəsən*), qəsəbə (*Dəlilməmmədli*, *Qonaqkənd*), prospekt (*Neftçilər prospekti*, *İnşaatçılar prospekti*), küçə (*Vaqif küçəsi*, *Üzeyir Hacıbəyov küçəsi*), kənd (*Cırdaxan*, *Quşçu*), məhəllə (*Gillikli məhəlləsi*, *Bocallar məhəlləsi*), dağ (*Savalan*, *Qoşqar*), dərə (*İncə dərəsi*, *Şəlvə dərəsi*, *Suludərə*), təpə (*Göy təpə*, *Sarı təpə*), düzənlik (*Mil düzü*, *Muğan düzü*), körpü (*Ağ körpü*, *Qırmızı körpü*), binə (*Qoyunbinəsi*, *Malbinəsi*), yurd (*Çuxuryurd*, *Düzyurd*), çala (*Pambıq çalası*, *Süleyman çalası*), qışlaq (*Bədirxan qışlağı*, *Güdrü qışlağı*), yaylaq (*Cantəpə yaylağı*, *Xaçbulaq yaylağı*) və s. adları daxildir.

Toponimlərin dil faktı kimi özünəməxsus diqqəti cəlb edən cəhətləri mövcuddur. Bunların yaranması, inkişaf xüsusiyyətlərinin açılması, aydınlaşdırılması dilçiliyin vacib məsələlərindəndir.

4.01. AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ

Azərbaycan Respublikası ərazisi dil tərkibinə görə çox mürəkkəb onomastik mənzərəyə malikdir. Bu mürəkkəbliyin səbəbi ilk növbədə çoxdillilik və etnik müxtəliflikdir. Belə ki, Azərbaycan ərazisində uzaq keçmişdən başlamış indiyə kimi azərbaycanlılarla yanaşı, onlarca xalqın nümayəndəsi yaşamış və hazırda da yaşamaqdadır. Azərbaycan toponimik sistemində həmin xalqların dillərində yaranmış bir qrup yer adları mövcuddur.

Müşahidə və təhlillər aydın göstərir ki, Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin əsas fondunu doğma dilimizə aid onomastik vahidlər təşkil edir. Azərbaycanın elə bir zonası tapılmaz ki, orada Azərbaycan dilinə aid toponim olmasın. Məsələn, cənub rayonlarında *Qumbaşı, Şəkərbəği, Kosalar, Narbaği* (Lənkəran); *Qarıçıməhlə, Qaladəhnə, Bala Şahağac* (Astara); şimal rayonlarında – *Qazma, Qazbölük, Qamıştala, Əyritala* (Balakən); *Qarabulaq, Dəymədərə, Yenikənd* (Oğuz); *Uzuntala, Çinarlı, Qazmalar, Ağçay, Qarabaldır* (Qax); *Qazangülü, Dardoqqaz, Fındıqlı, Kəpənəkçi* (Zaqatala); qərb rayonlarında – *Duzqışlaq, Dəmirçilər, Ceyrançöl, Quşçu, Şamlıq* (Tovuz); *Şiştəpə, Çaylı, Çardaqlı* (Şəmkir); *Alaxançallı, Daşkəsən, Dardərə* (Daşkəsən); şərq rayonlarında – *Ağcüyür, Əliyetməzli Göbəktala* (İmişli), *Qaracalar, Genişkənd, Bəylik* (Saatlı); *Xankeçən, Narlı, Çiçəkli* (Sabirabad) və s.

Leksik-semantik cəhətdən rəngarəng Azərbaycan toponimlərinin meydana çıxması, şübhəsiz ki, ilk növbədə həm iqlimin, həm maddi nemətlərin, həm də su bolluğunun olması ilk insanların yaşaması üçün şərait yaratmışdır. Azərbaycan qədim ölkə olduğu üçün burada zəngin toponimik sistem əmələ gəlib formalaşmışdır.

Dilimizdəki toponimlərin formalaşma, təşəkküləmə müddətində də diqqəti cəlb edən cəhətlər vardır. Belə ki, bunların bəziləri lap qədimdə meydana gəldiyi kimi, bəzilərinin tarixi son zamanlarla bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki xüsusi yer adı bildirən sözləri üç qrupa bölmək olur:

1. Ən qədim toponimlər: *Qəbələ, Dərbənd, Kamaxiya* (Şamaxı), *Qafqaz, Albaniya* və s.
2. Qədim toponimlər: *Şabran, Şarvan* (Şirvan), *Bakı, Şəmkir, Bərdə, Beyləqan, Şəki, Naxçıvan, Muğan, Gəncə, Varsan, Ağrıdağ, Təbriz* və s.
3. Yeni toponimlər: *Cəlilabad, Qırmızıkənd, Qarayevkənd, Aydınqün, 28 May, Günəşli, İşıqlı* və s.

Azərbaycanın ən qədim və qədim toponimləri çox mötəbər dil faktlarıdır. Bunların dərin linqvistik təhlili əsasında ümumən Qafqazda, xüsusilə Azərbaycan ərazisində türkdilli tayfaların yaşaması tarixini müəyyən mənada aydınlaşdırmaq olar.

Arxeoloqların verdiyi məlumatlara görə, Azərbaycan ərazisindəki *Azıx mağarası* Yer üzündəki ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Əcdadlarımız hələ 60 min il bundan qabaq Qazax rayonu ərazisindəki məşhur Damcılı mağarasında, Tağlar, Gədəbəy, Kəlbəcər, Balakən, Şəki, Şamaxı, Naxçıvan zonalarında, Təbriz ətrafında, Cənubi Azərbaycanın bir çox diyarında yaşamışlar. Arxeoloqlar və antropoloqlar sübut etmişlər ki, insan milyon ildən çoxdur ki, Yer kürəsində yaşayır¹. Azərbaycanın ən qədim coğrafi landşaftı dünyanın başqa ərazilərindən buzlaşma prosesini çox az keçirməsi ilə fərqlənmişdir. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, Yer kürəsindəki sonuncu buzlaşma dövrün-

¹ Вах: П.И.Борисовский. Древнейшее прошлое человечество. Л., 1979; В.П.Алексеев. Становление человечества. М., 1984; М.Нүсейнов. Azərbaycan arxeologiyası daş dövründə. Bakı, 1975.

də, yəni 12 min il bundan qabaq Azərbaycan ərazisində *Tağlar, Damcılı, Daş Salahlı mağaraları, Qobustan, Urmiya gölü, Dəlmə təpə* və s. yerlərdə həyat sönməmiş, əksinə, əvvəlki minilliklərə nisbətən xeyli inkişaf etmişdir.

Şübhəsiz ki, həmin ərazidəki toponimlərin bir qismi qeyd etdiyimiz dövrlərdə yaranmışdır. İngilis arxeoloqu C.Mellartın verdiyi məlumata görə, Urmiya gölü sahilində, Cənubi Azərbaycanın Həsənli kəndi yaxınlığındakı Dəlmə təpədən tapılmış boyalı qablar ən qədim dövrlərdən xəbər verir. Bu qabların sakinləri 6500 il bizdən əvvəl yaşamışdır¹.

Ən qədim və qədim Azərbaycan toponimləri bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır.

Fikrimizi təsdiq etmək üçün daha münasib olan aşıq şeirindən verilmiş aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

*Sarı nərdən top-tüfəngin atılı,
Qısır Murğuz, Şah dağına çatılı.
Bir əmliyin min tımənə satılı,
Xəzəl olub yenə pulların, dağlar!*

*Kəpəz, Muroy, Muşoy – bir neçə dağ var...
Üstünə nur yağsın, ay dəli Qoşqar!
Yayın ortasında yağdırırsan qar,
Saf çəkmir üstündən sərdarın, dağlar!*

*Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,
Xaçbulaq yaylağı xoş tamaşadı.
Arsız aşıq elsiz niyə yaşadı?
Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar! (Aşıq Ələsgər)*

¹ Вах: Дж.Мелларт. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982, с.72-73.

*Kəsibsən aranı, **Bəzircan** dağı,
Bilmirəm necədi halı **Buzluğun?**
Qoy görünsün **Həmzəcəmə, Qaragöl,**
Daş arası, Çilik yalı Buzluğun.*

*Bir yanı **Qanlıgöl**, üstü **Taqqıldağ**,
Ana vətənimdə o gözəl torpaq.
Şışdağ, Çöplü, qardaşı var – **Sarı dağ**,
Bir də **Yəhəryurdu** qolu Buzluğun.*

*Sərt eniş, **Şırransu**, ayağı **Şaban**,
Qoşa turşbulaqlı o **Çayqarısan**.
Döyüslərdən çıxan köhnə **Ağdaban**
Olmuş əzəllərdən eli Buzluğun.*

*Baharda bəzənir gül-bənövşəyə,
Bənzəyir göy otu məxmər döşəyə.
Baxır **Carcarlığa, Kəkil** meşəyə,
Uzanır hər yana əli Buzluğun.*

*Səmşir ayrı düşüb qələm qaşından,
Bir keçəydim **Çaxmağlının** qışından,
Mirzə çəpərindən, Sadıq daşından,
Gedir kəndimizə yolu Buzluğun. (Aşiq Şəmşir)*

Bu bədii parçalardakı **Murğuz, Şah dağı, Kəpəz, Muroy, Muşoy, Qoşqar, Həsənnənə, Həsənbaba, Xaçbulaq yaylağı, Bəzircan dağı, Buzluq, Həmzəcəmə, Qaragöl, Daş arası, Çilik yalı, Qanlıgöl, Taqqıldağ, Şışdağ, Çöplü, Sarı dağ, Yəhəryurdu, Şırransu, Şaban, Qoşa turşbulaq, Çayqarısan, Ağdaban, Carcarlıq, Kəkil meşə, Çaxmaqlı, Mirzə çəpəri, Sadıq daşı** onomastik vahidlərin informatik məna yükü uzaq tarixi keçmişimizlə bağlıdır. Bunlardakı məlumatlar xalqımızın tarixi-

nin bəzi qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaqda müəyyən rola və əhəmiyyətə malikdir.

Ən başlıcası isə, bu cür toponimlərin yaranma tarixinin müəyyənəşdirilməsi eyni zamanda Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və formalaşması tarixini müəyyənəşdirmək və daha da dəqiqləşdirmək deməkdir. Hələ bu günə qədər Azərbaycan dilinin yaranma və formalaşması tarixi dəqiq müəyyənəşdirilməmişdir. Bəzi məlumatlara görə, türkdilli əhali XI əsrdən Azərbaycan ərazisində görünmüş və bu əsrdən də Azərbaycan dili formalaşmışdır. Bəzi məlumatlarda isə Azərbaycan dilinin eramızın 4-5-ci yüzilliklərində formalaşdığı göstərilir. Bizim fikrimizcə, dilçilərdən prof. Ə.Dəmirçizadə¹, tarixçilərdən akademik Z.Bünyadov Azərbaycan dilinin əsas mənbələrinin yaranması fikrini irəli sürməklə daha düzgün və cəsarətli addım atmışlar². Gürcü mənbələrində XI əsrdə indiki Gürcüstan ərazisində Türkoba olduğu bildirilir və bir sıra azərbaycandilli yer adları – toponimləri göstərilir³. Buna görə ən qədim toponimlər arasındakı sərhədin müəyyənəşdirilməsi və birincilər üzərində daha ciddi araşdırmalar aparılması istər tarix, istərsə də dilçilik elminin müasir vəzifələrindəndir.

Fikrimizcə, bu araşdırmalar Azərbaycan xalqının tarixi və dili barədə daha qədim məlumatların alınmasına gətirib çıxarır.

Dilimizdə hələ yazıya köçürülməmiş toponimlər az deyildir. Bunlar, əsasən, mövcud toponimlərin xalq danışığı variantları və müəyyən səbəblərdən öz oykonim və sair rolunu itirmiş obyektlərin adlarıdır. Hazırda rast gəlinən keçmiş kənd yerləri (xarabalıqlar), xırmanlar, dəyirmanlar və s. vaxtilə müəyyən ad daşımış və həmin adlar xalq ara-

¹ Вах: Ə.Дəмирçизadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, səh.49-53.

² Вах: З.М.Буниязов. Азербайджан в VII–IX вв. Баку, 1965.

³ Вах: N.N.Şəngəliyа. Сəлсуqlар və Гүрцүстан XI əсрдə (гүрцү dilində). Tbilisi, 1968.

sında yaşamaqdadır. Bax, bunları da toplamaq elm üçün olduqca zəruridir.

Mikrotoponimlər sahəsində də çox az, bəlkə də heç bir iş aparılmamışdır. Ancaq məhdud yerli əhaliyə aydın olan adlar – mikrotoponimlər də xalqın tarixini, onun formalaşması məsələlərini aydınlaşdırmaqda az rol oynamır. Ona görə də mikrotoponimlər tədqiqat arenasından kənar qalmamalıdır.

4.02. TOPONİMLƏRİN QRUPLARI

Azərbaycan toponimləri dilimizin leksikasında mövcud olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmışdır. Həmin toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyillər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşmışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır. Bu cəhətə (mənsəyinə) görə Azərbaycan toponimlərinin aşağıdakı qrupları vardır:

1. Antropotoponimlər

Azərbaycan toponimləri sisteminin müəyyən sahəsini şəxs adı, фамилия, ləqəb, titul əsasında meydana çıxmış yer adları təşkil edir. Belə adlar dilçilikdə **antropotoponim** adlanır. Məsələn:

*Günəş bacı! Sirdaşısan günəşin.
Duyğuların gur işıqlar, şəfəqdir.
Deyirlər ki, təmiz arzun, haqq işin,
Əhmədabad çöllərinə bəzəkdir. (O.Rza)*

Nümunədəki Əhmədabad sözü kənd adıdır. Bu kənd Sabirabad rayonunda yerləşir. Həmin toponim şəxs adı olan “Əhməd” və “abad” termininin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Sabirabad isə Azərbaycanda rayon və oykonim adıdır. Bu antropotoponim görkəmli satirik şairimiz Sabirin şərəfinə yaranmışdır.

Azərbaycan antropotoponimləri tərkibcə üç yerə bölünür:

1. Yalnız şəxs adlarından ibarət antropotoponimlər: *Fazil* (Şəki rayonu), *İbadulla* (Şəhur), *Əliyar* (Şəki rayonu), *Qarababa* (Zəngilan rayonu), *Nağdalı* (Laçın rayonu), *Mürsəl* (Ağdaş rayonu), *İsilər* (Masallı rayonu), *Xaspolad* (Quba rayonu) və s. Buraya memorial adları da aid etmək olar: *Sabir*, *Zakir*, *Nizami*, *Babək* və i. Respublika ərazisində belə antropotoponimlərin sayı 32-dir.

Göründüyü kimi, bu qrupa aid olan antropotoponimlərin tərkibində heç bir sözdüzəldici şəkilçi və ya yaşayış məntəqə tipini bildirən söz (kənd, oba, qışlaq, bina, oymaq, qala və s.) – determinativ hissə yoxdur. Əslində, sadəcə şəxs adından ibarət olan yer adının yaranması mümkün deyildir. Belə halda *Fazil*, *Əliyar*, *İbadulla*, *Nağdalı*, *Mürsəl*, *İsa* və s. şəxs adları (sırasıyla adamların adları) ilə toponim arasında heç bir fərq yaranmır. Halbuki şəxs adının yer adına çevrilməsi üçün zəruri şərt vardır: şəxs adına həmin yerin adını bildirən ikinci bir komponent birləşməli, ya da şəxs adına həmin yerin mənsubiyyətini bildirən sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunmalıdır. Şəxs adları ilə (antropotoponimlə) şəxs adlarından düzəlmiş yer adları (antropotoponimlər) arasında fərq də özünü burada göstərir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, yalnız şəxs adlarından – antropotoponimlərdən ibarət olan yaşayış-məntəqə adları toponimlərin yaranmasında mövcud olan müəyyən qanunauyğunluğa ziddir. Tədqiqat göstərir ki, hazırda yalnız şəxs adından ibarət yer adları heç də yarandığı forma-

da bizə gəlib çatmamışdır. Zaman keçdikcə bu toponimlər təhrifə məruz qalmış və əvvəlcə mürəkkəb tərkibli toponim vahidinin bir komponenti düşmüşdür. Məsələn, *Əliqulu* kəndinin adı keçmişdə “Əliquluuşağı”, *Zərbəli* kəndinin adı “Zərbəlibəyli”, *Xaspolad* kəndinin adı isə “Xaspoladqışlaq” olmuşdur. Sonralar “uşağı”, “bəyli” və “qışlaq” komponentləri ixtisar edilmişdir. Onomastikada belə antropotoponimlər kəsik, yaxud elliptik antropotoponimlər adlanır.

2. Azərbaycan antropotoponimlərinin ikinci hissəsini şəxs adlarından və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət adlar təşkil edir. Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakılardır: mənsubiyyət bildirənlər *-lı, -li, -lu, -lü*; cəmlik, kollektiv bildirənlər – *-lar, -lər*. Başqa sözlə desək, bu qrup antropotoponimlər düzəltmə yolla yaranır. Şəxs adlarından və mənsubiyyət, yaxud cəmlik bildirən şəkilçilərdən əmələ gəlmiş antropotoponimlərdə iki cəhəti nəzərdə tutmaq lazımdır. Onomastik ədəbiyyatda bəzən bu cəhətlərə diqqət yetirilmir. Məsələn burasındadır ki, mənsubiyyət bildirən *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçiləri bir qrup antropotoponimlərdə müəyyən qohumluq, mənşə birliyi ifadə edirsə, digər qrup antropotoponimlərdə isə müəyyən qrup ailələrin keçmişdə müəyyən şəxslərə (bəylərə, ruhani şəxslərə) məxsusiyətini bildirir. Respublikanın toponimik sistemində bu cür toponimlərin sayı təxminən 500-ə çatır.

Antropotoponimlərin bir hissəsi patronimik adları bildirir. Məlumdur ki, bütün xalqlarda olduğu kimi, azərbaycanlılar içərisində də keçmişdə ailələr müəyyən qohum qrupları – nəsil formalarında yaşayırdılar. Hər bir qohum qrupun yaşadığı yer – məhəllə, döngə və s. adlanırdı. Azərbaycanda qohum qrupu əks etdirən terminlər müxtəlifdir: nəsil, övlad, uşağı, tirə, tayfa və s. Qohum qrupun adı isə müəyyən əcdadın (ulu babanın) adından və mənsubiyyət, yaxud cəmlik bildirən şəkilçilərdən ibarət olur-

du. Məsələn, *Səfərli*, *Cəfərli* dedikdə, müəyyən qrup ailənin mənşəcə *Səfər* və *Cəfərdən* törədiyini, onların övladı, nəsil olmasını başa düşürük.

Azərbaycanda indi də bütün kəndlərdə əhali nəsillər üzrə yerləşir. Bəzi hallarda bir məhəllədə bir nəsil, ya da bir neçə nəsil yaşayır və deməli, həm nəsil və həm də məhəllə eyni adda olur. Bir sıra antropotoponimlər də məhz həmin nəsil və ya tirə adlarından ibarətdir. Onomastik ədəbiyyatda belə antropotoponimlər bəzən **patronimik toponimlər** adlanırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində kəndlilər – rəiyyət iki qrupa bölünürdü: xəzinə (dövlət) kəndliləri və tək-tək şəxslərə (bəylər, hərbiçilər, ruhanilər və b.) mənsub kəndlilər. Bundan asılı olaraq sahibkar kəndliləri sahibkara mənsub olduqlarına görə öz etnik, yaxud nəsil adı ilə yox, sahibkarın adları ilə adlanırdılar. Bir neçə misal gətirək.

Cavahirli (Ağdam rayonu) kəndinin əhalisi hələ xanlıqlar dövründə Cəfərbəy adlı birisinə mənsub olmuşdur. Qarabağ xanlığı Rusiyaya birləşdiriləndən sonra çar hökumət orqanları həmin ailələri Qarabağ xanı İbrahimxanın arvadı Cavahir xanıma bağışlamış və bundan sonra onlar *Cavahirxanlı* – *tərəkəmə* adlanmışlar. Sonralar həmin maldar (tərəkəmə) ailələr məskunlaşaraq daimi yaşayış məntəqəsi yaratdıqda kənd sadəcə olaraq Cavahirli adlanmışdır.

İsmayılbəyli (Ağdam rayonu) kəndinin ailələri keçmişdə *Mərzili İsmayıl bəy* adlanırdı, çünki Qarabağda yaşayan Mərzili tayfasına mənsub bir qrup ailə İsmayıl bəy adlı birisinə məxsus idi, onun rəiyyəti idi. Sonra *Mərzili* sözü düşmüş və *İsmayıl bəy* adına mənsubiyyət bildirən **-li** şəkilçisi əlavə edilmişdir.

Böyükbəyli (Ağdaş rayonu) kəndinin əhalisi keçmişdə *Tərəkəmə* – *Böyükbəy* adlanırdı. Çünki bu ailələr Böyükbəyə məxsus idi. Sonralar *Tərəkəmə* sözü düşmüş, əvəzinə **-li** şəkilçisi əlavə edilmişdir.

Eyvazxanbəyli (Ağdam rayonu) kəndi keçmişdə *Ərəb-Eyvazxan bəy* adlanırdı ki, bu da mənşəcə ərəb olan bir qrup ailənin Eyvazxan bəy adlı birisinə mənsubiyyətini bildirirdi. Sonra isə *ərəb* sözü düşmüş və bəyin adı toponimə çevrilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, düzəltmə yolla antropotoponimlərin yaranması müxtəlif qanunauyğunluqlarla əlaqədardır.

3. Nəhayət, antropotoponimlərin üçüncü qrupunu şəxs adlarından və yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlərdən (*abad, qala, dizə, kənd, qışlaq, qazma, oba, yurd* və s.), yerin coğrafi mövqeyini bildirən sözlərdən (*dağ, dərə, yal, təpə* və s.), yaxud su obyektini bildirən sözlərdən (*su, çay, göl, axmaz, qobu* və s.) ibarət adlar təşkil edir. Məsələn:

Abad – sözünün iştirakı ilə düzəlmiş antropotoponimlər: *Abbasabad, Abışabad, Nemətabad, Əzizabad, Əliabad, Cəfərabad, Şəkərabad* və s.

Kənd sözünün iştirakı ilə düzəlmiş antropotoponimlər: *Ağalığənd, Aydınkənd, Əlikənd, Əsgərkənd, Zöhrəkənd, İbrahım kənd, Mahmudkənd, Həbibkənd* və s.

Qışlaq sözünün iştirakı ilə yaranan antropotoponimlər: *Aydımqışlaq, Qasımqışlaq, Qədiməliqışlaq, Fətullaqışlaq* və s.

Oba sözünün iştirakı ilə yaranmış antropotoponimlər: *Ağaverdioba, Ağcırəhimoba, Vəlioba, Qorxmazoba, Davudoba, Fərzəlioba, Salahoba, Əlməmmədoba, Əhmədoba, Yaquboba, Hacıəbdürrəhmanoba, Pirquluoba* və s.

Qazma sözünün iştirakı ilə yaranmış antropotoponimlər: *Qasımqazma, Müşkülqazma, Orduxanqazma, Hacıqazma, Qoçaqqazma* və s.

Binə sözünün iştirakı ilə yaranmış antropotoponimlər: *Bayrambinə, Qasumbinə, Muradbinə, Xanmədbinə, Həsənbinə* və s.

Azərbaycan onomastik sistemində antropotoponimlərin yaranması və işlənilməsi geniş yayılmış onomastik hadisədir.

Bu tipik hadisə Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən tatar dilində də geniş yayılmışdır¹.

2. Etnotoponimlər

Tayfa, qəbilə adları əsasında yaranmış toponimlər onomastik sistemdə **etnotoponim** adlanır.

Azərbaycan toponimik sisteminin ən mürəkkəb və qararıqlıq sahəsi etnotoponimlərdir. Xalqımızın qədim tarixi ilə bağılı olan bu toponimlərin mənşəyi barədə hələlik çox az söz deyilmişdir. İndiyədək Azərbaycan etnotoponimlərinin tam mənzərəsini əks etdirən nə xüsusi elmi əsər, monoqrafiya, nə də lüğət hazırlanmışdır. *Muğan, Muğanlı, Duvanı, Danaçı, Alpout, Qazax, Saatlı, Sumqayıt, Corat, Qaradonlu, Çaxırlı, Quşçu, Dəllər, Xələfli, Xubyarlı, Masallı, Udullu, Türklər, Qaraqoyunlu, Qalağayın, Surra, Biləsuvar, Boyat, Təklə, Talış, Ulaşlı, Çullu, Çəngən, Şahsevən, Sıxlı* və s. etnotoponimlər bu qəbildəndir. Bu etnotoponimlərin mənşəyi və yaranma tarixi bir sıra məqalələrdə öz şərhini tapmışdır².

¹ Г.Ф.Сагтаров. Татарская антропотопонимия и этнолингвистические связи. “Советская тюркология”, № 3, 1978, с.23.

² Вах: Қ.Ə.Ҡеубуллаев. Azərbaycan toponimiyasında bəzi etnonimlər haqqında. “Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş konfransın materialları”. Bakı, “Elm”, 1973; Г.А.Гейбуллаев. К происхождению некоторых этнотопонимов Азербайджана: Сумгайыт, Кунчют, Джорат, Зунуд, Орият, Таннет, Чиркин. Доклады АН Азерб.ССР. Т.31, 1975, № 2; Г.А.Гейбуллаев. О происхождении некоторых этнотопонимов Азербайджана: Галагани, Галялы, Гаргалыт, Даначы, Дуванны, Улашлы. Доклады АН Азерб. ССР. Т.34, 1978, № 11; Г.А.Гейбуллаев. Поченезские этнотопонимии в Азербайджане. Доклады АН Азерб.ССР. Т.36, 1980, № 5; Г.Д.Агаев. Данные этнотопонимии о расселении тюркоязычных племен в Азербайджане XI–XV вв. “Этническая ономастика”. М., “Наука”, 1984, с.143–150; Ə.А.Һүсейнзадə. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adlarının izi. Azərb.SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1976, № 2; Ə.А.Һүсейнзадə. Boyat coğrafi adının mənşəyi. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə seriyası, 1976, 1980, № 5; Ə.А.Һүсейнзадə. Abşeron yarımadasının bəzi etnotoponimləri haqqında. “Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları”. Bakı, 1983; А.А.Гусейнзаде. О этнотопонимах Апшеронского полуострова Джорат, Сарай, Сумгаит. “Советская тюркология”. 1973, № 3; М.А.Мамедов. К проблеме сравнительного изучения тюркских этнотопонимов. Языкознание: Тезисы докладов и сообщений. Ташкент, 1980; S.Q.Əlizadə. XVI əsr Azərbaycan dilində işlənən “türk” termini haqqında. ADU-nun əsərləri. Dil və ədəb. seriyası. 1973, № 1; M.Seyidov. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması. Qobustan, 1979, № 3.

Həmin məqalələrdən aydın olur ki, müasir Azərbaycan toponimlərində tayfa adlarının izinə düşməklə bir sıra mühüm tarixi, etnoqrafik və dilçilik məsələlərini şərh etmək mümkündür.

Azərbaycan etnonimlərinin əksəriyyəti *Ayrım* (Ayrımcə, Ayırım, Polad Ayırım – kənd adları), *Şamlı* (Şamlı – Qəbələ və Zəngilan rayonlarında kənd adları), *Şahsevən* (Şahsevən – Təzəkənd – Ağcabədi; Kürdəmir rayonlarında kənd adları), *Aydın* (Aydınlı, Aydınbulaq, Aydınqün, Aydınkəsən, Aydınqışlaq və s.), *Boyat* (Boyat – Ağcabədi, Neftçala, Ucar, Şamaxı rayonlarında kənd adları) və s. etnonimlər əsasında yaranmışdır.

B.Ə.Budaqov və Ə.İ.Əliyev müasir *Bayandurlu*, *Salər* (Şəmkir), *Dondarlı* (Qubadlı, Tovuz), *Qaraçıq* (Naxçıvan), *Qaragünə* (Əli Bayramlı), *Kəpənək* (Zaqatala), *Kəpənəkçi* (Bolnisi, Marneuli) kənd adlarının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Salur Qazan, Dəli Dondar, Qaraçuqun, Qaragünə adlarını əks etdirdiyini ehtimal edirlər¹. Fikrimizcə, bu ehtimal həqiqətə uyğundur.

Səlcuq oğuzlarının XI əsrdə Azərbaycana kütləvi gəlişi burada yaşayış yerlərinin, yaylaq və qışlaqların daha da çoxalmasına səbəb oldu. Tarixçilərin tədqiqatlarından aydın olur ki, mövcud 24 oğuz qəbilə birləşməsinin, təxminən, 17-si Azərbaycanın ərazisində məskən salmışdır². Onların adları türk mənşəli Azərbaycan toponimlərində öz əksini tapmışdır. Məsələn, *Boyat*, *Bayandurlu*, *Bəydili*, *Qayalı*/*Qayılı*, *Düyərlü*, *Qırıqlı*, *Xələc*, *Tarxun* və s. etnotoponimlər bu qəbildəndir. Bu etnotoponimlər *Boyat*, *Bayandur*, *Bəydili*,

¹ Вах: В.Будақов, Ə.Əliyев. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və toponimlərimiz. “Elm və həyat”, 1977, № 6, səh.19.

² Вах: Р.А.Гусейнов. Сельджуки и Закавказье. Док. дисс., автор. Баку, 1969; А.Гусейнзаде. Параллели огузских этнотопонимов в современной топонимии Азерб.ССР. “Советская тюркология”. 1977, № 4, с.47-54.

Dügər, Qayı, Xələc, Qırıq, Qırqın, Eymur və s. tayfaların adlarını özündə yaşadır. XVI əsrin əvvəllərində *Şamlı, Ustaclı, Rumlu, Təkəli, Zülqədər, Əfşar, Qacar, Varsaq* tayfaları Şah İsmayıl Xətaiyə tabe idilər¹. Xətainin hərbi sərkərdələrinin əksəriyyəti mənsub olduqları tayfa və qəbilə adları ilə tanınırdılar: *Məmməd bəy Ustaclı, Qarapiri bəy Qacar, Bayram bəy Qaramanlı, Abdi bəy Şamlı, Qaraca İlyas Bayburdlu, Sarı Əli Təkəli, Əli bəy Rumlu, Soltanəli Mirzə Əfşar* və s.² Belə etnotoponimlərə Cənubi Azərbaycanda da rast gəlinir: *Alpavut, Boyat, İqdır, Xələc, Tenel/Tekeli, Qarapapaq, Əfşar* və s. Səlcuq oğuzlarının Azərbaycana gəlişi ilə əlaqədar olaraq yaranmış etnotoponimlər miqrasiya nəticəsində (bir yerdə yaşayan qəbilə və tayfanın, yaxud onun bir tirəsinin başqa yerə köçməsi) geniş bir ərazidə yayılaraq paralelləşmişdir. Bu etnotoponimlər təkcə keçmiş qəbilə və tayfaların adlarını deyil, onların əmək məşğuliyyətini, həyat tərzini, iqtisadiyyatını da özündə əks etdirir. *Axtaçı, Arabaçı, Bıçaqçı, Bağmanlar, Boyaqlı, Bostançı, Quşçu, Qalayçılar, Dilənçilər, Dəlləkli, Dəvəçi, Danaçı, Düdükcü, Dəmirçilər, Ələkçi, Əkinçi, Yəhərçi, Yurdçu, Yolçular, Papaqçılar, Ağköynək, Alaqurşaq, Qaradolaq, Qarabörk, Sarıköynək, Qaradonlu, Ağoğlan, Qaraoğlan, Qaraxıdır, Qarapirimli, Qaraqurdlu, Pirqaraçuxa* və s. etnotoponimlər bu qəbildəndir. Alimlərdən K.Əliyev, Ə.Hüseynzadə, R.Yüzbaşov, T.Əhmədov, Q.Qeybullayev həmin etnotoponimlərin miqrasiya nəticəsində yarandığını güman edərək az qala Azərbaycanın bütün türk mənşəli toponimlərini Orta Asiyadan, Volqaboyudan, Uraldan, Altaydan, Uzaq Sibirdən, Qazaxıstandan, Qırğızıstandan gətirilmə hesab edirlər. Qeyd etdiyimiz yerlərdə eyni kökə malik olan toponimlərin olması, türkdilli xalqların yaşa-

¹ Вах: О.Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов. Баку, 1981, с.47.

² Yənə orada, səh.52-60.

ması həmin tədqiqatçıları bu fikrə sövq edir. Fikrimizcə, miqrasiya nəticəsində yaranan toponimlər əvvəlki yaşayış yerinin sadəcə təkrarı deyil, dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmış yeni formasıdır. Məsələn, *Şirvan* – *Şirvanlı* (Oğuz), *Bayandur* – *Bayandurlu* (Tərtər), *Bahar* – *Baharlı* (Ağdam), *Qazax* – *Qazaxlı* (Daşkəsən), *Qaraman* – *Qaramanlı* (Yevlax), *Arabaçı* – *Arabaçılar* (Bərdə), *Dəmirçi* – *Dəmirçilər* (Bərdə, Qazax), *İlxıçı* – *İlxıçılar* (Ağdam, Tərtər) və s.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan etnotoponimləri toponimik layda mənşəcə ən qədim hesab olunur. Onların mənşəyinin, kökünün müəyyənlişməsi öz mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür toponim haqqında kiçik qeyri-dəqiq fikir böyük tarixi səhvə aparıb çıxara bilər. Buna görə də onların elmi təhlili olduqca ciddi məsuliyyət və dəqiqlik tələb edir.

3. Hidrotoponimlər

Hidroterminlər əsasında yaranan toponimlər **hidrotoponim** adlanır. Məsələn, *Bolsulu* (Beyləqan), *Araz*, *Arazban*, *Araz Zərgər*, *Araz Dilağarda* (Naxçıvan, Ağcabədi, Füzuli), *Atbulaq* (Salyan), *Ağbulaq* (Cəlilabad, Laçın, Tovuz, İsmayilli və s.), *Ağsu* (Ağsu), *Qarabulaq* (Qax, Gədəbəy, Xankəndi), *Qarasu*, *Qarasuçu* (Sabirabad, Goranboy), *Qaşqaçay* (Qax), *Qozlubulaq* (Şəki), *Qoşabulaq* (Gədəbəy), *Qoşasu* (Laçın), *Qrızdahnə* (Quba), *Qusarçay* (Qusar), *Damcılı* (Laçın, Xanlar), *Daşbulaq* (Şəmkir, Şəki, Xankəndi), *İlisu* (Qax), *İstibulaq*, *İstisu* (Kəlbəcər, İsmayilli), *Yoğunbulaq* (Tovuz), *Daşarx* (Şərur), *Kənarçay* (Qusar), *Kəhrizoba* (Şəki), *Kotanarx* (Ağdaş), *Kür Qarağatlı*, *Kürqarabucaq* (Salyan, Neftçala), *Gilançay* (Ordubad), *Gilgilçay* (Dəvəçi), *Gölyeri* (Yardımlı), *Sulutəpə*, *Suluçəsmə* (Bakı, Cəlilabad), *Çayarxı* (Göyçay), *Çayqıraq* (Masallı), *Çayqovuşan* (İsmayilli, Kəlbəcər), *Çay*

kənd (Kəlbəcər, Şəki, Xanlar, Şuşa), *Çaylı* (Qazax, Xanlar, Şamaxı, Şəmkir), *Çeşməbasar* (Naxçıvan) və s. kənd adlarının leksik tərkibini araşdırdıqda məlum olur ki, ancaq "su" mənasını bildirən leksik vahidlər əsasında yaranmışdır. Tədqiqat göstərir ki, bu tipli toponimlərin antroponim və etnonimlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Adətən, bunlar qrammatik cəhətdən mürəkkəb quruluşa malik olur. Bu mürəkkəb vahidin bir tərəfi və aparıcı rol oynayanı mütləq hidrotermindir. Şübhəsiz, toponimik sistemdə bu qanunauyğunluğun açılması və aşkar edilməsi müəyyən elmi nəticələrin alınmasına kömək edir.

4. Zootoponimlər

Heyvan, quş, balıq, həşərat və s. canlıların adları əsasında düzələn toponimlər **zootoponimlər** adlanır. Tarixən xalqımızın iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra yaşayış məskənləri, yer adları əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Atbatan*, *Atölan*, *Ağcüyür*, *Balıqlı qobusu*, *Doşançalası*, *Köpəkölən*, *Sərçəlik* (Saatlı, Sabirabad, İmişli rayonlarında yer adları), *Qazbölük* (Balakən), *Qoyunbinəsi*, *Malbinəsi* (Yevlax rayonunda kənd adları), *Atbulaq* (Salyan), *Anqıran* (Gədəbəy), *Ayıbazar* (Laçın), *Ayıtalsı* (Gədəbəy), *Balıqçı*, *Balıqçılar* (Əli Bayramlı, Lənkəran), *Qarğabazar* (Füzuli), *Qarğalıq* (Masallı, Naxçıvan, Xaçmaz), *Qoçdərə* (Tovuz), *Quzucuşlaq* (Qusar), *Danaçı* (Xanlar, Zaqatala), *İlxıçı* (Ağsu, Xaçmaz), *İnəkboğan* (Gədəbəy), *Ördəkli* (Zəngilan), *Soxulcan* (Yardımlı) və s.

Zootoponimlər Azərbaycan toponimik sistemində azlıq təşkil edir. Dilimizin zooloji leksikası təkcə toponimlərə deyil, antroponimlərə, məsələn, *Tovuz*, *Göyərçin*, *Ceyran*, *Maral* (qadın adları) və etnonimlərə də *Quşçu*, *Qaraqoyunlu*, *Ağqoyunlu* (tayfa adları) təsir göstərir.

5. Fitotoponimlər

Bitki adları əsasında düzələn yer adları **fitotoponimlər** adlanır. Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərin bir qrupunu fitotoponimlər təşkil edir. Məsələn, *Çovdar* (Daşkəsən, Kəlbəcər), *Arpaqədik*, *Armudlu* (Kəlbəcər, Qubadlı, Qax), *Almalı* (Daşkəsən, Qax), *Almalıq* (Kəlbəcər), *Almalıtala* (Tovuz), *Alçalı* (Kəlbəcər, Salyan), *Badamağac* (Cəlilabad), *Qarağac* (Sabirabad, Dəvəçi), *Biçənək* (Şahbuz), *Göyəm*, *Göyəmlik*, *Göyəmtala* (Zaqatala, Gədəbəy, Balakən), *Gültəpə* (Quba, Naxçıvan), *Pambıqkənd* (Salyan), *Çinar*, *Çinarlar*, *Çinartala* (Cəlilabad, Dəvəçi, Qax, Xanlar), *Üzümlükənd* (Qax, Dəvəçi), *Söyüdlü*, *Söyüdlər* (Kürdəmir, Gədəbəy), *Moruxlu* (Gədəbəy), *Məşəli* (Xaçmaz), *Maşlıq* (Cəlilabad), *Laləzar* (Şamaxı) və s. Fitotoponimlər bitki faunası əsasında yaranır. Başqa sözlə desək, coğrafi yer ən çox malik olduğu bitki növünün adı ilə adlanır. Toponim hansı bitkinin adını əks etdirirsə, həmin ərazidə bu bitki, əsasən, çoxluq təşkil edir.

Bu cəhətdən fitotoponimlərdə mövcud olan **-lı** (**-li**, **-lu**, **-lü**) şəkilçisi, bir növ, çoxluq mənasını əmələ gətirir. Məsələn, *Almalı*, *Armudlu*, *Söyüdlü*, *Göyəmli*, *Çinarlı*, *Badamlı* və s.

6. İctimai-siyasi xarakterli toponimlər

Azərbaycanda keçmiş Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar yaranmış toponimlər **ictimai-siyasi xarakterli toponimlər** adlanır. Məsələn, *Azadkənd* (Sabirabad, Saatlı), *Beynəlmiləl* (Dəvəçi rayonunda kənd), *1 May* (İmişli rayonunda şəhər tipli qəsəbə), *28 May* (Yevlax rayonunda şəhər tipli qəsəbə), *İyirminci* (Lerik rayonunda kənd), *Yenikənd* (respublikanın 21 rayonunda bu cür kənd adı vardır), *Yenilik* (Ağsu rayonunda kənd), *Yeni həyat* (Qusar, Xaçmaz, Şəmkir), *Təzəkənd*, *Qırmızı qəsəbə* (Quba), *Yeni yol*, *Yeniğün* (Naxçıvan, Qazax) və s. Bu toponimlər özündə yeni quruluşu əks etdirir.

7. Memuar-xatirə toponimlər

Azərbaycan toponimləri içərisində tarixi şəxsiyyətlərin, görkəmli yazıçı, şair, ictimai-siyasi xadimlərin adını daşıyan yer adları **memuar-xatirə toponimlər** adlanır. Məsələn, görkəmli partiya və dövlət xadimləri N.Nərimanov, Mirbəşir Qasimov, Əli Bayramov, Əliheydər Qarayevin adını daşıyan *Nərimankənd* (Şamaxı), *Tərtər*, *Əli Bayramlı*, *Qasım İsmayılov*, *Qarayevkənd* (Saatlı), klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri N.Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı və başqalarının adını daşıyan *Nizami kəndi* (Goranboy, Şəmkir), *Füzuli* (rayon), *Nəsimikənd* (Saatlı), *Fətəlikənd* (Cəlilabad), *Sabirabad*, *Cəfərabad* (Şəki, Cəbrayıl), *Səmədabad* (Goranboy, Yevlax) toponimləri bu qəbildəndir.

8. Kosmotoponimlər

Səma cisimlərinin adı əsasında düzələn toponimlər **kosmotoponimlər** adlanır. Ümumiyyətlə, türkdilli xalqların toponimikasında bu, xarakterik hal kimi özünü göstərir. Deməli ki, kosmonimlər antroponimlərə və etnonimlərə də təsir edir¹.

Azərbaycan toponimikasında *günəş* və *şəfəq* sözləri ilə bağlı aşağıdakı toponimlər vardır: *Günəş*, *Günəşli* (Dəvəçi, Beyləqan, Xaçmaz), *Şəfəq*, *Şəfəqli* (Beyləqan, Yardımlı), *Qızıl Şəfəq* və s.

Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan toponimik sistemində antroponimlər və etnonimlər ən məhsuldar işləklik dərəcəsinə malikdir. Gələcək tədqiqatlarda Azərbaycan toponimlərinin növlərini daha da dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır.

¹ Вах: Д.К.Нурджанова. Казахская космонимия. "Этнография имен". М., "Наука", 1971, с.236.

9. Təsviri toponimlər

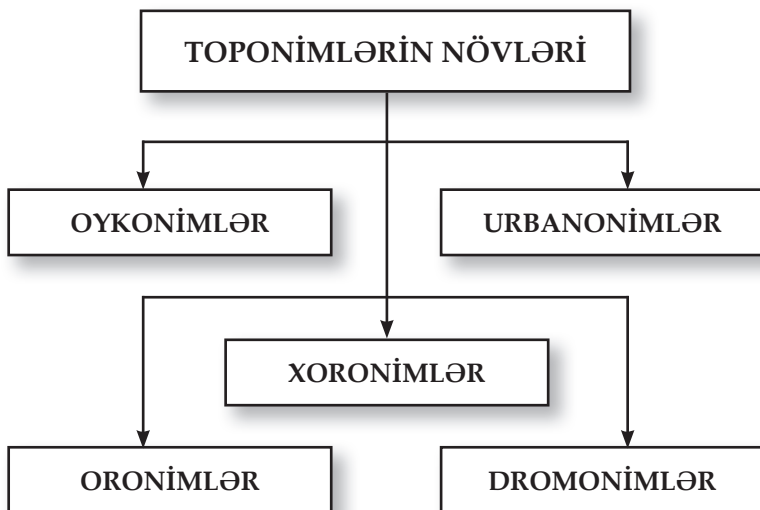
Hər hansı yaşayış məntəqəsinin yerinin, obyektinin müəyyən əlamətlə, təbii sərvətə əsasən adlandırılması yolu ilə yaranan yer adları **təsviri toponimlər** adlanır. Azərbaycan toponimlərinin müəyyən hissəsini bu toponimlər təşkil edir. Məsələn, *Altıağac* (Abşeron), *Alagöz* (Tovuz), *Alunitdağ* (Daşkəsən), *Bağçalı* (Quba), *Bağlıpəyə*, *Ağdabarı* (Kəlbəcər), *Ballıqaya* (Qubadlı), *Binələr* (Ağdaş), *Biçənək* (Şahbuz), *Bolludərə* (Şəki), *Burnuqovaq* (Xanlar), *Qaladərəsi* (Şamaxı), *Qarabaldır* (Oğuz, Qax), *Qaraqaya* (İsmayilli, Yardımlı, Naxçıvan), *Qaratala* (Qax), *Qaratəpə* (Bərdə), *Qaratorpaq* (Şəki). Təsviri toponimlər Azərbaycan toponimik sistemində kəmiyyətə antroponim və etnonimlərdən sonra üçüncü yeri tutur. Bunlar quruluşca, əsasən, ikikomponentli olur. Xarakterik haldır ki, həmin komponentləri təşkil edən leksik vahidlər xalis Azərbaycan dilinə məxsusdur.

Azərbaycan dilinin toponimik leksikasında antroponimlər miqdarca daha çoxdur. Tədqiqat göstərir ki, bu növ toponimlər təxminən 50 faiz təşkil edir.

4.03. TOPONİMLƏRİN NÖVLƏRİ

Toponimlər müxtəlif quruluşa malik coğrafi obyekt adlarını – dərə, təpə, düz, kənd, şəhər, məhəllə, küçə, meydan, sahə, rayon, respublika, dövlət, yol və s. adlarını bildirir. Azərbaycan onomastik leksikasında bu cəhətdən zəngin bir toponimik lay əmələ gəlmişdir. Rus onomoloqu V.A.Nikonov Qafqazda toponimik tədqiqatın vəziyyətindən danışıarkən göstərir ki, coğrafi obyektlərin təbii şəraitə uyğun adlandırılmasının özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Lakin bu istiqamətdə toponimlər

çox az öyrənilir¹. Müşahidələr göstərir ki, coğrafi obyektin böyüklüyü və kiçikliyindən, təbii quruluşundan asılı olaraq müxtəlif toponimlər meydana gəlir. Hətta bu cəhətdən bir sıra toponimlərin tərkib hissəsindəki “bala”, “böyük”, “kiçik”, “baş”, “aşağı”, “yuxarı”, “dağ”, “qıraq”, “düz” və s. sözlərin araşdırılması, onların nə üçün toponimin tərkibinə daxil olması səbəblərinin öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, *Bala Rəhimli, Bala Kəngərli, Bala Soltanlı, Bala Həşimxanlı, Baş Qərvənd, Baş Qışlaq, Baş Göynük, Baş Qaraçanlı, Aşağı Hacıqasımlı, Aşağı Seyfəli, Aşağı Salahlı, Aşağı Nehrəm, Dağ Kəsəmən, Dağ Maşanlı, Dağ Xilə, Dağ Cəyir, Düzqışlaq, Düz Qıraqlı, Düz Cırdaxan, Yuxarı Əskipara, Yuxarı Salahlı, Yuxarı Qışlaq, Böyük Dəhnə, Böyük Qaramurad, Böyük Mərcanlı, Kiçik Qaramurad, Kiçik Dəhnə, Kiçik Düzyurd, Qıraq Kəsəmən, Qıraq Mumlan* və s.

2-ci sxem

¹ Вах: В.А.Никонов. Состояние и задачи ономастических исследований Кавказа. Журнал “Вопросы языкознания”, № 4, 1975.

1. Oykonimlər

Oykonimlər müəyyən əraziyə məxsus yaşayış məntəqələrinin (kənd, qəsəbə, şəhər) adlarını bildirən toponimlərin bir növüdür. Azərbaycan toponimlərinin 4500-dən çoxunu oykonimlər təşkil edir. Oykonimlər adlarını daşıdıqları ərazinin böyüklüyü, kiçikliyinə görə iki qrupa bölünür: *komonimlər, astionimlər*.

a) *Komonim* hər hansı kənd yaşayış məntəqəsinin adını bildirir. 4500-dən çox Azərbaycan oykonimindən cəmi 60-1 astionimdir. Yerdə qalanı komonimdir. Komonimlər təkcə kəndləri deyil, şəhər tipli qəsəbələrini də əhatə edir. Azərbaycanın rayonlarında çoxlu bu tipli komonimlər mövcuddur. Məsələn, *Aurora, Aşağı Nüvədi* (Lənkəran), *Biləcəri, Buzovna, Artyomada, Binəqədi, Hövsən, Bülbülə* (Bakı), *Boradigah* (Masallı), *Qazanbulaq* (Goranboy), *Qaraçala* (Salyan), *Qəhrəmanlı* (Beyləqan), *Qonaqkənd* (Quba), *Qovlar* (Tovuz) və s. Respublikamızın ərazisində 100-ə yaxın şəhər tipli qəsəbə vardır. Kənd adlarından fərqli olaraq, bunların adını daşıyan komonimlərin əksəriyyəti müasir adlardır. Şəhər tipli qəsəbələrin əksəriyyəti Abşeron yarımadasında və Lənkəran rayonu ərazisində yerləşir. Komonimlər son dövrlərdə bir sıra yeni tipli yaşayış məntəqələrini də əhatə edir. Bunlara qəsəbə, fəhlə qəsəbələrini və köç adları aiddir. Həmin yaşayış məntəqələri ərazicə kənd və şəhər tipli qəsəbələrdən kiçikdir. Onların adları, demək olar ki, tamamilə müasir adlardır. Məsələn, *Azadkənd* (Sabirabad), *Alunitdağ* (Daşkəsən), *Aşkar* (Şamaxı), *Bəyikli* (Zərdab), *Qarakosa* (Bakı, Qaradağ rayonu), *Qırxıncı Kilometr* (Lerik), *Qırmızı Samux* (Xanlar), *Quşçu* (Daşkəsən), *İnstitut* (Xanlar), *Yeni həyat* (Xaçmaz), *Yusif Məmmədliyəv* (Şamaxı), *37-ci Kilometr, Gildərə* (Lerik), *Nizami* (Şəmkir), *Otuzuncu* (Zəngilan) və s.

b) *Astionim* hər hansı şəhər yaşayış məntəqəsinin adını bildirir. Azərbaycanda 49 astionim vardır. Bunların bir

qismi əvvəlcə şəhər tipli qəsəbənin adını daşdığına görə komonim, sonradan həmin ad şəhərə verildiyi üçün astionim olmuşdur. Məsələn, *Əli Bayramlı, Yeolax, Mingəçevir, Naftalan, Sumqayıt, Ağcabədi, Ağstafa, Ağsu, Balakən, Bərdə, Oğuz, Qazıməmməd, Goranboy, Qax* və s.

Astionimlərin bir qrupu isə əvvəlcədən müstəqil astionim kimi formalaşmışdır. Məsələn, *Bakı, Gəncə, Lənkəran, Şəki, Naxçıvan, Ağdam, Ağdaş, Astara, Qazax, Daşkəsən, Zaqatala, Göyçay, Laçın, Ordubad, Salyan, Füzuli, Cəlilabad, Şamaxı, Şuşa* astionimləri bu tiplidir. Bunlar adlarını daşdıqları şəhər yaranandan etibarən mövcud olan astionimlərdir. Azərbaycan astionimləri indiyədək onomastik tədqiqatda sistem halında öyrənilməmişdir. Bir sıra astionimlər ayrı-ayrılıqda araşdırılmış, onların mənşəyi və yaranma tarixi haqqında fikir söylənilmişdir. Məsələn, *Bakı, Lənkəran, Mingəçevir, Sumqayıt, Naxçıvan, Bərdə, Quba, Ordubad, Saatlı, Şuşa* astionimləri barədə mübahisəli də olsa, müəyyən fikirlər deyilmişdir. Azərbaycan astionimlərinin bütövlükdə elmi şəkildə öyrənilməsi də müasir dilçiliyimizin problemlərindəndir.

2. Urbanonimlər

Urbanonim şəhər daxilindəki prospekt, döngə, küçə, meydan, bazar, bina, qala və s. adlarını bildirir. Respublikamızın 60 şəhərinin urbanonimləri dilimizin onomastik leksikasında özünə xüsusi yer tutur. Adlarını daşdıqları obyektin növünə görə urbanonimlər iki qrupa bölünür: *aqronimlər, qodonimlər*.

- a) Aqronim şəhərdəki meydan, sahə, bazar, xüsusi bina, park, bağ adlarını bildirir. Məsələn, *Bakı şəhərində Azadlıq meydanı, Füzuli meydanı, Gənclər meydanı, Seneqal meydanı, Azneft meydanı, Günəşli, Dərnəgül, Əhmədli, 8-ci mikrorayon, Bayıl* (yaşayış sahə adları), *Təzə*

bazar, Kömürçü bazarı, Pasaj bazarı, Nizami parkı və s. aqronimlər vardır.

- b) *Qodonim* şəhərdəki prospekt, küçə, döngə, keçid, yol, körpü, bulvar və s. adlarını bildirir. Məsələn, Bakı şəhərində *Nərimanov prospekti, Azadlıq prospekti, Moskva prospekti, Nizami küçəsi, Xaqani küçəsi, M.F.Axundov küçəsi, Dənizkənarı bulvar* və s. qodonimlər vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində orfoqrafiyanın bir sıra problemlərinə urbanonimlərin də orfoqrafiyası daxildir. Bakı şəhəri urbanonimlərinin yazılışında, demək olar ki, heç bir vahid prinsip gözlənilmir.

3. Xoronimlər

Xoronim müəyyən inzibati ərazi bölgüsünə malik rayon, vilayət, respublika, ölkə adını bildirir. Azərbaycan Respublikasında bir respublikanın (Azərbaycan Respublikası), bir muxtar respublikanın (Naxçıvan MR), bir muxtar vilayətin (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti), 61 kənd, 10 şəhər rayonunun adını bildirən xoronim vardır. Bu xoronimlərin içərisində mənşəcə qədim olan (məsələn, *Azərbaycan, Naxçıvan, Abşeron, Quba* və s.), nisbətən sonralar əmələ gələn (məsələn, *Qazax, Tovuz, Bərdə, Ağsu, Ağdam, Ağdaş* və s.), son zamanlarda yaranan (məsələn, *Tərtər, Sabirabad, Füzuli, Əzizbəyov* və s.) vardır. Həmin xüsusi adların bir qismi barədə indiyədək mətbuatda müəyyən izahlar, şərhələr olsa da, bir qismi haqqında heç bir fikir söylənilməmişdir.

4. Oronimlər

Oronim torpağın üst qatından relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yerlərin adını bildirir. Azərbaycan onomastik leksikasının toponimik layının xeyli hissəsini oronimlər təşkil edir. Buraya, əsasən, dağ, dərə, təpə, düz,

yoxuş, eniş, meşə, qobu, örüş, sahə, qala, otlaq və s. yer adları daxildir. Məsələn, *Şahdağ, Kəpəz dağı, Muğan düzü, Göytəpə, Avey dağı, Xanın dərəsi, Qarayazı (Qazax), Babaş yatağı, Qayabaşı, Qalayeri, Qızıltəpə, Əzətyeri, Yaltıqışlaq, Gürzə qayası, Saray təpəsi, Sumaş yeri (İmişli rayonu), Atölən, Alışaşan, Bağır qışlağı, Bala şəhərgah, Qaratəpə, Nabat qışlağı, Pambıq çalası, Tüklü təpə, Çala (Saatlı rayonu), Tuğay meşəsi, Hacıbəbir qobusu, Surra meşəsi, Sabit bağı, Kəndarası, Kiçik kənd, Böyük kənd, Bulduq meşəsi, Ana yol, Bazı qobusu (Sabirabad rayonu) və s. İndiyədək Azərbaycan oronim sistemi bütövlükdə tədqiq olunmamışdır. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilinə məxsus oronimlərin tam toplanmamasıdır. Toponimika sahəsində müdafiə olunmuş bir neçə dissertasiyada bəzi rayonların oronimlərinin lüğəti verilmişdir. Gələcəkdə həmin lüğətləri birləşdirib Azərbaycan dilinin oronimlər lüğətinin hazırlanmasına xüsusi ehtiyac vardır.*

5. Dromonimlər

Dromonim hava, su, yerüstü və yeraltı nəqliyyat yollarının adını bildirir. Məsələn, *Bakı – Krasnovodsk, Bakı – Həştərxan* (dəniz yolu), *Bakı – Moskva, Bakı – Sankt-Peterburq, Bakı – Vladivostok* (hava xətti), *Bakı – Lənkəran, Bakı – Tbilisi, Bakı – Ağdam, Bakı – Dərbənd* (dəmiryol xətti) və s. Azərbaycan dilində dromonimlərin bir çoxunun yazılışı və tələffüz forması hələ tam formalaşmamışdır.

4.04. AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN AREALI

Azərbaycan dilinə aid toponimlər yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə məhdudlaşmır. Xalqımızın tarixi inkişafı ilə bağlı minlərcə toponim yaranmış və dünyanın

ümumi və xüsusi xəritələrində özünə yer tapmışdır. Qədim tarixi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq yaranmış bu toponimlər Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanda daha geniş yayılmışdır. Bundan başqa, İran ərazisində Azərbaycan dilinə məxsus külli miqdarda yer adları mövcuddur. Ona görə də bu dil vahidlərinin öyrənilməsini təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Gürcüstan, Qazaxıstan, Dağıstan Muxtar Vilayəti, habelə İran, İraq ərazisindəki toponimləri toplamaq və onları geniş bir arealın fonunda tədqiq etmək lazım gəlir. Belə olduqda Azərbaycan toponimik sisteminin ümumi mənzərəsi daha aydın təsəvvür edilir, obyektiv dil qanunauyğunluqları aşkar olunur, külli miqdarda toponimlərin, müxtəlif sözyaratma formalarının, zəngin semantikanın izinə düşülür. Müasir Azərbaycan dilçiliyində bu cür tədqiqatın aparılmasına çox böyük ehtiyac duyulur.

1. Gürcüstanda Azərbaycan toponimləri

Xalqımızın qardaş gürcü xalqı ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin çox qədim tarixi vardır. Bu tarix eramızdan əvvəl başlayır. Strabon və Plutarxın əsərlərində Azərbaycan, erməni və gürcü xalqlarının tarixən yaxınlığı, dostluğu və qardaşlığı, habelə vahid düşməyə qarşı birgə vuruşmalarına dair çoxlu məlumatlara rast gəlinir¹. Bir sıra mənbələrdə də Azərbaycan və gürcü xalqlarının hərtərəfli əlaqəsi öz əksini tapmışdır². Bu əlaqələr birinci növbədə

¹ Вах: Страбон. География в 17 книгах. Л., 1964; Плутарх. Сравнительное жизнеописание. Т. II, М., 1963.

² Вах: Источники грузинских летописей. СМОМПК, вып.28, Тифлис, 1900; Мровели Леонти. Жизнь Картлинских царей. М., "Наука", 1979; Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959; N.N.Şengeliya. Səlcuqlar və Gürcüstan XI əsrdə (gürcü dilində). Tbilisi, 1968; З.М.Бунятов. Азербайджан в VII–IX вв. Баку, 1965; P.A.Гусейнов. Сельджуки в Закавказье. Докторлуг дисс. Баку, 1969.

hər iki xalqın dilində özünü göstərir¹. Mənbələrdən məlum olur ki, XI əsrin əvvəllərindən başlayaraq oğuz və qıpçaq tayfaları Zaqafqaziya ərazisində yayılmış və müxtəlif yerlərdə məskən salmışlar. Gürcü tarixçisi N.N.Şengeliya özünün “Səlcuqlar və Gürcüstan XI əsrdə” adlı əsərində həmin məsələdən ətraflı bəhs edir². Bu mənbələrin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, göstərilən yüzilliklərdə Gürcüstan ərazisində türkdilli tayfaların məskən salması nəticəsində həmin ərazidə Azərbaycan dili geniş yayılmış, hətta onun müxtəlif şivələri əmələ gəlmişdir. Bu dil prosesini özünü toponim yaradıcılığında da göstərmişdir. Gürcü mənbələrində qeyd edilir ki, XI-XIII əsrlərdə Şərqi Gürcüstan *Didi Türkoba* (yəni Böyük türk obası), həmin ərazidəki 129 km uzunluğundakı kanal isə *Arxiuli* (yəni Ulu arx) adlanırdı. Bundan əlavə, Şərqi Gürcüstanda qədim *Arxitsixe* (Arxlıqala, müasir Arıxlı), *Ağqullar*, *Alpona*, *Normuğartlı* (Yorluanlı) adları da işlənmişdir. Gürcüstan ərazisində onlarca Azərbaycan toponimi vardır. Məsələn, Başkeçid – Dmanisi rayonundakı *Saatlı*, *Dəllər*, *Qarabulaq*, *Dəlidağ*, *Yırğançay* və s., Bolnisi rayonundakı *Muğanlı*, *Kolayır*, *Saraclı*, *Kəpənəkçi* və s., Qarayazı – Qardabani rayonundakı *Qaratəpə*, *Qaratəhlə*, *Soğanlıq*, *Candır* və s., Borçalı – Sarva – Marneuli rayonundakı *Qırxılı*, *Daştəpə*, *Güldərə*, *Kosalı* və s. toponimlər bu ərazidə xalqımızın qədim tarixini özündə əks etdirir. Hazırda Gürcüstanda ən çox azərbaycanlı Borçalı, Qarayazı və Başkeçid ərazisində yaşayır. Onların özünəməxsus Azərbaycan dili şivə xüsusiyyətləri vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazidə yaşamış və yayılmış Azərbaycan toponimləri də bir çox spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, XV əsr Azərbaycan coğrafiyaşünası Abu ər-Raşid Əl-Bakuvi

¹ Вах: В.Г.Гусакян. Об азербайджанско-грузинских языковых контактах. Журнал “Советская тюркология”. № 4. 1980.

² Вах: N.N.Şengeliya. Göstərilən əsəri.

özünün “Abidələr və güclü şahın möcüzələri” əsərində Tiflisi təsvir edərkən yazır ki, onu Kür çayı iki yerə bölür – güncıxan hissəsi Qala adlanır. Eyni fikri XVIII əsrdə məşhur gürcü tarixçisi və coğrafiyaşünası Vaxuşti Baqrationi də təkrar edir. Ümumiyyətlə, o, Şərqi Gürcüstanda *Elborçalı, Qullar, Talvar, Yağlıca, Bostan qalası, Qarağac, Başkeçid* kimi maraqlı toponimləri xatırladır ki, bunların da böyük əksəriyyəti həm XVI–XVII əsr gürcü mənbələrində, həm də 1728-ci ildə tərtib edilmiş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis” adlı inzibati-ərazi bölgüsünü göstərən kitabda öz əksini tapmışdır¹. Buna həmin kitabda xatırlanan *Cəlayir, Qaşqatala, Soğanlıq, Qorçubaşı, Qorçulu, Padar, İmirli, Dəlilər, Muğanlı, Kəpənəkçi, Armudlu, Qaraçoban, Güllüca* və yüzlərlə digər kənd, oba və məhəllə adları da misal ola bilər².

1886-cı il siyahıya alınmasına görə, Tiflis quberniyasının Qarayazı sahəsində və Borçalı nahiyəsində *Kosalı, Qaratəpə, Gölkənd, Qaracalı, Ağtala, Təkəli, Qaratəklə, Gültəpəli, Qurdar, Muğanlı, Nourarx, Qaçaqan, Quşçu, Ulaşlı, Körpülü, Sadaxlı, Qaya, Qocalı* və onlarca digər oykonim qeyd edilmişdir³. Buna görə də onları toplamaq və tədqiq etmək bugünkü Azərbaycan dilçiliyi üçün xeyli fayda verə bilər. Qədim “Kitabi-Dədə Qorqud” dan, Nizami kimi klassiklərdən başlamış müasir yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığında Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların həyat və məişəti, gürcü xalqı ilə tarixi dostluğu, bu yerlərin füsunkar təbiəti, obaların, oymaqların, kəndlərin təsviri, onlara verilmiş adlar öz əksini tapmışdır.

¹ Вах: Вахушти Багратион. История царства Грузинского. Тбилиси, “Мецниереба”, 1976.

² Вах: Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из населенных списков 1886 г. Тифлис, 1893.

³ Bu barədə bax: Hüsəməddin Məmmədov. “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti...Tiflis”də yer adları. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. II buraxılış. Bakı, “Elm”, 1984, səh.156-162.

Orta əsrlərin yadigarı “Kitabi-Dədə Qorqud”da Gürcüstandakı (Abxaziyada) bir sıra türk mənşəli yer adları verilir. Bunlardan *Ağlağan, Ağska, Başıaçıq* (Gürcüstan), *Tatyan qalası* və s.

M.P.Vaqifdə “Gürcüstan” toponimi “Açıqbaş” adı ilə qələmə alınmışdır:

Açıqbaşda əgər olsa bir dilbər,
Onda bu nişanlar müəyyən gərək.
Əndamı ayinə, qəddi mötədil,
Siyah zülfü qamətinə tən gərək.

Yaxud aşağıdakı bədii parçalara nəzər salaq:

“Mahirə *Avey dağının* ətəklərində gurlayan top səsin-dən diksindi. İki dəqiqədən sonra dəstə *Qarayazı* meşəsinin ortasından gedən yolla Kür sahilində dördnala çapdı. Təyyarələr bu tərəfə yola düşdüyü zaman Şəhriyar bəy *Savalanda* idi. Xaspolad *Bayramlı* kəndinə yetişən kimi camaatı meydançaya topladı. Kəkil dağının uca zirvəsindən, aşağılarda gümüş kəmər kimi parıldaya-parıldaya axıb gedən Dəli Kür nəhri görünür” (Mehdi Hüseyn).

Qoca Şindi, Leyləkuçan, Urmaşan,
Ömrüm boyu unutmaram sizi mən.
Sirr sözümlü sərçəşmədə səyrişən
Salxım saçlı budaqlara yetirin.

Yastıqara çevirdim öz yönümü,
Səhənguçan tezcə kəsdi önümü.
Keçib gedən bu ömrümü-günümü
O dəmlərə, o çağlara yetirin. (O.Sarıvəlli)

*Osman əmi, Başkeçidə getmişdim;
Dağ da səni, daş da səni soruşdu.
Sərp dərədə az qala lap itmişdim.
Dik də səni, qaş da səni soruşdu.*

*Yemliklidən Əyriqara buruldum,
Yastıqarın şırnağında duruldum,
Şamdüyanın gədiyində yoruldum,
Bərk də səni, boş da səni soruşdu. (V.Rüstəmzadə)*

“Qorxma, birisigün inək sağını burdayıq. Bizimki Sadaxlıya çatdırmaqdır. Sonra yoldaşlarımız *Qaraçöpə* aparacaqlar. Qonşu *Ağaməmmədli, Qaçaqan, Quşçu, Ulaşlı, Baytalı* kəndlərindən də gələnlər var idi. Təkcə *Saritalanın* yaxınlığındakı binədə dedilər ki, tufəng səsi eşidiblər o gecə meşədən. Dağın ətəyinə sığınmış *Qasımlı* kəndindən xeyli aşağıda qıvrıla-qıvrıla axan gümüşü Təpətey çayı üzərində oynayan ilğımlar o tərəfə göz işlədikcə uzanan *Yağılca yaylasının* qarşısında şəffaf bir pərdə kimi titrəyirdi” (Tahir Hüseynov).

Bu bədii parçalardakı *Şindi, Leyləkuçan, Yastıqar, Səhənguçan, Əyriqar, Şamdüyə* dağ adları, *Sarvan, Bayramlı, Başkeçid, Sadaxlı, Qaraçöp, Ağaməmmədli, Qaçaqan, Quşçu, Ulaşlı, Baytalı, Qasımlı* oykonimləri və eləcə də *Qarayazı adonimi, Sərp dərə, Yağılca yaylası* kimi toponimlər xalqımızın tarixi ilə bağlı meydana çıxmışdır. Gürcüstan ərazisində keçmiş izlərini özündə bariz şəkildə saxlayan onlarca belə dağ, dərə, kənd, şəhər və sair yer adları vardır. Məsələn, *Keşəli, İlməzli, Kəpənəkçi, Kosalı, Alget, Leçibədənli, Kürdlər, Baydar, Baş Muğanlı, Kirəc Muğanlı, Havalər, İmir, Candar, Qızıl Hacılı, Ərəbli/Araplı, Bəylər, Qullar, Dəmyə Görərx, Yuxarı Saral, Aşağı Saral, Zop, Mollaoğlu, Təkəli, Mamey, Betarafçı, Qırxılı, Daştəpə, Güldərə, Güllübulaq, Qayaqoğalı, Babəkər dağı, Yağılca dağı, Qaradağ, Koroğlu dağı, Ağcümə dağı, Yurd dərə, Orxan təpəsi* (Borçalı – Sarvan – Marneu-

li); *Qaratəpə, Qaracalar, Ağ təhlə, Qara təhlə, Soğanlıq, Ulukişili, Candar, Kəpənəkçi* (Qarayazı – Qardabani); *Muğanlı Kolayır, Arıxlı, Həsənqocalı, Aşağı Qoşa kilsə, Faxralı, Saracılı, Qoçulu, Rəncbər, Əsmələr, Cəfərli, Cığırılı, Sarallar, Kəpənəkçi, Daşlıqullar, Dəllər, Qaratikan, Ayorta, Abdallı, Kosalar, Göycə, Zolqöyəc, Bəytəkər, Babakişilər, Aşağı Güləvər, Yuxarı Güləvər, Sarıməmmədli, Dəmirli, Darbaz, İmirhəsən/İmiraslan* (Bolnisi); *Lök candar, Səfərli, Məmişli, Saatlı, Hamamlı, Qamışlı, Aşağı Oruzman, Yuxarı Oruzman, Armudlu, Qarakilsə, Yaqublul/Yavıxlı, Qəmərlı, Şahmarlı, Su qalası, Gödək dağ, Yuxarı Qarabulaq, Söyüdü, Salaməlik, Qızılhacılı, Saca, Şindilər, Dəllər, Bağçalar, Yırğançay, Əngirəvan, Bəzəkli, Boğazkəsən, Azgəyliyə, Qır dağı, Ağlağan, Dəlidağ* (Başkeçid – Dmanisi), bu adlardan *Candar, Kəpənəkçi, Muğanlı* toponimləri müxtəlif rayonlarda bir neçə yaşayış məntəqəsinin adını bildirir.

2. Qərbi Azərbaycanın (İndiki Ermənistanın) toponimləri

Azərbaycan xalqının bir hissəsi tarixən indi Ermənistan deyilən ərazidə yaşamışdır. Onlar, demək olar ki, bu respublikanın bütün ərazisində məskən salmışlar. Amasiya, Qafan, İcevan, Noemberyan, Krasnoselsk və başqa rayonlarda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət çoxlu kəndlər olmuşdur.

Həmin kəndlərin əksəriyyətinin adı Azərbaycan dilinə məxsusdur. Bunlardan əlavə, bu ərazidə külli miqdarda mikrotoponimlər – dağ, dərə, təpə, qaya, qala, körpü, məhəllə və s. adları da mövcuddur.

Təxmini hesablamalara görə, Ermənistanın toponimik fondunun 30-35 faizi türk mənşəlidir. 1886-cı il siyahıya alınmasına görə Ermənistan ərazisində, xüsusilə İrəvan quberniyasında mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus 600-dən çox kənd adı var. Bu adlar eynilə D.D.Paqriyevin “Qafqazın beşverstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi”ndə (Tiflis, 1913) və “Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsü”ndə (Yerevan, 1971)

qeyd olunmuşdur. Bu toponimlərin başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, onlar, əvvələn, mənşəcə məhz Azərbaycan dilinə məxsus adlardır, ikincisi, böyük bir qismi etnotoponimdir. *Bayandur, Bayqurd, Baharlı, Qırçaq, Quşçu, Saatlı, Qaraqoyunlu, Avşar, Bozyoxuş, Alçalı, Ağdaş, Almalıq, Ağcaqala, Göykilsə, Qarakilsə, Yelqovan, Qaladibi, Qaradağlı, Qaraqışlaq, Qarabağlar, Keşişdağ, Güllübulaq, Onbulaq, Soyuqbulaq, Qurd-bulaq, Təknəli, Qazançı, Şiştəpə, Öksüzlü* və yüzlərcə digər toponim buna misal ola bilər.

Ararat dağının, Sevan gölünün və Eçmiadzinin qədim adlarından bir qrupu da Azərbaycan dilinə aiddir. Belə ki, orta əsr erməni mənbələrində Sevan – *Göyçə gölü*, Ararat – *Əyridağ/Ağrıdağ*, Eçmiadzin – *Üç kilsə* kimi qeyd olunmuşdur. Hətta XVIII əsr erməni katolikosu Simon Yerevanlı özünün “Çambr” əsərində Eçmiadzinin adını “Üç kilsə” yazır. Bundan əlavə, o, Ermənistan ərazisində *Xanlıq ayağı, Gültəpə, İlxıçı, Qorux, Göygümbət, Şorlu, Bəzirgan yolu, Xatunarx, Daşburun, Qaradaş, Quzuludərə, Qırxbulaq, İlanlı, Çələbikənd, Qıziltəpə, Qaraqoyunlu, Qırçaq* və yüzlərcə digər Azərbaycan toponimi xatırladır¹.

Təəssüf ki, həmin adlar indiyə qədər toplanmamış, səpələnmiş şəkildə yaddaşlardan, hafizələrdən unudulmaq üzrədir. Orta əsr erməni mənbələrindən məlum olur ki, indiki Sevan gölünün qədim adı *Göyçə gölü*, ətraf yerlər *Göyçə mahalı*, Amasiya rayonunun keçmiş adı – *Ağababa mahalı*, indiki Vardanis rayonunun keçmiş adı *Basarkeçər*, indiki Krasnoselsk rayonunun keçmiş adı *Çəmbərək*, Kirovakanın adı *Qarakilsə* idi. Bu misalların sayını çoxlu miqdarda artırmaq mümkündür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” da indiki Sevan gölünün ətrafındakı dağlar *Göyçə*, Van gölünün şimal-şərqində 1259-cu

¹ Вах: СИМОН Ереванц. Джембр. М., 1958.

ildən sonra Hülakülərin yay iqamətgahı olan dağlar *Aladağ* adlandırılmışdır. Hətta monqolların əsiri olmuş XIII əsr erməni şairi Frik oranı "*Aladağ*" kimi qeyd edir: "Yaylağımız *Aladağ* və *Qaradağ*, qışlağımız isə *Muğan-Arandır*". Mirəli Seyidovun və Voroşil Qukasyanın əsərlərində Ermənistan ərazisindəki poleotoponimlərin, xüsusilə etnotoponimlərin bir qismi mənşəcə təhlil edilmişdir. Həmin təhlildən aydın olur ki, bu ərazidə xalqımızın qədim tarixinin izləri hələ də qalmaqdadır. İndi həmin izləri aşkar etmək dilçi, tarixçi alimlərimizin ən vacib vəzifələridir.

Bədii ədəbiyyatda Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların XX əsrin əvvəli və ortalarında yaşayış tərzini, həmin yerlərdəki azərbaycanlılara məxsus obalar, ellər, mahallar, kəndlər, yaylaqlar və s. öz əksini tapmışdır. Məsələn, yazıçı N.Əfəndiyevin "Qızılquşa atlan güllə" adlı romanı bu cəhətdən maraqlıdır. Romanda Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan dilinə məxsus maraqlı yer adları verilir: "*Cantəpənin* dolayı yolunda iki atlı gördü", "*Bəyliyin* alaçıqları görünürdü", "Niyə mənə Mehralı yer vermir, dinəndə də başıma taqqıldadır ki, *Zəyəmdən* gəlmisən, get *Zəyəmə*? Axı Zəyəmin öz əjdahası var, səndən də qoluzorlu əjdaha... Pəncəsini *Xınna dərəsinin* üstünə elə basıb ki, fələk də gəlsə, qoparda bilməz. *Çayqırağı* kəndində pristavı tanımayan yox idi. Polkovnik yanılmışdı, gələn qəza rəisi deyil, *Çarxac* kəndinin hampaları idi: Bala Əfəndiyev Bakıdan mühüm partiya tapşırığı ilə *Gədəbəyə* gedib Rüstəm Əliyevlə görüşmüş və şübhə doğurub tanınmamaq üçün *Qaraqoyunlu* yolu ilə geri qayıtmışdı. *Çayqırağından* çox da aralı olmayan *Çarxac* kəndində usta Bəylər və Qalust adlı iki dost yaşayırdı".

Bu cümlələrdəki *Cantəpə*, *Bəylik*, *Zəyəm*, *Xınna dərəsi*, *Çayqırağı*, *Çarxac*, *Qaraqoyunlu yolu* toponimləri xalis Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlərdir. Bu cür yer adlarına "Qaçaq Nəbi" dastanında da tez-tez rast gəlinir.

Ermənistan ərazisindəki toponimlərin spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, onların əksər hissəsi xalis Azərbaycan dili mənşəlidir. Ərəb, fars mənşəli toponimlər, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *Qızıldaş, İlməzli, Soyuqbulaq, Qala-qala, Eoli, Qızıl Şəfəq* (Kalinino); *Güllübulaq, Güllücə, Balıqlı, Öksüz, Köllü, Quzükənd, Çaybasar, Təpəkənd, Oxçoqolu* (kənd adları); *Tülkü təpəsi, Şiş təpə, Maral dağı, Daş dərə, Dəvə yolu, Çin qayçısı, Çınqıllı dərə, Çətin dərə, Ördəkli yaylası* və s. (Ağababa – Amasiya); *Quruçay, Körpülü, Qaracalar, Seyidalılı, Gözəl dərə, Çubuxlu dağı, Dəli dağ, Yel dağ, Göyərçinlik* (Noyemberyan); *Alaçıq qaya, Çaykənd, Gölkənd, Qaraqaya, Salah, Polad, Cantəpə, Əmirxeyir, Toğulca/Şorrucal/Şorluca, Ağbulaq* (Krasnoselsk); *Baharlı, Şəhərcik, Xələc, Çobanlı, Qaraçimən, Gödəkli* (kənd adları); *İynə zəmisəsi, Çəməndağ, Qaralar meşəsi* (Qafan) və s. Göründüyü kimi, bu adların içərisində, demək olar ki, alınma ad yoxdur. Buna görə də dilimizin qanunauyğunluqlarını özündə daha zəngin şəkildə əks etdirən bu cür yer adlarının öyrənilməsi olduqca faydalıdır. Bu adlar içərisində çoxlu etnotoponimlər vardır. Bunlar tarixçilərimiz və ümumiyyətlə, xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı daha maraqlı məlumatlar verə bilər. Məsələn, Ermənistan ərazisində *Qaraqoyunlu, Xələc, Çobanlı, Gödəki, Toğulca* və s. etnonimlərin yayılması maraqlı faktdır.

3. Dağıstanda Azərbaycan toponimləri

Azərbaycan toponimləri arealının bir hissəsi Dağıstan ərazisindədir. Ümumiyyətlə, bu ərazidə toponimlər dil tərkibinə görə olduqca müxtəlifdir. Burada Qafqaz dillərinə aid toponimlər üstünlük təşkil edir¹. Lakin azər-

¹ И.Х.Абдуллаев. Некоторые итоги изучения Дагестанской топонимики. Материалы I сессии по сравнительно историческому изучению ибериско-кавказских языков (1965). Махачкала, 1969.

baycandilli toponimlərin sayı da az deyildir. Bu, Dağıstan ərazisində çoxlu miqdarda azərbaycanlıların yaşaması ilə əlaqədardır. Həmin yerlərin keçmiş tarixi, burada yaşayan azərbaycanlıların həyat və məişəti məşhur fransız səyyahı Aleksandr Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində ətraflı əks olunmuşdur¹. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dağıstan torpağı, onun sakinləri barədə müəyyən məlumat vardır. Burada Dərbənd şəhərinin adı Dəmirqapı Dərbənd şəklində işlənmişdir. “Tarixi-Dərbəndnamə”də yazılır ki, “Dərbəndin cənub tərəfindən beş qapısı vardır: *Qala qapısı, Boyat qapısı, Orta qapı, Yengi qapı*, şimaldan *Carçı qapısı* və *Qırxlar qapısı*”². Deməli, hətta Dərbənd qaləsindəki qapıların adları da hələ orta əsrlərdə Azərbaycan dilində imiş. Xalqımızın Dağıstan torpağı ilə sıx əlaqəsi, bağlılığı “Koroğlu” dastanında öz əksini tapmışdır. Dağıstanın ayrıca bir qolu “Koroğlunun Dərbənd səfəri” adlanır. H.Cavidin əsərlərində hadisələrin bir qismi Dağıstanda təsvir olunur. Bütün bunlar onu göstərir ki, Dağıstan Azərbaycan xalqı üçün ən yaxşı yaşayış məskəni olmuşdur. Aşağıdakı bayaqlara nəzər salaq:

*Yol düşdü Dağıstana,
Sən də gəl Dağıstana.
Ağlasana, gözlərim,
Qəmindən dağ istana.*

*Bir quş gəlir Dərbənddən,
Yükün tutubdu qənddən.
Sənəmdə bir dəftər var.
Yazılıbdır hər dərdədən.*

¹ Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri. Bakı, “Yazıçı”, 1985.

² Bax: Tarixi-Dərbəndnamə. Tiflis, 1898, səh.149-151.

Dağıstanda yayılmış bəzi toponimlərin ilk mənbəyi Azərbaycan ərazisində özünü göstərir. Bunlara *Qullar* (Ağdam, Balakən, Bərdə, Qusar), *Çinar*, *Çinarlar*, *Çinarlı* (Dəvəçi, Qax), *Qala* (Bakı), *Padar* (Ağsu, Oğuz, Qubadlı, Dəvəçi, Sabirabad, Xaçmaz), *Tatlar* (Ağdaş, Kəlbəcər), *Qarabağlı* (Xanlar, Xaçmaz, Tovuz) və s. toponimləri göstərmək olar. Burada xalis Azərbaycan dilinə məxsus topoformantlar və topoterminlər əsasında düzəlmiş bir sıra toponimlər mövcuddur. Məsələn, *duz+laq* – *Duzlaq*, *qul+lar* – *Qullar*, *narın+qala* – *Narınqala*, *Məmməd+qala* – *Məmmədqala*, *Osman+yurd* – *Osmanyurd*, *aşağı+yaraq* – *Aşağı Yaraq*, *orta+tübə* – *Orta Tübə*, *şıx+kənd* – *Şıxıkənd*, *molla+kənd* – *Mollakənd*, *qala+cıq* – *Qalacıq*, *miskin+cə* – *Miskincə*, *qaya+kənd* – *Qayakənd*, *qızıl+yurd* – *Qızılyurd*, *qız+lar* – *Qızlar*, *bilici+kənd* – *Bilicikənd*, *Vəli+kənd* – *Vəlikənd*, *tat+lar* – *Tatlar*, *qara+bağ+lı* – *Qarabağlı* və s. Bu kəndlərin bəzilərində hazırda azərbaycanlılar yaşayır. Lakin həmin kəndin adının xalis Azərbaycan dili topoformantı əsasında yaranması keçmişdə həmin yerin azərbaycanlıların yaşayış məskəni olması barədə əsaslı fakt verir. Məsələn, *Dağıstanda Duzlaq, Xoşmənzil, Qullar* və s. kənd adları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Dağıstan ərazisində toponimlərin başlıca məziyyətlərindən biri odur ki, əvvələn, burada Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş tayfa birləşmələrinin, xüsusilə xəzərlərin, sabirlərin, borsların və başqalarının adlarından düzəlmiş etnotoponimlər var, ikincisi də, qədim türk mənşəli “koy” (qoyun), “özən” (çay) sözlərinin qoşulması ilə *Koysu, Qaracözən, Şura-özən* tipli paleotoponimlər vardır.

Dağıstan ərazisində Azərbaycan toponimikasının arealı ilə kumik toponimikasının arealı arasında ciddi fərqlər var. Təəssüf ki, bu nə Y.N. Buşuyevanın tərtib etdiyi “Словарь географических терминов и других слов, встречающихся о топонимике Дагестанской АССР”

(M., 1972) kitabında, nə də X.H.Xanmaqomedovun “Тюркская топонимия Дагестанской АССР” (Avtoreferat, Bakı, 1979) namizədlik dissertasiyasında nəzərə alınmışdır.

Əsasən, azərbaycanlılar yaşayan Dərbənddə bir sıra yer adları, qala, qarı adları, körpü adları, sahə adları, oronimlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, A.A.Bestujev-Marlinski “Narınqala” barəsində yazır: “Mənası “İncəqala”dır, amma onun qədim adı Narınc qala idi”¹. Bundan əlavə, həmin ərazidə *Əsbət körpüsü*, *Çalağan körpüsü*, *Qarabulaq*, *Başmaq təpə* və s. mikrotoponimlər Azərbaycan dilinə məxsusdur.

Ümumiyyətlə, dilçiliyimizdə Azərbaycan toponimlərinin Dağıstan üzrə arealı ayrıca tədqiqat mövzudur.

4. İranda Azərbaycan toponimləri

Azərbaycan xalqının yarıdan çoxu Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayır. Burada tarixən yaranıb formalaşmış minlərlə yer adları, su obyektlərinin adları vardır. Azərbaycan toponimikasının bütöv mənzərəsinin verilməsində bu arealın da öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki, əvvələn, 1949-1952-ci illərdə Tehranda nəşr olunmuş 10 cildlik “İranın coğrafi adlar lüğəti”ndən (farsca, Tehran, 1959), 3 cildlik “İranın yaşayış yerləri” (farsca, Tehran, 1959), nəhayət, V.İ.Savinin 1971-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi “Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана” əsərlərindən məlum olur ki, Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərə İranın bütün vilayət və əyalətlərində rast gəlinir, ikincisi, fars dilinə məxsus toponimlərin yaranmasında belə Azərbaycan dili topoformantları və sözdüzəldici şəkilçiləri fəal iştirak edir. *Qaracolibed*, *Qombezi*, *Qordere*, *Dezli*, *Dizca*,

¹ Вах: А.Бестужев-Марлинский. Сочинения в двух томах. Том II. М., 1981, с.343.

Kaniçay, Çexarqışlaq, Ələngdəraz, Sənqertəpə, Çakidsu, Xole-su, Kanisu və onlarca digər toponim buna misal ola bilər. Lakin dilçiliyimizdə hələlik bu toponimlərin tədqiqinə təşəbbüs göstərilməmişdir. Klassik və müasir ədəbiyyatımızda, eləcə də İranda olan Azərbaycan ədəbiyyatında həmin toponimlərin qismən izinə düşmək mümkündür. İrandakı azərbaycanlıların keçmiş inqilabi şöhrəti, onların acınacaqlı taleyi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onları xoşbəxt həyata səsləmək, azadlığa çağırış ideyası bizim ədəbiyyatımızın bu mövzuda əsas leytmotivi olmuşdur. Bunların təsviri fonunda istər-istəməz o yerlərin təbiət mənzərələri, kəndləri, küçələri, dağları, çayları və s. həsrət hissi ilə təsvirə cəlb olunmuşdur. Həmin yer adlarını özündə əks etdirməkdə ədəbiyyatımız Azərbaycan dilçiliyi tarixi üçün müəyyən xidmət göstərmiş olur.

Azərbaycan folklorunda, xüsusilə bayatılarda, nağıllarda və aşıq ədəbiyyatında İran ərazisindəki Azərbaycan toponimlərinə aid çoxlu nümunələrə rast gəlmək olur. Məsələn aşağıdakı bayatılara nəzər yetirək:

*Yol düşdü Cəlayıra,
Sən də gəl Cəlayıra.
Mən səndən ayrılmanam,
Məgər əcəl ayıra.*

*Aşıqəm ad azalmaz,
O Xoydur, o da Salmaz.
Heç pərvoanə bənim tək
Özünü oda salmaz.*

*Ovaldıq Daşdıcanı,
Tərmanın daşdıcanı.*

*Qoy dərdin Aşiq çəksin,
Desinlər: daşdı canı.*

*Aşiqəm **Salmasala**,
Yol gedər **Salmasala**.
Pünhan ağla, gözlərim,
Aləmə salma sala.*

*Əzizim **Ordubada**,
Salmasdan Ordubada,
Sərkərdə qoçaq olsa,
Heç verməz ordu bada.*

***Təbriz** üstə **Marağa**,
Zülfün gəlməz darağa.
Axtarıram yarımı,
Düşüb soraq sorağa.*

*Yetişdik **Qalacığa**,
Uyuma gəl **Qalacığa**.
Məcruh der sona köçə
Yurdumda qala cığa.*

*Yol düşdü **Kəndəbilə**,
Tehrana, Kəndəbilə.
Bikamil deyil aşiq,
Əcəli gəndə bilə.*

*Görünən **İncədimi**?
Miyana, İncədimi?
Aşiq der: Baba görsün
O mən deyincədimi?*

*Yol düşdü İncə sarı,
Şəbəkdən incə sarı.
Aşiq der: züflərinnən
Qollarım incə sarı.*

*Yolum düşdü Xalxala,
Sən də gəl ay Xalxala.
Can verdim, dost qazandım,
Qoyarammı xalq ala?*

*Bu qala Qaşlı qala,
Torpağı daşlı qala.
Qorxuram ölüb gedəm,
Yar gözü yaşlı qala.*

Bu bayatılarda adları çəkilən Marağa, Qalacıq, Kəndəbil, Tehran, İncə, Miyana, Şəbək, Xalxal, Qaşlı qala, Calayır, Xoy, Salmas, Daşdıca toponimlərinin dilçilik baxımından təhlili, yəni onların qrammatik quruluşunun, semantikasının, mənşəyinin, dil tərkibinin öyrənilməsi müasir elmimiz üçün maraqlı faktlar verə bilər.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Cənubi Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. S.Rüstəm, M.Gülgün, B.Azəroğlu, S.Tahir və başqalarının yaradıcılığı bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Həmin yazıçıların əsərlərindən seçilmiş parçalara nəzər salaq¹:

*Vurmuşam baş Xoya mən,
Düşmüşəm gah yasa mən, gah toya mən.*

*Dinləyib onların ağlar səsinə,
Yazmışam nəğmələrin nəğməsinə.*

¹ Cənubi Azərbaycan toponimlərinə dair məcmuə və elmi mənbəyin azlığı ucbatından biz burada bədii ədəbiyyat nümunələrinə nisbətən geniş yer verməyi məqsəduyğun gördük.

*Dolaşib Duzduzanı, Ovqanı mən,
Seyrə dalıb hər yanı mən...
Xırman üstündə nələ görməmişəm?
Təbrizin Ərk qalasından oxunub mahnılarım... (S.Rüstəm)*

*Canlanır gözümdə Əhrab, Küçəbağ,
Qəlbimdə dağılmaz, sönməz gücə bax.*

* * *

*Aparın Təbrizə, Salmasa məni,
Ölərəm el yada salmasa məni.
Yol salaydım Marağadan, Üsküdən,
Sevinəydi neçə şəhərim, kəndim
Kaş görəydim bir də səni, Səhəndim.*

* * *

*Eynal, Zeynal dağlarımız,
Nəğməli bulaqlarımız...*

* * *

*Şeşgilan nəğmələndi,
Hər yana nur ələndi...*

* * *

*Şamqazandan addadım,
Qonka başına çatdım...*

* * *

*Maralan bağça-bağça,
Güllərdən tutdu xonça...*

* * *

*Çərəndab sözə döndü.
Hər daşı közə döndü...*

* * *

Lilava çeşmə-çəşmə,
Kim deyər burdan keçmə...

Sən danışdın, ürəyim sevincindən çağladı,
Qara dağı, Əhəri çal-çağırda gördüm mən...

* * *

Elə bil **Üçdərədə**
Axan çaydan keçirəm,
Elə bil **Qırxbulağın**
Buz suyundan içirəm.

* * *

Eşitdi səsinə **Əhrab, Küçəbağ**,
Sənətin gücünə, qüdrətinə bax... (M.Gülgün)

Gəzdim bu ölkəni mən qarış-qarış.
Hər yerdən çox sevir **Qaradağ** onu...

* * *

Bura **Topxanadır**. Bura insanlar
Ayla, ulduzlarla qalır sabaha....

* * *

Gəl gedək, qardaşım, **Baharıstana**,
Orda insan seli dalğa-dalğadır.

* * *

Odur **Xan bulağı**, o da **Üçdərə**,
Sərin meh ədikcə yaşıl düzlərə,
Yenə ətir yayır doğma **Savalan**.

Çöllər o çöllərdir, torpaq o torpaq,
Bizim **Şah gölünün** öz qardaşısan. (B.Azəroğlu)

Bu bədii parçalardakı *Savalan dağı, Səhənd dağı, Azərşəhr, Xoy, Duzduza, Ovqa, Təbriz, Ərk qalası, Əhrab, Küçəbağ, Salmas, Marağa, Üskü, Eynal, Zeynal* (dağ adları), *Urmi gölü, Sürxab, Şeşgilan, Şamqazan, Qonka, Maralan, Çərəndab, Lilava, Qarabağ, Əhər, Qırxbulaq, Ərk hasarı, Araz, Topxana, Əhrab bağı, Ellik çəmən, Xan bulağı, Üçdərə, Şah gölü* kimi onomastik vahidlər müəyən mənada Azərbaycan dilçiliyi, Azərbaycan tarixi üçün mənəbə hesab oluna bilər.

Hazırda Cənubi Azərbaycanda dilimizə məxsus külli miqdarda toponim mövcuddur. Məsələn, *Qızılızən, Üçtəpə, Qaraçəmən//Qərəçəmən, Daşkəsən, Çayısığurlu, Ocuya, Təkbulaq, Korabbas, Qaraqışlaq//Qərəqışlaq, Koreyim, Cinqışlağı, Eynallı (-lı), Ozallı (-lı), Dursunxoca (mahal), Kəhrələn, Sərəyin, Corat, Gənzə, Ağ qala, İrinci Rzaqulu qışlağı, İlxi qışlağı, Hacısəlīm qışlağı, Sian qala, Saqqızçı, Qərəşirin, Yuxarı Yamçı, Şabulağı, Ürüsmə Ağçay, Buşlu, Kültəpə, Külçə, Buğdakəndi, Göycəqaya, Ağdam, Bağlucə, Kərkər, Dərşam, Gülfərəc, Livarcən, Zeyvə, Hülə, Çaykəsən, Ağbulaq, Qarabulaq, Qışlaq, Üçdibin, Xalxal, Sovucbulaq, El gölü (Təbriz), Babək qalası (Qaradağ)* və s. göstərmək olar¹. Bunların içərisində müasir Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus sözün əsasında yaranmış toponimlər üstünlük təşkil edir. Xarakterik haldır ki, bu ərazidə rast gəlinən toponimlərin bir qismi Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Məsələn, rayonlarımızda üç *Daşkəsən*, bir *Corat*, bir *Ağçay*, iki *Ağdam*, yeddi *Ağbulaq*, dörd *Qarabulaq*, beş *Qışlaq* kənd, qəsəbə, şəhər adı vardır. Xalqı-

¹ Bax: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı, 1987, səh.415-421.

mız üçün doğma olan bu toponimlərin Cənubi Azərbaycanda yayılması Azərbaycan toponimlərinin arealını bir qədər də genişləndirir.

4.05. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AREAL TOPONİMLƏR

Müşahidələr, araşdırmalar göstərir ki, dildə elə toponimlər vardır ki, onlar ancaq bir obyektin adını bildirir. Lakin bununla bərabər elə toponimlərə də təsadüf olunur ki, onlar bir neçə coğrafi obyektin adıdır. İki və ya daha artıq coğrafi obyektin adını bildirən toponimlər dilçilikdə *areal toponim* hesab olunur.

Dilçiliyimizdə Azərbaycan dilinə məxsus areal toponimlər indiyə qədər ətraflı şəkildə öz elmi təhlilini tapmamışdır. Bu qrup toponimlər təkcə areal baxımdan deyil, lingvistik və digər cəhətdən də olduqca maraqlıdır. Azərbaycan toponimlərinin istər respublika daxilində, istərsə də xaricdə yayılma səbəblərinin araşdırılması, tədqiq edilməsi dilçilik və tarixşünaslıq üçün çox mühüm faktlar verə bilər.

Azərbaycan dilindəki areal toponimlər respublikamızın bir çox rayonunun ərazisinə yayılmışdır. Bu toponimlərin kəmiyyəti də, təbii olaraq, müxtəlifdir. Belə ki, statistik hesablamalar göstərir ki, bəzi areal toponimlər iki obyektin adını bildirir, bəziləri isə iyirmi-iyirmi iki yerin adı kimi işlənir. Ən çox yayılmış Azərbaycan toponimlərinin ümumi mənzərəsi aşağıda verilmiş sxemdəki kimidir:

Rayonlar Kəndlər	Abşeron	Ağdam	Ağdaş	Ağcabədi	Ağsu	Bərdə	Oğuz	Qazax	Goranboy	Qax	Quba	Qubadlı	Qəbələ	Daşkəsən
Yenikənd			+		+		+	+			+		+	
Təzəkənd		+		+		+								+
Şıxlar		+							+	+				
Xələc	+											+		
Məzrə												+		
Əhmədli														+
Qaradağlı		++ +	+		+				+					
Ağbulaq														
Alpout						+		+	+					
Boyat				+										
Quşçu														++
Dəmirçilər								++					+	
Kürdlər		+		+										
Zeyvə														
Əliabad														
Padar					+		+					+		
Talış		+									+			
Həsənli						+								
Muğanlı		++		+	+		+					+		

Rayonlar Kəndlər	Dəvəçi	Beyləqan	Zaqatala	Zəngilan	Zərdab	İmişli	İsmayıllı	Yardımlı	Yevlax	Kəlbəcər	Kürdəmir	Gədəbəy	Göyçay	Laçın
Yenikənd				+						+	+	+	+	
Təzəkənd	+	+			+		+	+		+				+
Şıxlar								+						
Xələc														
Məzrə						+								
Əhmədli		+												+
Qaradağlı		+												
Ağbulaq							+							+
Alpout													+	+
Boyat														
Quşçu									+		+			+
Dəmirçilər														
Kürdlər														
Zeyvə	+						+							+
Əliabad			+											
Padar	+													
Talış							+							
Həsənli														
Muğanlı			+	+							+			

Rayonlar Kəndlər	Lerik	Masallı	Tərtər	Biləsuvar	Saath	Sabirabad	Salyan	Tovuz	Ucar	Füzuli	Xanlar	Xaçmaz	Cəbrayıl	Cəlilabad
Yenikənd						+	+				+			
Təzəkənd		+	+	+			+							+
Şıxlar		+				+						+	+	+
Xələc							+		+					
Məzrə													+	
Əhmədli		+												
Qaradağlı			+						+	+		+		
Ağbulaq								+						+
Alpout									+					
Boyat									+					
Quşçu														
Dəmirçilər			+											
Kürdlər											+		+	+
Zeyvə														
Əliabad	+	+		+	+									+
Padar						+						+		
Talış						+								
Həsənli		+				+	+	+					+	+
Muğanlı														

Rayonlar Kəndlər	Şamaxı	Şəmkir	İ	Şəki	Şəhbuz	Şərur	Naxçıvan	Ordubad	Ağdərə	İ	Xan kəndi	İ	Neftçala	Cəmi:
Yenikənd	+		+		+	+							+	21
Təzəkənd		+				+	+							22
Şıxlar	+													10
Xələc						+								5
Məzrə								+						4
Əhmədli	+	+												6
Qaradağlı				+						+				14
Ağbulaq											+	+		7
Alpout														6
Boyat	+												+	4
Quşçu	+													6
Dəmirçilər											+			5
Kürdlər														5
Zeyvə			+			+								5
Əliabad														6
Padar														6
Talış		+							+					6
Həsənli														7
Muğanlı	+					+			+					13

Sxemdən göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisində *Təzəkənd*, *Yenikənd*, *Qaradağlı*, *Muğanlı*, *Sıxlar* toponimləri daha geniş yayılmış onomastik vahidlərdir. Bəzi Azərbaycan toponimlərinin Gürcüstan ərazisində geniş yayıldığına da rast gəlmək olur. Məsələn, *Muğanlı* bir neçə kəndin adıdır: *Muğanlı*, *Kirəc Muğanlı*, *Yor Muğanlı* və s. Saatlı toponimi Gürcüstan ərazisinin Oni və Başkeçid rayonlarında da kənd adlarıdır.

Apardığımız təhlillərə əsasən demək olar ki, areal coğrafi ad//areal başlıca olaraq üç səbəbdən yayılmışdır:

- 1) eyni bir qəbilə, tayfaya mənsub əhalinin müxtəlif yerlərdə məskən salması;
- 2) yeni ictimai quruluşla bağlı olaraq müxtəlif ərazidə eyni adqoymadan istifadə;
- 3) adların təsadüfən üst-üstə düşməsi.

Bunlardan birinci və ikinci toponim yaradıcılığında daha qanunauyğun haldır.

Respublikamızda 43 yaşayış məntəqəsi *Yenikənd*, *Təzəkənd* adlanır. Həmin adlardakı yenilik, təzəlik anlayışları artıq öz dövrünü keçirmişdir. İndi həmin kəndlərin bəzisinin yarıməsrlilik tarixi vardır. Buna görə də onlara şair və yazıçı, əmək adamları, dövlət xadimlərinin adları ilə əlaqəli yeni ad vermək vaxtı çoxdan çatmışdır.

Azərbaycan toponimlərinin areallığı təkcə respublika tərkibində deyil, ölkə xaricində də müşahidə olunur. Azərbaycan mənşəli toponimlərin müəyyən qrupuna aşağıda adı çəkilən 20 ölkə və ərazidə, o cümlədən, Bolqarıstan, Rumıniya, Moldaviya, Adıgeystan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tatarıstan, Başqırdıstan, Qazaxıstan, Buryatıstan, Saxa, İraq, İran, Pakistan, Əfqanıstan, Monqolustan, Türkistan və Şimali Qafqazda təsadüf edilir.

Axtarışlar aparılsa, daha bir çox ölkələrdə türk-Azərbaycan mənşəli arealları müəyyənləşdirmək olar. Müasir elm üçün bu, çox vacib məsələlərdəndir.

4.06. TOPONİMLƏRİN ETİMOLOGİYASINA DAİR

Toponimlərin bir qismi zəngin informasiya yükünə malikdir. A.V.Superanskaya haqlı olaraq göstərir ki, toponimlər tarixin aynasıdır¹. Bu cəhətdən toponimlərin semantikasının açılması xalqın tarixinə, dilinə, iqtisadiyyatına və s. məsələlərə dair maraqlı məlumatlar verir. Buna görə də hər bir toponimin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, onların qonşu və qohum xalqların dillərinə aid faktlarla qarşılaşdırılması, toponimlərin dialekt variantlarının öyrənilməsi və s. vacibdir. Nümunə üçün burada bir neçə toponimin etimoloji təhlilini veririk.

1. Muğan toponiminin etimologiyası

Bu toponim ən qədim etnotoponim hesab olunur. Elmi ədəbiyyatda bu barədə çox müxtəlif fikirlər söylənməmişdir. V.A.Nikonov "Muğan" toponiminin əsasını "muğ" (atəşpərəst) sözü kimi götürür².

K.Əliyev və A.Fazili həmin yer adını İran dilləri qrupuna məxsus "mük" toponimi ilə bağlayırlar:

Mük+an//Muğ+an. R.Yüzbaşov və N.Məmmədov onların bu fikrinə zidd çıxaraq yazırlar ki, Muğan düzündə mük//mik adlı tayfanın yaşayıb-yaşamadığı dəqiq məlum deyil, "Muğan" oykoniminin "Maqi", "Miki", "Muqi" etnonimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur³.

S.Karayev Özbəkistanın Cizak vilayəti ərazisindəki Muğan oykonimini "muğlar" (atəşpərəstlər) kimi izah edir. Ümumiyyətlə, tədqiqatçıların fikirlərində iki başlıca ideya hökm sürür:

¹ A.B.Суперанская. Общая теория имени собственного. М., "Наука", 1973.

² Вах: В.А.Никонов. Краткий топонимический словарь. М., "Мысль", 1966, с.278.

³ Вах: Р.М.Юзбашов, Н.Г.Мамедов. Мутанская топонимическая экспедиция. "Ономастика Кавказа". Махачкала, 1966, с.166-167.

- a) Həm adonim, həm də oykonim kimi işlənən iki “Muğan” toponimi eyni mənşəli deyildir.
- b) Həmin toponimlər eyni kökdən – *muq//müq* etnonimindən ibarətdir.

Fikrimizcə, ikinci ideya daha ağılabatandır. Orta əsrlərdə Kür çayının sol sahilində Balakən – Şəki zonasında mövcud olan *Muğan* adonimi və daha qədim tarixə malik olan *Muğan* oykonimi öz tərkibində Kaspi dənizi sahillərində yaşamış *Muğ//Muq* tayfasının adını yaşadır.

2. *Biləqan* toponiminin etimologiyası

Biləqan Ağcabədi rayonunda kənd adıdır. Məlum olduğu kimi, Mil düzündə, indiki Beyləqan rayonunun ərazisində qədim şəhərlərimizdən biri Biləqan adlanmışdır. XII əsrdə monqollar tərəfindən dağıdılmış bu şəhərin xarabalıqları Öranqala adı ilə məşhurdur. Arxeoloji qazıntılar bu şəhərin V əsrin sonu, VI əsrin əvvəllərində yarandığını göstərmişdir¹. Ərəb mənbələrində *Beyləqan* adı ilə məlum olan bu şəhərin əsl yerli adı məhz *Biləqandır*. Tədqiqatçıların nəyə görə *Biləqan* adını ərəb dilinin tələffüz və yazılış formasına uyğun (*Bəyləqan*) götürmələri aydın deyildir. Belə çıxır ki, onda *Bakı* və *Şamaxı* adlarını da ərəb müəlliflərinin yazdığı kimi (*Bakuya* və *Şamaxiya*) yazmalı və tələffüz etməliyik. Hələ XV əsrə aid mənbədə bu toponim *Biləqan* kimi yazılmışdır. XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş alman səyyahı Adam Oleari də “*Biləqan-qala*” sözünü işlətməmişdir. A.Bakıxanov da bu toponimi məhz *Biləkan* formasında yazmışdır. Həmin toponimi xalq indi də *Biləqan* kimi tələffüz edir və *Biləqan* kəndinin adında da bu forma yaşayır. Ağcabədi rayonunun *Bayat* kəndində bir nəsil indi də *Biləğanlı*

¹ Г.М.Ахмедов. Неполнившая бытовая керамика Азербайджана IX-XIII вв. (по материалам раскопок “Оренкала”). Автореферат канд. Дисс. Баку, 1957.

adlanır. Məsələ orasındadır ki, əgər biz bu qədim toponimi *Bəyləqan* kimi qəbul etsək, onda məhz bu formanı aydınlaşdırmalı olacaq və bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, “bəy” sözünü axtarmalı olacağıq. Toponimik tədqiqat prinsiplərindən biri də budur ki, tədqiq olunan toponimin ən əvvəlki ilkin forması müəyyənləşdirilməlidir.

Tədqiqatçılar bu qədim toponimi müxtəlif cür izah etmişlər. Ş.Cəmşidov onu “*bilə*” və canlı isimlər üçün işlədilən və cəm bildirən fars dilindəki “*gan*”¹ (məsələn, zadəgan) hissələrinə bölmüş, *m-b* səs əvəzlənməsinə görə “*bilə*” sözünün “*milə*”dən yarandığını, “*Milə*”nin isə Mil düzü ilə əlaqədar olduğunu göstərmişdir.

Biləğanın Mil düzündə yerləşməsi bu fikrə bir qədər haqq qazandırır. Lakin Mil düzü X əsrdən məlumdur. Həmin əsrdə *Biləğan* adı da məlumdur. Aydındır ki, bu etimologiya qənaətləndirici deyildir. Çünki yerli əhalisi ərəbdilli olmayan şəhərin adı niyə ərəb dilindəki “*Mil*” və fars dilindəki “*gan*” sözlərindən ibarət olsun?! *Biləqan* V–VI əsrlərdən məlumdursa, onda ərəb dilindəki “*Mil*” sözü buraya hardan gəlib xalqın dilinə keçərdi, halbuki ərəblər ilk dəfə buraya 642-ci ildə gəlmişlər.

Şərqşünas V.F.Minorski onu İran ərazisindəki Gilanda yaşamış “*bel*” tayfasının adı ilə əlaqələndirmişdir². V.L.Qukasyan isə onu Azərbaycan və udi dillərindəki “*bəy*”, “*bay*” (vardı) sözü vasitəsilə izah etmək təşəbbüsündə olmuşdur. Aydındır ki, bunlarla razılaşmaq çətindir.

Ehtimal ki, *Biləqan* şəhəri (əvvəlcə yaşayış məntəqəsi) ondan əvvəl mövcud olmuş *Biləqan* çölünün adı ilə adlanmışdır. Çölün adı isə qədim türk dillərindəki “*pilə*” “düzənlik”, “düzən yer”, “açıq yer”³ və “-*qan*” şəkilçisindən ibarət-

¹ Ş.A.Cəmşidov. “*Bəyləqan*” adının mənası haqqında. Azərb. SSR EA Məruzələri. 1964, № 12.

² В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербента. 1963, с.33.

³ Вах: В.М.Иллич-Свитыч. Материалы к сравнительному словарю иоостратических языков. “Этимология” – 1965. М., 1967, с.372.

dir. Bunu Mil düzünün coğrafi quruluşu, onun düzən yer olması da təsdiq edir. Toponimin sonundakı “ğan” şəkilçisi heç də İran mənşəli deyildir. Türk dillərində “ğan” şəkilçisi məhsuldardır: burulğan (çayda suyun burulan yeri); çapağan (dağın çapılmış yeri); asılğan (bir şey asılan yer). Bu şəkilçi, məsələn, vuruşqan, qaçağan, yatağan, döyüşkən, güləyən (güləgən) və b. sözlərin yaranmasında da iştirak edir.

3. Düyərli toponiminin etimologiyası

Şəmkir rayonundakı Düyərli Səlcuq oğuzlarının Mahmud Qaşqarlı (XI əsr) tərəfindən adları çəkilən 24 tayfasından birinin adıdır. Mahmud Qaşqarlı onu 18-ci tayfa kimi qeyd edir. XI–XII əsrlərdə Səlcuq oğuzları Ön Asiyanın və o cümlədən Cənubi Qafqazın işğalında iştirak etmişdir. Sonra Dügər tayfası Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfa ittifaqlarının tərkibində olmuşdur. Bu etnonimlə bağlı yer adları Türkiyə və Türkmənistanda da vardır. Azərbaycanda isə bu etnonim Düyərli tayfasından olmaq etibarilə “dügər” və mənsubiyyət bildirən *-li* şəkilçisindən ibarətdir. Keçən əsrin ortalarında Yelizavetpolda (Gəncə) qəzasında maldarlıqla məşğul olan ellərdən biri də Düyərli idi¹.

Bu elin Azərbaycana gəlməsi vaxtı məlum deyildir. Düyərli etnoniminin etimologiyası da elmi cəhətdən aydınlaşdırılmamışdır. S.P.Tolstov, ümumiyyətlə, Dügər tayfasının adını irandilli hesab olunan və Orta Asiyada orta əsrlərdə yaşamış Toxa tayfasının adı ilə əlaqələndirmişdir². Ə.Əliyev isə bu etnonimi qədim türk dillərindəki “duk” “minə qədər olan”³ və ər (kişi, adam, döyüşçü) sözlərindən ibarət olduğunu yazmışdır⁴.

¹ Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Елизаветпольского уезда Елизаветпольской губернии. с.12.

² С.Н.Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарты. с.375.

³ Древнетюркский словарь с.565.

⁴ Ə.Əliyev. Azıx və Düyərli toponimləri haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1979, № 3.

Onun bu fikri inandırıcı görünür, ona görə ki, "Dədə Qorqud" dastanında da Dügər 1000 nəfərin başçısı kimi qeyd olunur¹. Deməli, "dügər" "min nəfər ər", "kişi" mənasındadır.

4. Şamaxı toponiminin etimologiyası

İlk dəfə olaraq yunan coğrafiyaşünası Klavdiy Ptolomey Albaniya ərazisində "Şamaxı" toponimini "Samaxiya" formasında qeyd etmişdir ki, bu, qədim yunan dilində "ş" səsinin olmaması ilə əlaqədardır. "Şamaxiya" toponimindəki "a" səsi isə onunla bağlıdır ki, yunan dilində Asiya ölkələrinə aid adlar orta cinsdə cəm halda "a" şəkilçisini qəbul edir.

Şamaxı toponiminin mənşəyi haqqında hələ keçən əsrin ortalarından başlayaraq müxtəlif fikirlər söylənilmişdir². Lakin təklif edilmiş etimologiyaların hamısı uğursuz olmuşdur. Çünki bu toponimi hissələrə parçaladıqda ayrı-ayrı hissələr müstəqil məna versələr də, bütöv halda birləşdirildikdə məntiqi ad alınmır. İ.Şopen onun *Samaqa* sözündən olduğunu, "Maqların yeri"³ mənasını verdiyini, başqa yerdə isə Şamaqanın "Günəşə sitayiş yeri"⁴ olduğunu söyləmişdir.

Bunun üçün İ.Şopen "maq" sözünü və buna oxşar müxtəlif dillərə məxsus sözlər seçmişdir.

Ə.Cəfərov da Şamaxının Samaqadan təhrif olunduğunu və maqlarla əlaqədar yarandığını söyləmişdir⁵. Bəziləri onun Xəlifə Harun ər-Rəşid dövründə Şirvan hakimi Şam-

¹ "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1961, səh.83.

² Вах: Б.Дори. Каспий. СП(6), 1875.

³ И.Шопен. Новые заметки на древней истории Кавказа и его обитателей. СП(6), 1846, с.406-407.

⁴ Yenə orada, səh.46.

⁵ Ə.Cəfərov. Şirvan və Şamaxı sözlərinin mənşəyi haqqında. H.Zərdabi adına Kirovabad Pedaqoji İnstitutunun Elmi qeydləri. 1954, № 1, səh.39.

max bin Şücanın adından ibarət olduğunu da göstərmişlər¹. Bu fikrə tərəfdar çıxanlar da olmuşdur². Lakin bunlar ağlabatan deyildir. Çünki Şamaxı II əsrdən məlumdursa, bu, heç də Şamaxının həmin əsrdə yarandığı demək deyil. Deməli, bir yaşayış məntəqəsi kimi daha qədimdir. Lakin onu ərəblərlə də əlaqələndirirlər. Halbuki ərəblər Azərbaycanı zəbt edəndə Şamaxı artıq məşhur şəhər idi³.

Digər tərəfdən, bir məsələni də unutmamaq olmaz: Orta Asiyada da Şamaxı adlı qədim şəhərlər olmuşdur.

Q.Karpanyan Şamaxı toponimini selt mənşəli *şam* "qamış" sözündən olan *şamuxa* sözü ilə bağlamışdır⁴. Hələ keçən əsrdə yerli əhali içərisində *Şamaxı* adının şah ("çar" mənasında) və fars dilindəki mah ("şəhər" mənasında) sözlərindən əmələ gəlməsi rəvayəti qeyd edilmişdir⁵.

Başqa fikirlər də mövcuddur və onların hamısını burada sadalamaq mümkün deyildir.

Əslində isə, son tədqiqatlar göstərmişdir ki, Şamaxı şəhərinin adı Albaniyada yaşamış və qədim erməni mənbələrində həmin dilin fonetikasına uyğun formada verilmiş *ijmax* tayfasının adını əks etdirir. *İjmax* sözünün – etnoniminin fonetik şəkli olması onunla təsdiq edilir ki, Böyük Pliniy Qafqazda *kamax* tayfasının yaşadığını yazmışdır.

Kamak etnonimindəki başdakı "k" səsi "s" səsini əvəz etdiyinə görə bu etnonimin *şamax* forması asanlıqla bərpə olunur və erməni mənbələrindəki *ijmax* etnonimi ilə uzlaşır.

Həmin Pliniy *kamax*ların həm də Orta Asiyada yaşadığını yazmışdır. Doğrudan da, Orta Asiyanın türkdilli xalqları içərisində *şamax* (qaraqalpaqlarda), *şamakey* (qa-

¹ В.В.Бартольд. Соч. Т III, с.571.

² В.Ф.Минорский. История Ширвана и Дербента. с.30.

³ З.Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. с.149.

⁴ Т.Капинцян. Историко-лингвистические работы. Ереван, 1956, с.60-61.

⁵ С.Зелинский. Описание города Шемахи. Тифлис, 1896, с.50.

zaxlarda), *şamak* (türkmənlərdə), *şamake* (qırğızlarda) və b. tayfaları məlumdur.

Yuxarıda biz Orta Asiyada bir neçə *Şamaxı* toponiminin (qaraqalpaqlarda Şamaxı – qala)¹ olduğunu demişik.

Deməli, həmin toponimlərdə məhz *Şamak* tayfasının adı əks etdirilir. Bütün bunlar isə *Şamak* tayfasının türkdilli olduğunu göstərir².

5. *Biçənək* toponiminin etimologiyası

Bu toponimə Naxçıvanın Şahbuz rayonunda rast gəlinir. Mənbələrdən məlum olur ki, bu adda yaşayış məntəqəsi keçən əsrlərdə yaranmışdır. Ondan əvvəl isə "*Biçənək aşırımı*" adlanmışdır. Yerli sakinlər həmin toponimi "ot biçilən yer" mənasında izah edirlər. Elmi ədəbiyyatı araşdırdıqda məlum olur ki, bu, heç də belə deyildir. Əgər ot biçilən yerə həqiqətən "*Biçənək*" adı verilməsi qanunauyğun hal olsaydı, onda respublika ərazisində bu adda bir neçə toponimə rast gəlmək mümkün olardı. Əslində isə, bu toponimə ancaq Şahbuz rayonunda təsadüf edilir. Fikrimizcə, mənbələrdə adı çəkilən *peçenek* etnoniminin izini burada axtarmaq lazımdır. Çünki ilk orta əsrlərdə Naxçıvan ərazisində Kəngər əyaləti olmuşdur. Həmin əyalət indiki kəngərlərin məskun olduğu ərazini əhatə edir. Bu da məlumdur ki, kəngərlər peçeneklərin bir hissəsinin adıdır.

Peçenek etnoniminin etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu etnonimi türkdilli "*bacanaq*" (iki bacının ərlərinin qohumluğunu bildirən söz) sözü ilə əlaqələndirir. Bəlkə də bu fikir sözlərin zahiri oxşarından irəli gəlir. Türkdilli qədim tayfa adlarında *-ak* (*-aq*) sonluğu ilə qurtaran etnonimlər vardır.

¹ В.В.Бартольд. Соч. Т I, с.207.

² Ətraflı bax: Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, с.29.

Məsələn, kazak, kıpçaq, çakmak, sirak, şamak, kaymak, paçanak (peçenek), karabak (Qarabağ) və s. Tədqiqatçıların bir qismi “Qarabağ” etnoniminin tərkibində də “qara” sifəti axtarırlar. Bizcə, əgər burada “qara” sifət kimi götürülsə, ağbağ, sarıbağ, göybağ və s. etnonim, toponim də əmələ gələrdi. Halbuki bunlara təsadüf edilmir. *Biçənək* etnonimində də bu qərribə dil hadisəsi mövcuddur. Əslində, *peçeneq* etnoniminin izini özündə yaşadan bu toponim Türkmənistan ərazisində *Biçənək* adlanır. Bu etnonimin fonetik, leksik tərkibi haqqında qəti fikir demək hələ mümkün deyildir.

6. *Salyan* toponiminin etimologiyası

Salyan Kür çayının aşağı axarında şəhər adıdır. Bu toponimə ilk dəfə XV əsrdə yaşayıb-yaratmış Bədr Şirvaninin şeirlərində rast gəlinir¹.

“*Salyan*” toponiminin mənşəyi haqqında bir neçə mülahizə söylənilmişdir. K.Ramazanov bu toponimin “sal” (bərə, gəmi) və “yan” (sahil, kənar) sözlərindən ibarət olduğunu qeyd etmişdir². Yerli sakinlər bu toponimi “selyuyan yer” kimi izah edirlər.

Q.Qeybullayev həmin toponimi bunların tərkibində olan *sal* tayfasının adı ilə əlaqələndirir³.

Sal tayfasının adı ilə oğuz səlcuqlarının *salqur* (salor) tayfasının adı, şübhəsiz ki, eyni mənşəlidir. *Sal* etnonimi, habelə, *Salar* (*sal* etnonimi və *-ar* “kişi”, “adam, icma üzvü” sözündən) etnoniminin yaranmasında, görünür, iştirak etmişdir. Uyğurların 35 minlik bir hissəsi indi də *salar* adlanır⁴.

¹ Bax: Ə.Rəhimov, C.Sadıqova. Şair Bədr Şirvani haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri. 1972, № 1, s.24.

² Bax: K.Ramazanov. *Salyan* sözünün etimologiyası haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri. 1953, № 4.

³ Bax: Г.А.Гейбуллаев. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с.13.

⁴ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с.13.

Qeyd edilməlidir ki, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda Salarilər sülaləsi də hökmranlıq etmişdir və nəhayət, Şirvanşahların biri ilk orta əsrlərdə *Salar* adlanmışdır.

Demək, sal tayfası geniş areala malikdir və onların müəyyən hissəsi Zaqafqaziyada yaşamışdır. Gürcüstanda Sali (sal etnonimindən və məkan bildirən *-eti* şəkilçisindən), Ermənistanda Saili (sal etnonimindən və mənsubiyyət bildirən *-lı* şəkilçisindən), Azərbaycanda Salyan toponimi (sal etnonimindən və ona birləşmiş “i” səsindən və məkan və ya cəmlilik bildirən *-an* şəkilçisindən ibarət) “Sallar” və ya “sal yeri” mənasını verir.

7. *Güzdək* toponiminin etimologiyası

Füzuli rayonunda Yuxarı Güzlək və Aşağı Güzlək, Abşeron yarımadasında isə Güzdək kəndləri vardır.

Abşerondakı Güzdək kəndinin adı haqqında iki fikir söylənilmişdir. S.Aşurbəyli onun *quz* etnonimindən və fars dilindəki *deh* (kənd) sözlərindən ibarət olduğunu (quğ/oğuz/kəndi) yazmışdır¹.

Y.Yusifov başqa fikir irəli sürmüşdür.

Güzdək *güz* (dağın gün düşməyən tərəfi) və taq (dağ) sözlərindən ibarətdir².

Əslində isə Güzdək və Güzlək toponimlərinin hər ikisində türk dillərində və o cümlədən Azərbaycan dilində məkan bildirən *-lak*, *-lək* şəkilçisi³ iştirak edir. Güzdək toponimindəki “*dək*” türk dillərində “*d*” səsinin “*l*” səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində “*lək*” sözünün fonetik formasıdır. Bu fonetik dəyişmə başqa sözlərdə də özünü göstərir. Yazlaq (yaylağa köçdükdə qoyunun yaz axırında saxlandığı

¹ С.Б.Ашурбейли. Очерки истории средневекового Баку. 1964, с.44.

² Ю.Б.Юсифов. Топонимия как источник. “Материалы научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджана”. Баку, 1973, с.68.

³ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, ч.1, с.730.

yer) dialektlərdə həm də “yazdağ” kimi işlənir; Azərbaycan dili dialektlərində bir neçə il dalbadal əkilmiş, gücdən düşmüş, müəyyən müddətə dincə qoyulmuş sahə *kəl* adlanır. Kəldək (Şəki rayonu) kəndinin adı da məhz elə *kəl* və *-lək* şəkilçisinin fonetik forması olan *-dəkdən* ibarət olub, “*kəl* yeri – dincə qoyulmuş sahə yeri” mənasını verir. Güzlək də – *güz* “payız” və *-lək* şəkilçisindən ibarətdir. Qışlaq – yazlaq – yaylaq – güzlək.

Türkmən dilində *quz*, osmanlı türk dilində *qüz*, kumik dilində *quz*, qaraqalpaq dilində *küz*, özbək dilində *güz*, uygur dilində *küs* və s. “payız”, “payızlıq” (ot) mənalarındadır. Azərbaycan dilində müstəqil “*küz*” sözü yoxdur, bu söz ancaq *güzəm* (payızda qırılan yun) sözündə vardır. Qədim türk dillərində *küz* “payız”, “payız otu” mənalarında işlənmişdir¹. Deməli, Güzlək (Güzdək) “payızda qoyun saxlanılan (otarılan) yer” mənalarındadır.

Dialektlərimizdə *küz* “otlaq”, “payız otlağı” (Ordubad rayonu), *Küzlək* “körpə quzu saxlanılan çubuq dəyə” (Oğuz rayonu) və s. sözlər vardır. Deməli, Küzlək başqa türk xalqlarının dillərində olduğu kimi², “payız otu olan yer” mənasındadır.

Abşerondakı Güzdək kəndinin yeri, toplanmış məlumata görə, qədimdən abşeronluların payızda və qışda qoyun qışlağı olmuşdur. İndi də Güzdək kəndinin ərazisində qoyun ağılları (yerli əhali ağılın bir formasına “xənbək” deyir) vardır: *Xanımbəyli xənbəyi*, *Daşkəsən ağılı*, *Ağ ağıl*, *Çapacaq ağıl*, *Tuğay Temir yatağı* və s.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın görünür ki, *Güzdək* – *küz* (“payız otu” və *-dək* (*-lək*)) şəkilçisindən ibarətdir.

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.61.

² К.К.Юдахин. Киргизско-русский словарь. с.459.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN HİDRONİMLƏRİ

Dilimizin leksik tərkibində hidronimik sözlər xüsusi lay təşkil edir. Bu qrup vahidlər öz əlamətlərinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Deməliyə ki, az miqdarda məqalələr¹ nəzərə alınmazsa, Azərbaycan hidronimləri sistem şəklində indiyədək geniş və hərtərəfli tədqiqat mövzusu olmamışdır. Dilin leksikasının xüsusi sahəsi kimi hidronimlərin tədqiqinin zəruriliyi də bununla izah olunur.

5.01. HİDRONİMLƏR VƏ ONLARIN QRUPLARI

Azərbaycan dili qədim və zəngin hidronimik leksikaya malikdir. Müşahidələr sübut edir ki, təbii su obyektlərinin adları daha uzaq keçmişdə formalaşmışdır. Bu da insanların həyat tərzini və təbii şəraitlə əlaqədardır. Lakin süni su obyektlərinin, o cümlədən kanal, arx və sair kimi

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. "Qaspi", "Xəzər", "Qafqaz" sözlərinin etimologiyası. "Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun əsərləri". I cild, 1959; K.Əliyev. Xəzərin qədim adları. "Elm və həyat", 1970, № 2; Г.Х.Ибрагимов. К этимологии гидронима Самур. "Ономастика Кавказа". Махачкала, 1976; Ч.Х.Мирза-заде. О некоторых названиях гидрообъектов Кировабад-Дашкесанского района Азербайджанской ССР. "Материалы докладов II Научной Конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР". Баку, 1981; С.С.Велиев. Древние названия реки Аракс; А.Г.Гулиева. Термины "нохур" в топонимии Азербайджана. "Материалы научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджана". Баку, 1973; Г.А.Гейбуллаев. К происхождению некоторых гидронимов Азербайджана. Изв. АН Азерб.ССР. Серия истории, философии и права. 1933, № 2.

obyektlərin adlandırılma tarixi bir o qədər də uzaq zamanla bağlı deyildir. Məsələn, *Mingəçevir dənizi, Ağstafaçay dəryaçası, Samur – Dəvəçi kanalı, Arpaçay dəryaçası* və s.

Azərbaycan hidronimləri yalnız Azərbaycan ərazisində deyil, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan və Cənubi Azərbaycan ərazisində də mövcuddur. Məsələn, Gürcüstanda çay adları – *Alget//Əlyət çayı, Bənövşə çayı, Təpəçay çayı, Xram çayı//Ehram çayı* (Borçalı); *Qanlı çay, Qaraçay, Xram çayı, Hüseyinçay* (Başkeçid); arx adları – *Abdaloglu arxı, Baş arx, Qara arx, Qanırma arxı, Təzə arx, Yekə arx, Göyçəli arxı, Ləmbəki arxı, Sultan arxı, Təzə arx, Xan arxı* (Borçalı); bulaq adları – *Vəznəli bulaq, Qırmızı bulaq, Qırxbulaq, Daşbulaq, Göy bulaq, Noyça bulaq, Sarı bulaq, Kürbulaq* (Başkeçid); *Aflı bulaq, Vələsti//Vələsli bulaq, Qarabulaq, Qaral bulaq, Erməni bulağı, Yanunlu bulağı, Kora bulağı, Neydəbə bulağı, Noylu bulaq, Mərsə bulağı, Omar bulağı, Sarı bulaq, Soyuq bulaq, Sözlü bulaq, Söyüdü bulaq, Hətəmlərin bulağı, Çaxırlı bulaq* (Borçalı); göl adları – *Armudlu gölü, Qanlı göl, Sülühlü göl, Dibsiz göl, Quzu gölü, At gölü, Keçi gölü, Göy göl, Camış gölü, Sarı göl* (Başkeçid) və s.; Ermənistanda çay adları – *Əyriçay, Orta çay* (Kalinino); *Arpaçay, Yarpızlı çay* (Ağababa); bulaq adları – *Həşimbəy bulağı, Göy bulaq, Quş bulağı, Əhməd bulağı, Ağ bulaq, Sarı bulaq, Qarağac bulağı* (Gorus); *Ayrınlı bulaq, Lilparlı bulaq, Xallı bulaq, Qurtlu bulaq* (Ağbaba); *Əlimərdan bulağı, Qoşabulaq, Südlü bulaq, İkiqözlü bulaq, Yeddinövlü bulaq* (Sisyan); *Güllü bulaq, Sarı bulaq, Soyuq bulaq, Sümüklü bulaq, Nazlı bulağı, Qurdlu bulaq, Kor bulaq* (Kalinino); *Çömçə bulağı, İbiş çeşməsi, Tülkü bulağı, Əzzalı çeşməsi* (Qafan); *Qoşabulaq, Qara bulaq, Cüyür bulağı, Gülsüm bulağı, Səlidin bulağı, Qədimin bulağı* (Gümrü); göl adları – *Qazangöl, Maralgöl, Siyəcələr gölü* (Qafan) və s.

Su obyektlərinin özlərinin növ etibarilə müxtəlifliyi bu obyektlərin həm təbii xüsusiyyətlərinə və həm də əhalinin

təsərrüfat həyatında roluna və mövqeyinə görə müxtəlif yollarla adlandırılmış hidronimlərdə səciyyəvi cəhət təşkil edir. Ona görə də onları qruplaşdırmaq zəruri şərtidir. Qruplaşdırma və təsnif etmə, hər bir elm sahəsində olduğu kimi, onomastikada da tədqiqatın ilkin şərtidir.

Azərbaycan hidronimlərini müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından bir neçə qrupa bölmək olar.

1. Antropohidronimlər

Hidronimlərin bir qrupu şəxs adları – antroponimlər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu hal təsadüfi deyildir. Bulaq, göl, nohur, arx, kanal və s. kimi su obyektlərinin yaranmasında və kəşfində ilk təşəbbüsçü olan, fəal iştirak edən şəxslərin adları təbii olaraq hidronimə çevrilir. Məsələn, *İsmayıl göl* (Kəlbəcər); *İsmayılbəy Qutqaşınlı gölü* (Qəbələ); *Mirzə gölü* (İmişli); *Mehman gölü* (Ağcabədi); *Məcid gölü* (İsmayıllı); *Vəkil bulağı* (Tovuz); *Yelin bulağı*, *Şəkərxatun bulağı*, *Murad bulağı* (Cəbrayıl); *Camal bulağı* (Füzuli); *Əhmədin bulağı*, *Naib bulağı*, *Babək bulağı* (Balakən); *Cahangir bulağı* (Qax), *Şahkamal bulağı* (Quba); *Soltan bulağı* (Oğuz); *Avdal çayı* (Daşkəsən), *Ağaşirin çayı* (Quba); *Babaçay* (Gədəbəy); *Qaşımali çayı* (Balakən); *Qaraxan çayı* (Kəlbəcər); *Qaramurad çayı* (Şəmkir); *Qara Süleyman çayı* (Şəki); *Murtuz çayı* (Gədəbəy); *Nəzər çay*, *Mahmudlu çayı* (Oğuz), *Cəmər çayı* (Kəlbəcər); *Baba nohur*, *Bədir nohur*, *Qasım nohur* (Abşeron) və s. Bu cür xüsusi adlarda “çay”, “göl”, “bulaq”, “arx”, “kanal”, “nohur” hidronimik termin kimi işlənir və tərkibcə ayrı yazılır.

Hidronimlərin o hissəsi antropohidronim adlandırılıla bilər ki, həmin adları daşıyan obyektlər ya müəyyən bir şəxsə məxsus olsun (nohur, gölməçə, axmaz, qobu və s.), ya da onun əməyi ilə yaradılmış olsun (kanal, arx, quyu, bulaq).

Antropohidronimlərin birinci hissəsi isə su obyektlərinin, əsasən, bu və ya digər şəxsə məxsus torpaq sahəsin-

də yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq həmin şəxslərin adlarından yaranmış hidronimləri əhatə edir: *İsmayıl göl* (Kəlbəcər rayonu); *Mirzə gölü* (İmişli rayonu); *Baba nohuru*, *Bədri nohur* (Abşeron) və s.

Antropohidronimlərin ikinci hissəsi isə, deyildiyi kimi, müəyyən şəxslər tərəfindən yaradılmış (çəkilməmiş, qazılmış, çıxarılmış) su obyektlərinin (arx, kəhriz, bulaq və s.) adlarını əhatə edir. Kəhriz və bulaqlar əsas etibarilə dağlıq və dağətəyi rayonlarının kəndləri üçün xarakterik olduğuna görə bu hidronimlər də həmin ərazilərdə yayılmışdır. Respublikamızda həm içməli, həm də mineral bulaqların sayı külli miqdardadır və deməli, bu su mənbələrinin adları bəlkə də hidronimlərdə əksəriyyət təşkil edir. Həm də hidronimlərin bu hissəsi əsas etibarilə antropohidronimlərdir: *Yasin bulağı*, *Çələbi bulağı*, *Şəkərxatun bulağı*, *Əmişbaba bulağı*, *Murad bulağı* (Cəbrayıl rayonu); *Qəmər bulağı*, *Əhməd bulağı*, *Naib bulağı*, *Babək bulağı* (Balakən rayonu); *Baba bulağı*, *Novruz bulağı* (Lerik rayonu); *Ceyran bulağı*, *Əlyar bulağı*, *Mirhüseyn bulağı*, *Niyaz bulağı*, *Baxşəli bulağı*, *Reyhan bulağı* (Yardımlı rayonu); *Məşədi bulağı*, *Vəkil bulağı*, *Xan bulağı* (Tovuz rayonu); *Sona bulağı*, *Pəri bulağı* (Laçın rayonu), *Abbas bulağı* (Daşkəsən rayonu), *Güləndam bulağı* (Quba rayonu) və s.

Lakin aran yerlərdə keçmişdə əkinçilik, bağçılıq və bostançılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq kanallar, arxlar çəkilməmiş, quyular qazılmış və bunlar şəxs adları ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Azərbaycanın Muğan düzündə yerləşən rayonların ərazisində qeyd olunmuş 166 arx adının 72-si şəxs adı ilə adlanır¹.

Qeyd edilməlidir ki, arxların şəxs adları ilə adlanması Gürcüstanda və Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı

¹ N.G.Məmmədov. Muğanın coğrafi adları haqqında bəzi qeydlər (arx adları). Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası. 1973, № 3.

rayonların hidronimləri üçün də xarakterikdir: *Abdaloğlu arxı*, *Sultan arxı*, *Omar bulağı*, *Hətəmlər bulağı* (Borçalı); *Həşimbəy bulağı*, *Əhməd bulağı*, *Əlimərdan bulağı* (Sisyan) və b.

2. Etnohidronimlər

Hidronimlərin bir qrupu tayfa, qəbilə adları əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış tayfa və qəbilə adları toponimlərdə olduğu kimi, bir qrup hidronimlərdə də öz izlərini saxlamışdır. Bunlar çay, göl və bulaq adlarında özünü daha çox göstərir. Məsələn, *Bolqarçay* (Biləsuvar); *Alpançay* (Quba); *Bayandırçay* (Laçın); *Bəcirəvançay* (Masallı); *Bərgüşad çayı* (Qubadlı), *Qullar çayı* (Balakən); *Qarqar çayı* (Ağdam); *Quşçu çayı* (Qoşqarçayın qolu); *Padardərə çayı*, *Tatar çayı* (Cəbrayıl); *Xələfli gölü*, *Qaravəlli gölü* (İmişli); *Hacılar gölü* (Laçın); *Qurd gölü* (Sumqayıt); *Yəkəbaşlar gölü* (Laçın); *Masazır gölü* (Bakı); *Cindar gölü* (Qazax); *Gürcü gölü* (Yardımlı); *Çələbi bulağı*, *Türklər bulağı*, *Bəşdəli bulağı* (Lerik) və s.

Azərbaycan tarixən etnik cəhətdən müxtəlifliyi ilə fərqlənən ölkələrdən biri olmuşdur. Burada türkdilli tayfalar (alban, sak, qarqar, şamak, şirvan, peçeneq, gəncək, hun və b.) ilə yanaşı, qafqazdilli və irandilli tayfalar da yaşamışdır. İndi də Azərbaycanda qafqazdilli udi, ləzgi, avar, saxur, qırz, xınalıqlı, buduqlu və irandilli tatlar və talışlar məskundurlar. Şübhəsiz ki, bu etnik qrupların yaşadığı areallarda hidronimlərin müəyyən qismi onların öz dillərində yaranmış və indiyədək qalmışdır. Deməli, Azərbaycan hidronimləri obyektiv surətdə dil mənsubiyyətinə görə üç qismə ayrılır: türkdilli (Azərbaycan), qafqazdilli və irandilli hidronimlər. Türkdilli mənşəli hidronimlər böyük əksəriyyət təşkil edir. Ona görə də burada əvvəlcə bu dilə aid hidronimlər, daha sonra digər dillərə aid hidronimlər haqqında məlumat veriləcəkdir.

Qeyd edilməlidir ki, etnohidronimlər əsas etibarilə dəniz və çay adlarını əhatə edir və müxtəlif tarixi dövrlər-

də Azərbaycan ərazisində yaşamış, sonralar xalqımızın etnogenezində iştirak etdiyinə, qaynayıb-qarıxmış olduğuna görə etnik özünəməxsusluğunu itirmiş tayfaların adlarının və yaşadığı arealların müəyyənləşdirilməsində əvəzedilməz mənbə olaraq qalır. Tarixi yazılı mənbələrdə adları çəkilmiş (qeyd olunmamış) bir sıra türk tayfalarının adları yalnız bəzi hidronimlərdə daşlaşıb qalmışdır. Məsələn, Azərbaycan ərazisində *Tərtərçay* VII əsrdən, *Samurçay* IX əsrdən, *Qarqarçay* XIII əsrdən, *Albançay* IX əsrdən, *Əyriçay* X əsrdən və s. məlumdur. Əlbəttə, mənbələrdə müəyyən tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq həmin çayların adlarının çəkilməsi heç də həmin çayların məhz həmin vaxtlarda adlanması demək deyildir. Bu hidronimlər göstərir ki, tərtər, qarqar, samur, alban tayfaları, yaxud həmin tayfaların müəyyən hissələri bizə məlum olmayan qədim zamanlardan həmin çayların hövzələrində yaşamışlar. Lakin qədim və erkən orta əsrlərə aid yerli mənbələrimizin yoxluğu üzündən biz həmin çayların nə vaxtdan orada yaşamış tayfaların adları ilə adlandığını bilmirik. Ona görə də etnonimik hidronimlər yalnız aşağıdakı məlumatı bizə çatdırırlar: əvvələn, həmin tayfalar Azərbaycanın məhz bu çayların axdığı rayonlarda da yaşamışlar; ikincisi, bu tayfalar məhz çox qədim vaxtlardan (qaynayıb-qarışaraq öz etnik adlarını itirdikləri vaxtlardan) qabaq yaşamışlar. Çünki hazırda biz azərbaycanlıların hansı hissələrinin bu tayfaların sonrakı nəsilləri olduğunu bilmirik. Əgər Azərbaycan xalqının təşəkkülü, müasir tədqiqatlarda ehtimal edildiyi kimi, VII–X əsrlərdə baş vermişsə, deməli, həmin tayfalar da məhz göstərilən əsrlərə qədər buralarda məskun idilər. Üçüncüsü, həmin çayların sahillərində başqa tayfaların yaşaması da mümkündür, lakin adlarını həmin çaylara vermiş tayfalar çoxluq təşkil etmişdir.

Bu baxımdan etnohidronimlər yaranma dövrlərinə görə təxmini olaraq iki yerə ayrıla bilər:

- 1) Qədim və orta əsrlərdə yaranmış etnohidronimlər: *Tərtərçay, Albançay, Qarqarçay, Şəkiçay, Bolqarçay, Qavartu çay, Samurçay, Tubaçay, Tuqçay* və b.
- 2) Orta əsrlərdə – oğuz və monqol-türk tayfalarının adlarını əks etdirən hidronimlər: *Bayandurçay, Qırçaqçay, Qusarçay, Çaundurçay, Padarçay, Yaycıçay, Sumqayıtçay, Küngütçay, Əlcigançay, Çigilçay, Bucaqçay, Görançay, Bazarçay* və s. Azərbaycan etnohidronimlərindən bəziləri yaranma dövrlərinə görə XIII-XIV əsrlərdən sonrakı əsrlərə aid edilə bilər. Çünki X-XII əsrlərdə səlcuq oğuzları, XIII əsrdə isə monqol-türk tayfaları Ön Asiyanı işğal etmiş və müəyyən hissələri Azərbaycanda məskunlaşmışdır. Səlcuq oğuz tayfalarından olan *bayandur, çavundur, yaycı, çigil* və monqolların tərkibində olmuş sukait, kinqit, elciqin, tatar tayfalarının adlarını¹ əks etdirən *Bayandurçay, Çaundurçay, Yaycıçay, Sumqayıtçay, Küncütçay, Elciyançay* və *Tatarçay* hidronimləri məhz bu dövrdə yaranmışdır.

Etnohidronimlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan ərazisində hələ orta əsrlərdə məskunlaşmış Xəzər tayfalarının adlarını əks etdirir. Mənbələrdə xəzərlərin bir tayfasının *kabar*, yaxud *kavar* adlanması məlumdur². Həmin tayfanın müəyyən hissəsi Azərbaycanın *Qarabağ* zonasında *Kəbərli*, yaxud *Kəbirli* adı ilə yaşamışdır. *Kəbirli* tayfası hələ keçən əsrin ortalarında 850 ailədən ibarət böyük tayfa idi³. Ma-

¹ Ви тайфаларın адларынı əкс етдирән топонимләр, о сүмләдән етноhidronимләр haqqında бах: А.Гусейнзаде. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР. “Советская тюркология”. 197, № 4; А.Гусейнзаде. Об этнотопонимах Апшеронского полуострова Джорат, Сарай, Сумгаит. “Советская тюркология”. 1973, № 3; Г.А.Гейбуллаев. К происхождению некоторых этнотопонимов Азербайджана (Сумгаит, Кюнгут, Джорат, Зунуд, Орият, Тангит, Чиркин). Доклады АН Азерб.ССР. 1975, № 2; Г.А.Гейбуллаев. Монгольские топонимии в Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР. Серия теории, философии и права. 1981, N 3.

² Xəzərlərin tayfaları ilə əlaqədar toponimlər haqqında бах: Г.А.Гейбуллаев. Хазарские этнонимы в Азербайджане. Доклады АН Азерб.ССР. 1980, № 10.

³ Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, “Елм”, 1987.

raqlısı odur ki, *kavar* formasında bu etnonim Tərtər rayonunun ərazisindən axan *Qavartu* hidronimində özünün ilkin formasını saxlamışdır. Əslində, *Qavartu* etnohidronimi *kavar* etnonimindən və mənsubiyyət bildirən *-lu* şəkilçisinin fonetik forması olan *-tu* hissəsindən ibarətdir. Dialektlərimizdə və başqa türk dillərində *l-t* fonetik hadisəsinə görə *-lı*, *-lu* şəkilçilərinin *-tı*, *-tu* formalarında tələffüzü mövcuddur.

Etnohidronimlərin bir qismi yerli nəsil və tayfa adlarını əks etdirir: *Qaravəlli gölü* (İmişli rayonu), *Quşçu çayı* (Qoşqarçayın qolu), *Qurdgöl* (Sumqayıt), *Saçılar gölü* (Lacın), *Türklər bulağı* (Lerik) və s.

Deyənlərdən görünür ki, etnohidronimlər xalqımızın tarixi və dili üçün qiymətli faktları özlərində saxlamışdır. Düzgün onomastik tədqiqat metodları əsasında bu qrup hidronimlər tədqiq edildikdə qiymətli mənbə səviyəsində dururlar.

Onomastik tədqiqatda ən çox etnotoponimlər barədə danışılır. Etnohidronimlərin mövcudluğu və zənginliyi onların araşdırılmasının da zərurətini meydana çıxarır. Müşahidələr göstərir ki, etnotoponimlərdəki tayfa, qəbilə adlarının əksəriyyəti etnohidronimlərdə də öz əksini tapmışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, burada yeni tayfa, qəbilə adlarına rast gəlmək olmaz. Bizcə bu, yanlış fikir olardı. Şübhəsiz, respublikamızda, Ermənistanda, Gürcüstanda, Dağıstanda, Cənubi Azərbaycanda və başqa regionlarda rast gəlinən Azərbaycan dili mənşəli hidronimlərin tam toplanması və araşdırılması nəticəsində yeni-yeni tayfa, qəbilə adları aşkar oluna bilər.

3. Topohidronimlər

Bu qrup hidronimlər xüsusi yer adları əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan onomastik leksikasında toponimlə-

rin başqa xüsusi söz qruplarına nüfuz etməsi daha geniş yayılmış dil hadisəsidir.

Belə ki, müəyyən bir kəndin, qəsəbənin ətrafında əmələ gəlmiş su obyektinin adı çox zaman həmin kəndin, qəsəbənin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, *Ağstafaçay*, *Astara çayı*, *Minkənd çayı* (Laçın), *Ağdaşsu*, *Quba çayı*, *Qoşqar çayı* (Daşkəsən), *Dəvəçi çayı*, *Lənkəran çayı*, *Murovçay*, *Murquzçay*, *Hacıqabul gölü*, *Xələfli çala gölü* (İmişli), *Lökbatan gölü*, *Binəqədi gölü*, *Eyvazallar gölü*, *Kəpəztəpə gölü* (Laçın), *Qala gölü*, *Talıştan gölü* (İsmayılı), *Masazır gölü* (Abşeron rayonu) və s.

Bu tipli hidronimlər çoxlu rayon, kənd, qəsəbə, məhəllə, dağ, dərə, təpə və s. yer adını özündə əks etdirir.

Onomastik ədəbiyyatda bu qrup hidronimlər **oykonimik hidronimlər** də adlanır. Hidronimlərin bu qrupuna aid edilən adların spesifik cəhəti – onların yaşayış məntəqə adlarından sonra yaranmasıdır. Məsələn, indiki Gəncəçayın daha qədimdə *Daruran*¹, Lənkərançayın *Vərəzərud*², Qudyalçayın *Qubaçay* adlanması məlumdur.

Ona görə də diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, toponimlər mənşəcə iki yerə ayrılmalıdır: oykonimdən əvvəl mövcud olmuş toponimlər və oykonimdən sonra əmələ gəlmiş toponimlər. Bundan asılı olaraq toponimlərdə iki cəhət üzə çıxır, əvvələn, toponim oykonimdən əvvəl başqa cür adlandırılmışdır və deməli, belə toponimlərin ömrü həmin oykonimlərin ömrü qədər olur, ikincisi, müəyyən bir çay müxtəlif adlarla, həmin yaşayış məntəqələrinin adları ilə adlanır.

Qeyd edilməlidir ki, oykonimlərlə eynilik təşkil edən hidronimlərin hansının ilkin olduğunu müəyyən etmək

¹ З.Бунятов. Материалы из сочинения Закария ал-Казвини об Азербайджане. Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1976, № 3.

² Путешественники об Азербайджане. Т.1, Баку, 1960.

müəyyən etimoloji tədqiqat tələb edir. Məsələn, *Avapgil kəndi* – *Avakil min bulağı* (Şamaxı rayonu), *Ağzıbirçala kəndi* – *Ağzıbirçala gölü* (Dəvəçi rayonu), *Ağstafa şəhəri* – *Ağstafa çayı*, *Ağsu şəhəri* – *Ağsu çayı*, *Ağçay kəndi* – *Ağçay* (Qax rayonu), *Alagöllər kəndi* – *Alagöllər gölü* (Laçın rayonu), *Alpout kəndi* – *Alpout çayı*, *Arısu kəndi* – *Arısu çayı* (Gədəbəy rayonu), *Badamlı qəsəbəsi* – *Badamlı min bulağı* (Şahbuz rayonu), *Başkənd kəndi* – *Başkənd min bulağı* (Culfa rayonu), *Bilov kəndi* – *Bilov min bulağı* (Ordubad rayonu), *Boladi kəndi* – *Boladi çayı* (Lənkəran rayonu), *Bum kəndi* – *Bum min bulağı çayı* (Qəbələ rayonu), *Bucaq kəndi* – *Bucaq çayı* (Oğuz rayonu), *Varna kəndi* – *Varna min bulağı çayı* (İsmayıllı rayonu), *Oğuz qəsəbəsi* – *Oğuz çayı* (Oğuz rayonu), *Vənənd kəndi* – *Vənənd çayı* (Ordubad rayonu), *Qazançı kəndi* – *Qazançı min bulağı* (Culfa rayonu), *Qalacıq kəndi* – *Qalacıq çayı* (İsmayıllı rayonu), *Qozbulaq kəndi* – *Qozbulaq bulağı* (Şəki rayonu), *Qusarçay kəndi* – *Qusarçay* (Xaçmaz rayonu), *Daşağıl kəndi* – *Daşağıl çayı* (Oğuz rayonu), *Zamanlı kəndi* – *Zamanlı min bulağı* (Gədəbəy rayonu), *Zığ kəndi* – *Zığ gölü* (Abşeron), *Sabunçu kəndi* – *Sabunçu min bulağı* (Abşeron), *Turşsu qəsəbəsi* – *Turşsu min bulağı* (Şuşa rayonu), *Xaçbulaq kəndi* – *Xaçbulaq çayı* (Daşkəsən rayonu) və b.

Aydındır ki, bu topohidronimlərdə *Avagil*, *Ağzıbirçala*, *Ağstafa*, *Ağsu*, *Ağçay*, *Alagöllər*, *Badamlı*, *Bilov*, *Qusarçay*, *Zığ*, *İstisu*, *Turşsu*, *Xaçbulaq* ilkindir, birincidir, başqa sözlə, bu topohidronimlər oykonimlərdən əvvəl mövcud olmuş, yaşayış məntəqələri bu hidronimlərin adını qəbul etmişdir. Bu, həmin hidronimlərin etimoloji tədqiqat vaxtı su obyektinə mənbələrinin adlarını əks etdirməsindən aydın olur. Halbuki həmin misallarda *Alpout*, *Başkənd*, *Daşkəsən*, *Zamanlı*, *Sabunçu* və s. ilkindir və bu oykonimlərlə eyniyyət təşkil edən topohidronimlər törəmədir, başqa sözlə, onlar yaşayış məskənlərinin adlarını qəbul etmişlər.

Topohidronimlərin bəziləri daha mürəkkəb yaranma yollarının nəticəsi kimi özlərini büruzə verir. Məsələn, orbonim – oykonim – hidronim modelini əmələ gətirirlər. Məsələn, *Ağdaban dağı – Ağdaban çayı* (Kəlbəcər), *Arısu dağı – Arısu çayı – Arısu kəndi* (Gədəbəy rayonu), *Əngəxaran dağı – Əngəxaran kəndi – Əngəxaran çayı* (Şamaxı rayonu), *Zabuq dağı – Zabuq kəndi – Zabuq çayı* (Laçın rayonu), *Nüzgər dağı – Nüzgər kəndi – Nüzgər çayı* (Şəmkir – Cəbrayıl rayonları) və s. Göründüyü kimi, Ağdaban, Arısu, Əngəxaran, Zabuq oronim bildirdiklərinə görə ilkindir. Lakin həmin topohidronimlərdə hidronimin, yaxud oykonimin ikinci olmasını müəyyən etmək çətindir. Yalnız *Arısu* haqqında demək olar ki, “təmiz su” mənasını verən bu hidronim ilkindir. *Arısu* oronimi və *Arısu* oykonimindən biri isə ikincidir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, topohidronimlərin yaranması da müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Yalnız həmin qanunauyğunluqların nəzərdə tutulması ilə doğru nəticələrə gəlmək olar.

4. Zoohidronimlər

Hidronimlərin bu qrupu heyvan və quş adları əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında heyvan və quş adlarını başqa qrup xüsusi adların tərkibində işlənməsi geniş yayılmış dil hadisəsidir. Biz buna toponimlərdə, antroponimlərdə, kosmonimlərdə, etnonimlərdə daha çox rast gəlirik. Eynilə həmin dil hadisəsi hidronimlərdə də öz əksini tapmışdır. Respublikamızda və ondan kənarında rast gəlinən hidronimlərdə buna dair çoxlu faktlarla qarşılaşmaq olur. Məsələn, *Alışa çay* (Lənkəran), *Anqıran çay* (Gədəbəy), *Qabanlı çayı* (Masallı), *Qurbanlı çay* (Kəlbəcər), *Qatır çay*, *Qurd qobusu çayı* (Kürdəmir), *Quzğunluq çaylaq çayı* (Cəbrayıl), *Dəvəbatan çayı* (İsmayıllı), *Ər-*

zigüş çayı (Dəvəçi), *Maralgöl* (Xanlar), *Zəligöl* (Qarabağ), *At gölü*, *Dəvəgörünməz gölü*, *Camışbatan gölü* (İmişli), *Keçibatan gölü*, *Torağay çayqara gölü* (Kəlbəcər), *Qoyunbatan gölü*, *Ceyranbatan gölü* (Abşeron), *Qaratoyuq bulağı* (Şəki), *Quş bulağı* (Lerik), *Ceyran bulağı* (Yardımlı), *Buzov bulağı* (Laçın) və s. Verdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, hidronimlər ümumi zoonimlər əsasında əmələ gəlir, həm də hidronimlər özlərində müəyyən hadisələrin izlərini mühafizə edib saxlayır. Məsələn, *Ceyranbatan*, *Qoyunbatan*, *Anqıran*, *Dəvəbatan*, *Camışbatan*, *Keçibatan* və s. hidronimlərin mənasından aydın olur ki, həmin su obyektlərində heyvanların tələfatı ilə əlaqədar hadisələr baş vermişdir. Sonralar yerli sakinlər həmin çay, göl adlarını baş verən hadisəyə uyğun adlandırmışlar. Şübhəsiz, bunlar dil hadisəsi kimi tədqiqatdan kənar qalmamalıdır.

5. Digər qrup hidronimlər

Yuxarıda hidronimləri konkret olaraq müəyyən adlarla qruplaşdırdıq. Lakin Azərbaycan hidronimlərinin çox böyük hissəsi qruplardan kənar qalır. Bunlar tərkib etibarilə olduqca müxtəlifdir. Məsələn, *Əyrigöl* (Kəlbəcər), *Qızılboğaz gölü* (Laçın), *Gilli göl* (İmişli), *Külək göl* (Qəbələ), *Gəlinqaya gölü* (Kəlbəcər), *Çalağöl* (Sabirabad), *Tufangöl* (Qəbələ), *Qara göl* (Xanlar, İsmayilli, Laçın), *Qumyataq gölü* (Abşeron), *Qızıl nohur*, *Kəkil nohur*, *Zigil nohur* (Şamaxı), *Kükürdbulaq*, *Qoşa-bulaq*, *Kəhrizbulaq*, *Kötükbulaq*, *Daşbulaq* (Cəlilabad), *Çökəli bulaq*, *Ağbulaq*, *Həkim bulağı*, *Turşsu bulağı*, *Xan bulağı* (Tovuz), *Kor bulaq*, *Şır-şır bulağı*, *Ulu bulaq*, *Çay bulağı* (Füzuli), *Kirənc bulağı*, *Sərin bulaq*, *İyli bulaq*, *Axar bulaq* (Balakən), *Yeddi bulaq*, *Beş bulaq*, *Qızlarbulağı*, *Fındıqlı bulaq*, *Qayıtmaz bulağı*, *Qaynatma bulağı* (Qax), *Qırxbulaq*, *İsitmə bulaq*, *Duzlu bulaq*, *Alçalı bulaq*, *Söyüdlü bulaq*, *Qamışlı bulaq*, *Yarpız bulaq*, *Pir bulağı*, *Ayran bulağı*, *Südlü bulaq*, *Dəmirçi bulaq* (Şəki) və s.

Göründüyü kimi, bu hidronimlərin birinci tərəfi semantik cəhətdən çox müxtəlif söz qruplarını əhatə edir. Gələcəkdə Azərbaycan hidronimlərinin tam halda toplanması və onların məna qruplarının daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Ancaq bu zaman hidronimlərin yaranma qanunauyğunluqları barədə daha dəqiq və ətraflı fikir söyləmək olar. Bundan başqa, hidronimlər özü də onomastik leksikanın zənginləşməsində fəal iştirak edir. Belə ki, hidronimlərdən çoxlu yer, şəxs, ləqəb, təxəllüs və s. törəyir. Bu hadisə təkcə Azərbaycan dilində deyil, rus dilində¹ və başqa dillərdə də baş verir.

Su obyektlərinə ad verilməsi, başqa sözlə, hidronimlərin yaranması müxtəlif tarixi dövrlərin məhsuludur. Əhəlinin maddi həyat şəraiti ilə əlaqədar olaraq su obyektləri axınlarının xüsusiyyətlərinə, suların dad və iyinə, rəng çalarlarına, müəyyən bitki və heyvanat aləmi ilə təmasda olmasına görə müxtəlif cür adlanmış hidronimlərin müxtəlifliyi də bununla izah olunur. Ona görə də yuxarıda təklif edilən qruplaşmadan kənarında çoxlu hidronim qalır ki, onları aşağıdakı kimi kiçik hissələrə ayırmaq olar:

- 1) Axdığı ərazinin süxurlarına və yağış-qar sularından, yeraltı sulardan qidalandığına, tərkibində müəyyən mineral maddələrin olmasına görə adlanmış su obyektləri: *Ağçay*, *Ağgöl*, *Ağbulaq*, *Ayrınbulaq* (Şəki), *Qaraçay*, *Qarabulaq*, *Qaraqöl*, *Bozayran* (mineral maddələrin təsiri ilə ayrına oxşamasına görə), *Göy göl*, *Göyçay*, *Göysu*, *Tutqunçay*, *Qızılnohur*, *Südlübulaq*, *Sarısu*, *Zərdab* və s.
- 2) Suyunun axınının xüsusiyyətlərinə görə ad almış su obyektləri: *Əsrükçay* (qədim türk dillərindəki əsrük "həyəcanlı", "kefli", "sərxoş", "coşqun"² sözündən), *Vəlvələçay*

¹ Р.А.Агаева. Происхождение имен и озер. М., 1985, с.123.

² Древнетюркский словарь. М., 1969, с.184.

(ərəb dilindəki *vəlvələ* “çaxnaşılıqlı səs”, “səs-küylü”, “hay-küylü”, “qalmaqal” sözündən), *Türyançay* (qədim türk-monqol dillərindəki *türqən* “iti”, “sürətli”¹ sözündən), *Tavuşçay* (qədim türk dillərindəki *taus* “səs-küy” sözündən), *Qaşqaçay* (qədim türk dillərindəki *kaşka* “duru”, “təmiz”, “şəffaf” sözündən), *İncəçay* (Azərbaycan dilindəki *incə* “dayaz”, “nazik” sözündən) və s.

- 3) Axınının səmtinə görə adlanmış su obyektləri: *Tərsçay* (tərsinə axan çay), *Əyriçay* (əyri axan çay), *Köndələnçay* (köndələn axan çay) və s.
- 4) Müəyyən bədbəxt hadisələrlə əlaqədar olaraq ad almış su obyektləri: *Qanlı göl*, *Qanlıçay*, *Qanlı nohur*, *Ceyranbatan*, *Arıqıran*, *İnəkboğan* və b. Göründüyü kimi, bura zoonimik hidronimlər də daxil olur.
- 5) Mineral maddələrin təsiri ilə müəyyən iyə və dada malik olan su obyektləri: *Acıçay*, *Acısu*, *Acınohur*, *Duzlubulaq*, *İylibulaq*, *Turşsu*, *Sorgöl* və s.
- 6) Suyunun hərərətinə görə ad almış su obyektləri: *İlisu* (*ilıq su*), *İstisu*, *Sərinbulaq*, *Soyuqbulaq* və s.
- 7) Müəyyən meyvə və bitkilərlə əlaqədar olaraq adlanmış su obyektləri: *Qamışlıgöl*, *Qozlubulaq*, *Badamlı bulağı*, *Yarpızbulaq*, *Çinarbulaq*, *Cökəlibulaq* (Tovuz rayonu), *Fındıqlı bulaq* (Qax), *Söyüdlü bulaq* (Şəki) və s. Göründüyü kimi, bura fitonimik hidronimlər daxildir.
Say bildirdiyinə görə ad almış su obyektləri: *Qoşabulaq*, *Yeddibulaq*, *Qırxbulaq*, *Beşbulaq* və s.

Hidronimlərin yuxarıda verilən qruplaşdırması göstərir ki, onomastikanın bu vahidləri kifayət qədər müxtəlif yollarla yaranmaq etibarilə, müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Apardığımız tədqiqat hidronimlə-

¹ Русско-монгольский словарь. Сост. А.Р.Дамбо-Ринчин, Г.С.Муткин. М., 1960, с.51-52.

rin yaranmasında aşağıdakı qanunauyğunluqların olduğunu göstərir.

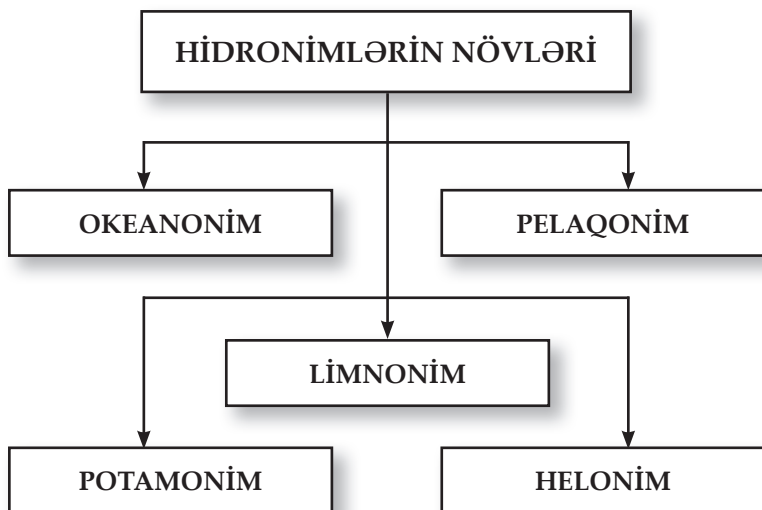
Çay, göl, mineral bulaq adları yaranma dövrlərinə görə daha qədimdir və onlar oykonimlərdən əvvəl mövcud olmuşdur. İnsanlar əvvəlcə bu su obyektləri ilə tanış olmuş, onlara ad vermiş və sonra da yaşayış məntəqələri həmin hidronimlərlə adlanmışdır.

İnsanın fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yaranmış su obyektlərinin (kəhriz, quyu, arx, kanal) adları yalnız yaşayış məntəqələri yarandıqdan sonra meydana çıxıb bilər.

5.02. HİDRONİMLƏRİN NÖVLƏRİ

“Hidronim” su obyektlərinə verilən ümumi addır. Bildiyimiz kimi, su obyektləri quruluşuna, həcminə və yaranma tərzinə görə olduqca müxtəlifdir. Burada: a) təbii su obyektləri – okean, dəniz, körfəz, göl, çay, şələlə, bataqlıq və s.; b) süni su obyektləri – kanal, arx, dəryaça, quyu və s. bir-birindən fərqlənir. Elmi ədəbiyyatda eyni cinsli su obyektləri xüsusi terminlərlə adlandırılır. Biz burada hidronimlərin növlərini həmin elmi ədəbiyyatda uyğun olaraq müvafiq terminlərlə nəzərdən keçiririk.

Azərbaycan ərazisində xırda su obyektlərinin adları (mikrohidronimlər) nəzərə alınarsa, külli miqdardadır. Bura çay, göl, nohur, qobu, bulaq, axmaz, arx, kəhriz və s. daxildir. Təkcə irili-xırdalı çayların miqdarının 500-dən çox olması məlumdur, lakin digər hidronimlərin hətta təxmini sayı haqqında hələ bir fikir irəli sürmək mümkün deyildir, çünki bu adlar indiyədək toplanıb qruplaşdırılmamışdır.

3-cü sxem

1. Okeanonim

Hidronimin bir növü olan *okeanonim*¹ okean, körfəz, şlalə və s. adlarını bildirir.

Düşünmək olardı ki, respublikamızın ərazisində heç bir okean, körfəz olmadığı üçün həmin su obyektlərinin adından danışmaq da artıqdır. Lakin məsələyə dərinəndən yanaşdıqda, Azərbaycan dilinin müasir onomastik leksikasında kalka yolu ilə yaranmış bir sıra okean, körfəz, şlalə adları mövcuddur. Məsələn, *Sakit okean*, *Atlantik okeanı*, *Hind okeanı*, *Şimal buzlu okeanı*, *Meksika körfəzi*, *Hudzon körfəzi*, *İran körfəzi*, *Niaqara şlaləsi* və s. Şübhəsiz, bunlar da kalka yolu ilə dilimizin leksik və qrammatik donunu geyir.

¹ Yunan mənşəli "*okeanos*" sözündən olub, mənası "hüduzsuz dəniz", "nəhəng çay" deməkdir. Digər mənası qədim yunan allahı Okeanın adını bildirir.

2. Pelaqonim

Hidronimin bir növü olan *pelaqonim*¹ dəniz adlarını bildirir. Respublikamızın ərazisində bir dəniz mövcuddur. Onun adı *Xəzərdir*. Dilimizdə işlənən başqa dəniz adları okeanonimlər kimi kalka yolu ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Aralıq dənizi*, *Mərmərə dənizi*, *Sarı dəniz*, *Filippin dənizi*, *Qara dəniz*, *Çukot dənizi*, *Yapon dənizi* və s.

Xəzərin sahillərində yaşayan azərbaycanlılar müxtəlif dövrlərdə ona bir neçə ad vermişlər – *Xəzər dənizi*, *Bakı dənizi*, *Abşeron dənizi*, *Muğan dənizi*, *Şirvan dənizi*, *Salyan dənizi* və s. Ümumiyyətlə, bu dənizin ətrafında və ondan uzaqlarda yaşayan müxtəlif xalqların verdikləri adlarla birlikdə Xəzər dənizinin 60-a yaxın çoxdilli adı meydana çıxmışdır. Həmin adlar bunlardır: *Kaspi*, *Voru-kişa – geniş hövzə* (“Avesta”da), *Prud solnse* (Homerin əsərlərində), *Qirkan dənizi*, *Gilan dənizi*, *Cürcan dənizi*, *Mazandaran dənizi*, *Vrkan dənizi*, *Təbəristan dənizi*, *Əl-Baba dənizi*, *İrkaniya dənizi* (Ptolomey), *Alban dənizi*, *Avar dənizi*, *İran dənizi*, *Türkmən dənizi*, *Xvalan dənizi*, *Quz dənizi*, *Qəzvin dənizi*, *Saray dənizi*, *Dərbənd dənizi*, *Pəhləvi dənizi*, *Xorasan dənizi*, *Həştərخان dənizi*, *Tarın dənizi*, *Xarəzm dənizi*, *Abxaz dənizi*, *Abakut dənizi*, *Bahar Qursum dənizi*, *Quzğun dənizi*, *Quren*, yaxud *Qurzem dənizi*, *Əbaskun dənizi*, *Keşrud dənizi*, *Kel dənizi*, *Xaricilər dənizi*, *Çekat Daeti dənizi*, *Çerinoye dənizi*, *Coşqun dəniz*, *Kiçik dəniz*, *Sixoy dənizi*, *Qərb dənizi* (çinlilər belə adlandırmışlar), *Şərq dənizi* (assurilər belə adlandırmışlar), *Göy dəniz*, *Kükkiüz dənizi*, *Ağ dəniz*, *Qleveselan dənizi* (Marko Polonun əsərlərində), *İpək dənizi*, *Nelevoşşalan dənizi*, *Jelyut dənizi*, *Jeuşelan dənizi*, *Çekakelan dənizi*, *Çelkus dənizi*, *Qekluperar dənizi*, *Qelebat dənizi* və s.

Xəzər dənizinə verilmiş bu adların dil tərkibinin və mənşəyinin araşdırılması bir çox ictimai-siyasi, tarixi hadisələrin aşkara çıxarılmasına kömək göstərə bilər.

¹ Yunan mənşəli “relagos” sözündən olub, mənası “dəniz” deməkdir.

Bu adların bir neçəsi (*Alban dənizi, Kəspə dənizi, Muğan dənizi, Şirvan dənizi, Dərbənd dənizi, Bakı dənizi, Abşeron dənizi, Salyan dənizi*) bilavasitə Azərbaycanın bu dənizə yaxın əyalət və şəhərlərinin adları ilə bağlıdır. Onların bəzilərinin yaranması haqqında az-çox tarixi məlumatlar vardır. Bunlardan əlavə, Xəzər dənizi həm də Xəzərin cənub-qərb hissəsində mövcud olan Gürqan əyalətinin və bu əyalətin adı ilə adlanmış *gürqan* tayfasının adı ilə *Gürqan dənizi*¹, Xəzərin cənub-qərbindəki Təbəriləni əyalətin adı ilə *Təbəriləni dənizi*, yenə oradakı Mazandaran əyalətinin adı ilə *Mazandaran dənizi*, İranın adı ilə *İran dənizi*, Türkmənistan ərazisində yaşayan türkmənlərin adı ilə *Türkmən dənizi*, Xəzərin cənub-qərbində dənizdəki Saray adasının adı ilə *Saray dənizi*, Orta Asiyanın və İranın Xorasan əyalətinin adı ilə *Xorasan dənizi*, Orta Asiyanın orta əsrlərdəki Xarəzm əyalətinin adı ilə *Xarəzm dənizi*, Albaniyanın şimal-şərqində eramızın əvvəllərində yaşayan və müxtəlif mənbələrdə mazkut, bazqun və abxaz adlanan tayfanın adı ilə *Abxaz dənizi*, İranın şimalında Xəzər dənizinin sahilində orta əsrlərdə mövcud olmuş Abeskun limanının adı ilə *Abeskun dənizi* və s. də adlanmışdır.

Şübhəsiz ki, Xəzərin göstərilən və bundan əlavə də mövcud adlarının tədqiqi Azərbaycan onomastikasında mühüm yer tutur.

3. Limnonim

Hidronimin bir növü olan *limnonim*² göl, axmaz adlarını bildirir. Azərbaycan ərazisində, təqribən, 250 göl vardır. Bunlardan ən böyükləri *Hacıqabul gölü, Böyükşor gölü, Göy göl, Maralgöl, Cındargöl, Acınohur gölü, Ceyranbatan gölü, Qanlı göl* və s. su obyektleridir. Bunlardan başqa, çoxlu ax-

¹ Gürqan dəniz toponiminin fonetik şəkilləri olan Cürqan və Vulkan adları ilə də adlanmışdır.

² Yunan mənşəli "limnas" sözündən olub, "göl" adı deməkdir.

maz, nohur və su obyektləri də vardır ki, bunların spesifik adları mövcuddur. Məsələn, *Qarağac axmazı*, *Qaraqüney axmazı*, *Qovaqlı axmazı*, *Əlisultanlı axmazı*, *Ətcələr axmazı*, *Gilli göl axmazı*, *Nabad axmazı*, *Osmanlı axmazı*, *Cahar axmazı*, *Şor su axmazı* (Saatlı, Sabirabad, İmişli), *Əyri nohur* (Abşeron), *Çağıl nohur* (Şamaxı), *Baş nohur*, *Xışınca nohur* (Şəki) və s.

Bu adların yaranması 5-10 ilin yox, bütöv bir dövrün, əsrin, yüzilliklərin dil hadisəsidir.

4. Potamonim

Hidronimlərin bir növü olan *potamonim*¹ çay adlarını bildirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızın ərazisində irili-xırdalı 500-dən çox çay vardır. Bunlar rəngarəng ad sisteminə malikdir. Lakin bu adlar içərisində *Ağsu*, *Ağ çay*, *Qara çay*, *Quru çay*, *Qarasu*, *İncəçay*, *Əyriçay* adları daha geniş yayılmışdır. Çay adları içərisində bugünkü elmimiz üçün maraq doğuran adlara da rast gəlmək olur. Məsələn, Quba, Laçın rayonlarındakı *Qaranlıq çayı*, Qəbələ rayonundakı *Dəmiraparan çayı*, Qax rayonundakı *Filiz çayı*, Qazax rayonundakı *İncəsü çayı*, Quba rayonundakı *Gümüşlü çay*, Gədəbəy rayonundakı *Kükürdsü çayı* və s. bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Göründüyü kimi, həmin adlar suyun tərkibinə görə və ya çay yatağının tərkibinə uyğun şəkildə yaranmışdır. Bizcə, bu adların mənasını açmaqla təbii sərvətlərin izinə də düşmək olar. Adların mənasında ictimai-siyasi, tarixi hadisələr, təbii sərvətlərə dair qiymətli məlumatlar qalır.

5. Helonim

Hidronimin bir növü olan *helonim*² bataqlıq adlarını bildirir. Azərbaycanın müxtəlif ərazisində çoxlu bataq-

¹ Yunan mənşəli "*potamos*" – çay və "onoma" – ad sözlərinin birləşməsidir.

² Yunan mənşəli "*elos*" – bataqlıq və "onoma" – ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

lıqlar vardır. Bunlar adsız deyildir, hər birinin adı vardır. Məsələn, *Sarısu bataqlığı* və s.

5.03. HİDRONİMLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan hidronimlərinin təqdim etdiyimiz qrup və növləri, bu qrup və növlər üzərindəki müşahidələrimiz onların bir sıra spesifik dil xüsusiyyətlərinin olduğunu göstərir.

Hər şeydən əvvəl, leksik xüsusiyyətlər – sözlərin mənşə məsələsi diqqəti cəlb edir. 500-dən çox hidronim üzərində apardığımız təhlil və araşdırmalar göstərir ki, dil tərkibinə görə Azərbaycan hidronimlərinin 99 faizi Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaranmışdır. Başqa xüsusi adlar qrupunda bu xüsusiyyət azdır.

Hidronimlərin tərkibində işlənən hidroterminlər isə xalis Azərbaycan sözlərindən ibarətdir: çay, su, göl, bulaq, dəniz, axmaz, arx, bataqlıq, şələlə, quyu və s. Dilimizdəki *Kür*, *Araz* kimi bir neçə sözdən ibarət hidronimlər müstəsna olmaqla, belə bir tezis irəli sürmək olar ki, çay, su, göl, bulaq, dəniz və s. sözlər olmadan ayrı-ayrı sözlər hidronim anlayışını ifadə edə bilmir. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hidronimlərin əksəriyyəti toponim, zoonim, etnonim və sair söz qrupları əsasında yaranmışdır. Burada hidronim anlayışını yaradan əsas vasitə hidroterminlərdir. Məsələn, *Hacıqabul gölü*, *Ağgöl*, *Göy göl*, *Maralgöl*, *Zəliqöl*, *Şamlıq gölü*, *At gölü*, *Mirzə gölü*, *Talistan gölü*, *Qaraqöl*, *Güzgügöl*, *Qanlıqöl*, *Dəyirman gölü* hidronimlərinin tərkibindəki “göl” sözünü işlətməsək, onda *Hacıqabul*, *Şamlıq*, *Talistan* – yer adları; *qanlı*, *ağ*, *göy*, *qara* – rəng adları; *maral*, *zəli*, *at* – heyvan adları; *Mirzə* – şəxs adı; *güzgü*, *dəyirman*

sözləri hidronim anlayışını ifadə edə bilməyəcək. Bunlar hidroterminlərə qoşulduqda xüsusiləşir və xüsusi adlar əmələ gətirir.

Hidronimlərin tərkibində işlənən sözlər hər hansı su obyektinin xassəsi, keyfiyyəti, həcmi, quruluşu, dərinliyi, harada yerləşdiyi barədə təsəvvür yaradır. *Ağgöl, Alagöl, Qoturğöl, Qaraqöl, Göy göl, Çilli göl, Lilligöl, Ağbulaq, Kirəng bulağı, Südlü bulaq, Qarabulaq, Sarıbulaq, Göybulaq, Ağçay, Qarasu, Qoturçay, Quruçay, Qızılçay, Qaraçay, Qaranlıq çay, Göyçay, Kömür çayı, Qara nohur, Ağ nohur, Qızıl nohur, Göy nohur* və s. Hidronimlərin birinci tərəfi, əsasən, rəng bildirən sözlərdən ibarətdir. Hidronimlərin tərkibində rəng bildirən sözlərin işlənməsi Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında geniş yayılmış dil hadisəsidir. Başqa türkdilli xalqlarda, o cümlədən qırğızlarda da buna rast gəlinir. Bu dildə xüsusən “sarı” sözü ilə çoxlu balıq, göl və yer adları qeydə alınmışdır¹.

Hidronimlər quruluşca da fərqlidir. Azərbaycan hidronimlərinin təqribən 95 faizi mürəkkəb quruluşlu, yəni çoxkomponentlidir. Bizim dilimizdə hidronim əmələ gətirən xüsusi şəkilçi yoxdur. Lakin başqa dillərdə, məsələn, Ukrayna ərazisində hidronim əmələ gətirən bir sıra *hidroformantlar* özünü göstərir². Demək, xüsusi hidroformantın olmaması Azərbaycan hidronimləri üçün xarakterik xüsusiyyətdir.

Mürəkkəb quruluşlu hidronimlərin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur və bu cəhət hidronimlərin semantikasına müəyyən təsir göstərir.

Hidronimlər bir, iki, üç və daha çoxkomponentli olur.

- a) birkomponentli: *Araz, Kür, Tərtər* və s.;
- b) ikikomponentli: *Kükürdbulaq, Qoşabulaq, Kəhrizbulaq, Daşbulaq, Qarabulaq, Ulu bulaq, Astara çayı, Dəyirman*

¹ Bax: D.İsayev. Jer-Suu attarının sırası. “Makten” basması. Frunze, 1977, səh.77.

² Bax: О.Н.Трубачев. Названия рек правобережной Украины. М., “Наука”, 1968, с.47.

çayı, Dəvəçi çayı, Əyriçay, Zəyəm çayı, İncəçay, Əyrinohur, Çağılnohur, Qabannohur, Ağgöl, Göy göl, At gölü, Əyriçay, Çöplüçay, Qaraçay, Pəncgöl, Qanlıçay, Nohurçay, Qoturçay və s.;

- c) üçkomponentli: *Böyük ala göl, Kiçik ala göl, Böyük Qarasu gölü, Baş şabalıd çayı və s.;*
- ç) dördkomponentli: *Ağ suyun ayağı çayı, Ağ suyun ağzı çayı, Qanlı qobu dərəsi çayı, Qara suyun ağzı çayı və s.*

Mürəkkəb hidronimlərin komponentləri arasında müxtəlif tipli sintaktik əlaqə növləri mövcuddur. Ona görə də çoxkomponentli hidronimlər müxtəlif növ birləşmələr əmələ gətirir. Dilimizin sintaktik quruluşunun söz birləşmələrinin tədqiqi baxımından həmin dil faktları maraqlı material verir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan hidronimlərinin leksik-grammatik cəhətdən araşdırılması gələcək tədqiqatlarda əsas yerlərdən birini tutmalıdır. İlk araşdırmalar hidronimlərin zəngin xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir.

5.04. BƏZİ HİDRONİMLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Hidronimlərin etimoloji təhlilində qədim dil elementlərini, tarixi məlumatları dəqiqləşdirmək, habelə tayfa və qəbilə adlarını aşkar etmək məqsədi güdülmür. Nümunə üçün: *Albançay, Tərtərçay, Qarqarçay, Şəki çayı, Bolqarçay, Qırçaqçay, Samurçay, Sumqayıtçay* hidronimlərinin etimologiyasını verir.

1. *Albançay* hidroniminin etimologiyası

Son tədqiqatlarda Azərbaycanın sərhədləri hüddurlarında mövcud olmuş Albaniya dövlətində alban etno-

sunun mövcudluğu sübuta yetirilmişdir. Bundan əlavə, müəyyən edilmişdir ki, bu etnos məhz konkret “alban” etnik adını qəbul etmiş tayfanın adını daşımışdır. Albaniya ərazisində antik və ilk orta əsr mənbələri çoxlu tayfaların yaşadığını qeyd edirlər. Bunlardan ən böyüyü və nüfuzlu məhz alban tayfası olmuşdur. Bizim eradan əvvəl IV əsrdə yaranmış dövlətin Albaniya adlanması da bu fikri təsdiq edir. Alban tayfası başqa tayfalarla qarışıq yaşadığına görə onun adı bir sıra toponimlərdə indiyə qədər qalmışdır. Toponimikada etnotoponimik qanunauyğunluğa görə, xalq, tayfa adı (etnonim) yalnız o halda yer adlarında əksini tapa bilər ki, həmin etnonimi daşıyanlarla yanaşı, başqa tayfalar da yaşamış olsun. Alban etnik adını daşıyan onomastik vahidlərdən biri də Albançay hidronimidir. Bu çayın adı ilk dəfə IX əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində Arançay kimi qeyd olunur¹. Mənbədə qeyd edilir ki, Arançay Aran ərazisində Araza tökülür. Burası da məlumdur ki, ərəb coğrafiyaşünasları hər yerdə Albaniya adını Aran şəklində yazdıqlarına görə qeyd olunan Arançay da məhz Albançaydır. Həqiqətən də XIII əsrə aid bir ermənicə kitabədə (1242-ci il) indiki Qubadlı-Zəngilan zonasında Ağvançay adı çəkilir². Tədqiqatçılar onun indiki Həkəri çayı (Arazın sol qolu Laçın və Qubadlı rayonlarından axır) olması qənaətinə gəlmişlər³.

Deməli, çay uzun müddət Alpançay adlanmış və görünür, orta əsrlərdə oralarda başqa tayfaların məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq unudulmuşdur. Lakin Şuşa rayonunun ərazisində Qarqarçayın bir qolu da Ağvançay adlanır.

¹ N.M.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, səh.52.

² R.Göyüşov. Amaris-Ağaoğlan. Bakı, 1975.

³ С.Т.Еремян. Армения по “Апшарацуицу”. Ереван, 1953 (на арм. языке).

Eyni sözü Quba rayonundakı Alpançay haqqında da demək olar. Alpançay eyniadlı kəndin – Alpan kəndinin ərazisindən axır, lakin bunlardan hansının ilkin olması məlum deyildir. Hər halda Alpançay hidroniminin alban etnonimi ilə əlaqədar olması şübhə doğurmur. Müqayisə üçün deyək ki, “Dədə Qorqud” dastanında da iki yerdə *alpan* etnonimi qeyd olunur¹. Görünür, *alp* (iyid) sözünün təsiri altında oğuzlar alban adını alpan kimi tələffüz etmişlər. Dilimizdə “b” səsinin bəzən “p” kimi tələffüzü mövcuddur.

Deyilənlər göstərir ki, hidronimlər “alban” adını daşıyanlar konkret olaraq Qubadlı, Laçın, Şuşa və Quba rayonlarının ərazilərində də yaşamışdır.

2. Tərtərçay hidroniminin etimologiyası

IX–X əsrlərdə cənubi rus çöllərində və Şimali Qafqazda məskun olmuş türkdilli qıpçaqların çoxlu tayfaları içərisində *tərtər* və *quba* tayfalarının adı da çəkilir². Alban tarixçisi Moisey Kaqankatlunun “Alban tarixi” əsərində isə VII əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq Albaniyada Tərtərçay hidronimi qeyd olunur³. Belə qənaətə gəlmək olur ki, Şimali Qafqazda qıpçaqların tərkibində məlum olan Tərtər tayfasının müəyyən hissəsi nə vaxtsa, daha qədimlərdə Albaniya ərazisində, Tərtərçay adı ilə məlum olan çayın sahillərində yaşamış və çay da bu tayfanın adı ilə adlanmışdır.

3. Qarqarçay hidroniminin etimologiyası

Qədim mənbələrdə Albaniya ərazisində *qarqar* tayfası III əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq yad olunur⁴. Lakin “Alban

¹ С.С.Алиев. Об этногенезе Азербайджанского народа. Сб. “К проблеме этногенеза Азербайджанского народа”. Баку, 1984.

² А.П.Попов. Названия народов СССР. Л., 1969.

³ История агван Моисея Каганкатваци. СПб(б), 1961, с.103.

⁴ История Армении Моисея Хоренского. М., 1893, с.56.

tarixi"ndəki qarqarlarla əlaqədar bəzi faktlar (I–II əsrlərdə qarqarların içərisində xristianlığın yayılması, onların Makedoniyalı İsgəndər dövründə buraya köçürülməsi və s.) göstərir ki, qarqarlar Azərbaycan ərazisində daha qədimdən məlumdur. Bunu belə bir məlumatdan da görmək olar ki, Şimali Qafqazda qarqarların eradan əvvəlki əsrlərdə yaşadığı göstərilir¹.

Qarqarlar indiki Mil-Qarabağ düzlərində yaşamış və Mil düzü qədimdən "Qarqar düzü" adlanmışdır (Mil düzünün adı ilk dəfə Qətran Təbrizinin şeirindən – X əsrdən məlumdur). Deməli, qarqarların müəyyən hissəsi Qarqarçay sahillərində yaşadıklarına görə çayın adında *qarqar* etnonimi özünə yer tapmışdır. Lakin qarqarlar sonralar etnik proses nəticəsində qaynayıb-qarıxmış və etnik mənsubiyyəti bildirən ad olmaqdan qalmışdır.

4. Şəki çayı hidroniminin etimologiyası

Gəncə-Qazax zonası hələ eradan əvvəl *Şakaşen* adı ilə məlum olmuşdur². Tədqiqatçılara görə, bu ərazinin Şakaşen adlanması eradan əvvəl VII əsrdə Şimali Qafqaz tərəfdən Saka (Şaka) adını daşıyan tayfaların gəlib məskunlaşması ilə əlaqədardır³. Şakaşen adı sonuncu dəfə IX əsr ərəb coğrafiyaşünası Əhməd Balazurinin əsərində çəkilir. Ondan sonra da bu ad unudulmuşdur. Lakin XVI əsrdə bir mənbədə Gəncə zonasında Şəki adlı çayın adı çəkilir⁴ ki, bu da, heç şübhəsiz, həmin qədim Şaka tayfasının adını əks etdirir. Görünür, sonralar bu çayın adı dəyişilmişdir və indi bu zonadan axan çayların hansının qədimdə Şəki çayı adlandığı bizə məlum deyildir.

¹ Qarqarlar haqqında ətraflı məlumat üçün bax: Г.А.Гейбуллаев. О происхождении некоторых этнопонимов Азербайджана. "Азербайджанский этнографический сборник". Вып. 4, Баку, 1981.

² Вак: И.М.Дьяконов. История Мидии. Л., 1956; И.Г.Алиев. История Мидии. Баку, 1960.

³ İ.M.Dveyaropov. Göstərilən əsərləri. Səh. 252.

⁴ Z.Bünyadov, H.Məmmədov. Nizami vəqfi haqqında sənədə dair. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1984, 3/VIII.

5. *Bolqarçay* hidroniminin etimologiyası

Qədim türk tayfalarından biri *bolqar* adlanmışdır. Bolqarların müəyyən hissəsinin hələ eradan əvvəl II əsrdə Azərbaycan ərazisinə gəlib məskunlaşması və Vənənd (Ordubad rayonu) toponimini əmələ gətirməsi məlumdur¹. Şimali Qafqaz çöllərində yaşamış bolqarların bir sıra tayfalarının (qazan, qapan, kuvyar və b.) Azərbaycan toponimiyasında əks olunması haqqında tədqiqatlar mövcuddur².

İran ərazisində Qaracadağın şimal yamacından başlayıb Biləsuvar rayonunun Mahmudçala gölünə tökülən Bolqarçayın (uz. 168 km) adında, şübhəsiz ki, məhz qədim bolqar etnonimi əksini tapmışdır.

6. *Qırçaqçay* hidroniminin etimologiyası

Cənubi rus çöllərində yaşayan qırçaqların içərisində tuq tayfasının da adı çəkilir³. Sumqayıt şəhər bələdiyyəsi ərazisindən və Dəvəçi rayonundan axıb Xəzər dənizinə tökülən Tuğ çayı və Qax rayonundan axan Qırçaq çayı da məhz tuq və qırçaq tayfalarının adları ilə əlaqədardır.

7. *Samurçay* hidroniminin etimologiyası

İndiyədək tamamilə aydınlaşdırılmamış hidronimlərdən biri də Samurçaydır. Tarix boyu Samur Azərbaycan ərazisinin çayı olmuşdur. Ona görə ki, Albaniya və Azərbaycanın şimal sərhədi Dərbənd keçidi idi.

Samur çayının adı ilk dəfə olaraq IX əsr müəllifi İstəxrinin əsərində çəkilir⁴. Həmin vaxta qədər bu çayın necə adlandığı məlum deyil. Bəzi tədqiqatçılar və o cümlədən

¹ История Армении Моисея Хоренского. М., 1893.

² Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1987.

³ Yənə orada, s.48.

⁴ Bax: N.M.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyasına səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, səh.92, 114, 136, 150.

ilk dəfə A.Bakıxanov Samurun qədimdə Alban çayı adlandırıldığını söyləmişlər. Alban çayı isə ilk dəfə I əsr müəllifi Böyük Pliniy tərəfindən qeyd olunmuşdur.

Maraqlısı budur ki, qədim mənbələrdə Samur hidroniminin adı müxtəlif fonetik formalarda verilmişdir. Məsələn, IX–X əsrlərin ərəb coğrafiyaşünasları İstəxri, İbn Hövqəl, əl-Müqəddəsi – Samur, əl-Balazuri (IX əsr) – Sammur, İdrisi (XII əsr) – Sandur, XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahları – Adam Oleariy və Yan Streys isə çayın adını Sambur kimi qeyd etmişlər¹.

Görünür, çayın əsl qədim adı Samur olmuşdur. Sammur və Sambur isə tələffüzdə *m* səsinin qoşalaşması və daha sonra *m* səslərindən birinin *b* ilə əvəz edilməsi nəticəsidir: Azərbaycan dilinin dialektlərində *m* səmindən sonra *b* səsinin əlavə edilməsi, yaxud qoşa *m* səslərindən birinin *b* ilə əvəz edilməsi hadisəsi vardır. Məsələn, Hümət – *Hümbət*, Ömər – *Ömbər*, hamar (düz) – *hambar*, *hammar* (Quba dialektində) və s.

İlk dəfə rus tarixçisi P.Q.Butkov yazmışdır ki, Samur çayının adı samur (su heyvanı) sözündəndir. Sonralar bu fikri məşhur şərqşünas V.F.Minorski təkrar etmişdir². Dağıstan MR dilçisi Q.X.İbrahimov Sumar hidronimini Dağıstanda və Azərbaycanın şimal-qərb zonasında yaşayan Qafqaz dilləri ailəsinə məxsus saxur dilindəki *xon* – “su” və cəm bildirən *-bur* şəkilçisindən ibarət olduğunu söyləmişdir³. Beləliklə, bu müəllifin fikrincə, *Samur* “sular” mənasını verir. Göründüyü kimi, Q.X.İbrahimov bu hidronimin *Sanbur* formasını götürmüşdür, halbuki bu forma ilk dəfə olaraq, yuxarıda deyildiyi kimi, əl-İdrisi tərəfindən verilmişdir və şübhəsiz ki, “*Sam-*

¹ Вах: Путешественники об Азербайджане. Баку, 1960, том 1, с.291, 309.

² Ф.Минорский. История Ширвана и Дербента. М., 1963, с.110.

³ Г.Х.Ибрагимов. К этимологии гидронима Самур. “Ономастика Кавказа”. Махачкала, 1976, с.116-118.

bur”dan təhrifdir, çünki heç bir başqa mənbədə *Sammur* və *Samur* Sanbur formasında məlum deyil. Digər tərəfdən, yerli əhali də bu çayı yalnız *Samur* və *Sambur* formasında tələffüz edir. Ona görə də *Samur* hidroniminin bu etimologiyası ağlabatan və inandırıcı deyil, ona görə ki “su” sözü çay adı kimi *-lar* cəm şəkilçisini qəbul etməz.

Samur hidronimi haqqında Dağıstanın digər dilçisi K.Ş.Mikayılov da fikir söyləmişdir. Onun fikrincə, Samur saxur-rutul dillərindəki *san* “sərhəd”, “hüddud” və *vir* “su” sözlərindən ibarətdir¹. Lakin hidronimin bu etimologiyası da inandırıcı görünmür. Belə halda sual meydana çıxır: bəs rutul-saxurların yaşamadığı regionlardakı *Samur* çaylarının adları necə izah olunmalıdır? Axı *Samur* adlı çay Uralda hələ X əsrə aid mənbələrdə qeyd olunmuşdur². İranda XIV əsr məlumatına görə, Samur adlı qala da olmuşdur³. *Samur* adlı çay Cənubi Azərbaycan ərazisində (Qarasu çayının sağ qolu) də vardır. Bundan əlavə, keçmişdə Kubanda (Şimali Qafqazda) – *Samur*, Ermənistan ərazisində *Samurlu*, Türkmənistanda Sabırlı adlı kəndlərin olması da məlumdur⁴. Çox ehtimal ki, Tambov və Lvov vilayətlərindəki *Samur* və *Sambur* çaylarının⁵ adları da bu sıradandır. Xəzərin cənub-şərqində Ətrək (Atrak) çayının bir qolu *Sambur* adlanır ki, bu da Samburdan yaranan fonetik forma hesab oluna bilər. Çox maraqlıdır ki, keçmişdə Dnestr çayının hövzəsində də *Sambur* adlı şəhər mövcud olmuşdur. O.N.Trubaçev bu toponimi qədim illiriya dilinə mənsub söz hesab edir⁶.

¹ К.Ш.Микайлов. Рубас “Самур”. “Ономастика Кавказа”. с.190-192.

² А.Ковалевский. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии по Волге в 921-922 гг. Харьков, 1956, с.116.

³ Вах: Тарихи Систан. Пер. Л.П.Смирновой. М., 1974, с.357.

⁴ Д.Д.Пагирев. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с.217.

⁵ Административно-территориальное деление союзных республик. М., 1967.

⁶ О.Н.Трубачев. Названия рек правопобережной Украины. М., 1968, с.281.

Göründüyü kimi, *Samur*, *Sambur* geniş areala malik coğrafi addır və həm çay adı, həm də yaşayış, məntəqə adı olmuşdur. Deyilənlər bir məsələni də ayırd edir: *Samur* (*Sambur*) toponimi keçmişdə və indi türkdilli xalqların yaşadığı arealarda yayılmışdır. Ona görə də Q.Ə.Qeybulayev *Samur* çayının adının *samır* (qırğızlarda), *sabir* (qazaxlarda və türkmənlərdə) tayfasının adı ilə əlaqədar olduğunu yazmışdır¹. Bu etnonimin hazırda *Samur* və *Sabir* formaları ahəng qanunundan irəli gəlir və deməli, əslində, *samur*, *sabur* etnonimlərinin fonetik formalarıdır.

8. *Sumqayıtçay* hidroniminin etimologiyası

Məlumdur ki, Sumqayıt şəhəri Böyük Vətən müharibəsindən sonra, burada iri sənaye müəssisələri tikilməyə başlandıqdan sonra yaranmışdır. O vaxta qədər Azərbaycanda *Sumqayıt* adlı yaşayış məntəqəsi olmamışdır. Sumqayıt şəhəri oradakı Sumqayıt dəmiryol stansiyasının adı ilə adlanmışdır. Həmin stansiya isə XIX əsrin sonlarında dəmir yolu çəkildikdə salınmışdır. Bu da məlumdur ki, dəmiryol stansiyası ondan əvvəl mövcud olmuş, bir xidmətçi evindən ibarət Sumqayıt poçt məntəqəsinin adını almışdır². Həmin poçt stansiyası isə Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra salınmışdır. Ondan əvvəl onun yerində qədim karvansara mövcud idi³. Nəhayət, mənbələrdən görünür ki, Sumqayıt karvansarası Sumqayıtçayın kənarında yerləşdiyinə görə həmin çayın adı ilə adlanmışdır.

Marşal fon-Bibirşteyn (alman səyyahı – XVII əsr) yol qeydlərində bu çayı “*Suqet*” kimi qeyd edir⁴. 1806-cı ilə aid

¹ Г.А.Гейбуллаев. К происхождению некоторых гидронимов Азербайджана. Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1983, № 2.

² Вах: Списки населенных мест Российской империи. Бакинская губерния. Тифлис, 1870.

³ Вах: Обзорение Российских владений за Кавказом. СПб(б), 1836, ч. III.

⁴ М.фон-Бибирштейн. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура. Пер. с французского С.Ашурбейли. Научный архив Института Истории АН Азерб. ССР. Инв. № 466.

bir sənəddə də “*Suqait* çay kənarında karvansaray” sözləri qeyd olunmuşdur¹.

Beləliklə, indiki Sumqayıt şəhərinin adı mənşəcə Sumqayıtçayın adını əks etdirir. Göründüyü kimi, bu çayın adı *Sumqayıt* yox, *Suqait* olmuşdur. Həqiqətən də 1834-cü ilə aid Qafqaz xəritəsində də bu çay “*Suqait çayı*” kimi yazılmışdır².

Lakin birdən-birə XIX əsrin ortalarından (ilk dəfə burada olmuş rus alimi İ.Berezinin yol qeydlərində) çayın həm *Suqait*, həm də *Sumqayıt* formaları qeyd olunmuşdur. Müəllif yazır ki, Sumqait karvansarasının kənarından *Sumqait* və ya *Suqait* çayı axır³.

Deməli, *Sumqait* və *Sumqayıt* formaları “*Suqait*”in fonetik formasıdır və *q* səsindən sonra *m*, *a* səsindən sonra *y* səsləri tələffüzdə əlavə olunmuş və belə də yazıya düşmüşdür.

Bu adın mənası çoxlarını maraqlandırmışdır. Hələ İ.Berezinin özü onu Azərbaycan dilindəki *su* və *qayıt* sözlərinə bölmüş və “qayıdan”, “geri döənən su” mənasını verdiyini yazmışdır⁴. Müəllif bu haqda xalq içərisində mövcud xalq etimologiyasını da vermişdir. Həmin fikirdə deyilir ki, çaya belə ad onun yayda quruması və qışda təzədən gəlməsi (qayıtması) ilə əlaqədardır. Qeyd edilməlidir ki, sonrakı tədqiqatçılar da bu fikri təsdiq etmişlər⁵.

V.A.Nikonov isə *Sumqayıtı* türklərəqədərki toponim hesab etmişdir⁶.

Lakin sonrakı tədqiqatlar göstərmişdir ki, çayın adı onun sahillərində yaşamış *suqait*, yaxud *sukait* tayfasının

¹ Акты Кавказской Археологической комиссии. Т. III, док. N 45.

² Б.Дорн. Каспий. СПб(б), 1875.

³ И.Березин. Путешествие по Дагестану “Закавказью”. Казань, 1850.

⁴ Yenə orada.

⁵ R.Yüzbaşov. Müəllifin toponimik lüğəti. “Tarix, ictimaiyyət və coğrafiya tədrisi” jurnalı, 1969.

⁶ В.Н.Никонов. Краткий топонимический словарь. М., 1966.

adını əks etdirir. Bu tayfa isə XIII əsrdə monqol işğallarında iştirak etmiş və toponimik tədqiqatların göstərdiyi kimi, *Kinqit* (Şəki rayonunda Künkütçay və Künküt kəndləri), *Curyat* (Abşeronda Corat kəndi), *Tanqut* (Tanqıt kəndi) və b. tayfalarla Azərbaycanca gəlib məskunlaşmışdır¹.

9. Qanlıgöl hidroniminin etimologiyası

Azərbaycan toponimikasında *qanlı* komponenti ilə bağlı çoxlu toponim vardır. Onların hamısını Azərbaycan dilindəki *qan* sözü ilə əlaqələndirmək, şübhəsiz, səhvdir. Məlum olur ki, bir qrup toponimlərdə *qanlı* sözü qan tökülən (ölən, bədbəxt hadisə baş verən) mənasında olduğu halda, digərlərində *Kanqlı* (*Qanqlı*) etnonimindəki qovuşuq *nq* səsinin sonralar *n* səsinə keçməsi nəticəsidir.

Məsələn, Qanlıgöl (Ağdərə rayonunda, Gamişdağın cənub-qərb yamacında, 1070 m yüksəklikdə şirin sulu axarlı göl; Şamaxı rayonunda Sumqayıtçayın hövzəsində şirin sulu axar göl; Şahbuz rayonunda Keçəldağın yamacında 2500 m yüksəklikdə şirin sulu göl və b.) adlı göllər, əsasən, dağlıq ərazidə yerləşmişlər. Yağış və qar sularından qidalandıqlarına görə onların suyu şirindir, içməlidir. Həmin yerlər keçmişdə maldar ellərin yaylaqları olmuşdur. Buradan aydın olur ki, həmin göllərin adlarındakı *qanlı* sözü müxtəlif vaxtlarda baş vermiş bədbəxt hadisələrlə əlaqədardır. Məcazi mənada həmin göllərdə qan tökülmüşdür, adam öldürülmüşdür, deməli, bu göllərin suyu qanlıdır. Məsələn, Qobustandakı Bozdağda yerləşən palçıq vulkanı əsrimizin əvvəllərində püskürmüş, 6 çoban və 2000-ə qədər qoyunu tələf etmiş və bundan sonra *Qanlıdağ* adlanmışdır.

¹ А.Гусейнзаде. Об этнопонимах Апшеронского полуострова: Джорат, Сарай, Сумгайыт. "Советская тюркология", 1973, № 3, с.38-46; Г.А.Гейбуллаев. К происхождению некоторых этнопонимов Азербайджана (Сумгаит, Кюнгут, Джорат, Зунуд, Орият, Тангит, Чиркин). Доклады АН Азерб.ССР. 1975, т. XXX, N 2, с.111-114.

Qanlı sözü təkcə su mənbələrinə aid deyil. *Qanlı töyrə* (Qazax rayonunun Çaylı kəndi), *Qanlıtəpə* (Ordubad rayonunun Dəstə kəndi), *Qanlı qaya* (Gədəbəy rayonunun Əli İsmayılı kəndi), *Qanlı tala* (Şəki rayonunun Baş Küngüt kəndi), *Qanlı Cirdə* (Oğuz rayonunun Xalxal kəndi) və mikrotoponimlərdə də iştirak edir. Şübhəsiz ki, bu toponimlərdə də *qanlı* sözü nə vaxtsa baş vermiş hadisələrlə (vuruşma, iki nəfər arasında dava, birinin özünü qayadan atması və s.) bağlıdır. Lakin Kəlbəcər rayonundakı *Qanlıkənd* kəndinin adı çətin ki, qan tökülən, öldürülən mənasında olan *qanlı* sözü ilə əlaqədar olsun. Keçən əsrdə Gürcüstanda Sıqnaq qəzasında *Qanlıkənd*, Batum dairəsində *Qanlıkənd*, Ermənistanın Novobayazet qəzasında *Qanlı-Allaverdi* kəndləri olmuşdur¹.

Bu toponimlərdəki *qanlı* komponenti məhz qədim türk tayfası olan kanqlı *nq* səsinin *n* səsinə çevrilməsi nəticəsidir. Müqayisə üçün deyək ki, keçən əsrdə Yelizavetpol (Gəncə) qəzasında *Kanqlı-yaylaq* və Kiçik Qafqazda *Kanqlıdağ* toponimləri qeyd olunmuşdur². *Qanlıkənd* toponiminin *kanqlı* tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranması tarixi faktlarla da təsdiq olunur.

Kanqlı tayfası müasir özbək, qaraqalpaq və qazax xalqlarının etnogenezinə iştirak etmiş böyük tayfalardan biri hesab edilir. Sır-Dərya hövzələrində yaşamış kanqlılar VIII əsrin 70-ci illərində iki yerə ayrılmış, bir hissəsi şimala çəkilərək xəzər və qırçaqlara qarışmış (qırçaqların tərkibində Kanqoğlu tayfası olmuşdur), digər hissəsi isə Xarəzmşahlıqda yaşamış və 1218-ci ildə monqollara qatılmışdır³. Deməli, kanqlı tayfasına mənsub ailələr Azərbaycan ərazisinə iki yerdən, həm qırçaqların tərkibində

¹ Д.Д.Пагирев. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, с.113.

² Yənə orada.

³ Bu haqda bax: К.Шаниязов. К вопросу расселения и родовых делений канглы. "Этнографическое изучение быта и культуры узбеков". Ташкент, 1971.

şimaldan XII–XIII əsrlərdə, həm də monqolların tərkibində cənubdan XIII əsrdən gələ bilərdi.

Kanqlı etnoniminin etimologiyası hələlik tamamilə aydınlaşdırılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onu türk dillərindəki *qanlı* – “araba” sözü ilə əlaqələndirərək köç zamanı belə arabalardan daha çox istifadə etməsi ilə əlaqələndirmişlər. Lakin bu, inandırıcı deyil, çünki deyildiyi kimi, bu etnonim *kanqlı* formasında mövcud olmuşdur. Qədimdə Aral ərazisinin *Kanq* adlanmasına görə, ehtimal etmək olar ki, *kanqlı* və *kanqar* (Kanq əyalətinin adı və türk dillərindəki ər “adam”, “döyüşçü” sözündən) etnonimləri məhz həmin əyalətin adını əks etdirirlər.

Maraqlı cəhət budur ki, *qanlı* etnonimi *Bozalqanlı*, *Qaraqanlı* (Tovuz rayonu) və *Divarqanlı* (Cənubi Azərbaycan-da) toponimlərində də öz əksini tapmışdır.

10. *İncəçay* hidroniminin etimologiyası

Azərbaycanın toponimikasında “incə” sözünün iştirak etdiyi çoxlu toponim vardır. Bu toponimlərdəki “incə” sözü heç də hər yerdə eyni mənanı kəsb etmir. Belə ki, bəziləri (xüsusilə kiçik çay adları) Azərbaycan dilindəki “incə” sözü ilə əlaqədardırsa, yaşayış məntəqələrinin adlarındakı *İncə* qırpaq mənşəli *əncə* tayfasının adını özündə yaşadır. Respublikamızın Qazax rayonunda Kürün sağ qolu olan *İncəsü* və Cəbrayıl, Cəlilabad, Yevlax rayonları ərazisində olan *İncəçay* hidronimlərinin tərkibində olan “incə” komponenti həmin etnonimlə bağlı deyildir.

Həmin çayların hamısı suyu az olduğuna görə yayda azalır və Kürə çatmır. Ona görə də onların adları Azərbaycan dilindəki *incə* (“narın”, “nazik”, “dayaz” mənasında) sözündəndir.

Lakin *Önçalı* (Qax rayonu), *İncilli* (Cəlilabad rayonu), *İncə* (Şəki rayonu), *Oncakələ* (Masallı rayonu) toponimləri qırpaqların öncə tayfasının adını əks etdirir.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCAN ZOONİMLƏRİ

Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin bir qrupu *zoonimlərdən* ibarətdir. Zoonimlər dilin zooloji leksikasını təşkil edir. Zooloji leksikaya heyvan və quş adları¹ daxildir. Bir qədər də dəqiq desək, onomastik leksikanın bu qrupu heyvanların, quşların, balıq növlərinin, həşəratların, sürünənlərin, müxtəlif növ gəmiricilərin adlarını əhatə edir.

Zoonimlər özlüyündə ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa ayrılır:

- 1. Ümumi zoonimlər.** Bunlar növ bildirir. Məsələn, quş növlərini bildirənlər: *kəklik, durna: qırqovul, sərçə, göyərçin, bildirçin, siğirçin, alabaxta, qaranquş, qumru, hüdhüd, bülbül, qarğa, çalağan, sağsağan* və s.; heyvan növlərini bildirənlər: *inək, camuş, kəl, keçi, qoyun, at, it, öküz, şir, canavar* və s.; balıq növlərini bildirənlər: *xəşəm, ağbalıq, qızılbalıq, nərə balığı, ilanbalığı, kütüm* və s.; sürünənlərin növlərini bildirənlər: *qızıl ilan, koramal, gürzə, kobra, suilanı, kərtənkələ* və s.; həşərat növlərini bildirənlər: *kəpənək, hörümçək, qurd, milçək, ağcaqanad, çayirtkə, qarışqa* və s.
- 2. Xüsusi zoonimlər.** Bunlar ad – “ləqəb” bildirir. Məsələn, *Sarıyal, Zilli, Qəmər* (at adı), *Alabas, Dəmir, Topus* (it adı) və s. Dilçilikdə onomastik vahid kimi ancaq xüsusi zoonimlər – ad – “ləqəblər” öyrənilir. Bu cür ad – “ləqəblər” isə, əsasən, ev quşlarına və ev heyvanlarına verilən adlardan ibarətdir. Eyni zamanda maldarlıqla məşğul olan təsərrüfatlarda ayrı-ayrı heyvan növlərini – inək, camuş,

¹ Bundan sonra şərti olaraq “heyvan və quş adları” işlənəcək.

kəl, öküz, qoyun, keçi və itləri bir-birindən fərqləndirmək üçün (növlər daxilində) onlara adlar – “ləqəblər” verilir. Bu cür adlar – “ləqəblər” sirkdə və heyvanxanada vəhşi heyvanlara – pələngə, şirə, filə, meymuna, canavara, zürafəyə, ceyrana, timsaha və sairə verilir.

6.01. ZONİMLƏRİN PRİNSİPLƏRİ

Heyvan və quşlara ad vermək, demək olar ki, bütün xalqlarda vardır. Bu əsnə slavyan xalqlarında daha çox inkişaf etmiş, onlar ata, itə, inəyə, öküzə və donuza bir çox xüsusi adlar vermişlər. Bu xalqlarda indi də həmin proses geniş şəkildə davam etməkdədir.

Tarixi faktlardan aydın olur ki, türkdilli xalqlarda da heyvan və quşlara xüsusi ad vermək əsnəsi ibtidai dövrlərdən başlayaraq geniş yayılmışdır. O cümlədən, azərbaycanlılar da bir sıra hallarda inəyə, camışa, ata, itə və digər heyvanlara xüsusi ad – “ləqəb” verib, onları həmin adla çağırmışlar. Müşahidə və axtarışlar göstərir ki, Azərbaycanda etnik-tarixi inkişaf prosesində heyvan və quşların əksər növlərinə xüsusi advermədən geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn,

Canlı varlığın adı	Növü	Xüsusi ad – “ləqəb”
Heyvan	at –	Şəkər, Bozat...
	it –	Dəmbər, Pələş...
	inək –	Sonalı, Xınalı...
	öküz –	Qaraxan, Laban...
	camış –	Təpəl, Çatal...
Quş	xoruz –	Qarapipik, Ları...
	toyuq –	Qılboğaz, Yastı...
	ördək –	Maymaq, Qaraköynək...

Heyvan və quşlara advermənin tarixi çox qədimdir. Xüsusi heyvan adlarına – zoonimlərə hələ qədim şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda rast gəlmək olur. Xalqımızın tarixi ilə bağlı yaranıb-yaşayan məşhur “Kitabi-Dədə Qorqud”-da belə prosesin əsaslı nümunələri vardır. Dastanda deyilir: “Mən bu gün *Qonur* atıma qalxaram, üçgünlük yolu bir gündə aşaram, öynə olmadan yurdumun üstünə gedərəm” (səh.30); “Alçaqdan uca yerlərə çapıb çıxdı(lar). Baxsa, görsə bir dərənin içinə qara quzğun enər çıxar. Qonar, qalxar, *Bədöy* atın əncələdi, ol tərəfə yürüdü” (səh.26);

Dədə Qorqud aydır:

– Yaranlar! Çünki (m), məni göndərirsiniz, bilirsiniz ki, (ol) Dəli Qarcar qız qardaşını diləyəni öldürər. Barı Bayandır xanın tavlısından iki şahbaz yüyürək at gətirin, biri keçi başlı *Keçəl ayğırı*, biri toğlu başlı *Duru ayğırı*, nagh qaçma-qovma olarsa, birisini minəm, birisini yedəm, – dedi” (səh.52).

“*Qara ayğırı* yarağıyla gətirdilər. Dəli Qarcarı mindirdilər” (səh.53);

Evinizin ardı dərəcəlik deyildimi?

İtinizin adı Bəriq(cuq) deyilmidi” (səh.67);

Alan sabah, xan qızı, yerindən durmadımmı? ”

Boz ayğırın belinə minmədimmi?” (səh.69)¹.

Misallardakı *Qonur at*, *Bədöy at*, *Keçəl ayğır*, *Duru ayğır*, *Qara ayğır*, *Bəriq(cuq)*, *Boz ayğır* zoonimləri xalqımızın keçmişdə yaratdığı qədim adlardandır. Zoonimlərə folklor nümunələrində, şifahi xalq danışığında, dialekt və şivələrdə, yazılı bədii ədəbiyyatda da geniş rast gəlmək olur. “Koroğlu” dastanında bu cür qədim adlar çox işlə-

¹ Rəqəmlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1978-ci il çapının səhifələridir.

nir: “Kürdoğlu kəmənd atıb dayı tutdu. Sən demə, bu day *Kəhərişan madyanın* balası imiş”;

Aşqardoru gətirmişəm,
Mən mətbəli bitirmişəm.
Zərişanı götürmüşəm,
Paşa, verməm **Aşqardoru**.

İndi bir mərd dəli gərək,
Tapsın mənim **Düratımı**.
Bəslənəndə quzu kimi,
Miniləndə **kür atımı**.

Canım **Qırat**, gözüüm **Qırat**,
Səni minən alır murad.
Ağcaquzu, bir də **Dürat**,
Bağlı bədöylərim qaldı.

‘Bir atım var **Alapaşa**,
Aman vermir **Qırat** qaça.
Şeşpərinin ucu haça,
Giziroğlu **Mustafa** bəy.

Ərəbat getdi əlimdən,
Ərəbatı mən istərəm.
Ayrı düşmüşəm elimdən,
Ərəbatı mən istərəm.

Yazılı ədəbiyyatda müxtəlif nasir, dramaturq və şairlərimiz də yeri gəldikcə zoonimlərin bədii-üslubi imkanlarından istifadə etmişlər. Məsələn,

“Hacı Osman: – Bəri bax, o Qaraqoyunludan gələn köpəklər necə şeylərdir?”

Vəli: – Başın üçün, Hacı, o Qaraqoyunludan gələn köpəklər özgə şeylərdir; belə köpəklər heç yerdə görünməyib: *Qanıq, Pələş, Bozdar, Çənbər, Qarabaş, Alabaş...* Ta nə ərz eləyim?" (N.Vəzirov).

"Səlim bəy. Nəcəf, mən ölüm, Tirmə sağalıbsa, bir ova gedək" (Ə.Haqverdiyev).

Zoonimlərdən ibarət leksikanın araşdırılması belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində zooloji ad tərkibində it adları kəmiyyətə digərlərindən fərqlənir. At və it adlarının nisbətən çox inkişaf etməsini bəzi tədqiqatçılar üç səbəblə bağlayırlar. Əvvəla, qeyd olunur ki, onlar totemik anlayış bildirmişlər. Məlumdur ki, türkdilli xalqlar üçün ev heyvanlarından *at* və *it* totem kimi xarakterik olmuşdur. At və it adlarından ibarət zooloji leksikanın zənginliyi də bununla bağlıdır¹.

İkincisi, xalqın maldarlıq, qoyunçuluq fəaliyyəti, sənət-peşə sahəsi də burada mühüm rola malikdir. Azərbaycanda tarixən heyvandarlıq daha geniş yayılmışdır. Mal-qaranın saxlanması insanın yaxın köməkçisi ən çox at və it olmuşdur. Buna görə də həmin heyvanlarla bağlı çoxlu xüsusi ad – zoonim meydana çıxmışdır.

Üçüncü səbəb isə ayrı-ayrı tayfalara, zümrələrə, xanlıqlara, digər ictimai təbəqələrə mənsub olan hər bir başçının, qəhrəmanın minik və mübarizə vasitəsi kimi tarixən öz xüsusi atının olmasıdır. Məsələn, Salur Qazanın atı – *Qonur at*; Beyrəyin atı – *Boz aygır*; Uruzun atı – *Qaraqoç bədöy at*, Əmranın atı – *Altundağı al aygır*, Dəli Dondarın atı – *Təpəl qaşqa aygır*, Bayandırın atı – *Duru aygır*, Dəli Qarcarın atı – *Qara aygır* ("Kitabi-Dədə Qorqud"), Koroğlunun atları – *Qırat*, *Dürat*, Qara paşanın atı – *Aşqardor*, Giziroğlu Mustafa

¹ Bax: M.Ə.Seyidov. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması. "Qobustan", 1979, səh.59-66.

bəyin atı – *Alapaça* (“Koroğlu” dastanı); Qaçaq Nəbinin atı – *Bozat* (“Qaçaq Nəbi” dastanı); Şah İsmayılın atı – *Qəmərday* (“Şah İsmayıl və Gülzar” dastanı) və s.

Xalqımızın etnoqrafiya tarixindən müxtəlif oyun növləri məlumdur. Bunlardan biri də “xoruz döyüşdürmək” oyunu olmuşdur. İnformatorların məlumatlarına görə, belə oyunlarla bağlı onlarca ad – zoonim meydana çıxmışdır. Belə ki, hərə öz xoruzunu bacarığına, qüvvəsinə və digər əlamətinə görə adlandırmış və onlara xüsusi adlar qoymuşlar.

Dilimizdə heyvanların və quşların xüsusi adlandırılmasının müəyyən prinsipləri vardır. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində heyvan və quşlar adlandırılarkən ən çox aşağıdakı prinsiplərə əsaslanılmışdır:

a) Zahiri əlamətə görə ad vermək. Bu prinsipə əsasən, ad verildikdən heyvan və quşların xarici görünüşü, xarici görünüşdə gözə çarpan ilk əlamət nəzərə alınır. Məsələn, “Əvvəlki dövətdən ona *Qaraqıllı* adlı bir çoban iti yadigar qalmışdı. Sonsuz Qayıb kişi bu köpəyi övlad kimi sevirdi” (S.S.Axundov). Göründüyü kimi, *Qaraqıllı* zoonimi itə onun tükünün rənginə və formasına görə verilmişdir. Dilimizdə işlənən *Alapaça, Səkil, Qaşqa, Xallı, Ağqulam, Göyqulam, Çərgöz, Qaraqulaq, Şırağız, Qarabırçək, Qozbel, Dəvəboyun, Almağöz, Zilli, Məxməri, Durnaboğaz, Qaraxal, Yəhərbel...* (at adları), *Qaşqa, Xallı, Alağöz, Narınc* (inək adları), *Alabaş, Bozdar, Qara pələş, Qaradöş...* (it adları), *Sarıgöz, Kürən, Alağöz, Qara qumral, Qaragül, Sarı nəriş, Qara nəriş, Qaraqaş, Ağca...* (qoyun adları) və sair zoonimlər də bu prinsiplə meydana gəlmişdir. Zahiri əlamətə görə heyvanlara xüsusi ad vermək türk dillərində geniş yayılmış hadisədir. Məsələn, müasir türk dillərindən qaraqalpaq dilində *Ağdaban, Ağdöş, Ağbilək* it adları da zahiri əlamətə uyğun yaradılmışdır¹.

¹ Н.А.Баскаков. Клички собак у каракалпаков. Ономастика Средней Азии. 1978, с.206-209.

b) Xarakterə görə ad vermək. Məlumdur ki, heyvanlarda da müxtəlif xarakterlilik müşahidə olunur. Dilimizdə bu cəhətə görə də heyvanlara xüsusi adlar verilməsi hallarına təsadüf edilir. Məsələn, “*Axtar* və *Şəngül* Tağı əminin ov tulaları idi. *Axtar* qısa-boylu, gödəktüklü, boz rəngli, görkəmsiz tula idi. *Şəngül* isə çox yaraşığıqlı bir it idi” (S.S.Axundov). Dildəki *Qanıq*, *Ayıq*, *Qurdbasan*, *Ayıbasan*, *Atbasan*, *Qanlı*, *Polad*, *Dəmir*, *Saymaz*, *Qənim*, *Quşqapan*, *Bağırıyan*, *Sərvax*, *Sərməst* it adları; *Dilinər*, *Başaparan*, *İpəyatmaz*, *Yelqanad*, *Şimşək*, *Yağlıqıran*, *Əltərpətməz* at adları; *Nazlı*, *Kişmiş*, *İncə*, *Naznaz* inək adları və s. bu prinsipə uyğun meydana çıxmışdır.

Heyvanlara verilən xüsusi adlar bəzən yarandığı yerdə və mühitdə qalmayıb, ümumi dil arenasına çıxır. Məsələn, “*Oğul*, *Rövşən*, birinci at sınaqdan çox yaxşı çıxdı. İkinci at da pis çıxmadı, əmək itirmədi. Ancaq birinci ata çata bilməz. Bu atın tayı-bərabəri çərx altında tapılmaz. Birinci atın adını *Qırat*, ikinci atın adını *Dürat* qoyuram. Həmişə qorxulu səfərlərə, düşmən üstünə, qalalar almağa gedəndə *Qıratı* minərsən, *Qırat* səni çox darlardan, çox ölümlərdən qurtaracaq” (“*Koroğlu*” dastanı). Buradakı xüsusi adlar – *Qırat* və *Dürat* geniş yayılmışdır və hər yerdə eyni mənalarda da işlənir, dərk olunur.

6.02. ZONİMLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK ƏLAMƏTLƏRİ

Zoonimlərin yaranması da dildəki başqa söz qrupları kimi müəyyən leksik-qrammatik qanunauyğunluqlarla bağlıdır. Azərbaycan dilinin zooloji leksikasında bir çox linqvistik xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Xüsusi adların bir qrupu bir sıra nitq hissələri, qrammatik əlaqələr və qaydalar

əsasında formalaşır. Morfoloji əlamətlərinə görə zoonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq və xarakterizə etmək olar:

a) İsimlərdən əmələ gələn zoonimlər. Zoonimlərin müəyyən qismi ancaq bir sözdən – isimdən ibarət olur. Belə hallarda müəyyən anlayışı bildirən ümumi isim xüsusi zoonimə çevrilir. Məsələn, şəkər ümumi isimdir. Bu söz xoş xasiyyətli, həlim təbiətli bir atın adını bildirdikdə xüsusi zoonim funksiyasında çıxış edir. Dilimizdəki *Bulud, Polad, Dəmir, Boran* it adları, *Ceyran, Maral, Turac, Kəklək, Xanım, Qumaş, Məxmər, Mixək, Durna, Cüyür, Çiçək, Almaz, Zümrüd, Alma* inək adları, *Durna, Turac, Ceyran, Göyərçin* at adları da bu yolla əmələ gəlmişdir. Çox maraqlıdır ki, bu adların əksəriyyəti heyvan anlayışını bildirən ümumi zoonimlərdən əmələ gəlmişdir.

Bəzi zoonimlər “isim+isim” formasından əmələ gəlir. “Dəmirçioglu pəhləvan meydanında qalsın, Telli xanım mağarada, *Ərəbat* ilxıda, indi sənə kimdən deyim, Koroğludan” (“Koroğlu” dastanı). Buradakı *Ərəbat* zoonimi xalq adı bildirən “ərəb” və “at” sözündən yaranmışdır. Buna görə də həmin xüsusi ad eyni zamanda *etnozoonimdir*. *Yelqanad, Dəmirdirnaq, Dəvəboyun, Qılincyalman, Dovşanqu-laq, Almagöz, Durnaboğaz, Yəhərbel* at adları da bu tipli – “isim+isim” quruluşlu zoonimlərdir.

b) Sifətdən əmələ gələn zoonimlər. Bu tipli zoonimlər zahiri əlamətin təsviri ilə bağlı olur. Məsələn, “O vaxt *Qara köpək* meşədən yola çıxdı və Qaraca qızı başısağğı moruq yağın və qatırı iti gələn görüb ildırım kimi götürüldü və Qaraca qıza elə döş vurdu ki, o da, özü də dərəyə uçdular” (S.S. Axundov).

Buradakı “*Qara köpək*” zoonimi it adı bildirir. Həmin ad itin zahiri əlamətini bildirmək məqsədilə “qara” sifəti əsasında yaranmışdır.

Bəzi zoonimlərin zooformant vasitəsilə sifətdən düzəldiyi də müşahidə olunur.

*Var idi Sahsevəndə bir hacı,
Şahsevənlər tamam möhtacı.
Sahibi-dövlət idi çox ol kəs,
Naqəvü-kusvənd, çoxlu fərəs.
Vardı **Bozlar** adında bir köpəyi
Qoyunun pasıbanı, at köməyi. (S.Ə.Şirvani)*

Misaldakı *Bozlar* zoonimi *boz* sifəti ilə *-lar* ünsüründən əmələ gəlmişdir. Burada *-lar* formantı ifadə etdiyi ilkin semantik funksiyasından, yəni cəmlük kateqoriyasını bildirməkdən uzaqlaşaraq sırf onomaformant kimi çıxış edir.

c) "*Sifət + isim*" formasında yaranan zoonimlər. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: ağ+baş>Ağbaş, qara+baş>Qarabaş, ala+baş>Alabaş, qara+döş>Qaradöş (it adları), qara+göz>Qaragöz, sarı+göz>Sarıgöz, ala+göz>Alagöz (inək adları), göy+at>Göyat, Sarı+nər>Sarınər, uzun+orta>Uzunorta, qara+birçək>Qarabirçək (at adları) və s.

ç) *İsim+feildən əmələ gələn zoonimlər.*

Bunlar, əsasən, feili sifətlərdən ibarət olur. Məsələn, *Yağıbasan, Başaparan, İpəyatmaz, Ceyranbasan, Əltərpətməz* (at adları), *Qurdbasan, Atbasan, Ayıbasan, Quşqapan, Bağırıyaran, Goreşən* (it adları) və s. Belə adlara feilin əmr formasında *Axtar, Əlləş* və s. kimi zoonimləri də misal çəkmək olar.

Göründüyü kimi, zoonimlər heyvanlara və quşlara verilən xüsusi ad – "ləqəb" olmaqla, həm də maraqlı dil hadisələrini özündə əks etdirir. Bu növ xüsusi adlar hər bir kəndin, rayonun və ümumiyyətlə, xalqın onomastik yaradıcılığının nümunələridir. Buna görə də zoonimlərin öyrənilməsi, linqvistik təhlili dilçiliyin vacib məsələlərindəndir. Lakin deməliyik ki, indiyə kimi Azərbaycan zoonimləri çox az öyrənilmişdir. Bu sahədə dərin və ətraflı təhlillər aparıb elmi nəticələr söyləmək üçün bundan sonra da çoxlu material toplanılmalı və linqvistik süzgəcdən keçirilməlidir.

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN KOSMONİMLƏRİ

Dilimizdə səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlərin xüsusi mövqeyi vardır. Səma cisimləri dedikdə, Günəş, Ay, Yer, ulduzlar, bürclər, kraterlər və s. nəzərdə tutulur. Şübhəsiz, müxtəlif planetlərə, bürclərə, ulduzlara verilən adlar şərti – ləqəb xarakteri daşıyır. Başqa dilçiliklərdə onomastikanın bu sahəsi müəyyən dərəcədə araşdırıl- sa da, Azərbaycan dilçiliyində kosmonimlər, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Halbuki Azərbaycan dili leksik, qrammatik, etimoloji cəhətdən araşdırılmağa ciddi ehti- yac duyulan səma cisimlərinin adları ilə çox zəngindir. Bu adların yaranması, əmələ gəlməsi, şübhəsiz, xarakterik dil hadisə və qanunları ilə möhkəm bağlıdır.

7.01. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KOSMONİMLƏRİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Dünyanın digər xalqlarında olduğu kimi, azərbaycan- lıların ulu babaları da sirlə dolu olan kainatı, xüsusilə Ayı, Günəşi, ulduzları, qalaktikamızın planetlərini Yerdən ma- raqla seyr etmiş, onlara qəribə adlar verilmiş və haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər uydurmuşlar. Babalarımız uzun müddət öz talelərini səma cisimlərinin hərəkətinə uyğun şəkildə yozmuş, belə hesab etmişlər ki, hər ada-

mın göydə bir ulduzu vardır. Buradan da səma cisimləri ilə bağlı çoxlu atalar sözləri, zərbi-məsəllər – “ulduzu sönmək”, “ulduzu barışmaq”, “ulduzu parıldamaq”, “bəxt ulduzu”, “ayüzlü”, “günəş təbli”, “ay parçası” və s. kimi xalq ifadələri meydana gəlmişdir.

Ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində *Ay, Günəş, Yer, Ülkər, Dan ulduzu, Karvanqıran, Quyruqdoğan* və s. kosmonimlərə rast gəlinir.

“Günəşlə Ay” adlı əfsanədə¹ *Günəş* – qız, *Ay* – oğlan kimi səciyyələndirilir. *Ayın* və *Günəşin* bir sıra astronomik xassələri – Günəşin parlaqlığı, *Ayın* ilin müxtəlif vaxtlarında bir neçə vəziyyətdə müşahidə olunması və üzərində qeyri-müəyyən ləkələrin görünməsi əfsanəvi köklərlə bağlı izah edilir.

Bunlarla yanaşı, xalq ədəbiyyatında *Günəşin, Ayın, ulduzların* astronomik koordinatları əksərən düzgün səciyyələndirilir. Aşağıdakı bayatıya diqqət yetirək:

*Ülkər Aydan ucadır.
Nə aydınlıq gecədir.
Mənim halım pis keçir,
Sənin halın necədir?*

Bu bayatıda işlənmiş kosmonimlər sadəcə olaraq sadalanmır, həm də ulduzların *Yerdən* və *Aydan* çox-çox uzaq olması fikri xatırlanır. Hələ XIX əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan maarifçisi Həsən bəy Zərdabi “Torpaq, su və hava” əsərində yazır: “Ulduzlar Küreyi-ərzdən çox uzaq olduğundan onların Küreyi-ərzə gücü də azalır. Amma *Ay* və *Günəş* Küreyi-ərzə yavuvdur və gücləri də artıqdır”².

¹ Bax: Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Xalq ədəbiyyatı. I cild, Bakı, 1982, səh.29.

² Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960, səh.265.

Şərq xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı səma cisimlərini həmişə müqəddəs varlıqlar hesab etmiş, onların əksəriyyətini təxəyyül süzgəcindən keçirmişlər. Əfsanə və rəvayətlərdə bəzən Günəş – qız, Ay – oğlan, bəzən Günəş – ana, Ay – onun qızı, ulduzlar – çiçək, sünbül və s. kimi təsvir olunmuşdur. Xalq şairi S.Vurğunun “Ayın əfsanəsi” poemasında səma cisimləri obrazlaşdırılmış və Ayla Günəşin münasibətləri barədə maraqlı süjet xətti qurulmuşdur. Burada Günəş – ana, Ay – onun qızı kimi qələmə alınmışdır. Şair Ayın dili ilə deyir:

*Günəş anam idi, mən onun qızı,
Dünya salamlardı ilk baxtımızı...
Ondan şəfəq alıb nura boyandım,
Mən onun eşqilə alışıb yandım.*

Poemada ulduzların yaranmasını şair Ayın dili ilə belə təsvir edir:

*Cütçünün verdiyi toxumları biz
Mavi göy üzünə səpdik tərtemiz.
Keçdi bir neçə ay, yetişdi bahar,
Nə gördük? Cücərdi bütün toxumlar –
Parladı ulduzlar, o ağ sünbüllər,
Yarandı aləmdə yeni bir əsər.*

XIV əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əssar Təbrizinin “Məhr və Müştəri” əsərində qəhrəmanların çoxunun adı planet və ulduz adlarıdır: Məhr – *Günəş*, Müştəri – *Yupiter*, Bəhram – *Mars*; Nahid – *Venera*, Keyvan – *Saturn*, Əsəd – *Şir bürcü*, Bədr – *Ay* və s. Şair qəhrəmanlarının hərəkəti ilə ulduzların səmada hərəkətini çox məharətlə uzlaşdırmış və göy cisimləri haqqında öz elmi dünyagörüşünü əks etdirmişdir.

“Şəms-Qəmər” nağlında “Tahir-Zöhrə”, “Mehr və Mah”, “Xurşid və Mahmehri” dastanlarında yenə də Günəşlə, səma cisimləri ilə bağlı süjetlərə rast gəlirik. Ədəbiyyatşünaslıqda bu cür dastanlar astral dastanlar adlanır¹. Ədəbiyyat tariximizdən məlumdur ki, bu cür əsərlər bizdə ən çox XII-XV əsrlərdə yaranmışdır.

Bu ədəbi hadisə ümumiyyətlə Şərqdə, xüsusilə Azərbaycanda astronomiya elminin inkişafı ilə bağlıdır. Bu cəhətdən Xaqanı, Nizami, Fələki, Füzuli kimi klassiklərimizin yaradıcılığı daha xarakterikdir. Həmin ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığında astronomiya elmi xüsusi rol oynamışdır.

Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında ulduz bürcləri, səyyarələrin xassə və əlamətləri səciyyələndirilir.

“Leyli və Məcnun” poemasında “Məcnunun ulduzlara şikayəti” fəslində *Səyyara, Fərqed, Şətt, Pərvin, Ütarid, Zöhrə, Mərrux, Bürcis, Keyvan, Həməl, Cövza, Həqə, Hüna, Xərçəng Nəsrə, Tərfə, Sünbülə, Əvva, Əqrəb, Sacayaq, Şeri, Məbsutə, Məqbuzə, Səyyaf, Fərd, Sərir, Simak, Nəsrin, Qarı, Suha* və s. kimi saysız ulduz və bürc adı çəkilir, onların elmi-bədii xarakteristikası verilir.

Ümumiyyətlə, bəzi astronomik adlar Şərq ədəbiyyatında çox geniş yayılmışdır. Məsələn, belə adlardan biri *Zöhrədir*. Prof. M.H.Təhmasib bu barədə yazır: “...Zöhrə qədim mədəniyyətə malik bütün xalqlarda həm ilahə-məbud, həm də onun atributu olan ulduz kimi müqəddəs sayılmışdır. Gözəl qız – qadın şəklində təsəvvür edilən Zöhrə qədim şumerlərdən başlayaraq Romada, Yunanıstanda, İranda, Babilədə, Ərəblərdə, eləcə də Zaqafqaziya xalqlarında məhəbbət, su, məhsuldarlıq, gözəllik, musiqi, rəqs və təğənni ilahəsi kimi təsdiq olunmuş, hətta su köpüyündən yarandığı da zənn edilmişdir. Şəmsəddin Saminin verdiyi məlumatlara görə, türk xalqları da ona eynilə belə münasibət bəsləmişlər”².

¹ Bax: M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər. Bakı, “Elm”, 1972, səh.308.

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh.319.

Şəmsəddin Saminin “Lügəti-türki” əsərində “Nahid” Zöhrə ulduzunun ikinci bir adı kimi izah edilir¹.

Nizami Məcnunun dili ilə Zöhrə ulduzunun bir çox astronomik, əfsanəvi keyfiyyətlərini, teoloji-dini və dünyəvi ilham mənbəyi olmasını bu cür ümumiləşdirmişdir:

*Məcnunun qəlbində gizli bir maraq.
Zöhrə ulduzuna dil açdı qəlbən:
“Ey sənə taleyim etimad edən.
Gecənin altında işıq yandıran,
Səadət bəxtini işıqlandıran,
Xoşbəxtlik yolunun sənsən məşəli.
Sənsən aşıqların sevdə əməli.
Hər əməl açarı səndədir, yəqin,
Şərbəti səndədir hər piyalənin.
Şahlıq üzüyünün bir qaşısan sən,
Murad sarayının gözəli sənsən.
Səndən yaranmışdır incə hislər,
Gözəl təbiətin yaranmış ənbər.
Var olan lütfündən ehsan ver bizə,
Bir umud qapısı aç üzümüzə.
Canıma dərmandır sevdiiyim dilbər,
Sən yetir canandan mənə bir xəbər”.*

Prof. M.H.Təhmasib yazır: “Nahid və Zöhrə” istər qədim Şərq əsətirində, istərsə də astral görüşlərdə çox mühüm yer tutmuş, bədii ədəbiyyatda da çox zaman su ilə, çayla, dənizlə əlaqədar gözəl nəğməkar, məşuqə kimi təsvir edilmişdir².

Bəzən kosmonimlər də dastanlarımızda qoşalaşdırılır, qoşa adlar kimi işlədilir. Bu cəhətdən “Tahir – Zöhrə” dasta-

¹ Şəmsəddin Sami. Lügəti-türki. II cild, Bakı, 1953.

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh.321.

nündəki Tahir surəti diqqəti cəlb edir. Bu barədə bir sıra faktlar mövcuddur. Prof. M.H.Təhmasib belə qənaətə gəlir ki, Tahir – Tair ayın adlarından biridir¹. Bizim fikrimizcə, Tahir surəti parlaq ulduzlardan birinin adı kimi astronomiyada öyrənilən ərəb dilinə məxsus Əltair² kosmoniminin Azərbaycan variantıdır.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərkən belə qənaətə gələ bilərik ki, istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də klassik yazılı ədəbiyyatımızda Azərbaycan kosmonimlərinin çox qədim köklərinə rast gəlmək mümkündür. Bunları ayrıca tədqiqat obyektinə kimi öyrənmək bugünkü dilçiliyimizin diqqət mərkəzində durmalıdır. Çünki Azərbaycan kosmonimləri adı altında çox az onomastik vahid öyrənilmişdir. Halbuki bədii ədəbiyyatımız, dialekt və şivələrimiz, xalq əfsanə və rəvayətləri bu sahənin tədqiqi üçün son dərəcə zəngin material verir. Məsələn, canlı xalq danışığında “quyruq doğan ay” ifadəsi mövcuddur. Həsən bəy Zərdabi öz məqalələrindən birində bunun mənasını izah edərək yazır: “Bizim göy üzündə gecələr görünən ulduzların hamısı həmişə görünməyir. Elə ulduz var ki, ilin bir vaxtında görünür, qeyri vaxtlarda görünməyir və bir də ulduzlar çox olduğuna onları bir-birindən aralamaqdan ötrü onları dəstə-dəstə edib hər bir dəstəyə bu dəstə oxşadığı şeyin, ya heyvanın adını qoyurlar ki, onları tanımaq asan olsun. Bu ulduz dəstələrinə cürbəcür adlar qoyublar. O cümlədən, onların bir dəstəsinə Quyruq deyirlər ki, həqiqətən heyvan quyruğuna şəbahəti var”³.

Çox qədim zamanlardan azərbaycanlılar “Quyruq” adlandırdıqları həmin topa ulduzların vasitəsilə yay fəslindən payıza keçid dövrünü müəyyənləşdirə bilmişlər.

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh.321.

² Bax: M.U.Haşımzadə. Astronomiya. Bakı, 1970, səh.312.

³ Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1966, səh.302.

Qeyd: Xalq danışığında “quyruq dondu” da işlənir.

Bundan başqa, xalq danışığında işlənən “Kiçik çillə”, “Böyük çillə” ifadələri də bu cür astronomik hesablamalarla bağlıdır. Hələ XIII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi, dünya astronomiya tarixinə daxil olmuş Nəsirəddin Tusi özünün “Zici-Elxani” əsərində çoxlu kosmonim barədə məlumat vermiş, *Günəşin* və *Ayın* mövqeyini və hərəkətlərini dəqiq təyin edən hesablama cədvəlləri hazırlamış, bir sıra ulduzların dəqiq koordinatlarını müəyyən etmişdir.

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış A.Bakıxanov “Əsrarül-Mələkut” (“Kainatın sirləri”) əsərində orta əsr astronomiyası əsasında Yer in vəziyyəti, göy cisimləri, kainat sisteminin tənzim olunması və sair məsələlərə dair öz fikirlərini şərh etmiş, bir sıra ulduz və planet adlarının Azərbaycan dilində variantlarını işlətmişdir. Məsələn, *Ay*, *Günəş*, *Yer*, *Zöhrə (Venera)*, *Qütb ulduzu (Əl-Cədy)*, *Kiçik Ayı*, *Xərçəng*, *Keçibuyunuz*, *Şir*, *Qız (Sünbülə)*, *Əqrəb*, *Oxatan (Qövs)*, *Dolça (Dolu)*, *Qoç*, *Öküz (Sur)*, *Əkizlər (Cövza)*, *Balıqlar (Hut)* və s.

Göründüyü kimi, bu adlar göy cisimlərinə əksərən təsviri yolla verilmişdir.

7.02. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN KOSMONİMLƏR VƏ ONLARIN ƏLAMƏTLƏRİ

Kosmonimləri aşağıdakı xarakterik məna qruplarına görə təsnif etmək olar:

- a) Əfsanəvi adlardan əmələ gələnələr: *Əjdaha*, *Herkules*, *Təkbuyunuz*, *Uçan Balıq*, *Cənnətquşu*, *Veronikanın saçları* və s.
- b) Heyvan və quş adlarından əmələ gələnələr: *Balina*, *Balıqlar*, *Böyük Ayı*, *Böyük Köpək*, *Buğa*, *Vaşaq*, *Qarğa*, *Qartal*, *Qoç*, *Qu*, *Qızıl Balıq*, *Delfin*, *Dovşan*, *Durna*, *Əqrəb*, *Zürafə*, *İlan*, *Kiçik Ayı*, *Kiçik At*, *Kiçik Köpək*, *Kiçik Şir*,

Kərtənkələ, Göyərçin, Milçək, Oğlaq, Tavus, Tazı Köpəyi, Tülkü, Xamelion, Xərçəng, Canavar, Şir və s.

- c) İnsana məxsus anlayışlarla bağlı sözlərdən əmələ gələnlər: *Arabaçı, İlandaşlayan, Naxırçı, Oxatan, Qız, Rəssam, Heykəltəraş* və s.
- ç) Əşya adı bildirən sözlərdən əmələ gələnlər: *Qalxan, Dolça, Yelkən, Kasa, Kompas, Günyə, Göyərtə, Lira, Mikroskop, Mişar, Nasos, Ox, Saat, Soba, Stol, Dağ, Teleskop, Tərəzi, Tor, Dükən, Üçbucaq, Xaç* və s.

Mənağa görə bu qruplaşmanın sayını artırmaq da olar.

Kosmonimlərin qrammatik xüsusiyyətlərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb quruluşlu kosmonimlər, əsasən, təyini söz birləşmələri əsasında əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Böyük Köpək, Uçan Balıq, Böyük Ayı, Kiçik Ayı, Kiçik Köpək, Kiçik Şir, Kiçik At, Qızıl Balıq* və s. (I növ), *Tazı Köpəyi, Cənnətquşu, Cənub Balığı, Cənub Hidrası, Cənub Tacı, Cənub Üçbulağı, Şimal Tacı* və s. (II növ), *Veronikanın saçları* (III növ).

Dil tərkibinə görə də kosmonimlər yekcins deyildir.

Xalq danışığında işlənən kosmonimlərdən fərqli olaraq, elmi üslubda işlənən kosmonimlər bu cəhətdən müxtəlifdir:

- a) Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə düzələnələr: *Ay, Günəş, Yer, Qarğa, Qartal, Qoç, Arabaçı, Buğa, Yelkən, Dovşan, Durna, Qız, Qızıl Balıq, Qalxan, Göyərtə, Milçək* və s.
- b) Avropa mənşəli sözlərdən düzələnələr: *Andromeda, Balina, Feniks, Oktant, Peqas, Persey, Xamelion, Hidra, Kassiopeya, Eridan, Lira* və s.
- c) Ərəb sözlərindən əmələ gələnələr: *Bətəlgeyzə, Dübb, Əldebaran, Əltair, Əlfəqqə, Əlfərq, Əlfəras, Mərak, Mərkab, Rəsə, Əlhal* və s.

7.03. AZƏRBAYCAN XALQ DANIŞIQ KOSMONİMLƏRİ

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, canlı xalq danışığında və eləcə də bədii əsərlərin dilində bir sıra kosmonimlər işlənir. Yuxarıda dediyimiz kimi, bunlar ancaq Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında düzəlik. Məsələn, *Dan ulduzu*//*Zöhrə (Venera)*, *Karvanqıran (Saturn)*, *Quyruqlu ulduz (Komet)*, *Ağyol, Ülkər, Yeddiqardaş (Buğa bürcündə ulduz topası)* və s.

Bədii ədəbiyyatda bu cür xalq kosmonimlərindən rəmzi – məcazi mənada geniş istifadə edilir. C.Cabbarlının “Ey Dan ulduzu” şeiri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir:

*Qaranlıq gecədə səni gözləyib
Durmaqdan yoruldum, ey Dan ulduzu!
Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
Az qala kor oldum, ay Dan ulduzu!*

*Öksüz taleyimdə gecikdin nədən?
Karvanqıran doğdu, görünmədin sən,
Oxşatdım, yanıldım, könül verdim mən
Bilmədim vuruldum, ey Dan ulduzu!*

Buradakı *Dan ulduzu*, *Karvanqıran* xalq danışiq kosmonimləridir. Yazıcının təsvirində “Dan ulduzu” xoşbəxt gələcəyin rəmzi kimi verilmişdir. Bu cür kosmonimlər bədii üslubda və xalq danışığında çoxdan populyarlaşmışdır.

Onu da deməliyik ki, xalq danışığında və bədii əsərlərin dilində *Ay, Günəş, Yer* çox müxtəlif mənalarda işlənir. Buna görə də yazılı nitqdə həmin sözlər bəzən böyük hərflə (xüsusi ad kimi), bəzən də kiçik hərflə (ümumi söz kimi) yazılır. “Günəş” əvəzinə xalq danışığında çox zaman

“gün” forması işlənir. Yuxarıda bəhs olunan kosmonimlərdən dilimizdə bir sıra antroponimlər də əmələ gəlmişdir: *Aygün, Aybəniz, Aynur, Aytəkin, Aytən, Günay, Günəş, Ülkər, Zöhrə* və s.

Bizcə, dilimizdə işlənən kosmonimlərin hamısını, heç olmazsa, əksəriyyətini Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaratmaq daha faydalıdır. Hələlik isə alınma kosmonimlər üstünlük təşkil edir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında tədqiq edilmiş kosmonimlər kəmiyyətcə azlıq təşkil edir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda, xalq danışığında mövcud olan zəngin kosmonimləri toplamaq, tədqiqatə cəlb etmək, lüğət tərtib etmək, onların orfoqrafik və orfoepik problemlərini xüsusi işləmək, xalis Azərbaycan dilinə məxsus kosmonimlər yaratmaq hazırda Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında mühüm bir problem kimi durur.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN KTEMATONİMLƏRİ

Dilimizdə maddi-mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika ilə, mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və sairin adını bildirən yüzlərlə onomastik vahid işlənmişdir. Məsələn, *Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi*, *Azərbaycan Mülki Aviasiya İdarəsi*, *“Yeddi gözəl”* (N.Gəncəvi) *“Söhbətül-əsmar”* (M.Füzuli), *“Bir gəncin manifesti”* (Mir Cəlal), *“Torpağa sancılan qılınc”* (N.Xəzri), *“Koroğlu” operası* (Ü.Hacıbəyov), *“Misri qılınc”*, *“Gülüstan mebel dəsti”*, *“Şirvan”* mağazası və s.

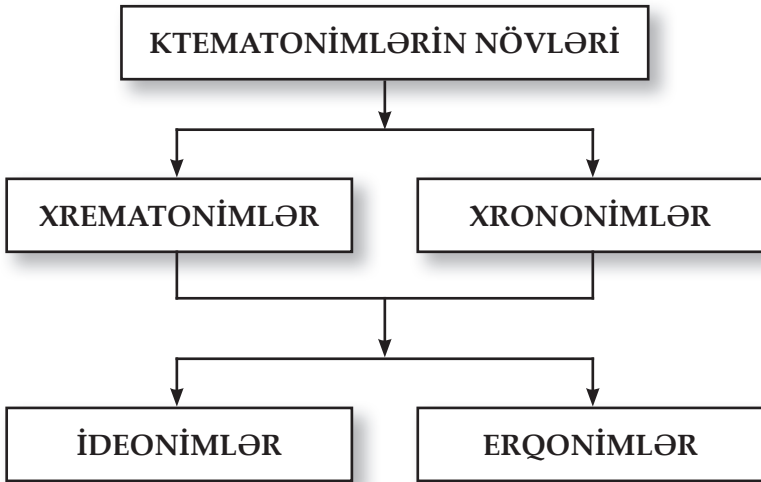
Dilimizdə işlənən uşaq bağçası, mətbuat, nəşriyyat, mağaza, qatar, gəmi adları da ktematonimlər sistemində məxsusdur.

Ktematonimlər adı altında təqdim edilən bu xüsusi adlar qrupu indiyədək, demək olar ki, dilçilik tədqiqatından kənar qalmışdır. Bu adların semantikasının, leksik tərkibinin, qrammatik quruluşunun, orfoqrafiyasının, orfoepiyasının və başqa dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan dilçiliyinin, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixində mühüm bir addım hesab oluna bilər.

8.01. KTEMATONİMLƏRİN NÖVLƏRİ

Konkret olaraq ktematonimlərə nələr aiddir? Elmi ədəbiyyatda – istər ümumi dilçilik materiallarında, istərsə də türkoloji dilçilikdə bu sualın dəqiq və tam cavabı verilməmişdir. Dilçilik üçün əhəmiyyətli olan bu məsələ hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Fikrimizcə, yuxarıda sadalanan və onlara oxşar bütün xüsusi adları ktematonimlərə aid etmək olar. Elmin gələcək inkişafı, şübhəsiz, bu sahənin dəqiqləşməsinə imkan yaradacaqdır.

Azərbaycan dilində ktematonimik tərkib çox rəngarəngdir. Hələlik onun aşağıdakı növlərini göstəririk: xrematonimlər, xrononimlər, ideonimlər, erqonimlər.

4-cü sxem

1. Xrematonimlər

Maddi-mədəniyyət əşyalarının predmet, cihaz və s. adlarını bildirən onomastik vahidlər dilçilik ədəbiyyatın-

da **xrematonim**¹ adlanır. Bu növ xüsusi adlar dilimizdə müxtəlif sahələrə məxsus maddi-mədəni əşyalara aiddir:

- a) Şirniyyat adları: “Çinar”, “Qızılgül”, “Nar”, “Aygün”, “Qaranquş” konfetləri, “Bakı”, “Abşeron” tortları, “Neva”, “Badam” peçenyeləri və s.
 - b) Sabun adları: “Leyla”, “Delfin”, “Sauna”, “Askan”...
 - c) Parça adları: “Firuzə”, “İradə”, “Nuriyyə”...
 - ç) Mebel adları: “Gülüstan”, “Lalə” mebel dəstləri...
 - d) Soyuducu adları: “Abşeron”, “Xəzər”, “Çinar”...
 - e) Tüfəng adları: “Aynalı”, “Beşatılan”, “Dayandoldurum”...
 - ə) Mineral su adları: “Badamlı”, “Turşsu”, “Sirab”, “İstisu”, “Qax”.
 - f) Radioqəbuledici adları: “Qaya”, “Xəzər”...
 - g) Daş-qaş adları: *Təbni, Vərdi, Tavusi, Füqqai, Şəmi, Zeytuni, Xoşab, Təngab, Şəlcəmi, Turunci, Mərciməyi, Kələmi, Badamı, Arpayı, Armudu* (mirvari adları), *Ərcəvani, Xəmri, Ləhmi, Gülnari, Mişmişi, Narıncı, Zəfərani, Turunci, Kahi, Bülluri* (yaqut adları), *Səlqi, Zənciri, Zübabi, Reyhani, Sahibi, Zülmani, Bəhri, Sabuni* (zümrüd adları), *Təbni, Simabi, Zəytini* (almaz adları), *Piyazəni, Təmri, İnnabi, İdrisi* (ləl adları), *Əbu İshahi, Əzhəri, Sırfam, Zərhumı, Kəftari, Asımanqul* (firuzə adları) və s.
 - ğ Su nəqliyyatı adları: “Həzi Aslanov” gəmisini, “Özbəkistan” bərəsi, “Məşədi Əzizbəyov” tankeri, “Vaqif” teploxdunu, “Elm” gəmisini və s.
 - h) Qatar adları: “Göy göl”, “Moskva”, “Tehran”, “Qarabağ”, “Rostov” və s.
- Xrematonimlərin yaranması üç yolla baş verir:
- 1) Əşyanın hansı materialdan əmələ gəldiyi nəzərə alınaraq ad yaradılır. Məsələn, daş-qaş adları bu yolla

¹ Xrematonim yunan mənşəli chrematos+onoma sözündən olub, “əşya”, “iş” anlayışını bildirən termdir.

əmələ gəlmişdir. Zümrüdün növləri olan *Reyhani* – reyhan bitkisinin yarpağına oxşadığına görə, *Bəhri* – dəniz suyuna bənzədiyinə görə, *Sabuni* – sabuna bənzədiyinə görə, *Asi* – As ağacının yarpağına oxşadığına görə belə adlanmışdır.

- 2) Əşyaya xoşagələn müasir ad qoyulur. Məsələn, “*Firuzə*”, “*İradə*”, “*Nuriyyə*” parça adları, “*Çinar*”, “*Qızıl-gül*”, “*Aygün*”, “*Qaranquş*” konfet adları bu tiplidir.
- 3) Əşyaya xatirə adları qoyulur. Məsələn, “*Həzi Aslanov*”, “*Vaqif*”, “*Məşədi Əzizbəyov*”, “*Elm*” gəmi adları bu tiplidir.

Azərbaycan ktematonimlərinin yazılışı və tələffüzündə xeyli müxtəlifliklər vardır. Dilimizin orfoqrafiya və orfoepiyasının tədqiqi prosesində bunlar unudulmamalıdır.

2. Xrononimlər

Dövrün, zamanın müəyyən əlamətdar hadisələrini, tarixi gün, bayram adlarını bildirən xüsusi adlar dilin onomastik tərkibində **xrononimlər**¹ qrupunu təşkil edir. Məsələn, *Orta əsrlər tarixi*, *Füzuli dövrü*, *Beynəlxalq Qadınlar Günü* və s. Bu adların yaranmasının özünəməxsus prinsip və qaydaları vardır. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Bahar bayramı – yazın gəlişi, təbiətin oyanması şərəfinə qeyd olunan gün Bahar bayramı adlanır.

Beynəlxalq Qadınlar Günü – 8 Mart Beynəlxalq Qadınlar Günü'nün iqtisadi, ictimai və siyasi bərabərlik uğrunda mübarizədə qadınların beynəlxalq həmrəylik günü kimi bayram edilməsi K.Setkinin təklifi ilə 1910-cu ildə sosialist qadınlarının II Beynəlxalq Konfransında (Kopenhagenə) qərara alınmışdır.

² *Xrononim* yunan mənşəli *xronos*+*onoma* sözündən olub, müəyyən dövr, zaman adı deməkdir.

Ana Dili Günü bayramı – fevralın 21-də bütün dünyada Ana dili bayramı kimi qeyd olunur.

Məhsul bayramı – hər il məhsul yığımının sonunda kənd təsərrüfatı əməkçiləri məhsul yığımında qazandıqlarını nailiyyətləri təntənəli şəkildə qeyd edirlər. Bu mərasim Məhsul bayramı adlanır.

Beynəlxalq Tələbələr Günü – 1941-ci ildə Londonda faşizmə qarşı mübarizə aparan ölkələrin tələbələrinin beynəlxalq görüşündə Beynəlxalq Tələbələr Günü təsis edilmişdir.

Xrononimlərin yaranmasında, əsasən, saylar – **9 Yanvar Qanlı bazar günü, 8 Mart Beynəlxalq Qadınlar Günü**, və s. sifətlər, isimlər (yeni tarix, orta əsr, qədim dövr və s.) iştirak edir. Bu növ xüsusi adlara bəzən mütləq aydınlaşdırıcı söz qoşulur: *Məhsul bayramı, Bahar bayramı, Qələbə Günü, Mətbuat Günü* və s. Bəzən isə bayram adları bu cür sözlər işlənmədən qurulur: *1 May, Yeni il* və s.

Xrononimlər qeyd olunan tarixi hadisəni, əlamətdar dövrün mahiyyətini mütləq öz semantikasında əks etdirir. Məsələn, 1945-ci il may ayının 9-da xalqımızın alman faşizmi üzərində çaldığı tarixi qələbənin mahiyyətini *Qələbə Günü* xrononimi özündə əks etdirir.

3. İdeonimlər

Elm, mədəniyyət, bədii ədəbiyyatla bağlı əsərlərin və digər materialların, nəşriyyat, mətbuat və s. adını bildirən onomastik vahidlər **ideonim**¹ adlanır. Dilimizin onomastik leksikası bu cür adlarla çox zəngindir. Bunları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Nəşriyyat adları. Bu cür adlara ancaq Bakı şəhərində rast gəlinir. Burada bir sıra mərkəzi nəşriyyatlar fəaliyyət göstərir. Həmin nəşriyyatlara profilinə görə ad veril-

¹ *İdeonim* yunanca mənşəli termindir.

mişdir. Məsələn, *“Maarif”* nəşriyyatının xalq maarifi, ali və orta ixtisas, ümumtəhsil məktəbləri üçün, *“Yazıçı”* nəşriyyatında geniş oxucu kütləsi və ədəbi mühit üçün, *“Gənclik”* nəşriyyatında, əsasən, gənclər üçün kitablar nəşr olunur. Bunlardan başqa, *Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı* (Azərnəşr), *“İşıq”* nəşriyyatı da vardır. Həmin xüsusi adlar işlənərəkən *“nəşriyyat”* sözü köməkçi termin kimi onlara qoşulur. Əksər hallarda isə bu adlar həmin söz olmadan da işləyə bilər. Məsələn, *“Maarif”*, *“Gənclik”*, *“İşıq”*, *“Yazıçı”*. *Lakin Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı* (Azərnəşr) adında *“nəşriyyat”* sözü xüsusi adın ayrılmaz bir komponentini təşkil edir.

2. Qəzet və jurnal adları. Respublikamızda mərkəzi qəzet və jurnallardan başqa çoxtirajlı rayon qəzetləri, fabrikkəzavod qəzetləri, ali məktəb qəzetləri nəşr olunur. Bu qəzet və jurnal adlarının əksəriyyəti Azərbaycan dilinin öz qanunları əsasında yaranmışdır. Məsələn, *“Ulduz”*, *“Azərbaycan”*, *“Elm və həyat”*, *“Kirpi”*, *“Kənd həyatı”*, *“Azərbaycan məktəbi”*, *“Müxbir”*, *“Azərbaycan təbiəti”* və s. (jurnal adları), *“Azərbaycan müəllimi”*, *“Ədəbiyyat və incəsənət”*, *“Bakı”*, *“İdman”*, *“Gənc müəllim”*, *“Elm”* (Azərbaycan EA), *“Şərq qapısı”* (Naxçıvan MR), *“Həqiqət”* (Tovuz), *“Bolluq uğrunda”* (Lerik), *“Şəfəq”* (Quba), *“Ulduz”* (Şəmkir), *“İrəli”* (Kürdəmir), *“Muğan”* (Sabirabad), *“Dönüş”* (Saatlı), *“Sürət”* (Ağcabədi), *“Yeni gün”* (Cəlilabad), *“Yeni söz”* (Ucar), *“Şuşa”* (Şuşa), *“Qalibiyyət bayrağı”* (Qazax), *“Qızıl bayraq”* (Tərtər), *“Yeni Ordubad”* (Ordubad) və s.

Bu adların semantikasında bir ümumi cəhət diqqətə cəlb edir. Onların hamısının mənası eyni quruluşla, yeni həyat tərzi ilə bağlıdır. Bu adlar qrammatik cəhətdən müxtəlif yollarla əmələ gəlmişdir.

Bir qismi sadə (*“Respublika”*, *“Ulduz”*, *“Azərbaycan”*, *“Bakı”*, *Həqiqət”*, *“Şəfəq”*, *“İrəli”*, *“Şuşa”*), digər qismi mürəkkəb (*“Azərbaycan müəllimi”*, *“Ədəbiyyat və incəsənət”*, *“Elm və həyat”*, *“Gənc müəllim”* və s.) yolla düzəlmişdir.

Mürəkkəb yolla düzələn qəzet və jurnal adları aşağıdakı qaydada əmələ gəlir:

- a) Təyini söz birləşməsi əsasında: *“Gənc müəllim”*, *“Yeni söz”*, *“Yeni gün”*, *“Qızıl bayraq”*, *“Yeni Ordubad”* və s. (I növ), *“Azərbaycan müəllimi”*, *“Azərbaycan gəncləri”*, *“Azərbaycan təbiəti”*, *“Qalibyyət bayrağı”* (II növ) və s.
- b) Sözlərin həmcinsləşdirilməsi yolu ilə: *“Elm və həyat”*, *“Ədəbiyyat və incəsənət”*, *“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”*.
- c) *“Uğrunda”* sözünün müxtəlif sözlərə qoşulması yolu ilə: *“Həyat tərbiyəsi uğrunda”*, *“Bolluq uğrunda”* və s.

Qəzet və jurnal adlarının yaranmasında Azərbaycan dilinin öz sözləri üstünlük təşkil edir.

3. Bədii əsər adları. Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında bədii əsər adları bütün başqa xüsusi adlar qrupundan kəmiyyətə üstünlük təşkil edir. Aydın həqiqətdir ki, bədii əsər adı asanlıqla meydana gəlmir. Yazıçı bəzən əsərə əvvəlcədən ad qoyur, yazıb qurtarandan sonra onu ya tamamilə, ya da qismən dəyişir. Bəzən isə əsər yazılıb qurtarıqdan sonra ona ad qoyulur. Hətta bəzən bir neçə ildən sonra əsərin adı dəyişdirilir və ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında bədii əsər adlarının yaranma tarixinə dair çox maraqlı hadisə və əhvalatlar vardır. Bədii əsər adlarının yaranma tarixi, bədii əsər adı yaratma yolları, bədii əsər adlarının leksik, semantik, qrammatik tərkibi, onların orfoqrafik və orfoepik problemləri Azərbaycan dilçiliyinin xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Bədii əsər adlarına nəzm, nəsr və dram əsərləri daxildir. Bunların hər birinin səciyyəvi dil xüsusiyyətləri vardır. Burada nümunə üçün XX əsrin klassik Azərbaycan yazıçısı C.Məmmədquluzadənin və görkəmli Azərbaycan şairi N.Xəzrinin əsərlərinin bir neçəsinin adını xatırlatmaq yerinə düşərdi.

C.Məmmədquluzadə olduqca rəngarəng mövzulara müraciət etmişdir. Ona görə də onun bədii əsərlərinin adları da zəngin dil xüsusiyyətlərinə malikdir.

- 1) Dram əsərləri: *"Kişmişin oyunu"*, *"Ölümlər"*, *"Anamın kitabı"*, *"Kamança"*, *"Danabaş kəndinin məktəbi"*, *"Lal"*, *"Dəli yığıncağı"*, *"Çay dəstgahı"*.
- 2) Nəsr əsərləri: *"Danabaş kəndinin əhvalatları"*, *"Poçt qutusu"*, *"Kişmiş oyunu"*, *"Usta Zeynal"*, *"Dəllək"*, *"İranda hüriyyət"*, *"Pirverdinin xoruzu"*, *"Qurbanəli bəy"*, *"Quzu"*, *"Molla Fəzləli"*, *"Nigarançılıq"*, *"Konsulun arvadı"*, *"Xanın təsbehi"*, *"Qəssab"*, *"Zırrama"*, *"Rus qızı"*, *"Sirkə"*, *"Yan tütəyi"*, *"Saqqallı uşaq"*, *"Buz"*, *"Taxıl həkimi"*, *"Bəlkə də qayıtdılar"*, *"İki alma"* və s.¹

Göründüyü kimi, bu adların hamısı birbaşa əsərin məzmunu və ideyası ilə bağlı yaranmışdır. Ədibin yaradıcılığı üçün xarakterik olan satirik üslub ad yaradıcılığında da özünü göstərir. Onun əsərlərinin bir qrupunun adı məcazi mənada işlənmişdir. Məsələn, *"Saqqallı uşaq"*, *"Kişmiş oyunu"*, *"Dəli yığıncağı"*, *"Ölümlər"* və s. adlar bu tiplidir.

Azərbaycan Xalq şairi N.Xəzrinin əsərlərinin adları da çox zəngin dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Şairin əsərlərinin adı öz lakonikliyi, məzmunu, müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Poemalar: *"Dağlar dağımdır mənim"*, *"Günəşin bacısı"*, *"İki Xəzər"*, *"Sumqayıt səhifələri"*, *"Ürək"* (*"Təmiz ürək"*), *"Kiçik təpə"*, *"Xatirələr"*, *"Ana"*, *"Əfsanəli yuxular"* (*"Qəhrəmanlıq dastanı"*), *"Şəhidlər və şahidlər"*, *"Mənim bibim baxan dağlar"*, *"Bacı"*, *"İnam"*.

Şeirləri: *"Günəş"*, *"Çağırışçının dedikləri"*, *"Qızıl Ordu"*, *"Qoca tarix bizə vermiş..."*, *"Şair və balıqçı"*, *"Lermontovun ölümü"*, *"Faşistin xəyalı"*, *"Pəri"*, *"Biləydim"*, *"Quba"*, *"Gözəl qız"*, *"Mən istərəm"*, *"Qarğa ilə sərçənin arzusu"*, *"Kənd soveti sədri"*, *"Vüsal həsrəti"*, *"Göyərçin"*, *"Çiçək"*, *"Söz"*, *"Sönməz alov"*, *"Tikan və qızılgül"*, *"İnsan zəkası"*, *"Müqəddəs kitab"*,

¹ C.Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, Bakı, Azərənşr, 1983, 1984, 1985.

"Gümüş sərv", "Gözlə, gələcəkdir!", "Yadına mən düşəndə",
 "İki ürək", "Gəlirəm", "Qızılgül və qız", "Kuzə", "Mayak",
 "Əl ağacı", "Müğənni", "Evimizin toy-bayramı", "O cavanın
 yaylığı", "Körpəm hanı?", "Həmən şəkil, həmən ad", "Yaylım
 atəşləri", "Çay sahilində", "Dəniz kənarında", "Sarı çiçək",
 "Ayna", "Kim deyər?", "Dünən və bu gün", "Qəribə adam",
 "Göy qurşağı", "Məktub", "Arzular", "Nədənsə insana belə gə-
 lir ki...", "Qəhrəman yaşadım", "Bakını xatırlarkən", "Buruq",
 "Ay gecə", "Ayların düzümü", "Salam, ey sənətkar", "Mənim
 kəndim", "Moskva", "Xatırladırsan", "Mübariz nəğməkar",
 "Vətən və ana", "Paytaxtın səhəri", "Gəl, ey sentyabr!", "Gert-
 senin evində", "Dostum Hüseyin Muxtarova", "Gözləyirəm
 səni mən", "Gurla, ey tufan!", "Ağcaqayınlar arasında", "Rus
 ürəyi", "İki damlada", "Qəhrəman anasına", "Körpə meşədə",
 "Sumqayıtda", "Günlər", "Yolka", "İlk qar", "Poladəridən",
 "Üç küçə", "Sülh əsgəri", "Amerikalı yaşadıma", "Volqa", "Mən
 qonaqmıyam?", "Bakının səhəri", "Oxu, el oğlu", "Bakılıyam
 mən", "İşdən qayıdıram", "Kolxozda bir gün", "Kreml ulduzu-
 nun bir parçası", "Kim məni xatırlasa", "Şeir həsrəti", "Moskva
 haqqında mahnı", "Bura Muğandır", "Təzə il arzuları", "Əziz
 dostlara", "Gözlər gülümsədi", "Ərəb qızı", "İşıqlar", "Abşeron
 bağlarında", "Külək", "Tufanlar çağırır", "Görüşəcəkdir", "İl
 keçir", "Dağlar yaşadacaqdır", "Ayrılıq", "Polad da dözmədi",
 "Gözləyir bizi", "Mənim arxalandığım", "Ulduzların dediklə-
 ri", "Qoca balıqçı", "Gənclik həsrəti", "Şairin faciəsi", "Laylay",
 "Aslanın mahnısı", "Seyr etdikcə mən", "Qızıl payız", "Betho-
 ven eşidir", "Ovçu və maral", "Tatra dağları", "O bir dünyadı
 ki...", "Qartal qanadlı gənclik", "İki yaşında", "Ara vuran",
 "Günəşdə ləkə", "Çinar və mən", "Şeirin də ətri var", "Xəzri",
 "Şahid", "Araz üstə göy qurşağı", "Mən dənizi düşünürəm",
 "Ana məhəbbəti", "Şeir mənim üçün bir kainatdır", "Səbuhi-
 nin arzuları", "Milis marşı", "Dənizdə batmış bir gəncin qəbir
 daşına yazı", "Karvanqıran", "Dəniz lövhəsi", "Payız toyları",

"Pəncərəmi döyür çinar", "Son bahar", "Qız qalası", "Durna qayıdanda", "Gecikmiş məktub", "Uçmaq üçün", "Çexoslovakiya xalqına məktub", "Oğlum və ulduzlar", "Tənha bulud", "Nəğməsi küləkdən, nəfəsi mehdən", "Vağzalda", "Dağ", "Qoca anam", "Bəzən...", "Dəniz, göy, məhəbbət", "Dağlar fikirlidir", "Yaraşır", "Sığınar", "Ürəkdən iki səs gəlir", "Dağların sözləriylə", "Axtar sən məni", "Ay ürək", "Ana Kürüm", "Qubada", "Söyüd", "Gecə yarısı", "İkilikdə", "İllər və sahillər", "Yer kürəsi və nəğmə", "Narahət", "Həzin misralar", "Göylər şeir yazır", "Zirvə", "Gün çıxıb, yağış yağır", "Elbrusla yanaşı", "Serik göl", "Qayadan bir daş uçdu", "Şən qız", "Bircə ovc qar", "Günəşli üfüqlər Vətənim", "Xatirələr çıxırıyla...", "Dağlar da insan kimidir", "Çay", "Yuxuda", "İlham haqqında", "İki soyuq gözəllik", "Addım-addım", "Zirvə buludu", "Günəşin qonşuluğunda", "Yuxusuzluq" və s.¹

Bu əsərlərin məzmunu ilə tanış olduqda məlum olur ki, şair onların heç birinin adını təsadüfi qoymamış, məzmununa uyğun ad seçmişdir.

Ümumiyyətlə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsərə adqoyma uğurlu olduqda yazıçının dildə yeni ifadə tərzini yaratmaq xidməti hesab olunmalıdır.

4. Musiqi əsərlərinin adları. Çoxəsrlik tarixə malik olan Azərbaycan musiqisinin son dərəcə zəngin və rəngarəng növləri və adları vardır. Onomastik leksikanın başqa sahələrindən fərqli olaraq, musiqi əsərlərinin adları sabit və uzunömürlü olur. Xalqın bu mədəni sərvəti müasir texniki vasitələrlə lentə yazılır, nota alınıb mühafizə edilir, toplu və məcmuələr şəklində qorunur, gələcək nəsələ çatdırılır. Lakin nədənsə indiyədək musiqi əsərlərinin adlarını linqvistik cəhətdən araşdırmaq Azərbaycan dilçiliyinin diqqətindən kənar qalmışdır.

¹ Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, Bakı, "Yazıcı", 1983, 1984.

Musiqi əsərlərinin adlarına mahnı, muğam, təsnif, romans, opera, balet, oyun havalan, yallı adları daxildir. Şübhəsiz, gələcək araşdırmalar bu adların zəngin dil xüsusiyyətlərini fundamental şəkildə aşkara çıxaracaq. Burada həmin adlar barədə qısa şəkildə ilkin məlumat veririk:

a) Mahnı adları. Bunlar iki cür olur: xalq mahnıları və ayrı-ayrı bəstəkarların mahnıları.

Xalq mahnılarının adları xalq içərisində yaranıb formalaşır. Bu adların leksik tərkibi, demək olar ki, Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarətdir. Məsələn, *“Çayımızın adı var”, “Yaxşı bəzək vurun bizim gəlinə”, “Xoş gəldin sən bizə”, “Bacım, toyun mübarək”, “Əllərə xına yaxarlar”, “Bəyin tərifi”, “Kosa-kosa”, “Yar, üzü xallı ceyran”, “Hey laləzar, hey”, “Zərnişanım”, “Ay bu düzlər, güllü düzlər”, “Gülçiçək”, “Mən gedirəm vağzala”, “Yar-yar”, “Ay qız, ay oğlan”, “Ağ almalı bağlarım qaldı”, “Şeydalı”, “Ay, yara xoş gəldin, deyin”, “Na-nay, na-nay”, “Yeri, yeri, dam üstdən yeri”, “Boy-boy”, “Ay gülüm, ey”, “Dəryadan balıq tutdum”, “Bir gül əkdim ləyəndə”* və s.¹

Göründüyü kimi, bu xüsusi adlar qrupunda dilimizin leksik, qrammatik, semantik, frazeoloji imkanlarından istifadə olunmuşdur. Fonetik təkrarlar, alliterasiya bu cür adların səslənməyinə xüsusi zəriflik, məlahət gətirir: *“Na-nay, na-nay”, “Boy-boy”, “Yar-yar”, “Yeri, yeri, dam üstdən yeri”* və s.

Bəstəkar mahnıları. Bəstəkarlar müxtəlif şeir növlərinə musiqi, mahnı bəstələyirlər. Belə ki, onlar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri N.Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.P.Vaqif, H.Cavid, M.Ə.Sabir və başqalarının şeirlərinə, habelə müasir Azərbaycan şeirinə müraciət edirlər. Bu prosesdə bəzən

¹ Ə.İsazadə, N.Məmmədov. Xalq mahnıları və oyun havaları. Bakı, 1975; Ə.İsazadə, N.Məmmədov. Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları. Bakı, 1984.

mahnılar bəstələnmiş şeirin öz adı ilə, bəzən də bəstəkarın özü tərəfindən yeni adla adlandırılır. Bu halda burada da xüsusi ad yaradıcılığı prosesi gedir. Azərbaycan musiqi tarixində Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Q.Qarayev, F.Əmirov, S.Rüstəmov, C.Cahangirov, Niyazi, A.Məlikov və başqa bəstəkarlarımızın yaradıcılığında zəngin adlar sisteminə rast gəlmək olar. Nümunə üçün bunlardan bir neçəsini xatırlatmaq məqsədəuyğun olar: *“Səni gözləyir”*, *“Ananın oğluna nəsihəti”*, *“Qaragöz”* (Ü.Hacıbəyov)¹, *“Neft”*, *“Bizim kənd”*, *“Aprel”*, *“Zərbəçi yoldaşım”*, *“Yarış”* (M.Maqomayev)², *“Buludlar”*, *“Zəriflik”*, *“Həqq mənim”*, *“Həyat eşqi”*, *“Məhsul nəğməsi”*, *“Ağ şanı, qara şanı”*, *“Nigar qızım”*, *“Lalələr”*, *“Badə gözəldir”* (C.Cahangirov)³, *“Reyhan”*, *“Göy göl”*, *“Aslanın mahnısı”* (F.Əmirov), *“Bahar olsun”*, *“Səhər”*, *“Getmə-getmə”*, *“Gəlmədi”* (S.Rüstəmov), *“Qarabağın qızları”*, *“İpək haqqında mahnı”* (Ə.Abbasov), *“Anacan”*, *“Şamama”*, *“Vətənimdir”* (S.Ələsgərov), *“Muğan qızı”*, *“Tarla Dildəri”*, *“Yoxdur xəbər”*, *“Telli sazım”* (A.Rzayeva), *“Getmə”*, *“Qurban olduğum”* (H.Xanməmmədov), *“Sevməyir, qoy sevməsin”*, *“Yaylaqlarım”*, *“Görüş yerimiz”* (T.Bakıxanov), *“Bizə niyə gəlmirsən”*, *“Tel nazik”*, *“Kəndimiz”* (Q.Hüseynli), *“Nə edim”*, *“Gözəl oğlan”*, *“Hind qızı”* (Ş.Axundova), *“Alagöz”*, *“İnsaf elə”*, *“Boyun qurbanı”* (Adil Gəray), *“Sirin arzular”*, *“Bülbül”*, *“Qonşu qız”*, *“Azərbaycan”*, *“Tbilisi”* (Ə.Tağıyev)⁴.

Mahnı adlarında spesifik cəhətlərdən biri onun oynaqlığı, musiqililiyidir. Biz bəzən şeirin dilindən danışarkən orada da musiqi ahəngindən söhbət açırıq. Məsələn, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.P.Vaqif, M.Müşfiq şeirlərini oxuduqca qulaqlarımızda zərif, həzin bir musiqi səslənir. Ey-

¹ Bax: Əvəz Rəhmətov. Əhməd Bakıxanov. Bakı, 1977, səh.111.

² Q.İsmayılov. Müslüm Maqomayev. Bakı, “Yazıcı”, 1985, səh.21.

³ Cahangir Cahangirov. Buludlar. Fortepiano ilə oxumaq üçün mahnı və romanslar. Bakı, 1977.

⁴ Bax: Əvəz Rəhmətov. Əhməd Bakıxanov. Bakı, 1977, səh.111-112.

nilə hər hansı mahnı adını tələffüz etdikdə də həmin mahnı yada düşür. Bu, çox qəribə sirdir.

b) Muğamlar Azərbaycan musiqi tarixində öz qədimliyi ilə fərqlənir. Bu musiqi növü, demək olar ki, xalqımızın canına, qanına hopmuş, körpələrimiz bu musiqi sədaları altında böyümüş, tərbiyə almışdır. Ona görə də xalq danışığında və ədəbi dildə muğam adları daha geniş yayılmışdır. Lakin həmin adların etimologiyası, mənşəyi haqqında indiyədək az söz deyilmişdir. Halbuki buna çox böyük ehtiyac vardır. Məsələn: *“Rast”, “Çahargah”, “Şur”, “Mahur”, “Orta segah”, “Xaric segah”, “Orta Mahur”, “Mahur-hindi”, “Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-Kürd”, “Kürd-Şahnaz”, “Qatar”, “Şüştər”, “Humayun”, “Rahab”, “Sarənc”, “Bayatı-Qacar”, “Zabul”, “Arazbarı”, “Mani”, “Ovşarı”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Kəsmə şikəstə”, “Simayi-şəms”, “Hicaz”, “Mənsuriyyə-zərbi”, “Heyratı”, “Salami”, “Bayatı əcəm”* və s.¹ Bu muğam adlarının tərkibində müxtəlif yer, şəxs, tayfa adlarına rast gəlinir. Şübhəsiz, bu adların hər birinin ayrıca yaranma tarixi vardır. Linqvistik təhlil həmin adların yaranma tarixini müəyyənləşdirməklə, onların mənalarını da açmalıdır.

c) Təsnif, dərəməd, rəng adları, əsasən, muğam adları əsasında formalaşmışdır. Fərqli cəhət ondadır ki, bu tip adların tərkibində *“təsnif”, “dərəməd”, “rəng”* sözləri işlənir. Məsələn, *“Şur təsnifi”, “Rast təsnifi”, “Vilayəti təsnifi”, “Çahargah təsnifi”, “Bəstə Nigar təsnifi”, “Hisar təsnifi”, “Müxalif təsnifi”, “Mahur təsnifi”, “Segah təsnifi”, “Bayatı-Şiraz təsnifi”, “Bayatı-Kürd təsnifi”, “Şüştər təsnifi”, “Rahab təsnifi”, “Kürd-Şahnaz təsnifi”, “Zabul təsnifi”, “Dilkəş təsnifi”, “Qatar təsnifi”, “Bayatı-Qacar təsnifi”, “Şur dərəmədi”, “Rast dərəmədi”, “Humayun dərəmədi”, “Segah dərəmədi”, “Çahargah dərəmədi”, “Rahab dərəmədi”, “Şur rəngi”, “Şüştər rəngi”,*

¹ Bax: Əvəz Rəhmətov. Əhməd Bakıxanov. Bakı, 1977, səh.110.

"Şikəsteyi-fars rəngi", "Sarənc rəngi", "Hücaz rəngi", "Üşşaq rəngi", "Vilayəti rəngi", "Segah rəngi", "Zabul rəngi" və s.¹ Bu adların tərkibində işlənən "təsnif", "dəraməd", "rəng" sözləri onu muğam adlarından fərqləndirir.

ç) Azərbaycan musiqi tarixində oyun havaları həm qədimliyi, həm də populyarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Əsası xalq tərəfindən qoyulan oyun havalarının adları da xalq içərisində yaranmışdır. Bunlara yallı, diringə, rəqs adları daxildir. Məsələn, "Kürdü", "Köçəri", "Yallı", "Festivalı", "Qazı-qazı", "Ürfanı", "Xələfi", "Qaladan-qalaya", "Arzumanı", "İki ayaq", "Kürdüstanı", "Şəruri", "Güleynarı", "Zülfanı" (yallı adları), "Pəhləvani", "Çanaq qalca", "Vəs", "Hacıbala", "Qorxmazı", "Qazax rəqsi", "Qızların rəqsi", "Qax rəqsi" (rəqs adları)², "Turacı", "Şələlə", "Nəlbəki", "Sevgilim", "Çervan", "Ekspress", "Şuşanik", "Nazbarı", "İnnabı", "Xan çobanı", "Dərbəndi", "Lalə", "Qızılgül", "Rahidə" (diringə adları)³. Oyun havalarının yaranmasında -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi xüsusi formant kimi çıxış edir. Azərbaycan dilçiliyində həmin şəkilçinin bu funksiyası barədə indiyədək danışılmamışdır. Bunlardan başqa, oyun adlarında xalqımızın keçmiş tarixinə, etnoqrafiyasına dair bir sıra maraqlı məlumatları tədqiq edib öyrənməyə ehtiyac duyulur.

d) Azərbaycan musiqi tarixində opera və balet əsərləri də xüsusi yer tutur. Opera sənətimizin banisi Ü.Hacıbəyovdan başlamış bu günə qədər bəstəkarlarımız bu sahədə qiymətli sənət əsərləri yaratmışlar. Məsələn, "Leyli və Məcnun", "Koroğlu", "Əsli və Kərim", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan", "Sənan", "Sah İsmayıl", "Nərgiz" operası (M.Maqomayev), "Vətən", "Yeddi gözəl", "İldırımlı

¹ Bax: Əvəz Rəhmətov. Əhməd Bakıxanov. Bakı, 1977, səh.110.

² Bax: Əhməd İsadadə, Nəriman Məmmədov. Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları. Bakı, 1984.

³ Bax: Əvəz Rəhmətov. Əhməd Bakıxanov. Bakı, 1977, səh.111.

yollarla" baletləri (Q.Qarayev), *"Sevil" operası*, *"Min bir gecə" baleti* (F.Əmirov), *"Qız qalası" baleti* (A.Məlikov), *"Xosrov və Şirin" operası* (Niyazi) və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında musiqi əsərlərinin adları öz rəngarəngliyi, səciyyəvi leksik, semantik, qrammatik, orfoqrafik, orfoepik dil xüsusiyyətlərinə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə işlənən mövcud musiqi əsərlərinin adlarını toplamaq və bunun əsasında lüğət hazırlamaq vaxtı çoxdan çatmışdır. Təəssüf ki, buna hələlik səy göstərilir.

5. Kinofilmlər və teatr tamaşalarının adları. Bu qrup adları Azərbaycan dili onomastik leksikasına əsasən XIX əsrin ikinci yarısından daxil olmağa başlamışdır. Teatr tamaşası adları kinofilmlərə nisbətən daha qədimdir. Çünki keçmişdə xalq tamaşaları, dram oyunları, mövcud qaravəllilər olmuşdur. Məsələn, *"Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş"*, *"Kosa-kosa"* (xalq dramları), *"Yalan-palan"*, *"Hadi, hudu"*, *"Kor oğlu, kosa, bir də mən"* (qaravəllilər)¹ kimi xalq tamaşalarının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Azərbaycan komediyasının banisi olan M.F.Axundovun əsərləri əsasında ilk dəfə olaraq teatr tamaşaları meydana gəlmişdir. Teatr tamaşalarının adları, əsasən, klassiklərimizdən M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.B.Vəzirov, H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Rəhman, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, N.Xəzri və başqalarının pyesləri əsasında yaranmış və formalaşmışdır.

Azərbaycan kinosunun bugünkü sürətli inkişafı dilimizin onomastik tərkibinə də bir sıra xüsusi adlar daxil etmişdir. *"Qara daşlar"*, *"Məşədi İbad"*, *"Arşın malalan"*, *"Ögey*

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. Xalq ədəbiyyatı. I cild, Bakı, 1983, səh.251.

ana", "Tütək səsi", "Uzaq sahillərdə", "Dəli Kür", "Əhməd ha-radadır" və s. kimi kinofilm adları bu qəbildəndir.

6. Televiziya verilişlərinin adları. Bu xüsusi adlar qrupu Azərbaycan televiziyasının müasir inkişaf mərhələsində əmələ gəlmiş və gəlməkdədir. İndi xalqımızın ictimai-siyasi və elmi-mədəni inkişafı, eyni zamanda, kütlələrin müasir tərbiyəsi vəzifələri ilə bağlı olaraq son dövrdə bir sıra televiziya verilişləri yaradılmış və onlara münasib adlar verilmişdir. Məsələn, "Aygün" məsləhət guşəsi", "Tədris", "Qanun keşiyində", "İnsan və qanun", "Azərbaycan dili", "Günün ekranı", "Hadisələr və şərhlər", "Bizim şərh", "Səyahət", "Heyvanlar aləmində" və s. seriyasından televiziya verilişləri adları meydana gəlmişdir. Televiziya özü ədəbi dili inkişaf etdirən vasitələrdən biri olduğuna görə bu adların yazılış və tələffüzündə vahid prinsipə əməl edilir.

7. Musiqi və rəqs kollektivlərinin adları. Heç kimin diqqətini cəlb etmədən belə bir xüsusi adlar qrupu da yaranmaqdadır. Bu adların müəyyən bir təşkilatda qeydə alınması vacib məsələlərdəndir. 1) Konsertdə Gəncənin "Göy göl" Dövlət mahnı və rəqs ansamblı, Bakı şəhəri Əbilov adına mədəniyyət evinin "Könül", Sumqayıt şəhərinin "Tello", Azərbaycan Tibb Universitetinin "Çinar", "Təbəssüm", "Lənkəranın "Şənlik", Masallının "Halay", Şəkinin "Zorxana", Ağdaşın "Teşti", Astaranın "Çiçək", Lerikin "Loqquto", Neftçalanın "Mahirlər", Ağdamın "Qarabağ bül-bülləri", Şəmkirin "Şəmkir" folklor rəqs kollektivləri və xalq çalğı alətləri ansamblları geniş proqramla çıxış etdilər. 2) Şəki rayonunun Böyük Dəhnə kənd mədəniyyət evində fəaliyyət göstərən "Könül" ansamblı az müddətdə əməkçilərin rəğbətini qazanmışdır. 3) Qəbələ rayon mədəniyyət evinin "Şahdağ" xalq çalğı alətləri ansamblı növbəti səfərdən qayıtmışdır. 4) "Gülüstan", "Pirqulu", "Xəyal", "İncə tellər", "Nazilə"... bunlar son illər Şamaxıda yaradıl-

miş musiqi kollektivlərinin adlarıdır. 5) Püsyən kənd mədəniyyət evinin *"Fidanlar"* uşaq rəqs ansambli Ümumitifaq festivalının böyük qızıl medalına layiq görülmüşlər (*"Azərbaycan müəllimi"* qəzeti). 6) *"İncigülü"* sazçı qızlar ansambli respublikada Aşıqlar Birliyinin nəzdində yaradılmışdır. 7) Mədəniyyət sarayının *"Coşqun"* mahnı və rəqs ansambli tamaşaçılar qarşısında tez-tez konsertlər verir, onun ifasında rəqlər, mahnılar hamıya sevinc, xoş əhvali-ruhiyyə bəxş edir. 8) Bakı Şin Zavodunun *"Şalalə"* xalq çalğı alətləri ansambli hər çıxışa qabaqcadan yaxşı hazırlaşır (*"Bakı"* qəzeti). Bu adlar ən çox simvolik xarakter daşıyır. Bədii incəsənət kollektivləri özlərinə müasir, gözəl səslənən, bəzən yaşadıkları regionun təbii sərvətlərini, iqtisadiyyatını, bəzən isə ansamblın profilini əks etdirən yarışıqlı adlar seçirlər.

4. Erqonimlər

İdarə, müəssisə, təşkilat, ictimai-mədəni obyekt, düşərgə və s. adlarını bildirən onomastik vahidlər **erqonimlər**¹ adlanır. Bu cür adlar istər yaranma tarixinə, istərsə də yaranma yolları və prinsiplərinə görə olduqca müxtəlifdir. Buna görə də erqonimlərin toplanması və qruplaşdırılması, habelə linqvistik təhlilə cəlb edilməsi günün vacib məsələlərindəndir.

a) İdarə və müəssisə adları. Bu adlar daşdığı idarə və təşkilatın, müəssisənin işini, mahiyyətini özündə tam əks etdirməlidir. Ona görə də bu adlar qeyri-rəsmi deyil, rəsmi surətdə yaradılır və xüsusi qərarla təsis edilir. Hər halda, necə olursa-olsun, həmin adın yaradılmasında mütləq Azərbaycan dilinin daxili qanunauyğunluqları, leksikası, semantikasi, qrammatikası nəzərə alınmalıdır.

¹ Erqonim – yunan mənşəli termindir.

Çalışmaq lazımdır ki, idarə və müəssisə adları Azərbaycan dilinin öz leksik vahidləri əsasında yaransın. Bura ya müxtəlif adlar qrupu daxildir. Məsələn, *Azərbaycan Boru-Prokat Zavodu*, *sintetik kauçuk Zavodu*, *“Qafqaz” Konserv Zavodu*, *Bakı Məişət Kondisionerləri Zavodu* (zavod, fabriklər adları), *Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Şirkəti*, *Azərbaycan Nəşriyyatı*, *Poliqrafiya və Kitab Ticarəti Şirkəti* (şirkət adları), *Azərbaycan Respublikası Dəmir Yolu İdarəsi*, *Bakı Baş Tikinti İdarəsi* (idarə və təşkilat adları). Bu adlar qrupunda bir ümumi cəhət diqqəti cəlb edir. Həmin adların tərkibinə daxil olan hər bir sözün öz funksiyası vardır. Bunlardan birini həmin adın tərkibində işlətməsək, o ad mütləq öz mənasını itirir. Xüsusilə həmin adların sonunda işlənən “zavod”, “fabrik”, “komitə”, “nazirlik”, “idarə” sözləri bu adların yaranmasında əsas rol oynayır.

b) Opera, dram və kino-teatr adları. Bu qrupa daxil olan xüsusi adlar da rəsmiləşdirmə yolu ilə yaranır. Bunlar, əsasən, görkəmli ədəbiyyat, incəsənət və dövlət xadimlərinin adını özlərində yaşadır və əbədiləşdirir. Məsələn, *Azərbaycan Milli Dram Teatrı*, *Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrı*, *Azərbaycan Dövlət Sirkisi*, *Nizami adına kinoteatr*, *C.Cabbarlı adına kinoteatr*, *“Azərbaycan” kinoteatrı*, *“Araz” kinoteatrı* və s. Bu adların sonunda “teatr” sözü aparıcı rol oynayır. Çünki həmin söz işlənməsə, ad natamam olur. Məsələn, Ş.Qurbanov adına Azərbaycan Musiqili Komediya işlətmək olmaz. Lakin kinoteatr adları bəzən cümlədə yalnız simvolik adlarla işlənə bilər. Məsələn, “Onlar əl-ələ verib *“Araz”* a kinoya baxmağa getdilər”. Bu cümlədə aydın şəkildə başa düşülür ki, *“Araz”* kinoteatr adıdır.

c) Yeməxana, kafe, restoran adları. Bu adlar da, əsasən, simvolik xarakter daşıyır. Məsələn, *“Ceyran”*, *“Göygöl”*, *“Bahar”*, *“Gülüstan”* (restoran adları), *“Qəşəng”*, *“Qız qalası”*, *“Cücelərim”*, *“Şəfəq”* (kafe adları). Bu cür adla

ra respublikanın bütün rayonlarında rast gəlmək olur. Bu adların tərkibində “restoran”, “kafe” dəqiqləşdirici kimi işlənir. Mətn daxilində onlar həmin sözlər olmadan da müstəqil kafe, restoran adı kimi işlənə bilər.

Bütün bunlardan başqa erqonimlərə uşaq bağçası, sanatoriya, istirahət evləri, mehmanxana, mağaza, dayanacaq və stansiya (metro stansiyaları), stadion və idman kompleksi, klub və mədəniyyət evləri, müxtəlif mədəni-məişət evi adları da daxildir. Həmin adların toplanması, öyrənilməsi, lüğətə salınması Azərbaycan dilinin ümumi leksik sisteminin daha ətraflı işıqlandırılması üçün zəmin yarada bilər. Fikrimizi sübut etmək üçün respublika qəzetləri səhifələrindən götürülmüş bir sıra cümlələri nəzərdən keçirək: “Bakı aşağı voltlu elektrik aparatları zavodunda çalışan əməkçilərin övladları yay təttilini yeni istirahət guşəsində – “*Göyərçin*” düşərgəsində keçirəcəklər” (“*Bakı*” qəzeti). “Sorağı respublikamızın hüdudlarından uzaqlarda yayılan sağlamlıq ocaqlarından biri də mavi Xəzərin sahilində yerləşən yaşıllığa bürünmüş Mərdəkan qəsəbəsindəki “*Günəşli*” əsəb xəstəlikləri sanatoriyasıdır” (“*Azərbaycan müəllimi*” qəzeti). “Respublika paytaxtının baş meydanında 17 mərtəbəli “*Abşeron*” mehmanxanası istifadəyə verilmiş, nəticədə Azərbaycanda turistlər üçün mehmanxana yerinin sayı, təqribən, üç dəfə artmışdır” (“*Bakı*” qəzeti). “Sumqayıt şəhərində “*Yenilik*” mağazası açılmışdır. “*Abşeron*” firma mağazasının binası Bakıxanov qəsəbəsində milli ənənələr üslubunda tikilmişdir. Şəhərimizdə əhaliyə ticarət xidmətini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra firma mağazaları və ixtisaslaşdırılmış mağazalar açılmışdır: “*Masallı nemətləri*”, “*Xaçmaz*”, “*Lənkəran*” və başqa meyvə-tərəvəz mağazaları da onların arasındadır” (“*Bakı*” qəzeti). “*Məktəbli*” mağazasında yazı ləvazimatı da az deyildir. “*Ozan*” kitab mağazasından tarixə aid kitablar da

almaq olar" (*"Elm və həyat"* jurnalı). *"Məhsul"* stadionu yarışlar keçirmək üçün çox əlverişlidir" (*"Bakı"* qəzeti). *"Gənc neftçi"* uşaq klubu çətin tərbiyə olunan bir sıra yeniyetmələri doğru yola qaytarmışdır. 5 nömrəli mənzil istismarı nəzdində fəaliyyət göstərən *"Dostluq"* uşaq klubu istər uşaqların, istərsə də böyüklərin öz asudə vaxtlarını mənalı keçirdiyi guşəyə çevrilmişdir. Bakıdakı *"Qüdsi"* klubunun üzvləri doğma şəhərə ekskursiyaya çıxır" (*"Bakı"* qəzeti). Asudə vaxtı mənalı təşkil etməklə tələbələrin estetik zövqünü, gözəlliyi dərk etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək, onların istedadını üzə çıxarmaq, fəal marağını yaratmaq, fiziki sağlamlığını qorumaq, məktəblə, elmlə əlaqələrini daha da möhkəmlətmək – bunlar institutumuzda təşkil edilmiş *"Məhsəti"* qızlar klubunun öz qarşısına qoyduğu vəzifələrin yalnız bir qismidir" (*"Gənc müəllim"* qəzeti). "Şagirdlərin bilik dairəsini genişləndirmək, dünyagörüşünü artırmaq üçün Göyçay şəhərindəki 3 saylı beynəlmiləl orta məktəbdə *"Etika"*, *"Estetika"*, *"Evrika"*, *"Biliyin sahəsi"* adlı klublar yaradılmışdır. *"Aynur"* məişət evi müasir avadanlıqla təchiz olunmuşdur. *"Lalə"* mebel evi bir çox yeni mebel dəsti nümayiş etdirir. *"Şəfəq"* şadlıq evində hər gün toy məclisi keçirilir. Sumqayıtda Xəzərin sahilində *"Sevinc"* məişət evi istifadəyə verilmişdir. *"Kitab evi"*ndə bukinist kitablar şöbəsi açılmışdır. Ölkəmizdə ilk dəfə olaraq *"Çay evi"* Lənkəranda yaradılıb" (*"Ədəbiyyat və incəsənət"* qəzeti).

Bu cümlələrdən görüldüyü kimi, gündəlik qəzet və jurnal səhifələrində, müxtəlif mövzularda nəşr olunan elmi-kütləvi ədəbiyyatda külli miqdarda bu tipli xüsusi adlar işlənir. Bəs niyə bunlar dilçiliyin tədqiqat obyektindən kənar qalmalıdır? Axı bunlar da xüsusi dil vahidləri olmaqla dilimizin leksikasının zənginləşməsində, inkişafında mühüm rol oynayır.

8.02. KTEMATONİMLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ktematonimlərin ayrı-ayrı növlərindən danışarkən onların bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini qeyd etdik. Lakin bunlarla bərabər onları ümumilikdə başqa xüsusi adlar qrupundan fərqləndirən bir sıra əlamət və xüsusiyyətlər də vardır.

1. Ktematonimlər, əsasən, müvafiq orqanlar, təşkilatlar tərəfindən qərarlaşdırılır və rəsmi ad kimi çıxış edir.
2. Ktematonimlər əks etdirdiyi obyektin mahiyyətinə uyğun yaranır. Məsələn, bütün bədii əsər adlarının, idarə və təşkilat, nazirlik, komitə, nəşriyyat və sairin adlarının məzmununda mütləq profilə uyğunluq olur. Hətta belə xüsusiyyət mağaza, kafe, restoran adlarında da özünü göstərir. Məsələn, “*Cücalərim*” kafesi uşaqlar üçün yaradılmışdır. “*Uşaq aləmi*” və “*Cırdan*” mağazalarında ancaq uşaqlara məxsus mallar satılır. “*Kitab evi*” mağazasında kitab satılır. “*Cücalərim*” rəqs ansamblında ancaq kiçik yaşlı uşaqlar çıxış edir. “*Naxçıvan*” mağazasında Naxçıvan MR-dən gətirilmiş kənd təsərrüfat malları satılır” və s.

Ktematonimlərin bir qrupu simvolik xarakter daşıyır. Məsələn, “*Qobustan*”, “*Ulduz*”, “*Azərbaycan*” jurnal adları, “*Gülüstan*”, “*Xəyal*”, “*Röya*”, “*Nazilə*”, “*Çinar*”, “*Könül*”, “*Təbəssüm*” və s. musiqi və rəqs kollektivi adları da bu tiplidir.

Ktematonimlər içərisində bədii əsərə adqoyma fərdi xarakter daşıyır. Yəni yazıçının hər bir şeirə, hekayəyə, povestə, romana, pyesə, poemaya ad qoyması valideynin övlada ad qoymasına bənzəyir. Bədii əsərlərə ad verməkdə müxtəlif prinsiplər gözlənilir: a) ad əsərin ideyasını özündə əks etdirməlidir; b) ad qəliz olmamalıdır; c) ad dilimizin öz sözləri əsasında yaranmalıdır; ç) ad əsərin mahiyyətin-

dən doğmalıdır, qondarma olmamalıdır; d) bədii əsər adı milli xarakter daşmalıdır və s.

Ktematonimləri onomastik tərkibdə başqa xüsusi adlar qrupundan fərqləndirən bir cəhət də budur ki, onlar, əsasən, müasir adlardır (klassik sənət əsərlərinin, qədim maddi-mədəniyyət obyektlərinin, abidələrinin adları müstəsna olmaq şərtilə).

Ktematonimlərə aid göstərilən bu xüsusiyyətlərin sayını gələcək tədqiqatlarda daha da artırmaq mümkündür.

Yuxarıda qeyd olunan onomastik vahidlərin və bunlara bənzər hər bir xüsusi adın düzgün və dəqiq müəyyənləşdirilməsi və onların təhrif olunmamasına nəzarət xüsusi tarixi və mədəni əhəmiyyətə malikdir. Çünki bunlar bilavasitə xalqımızın tarixi, iqtisadiyyatı, ictimai-siyasi, elmi həyatı, mədəniyyəti, dili və s. ilə bağlıdır. Bunları gələcək nəslə düzgün çatdırmaq çox mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Çox təəssüf ki, bəzi obyektlərin adları düzgün verilmir, yaxud həmin adların yazılış və tələffüzü təhrif olunur. Halbuki mədəniyyətimizin ümumi inkişafı naminə bu məsələlər hər bir ziyalının diqqət mərkəzində olmalıdır.

IX FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN YARANMASI VƏ DƏYİŞMƏSİ

Dilimizin onomastik sistemi leksik və semantik cəhətdən sabit qalmayıb, daim müəyyən dəyişikliklərə uğrayır, onomastik vahidlərdən birinin digərini əvəz etməsi, yeninin köhnəni sıradan çıxarması prosesinə məruz qalır. Bu proses kortəbii, təsadüfi, özbaşına deyil, ictimai-siyasi, iqtisadi, tarixi, mənəvi hadisələrlə bağlı tədricən, obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. Belə ki, bəzən bu və ya digər onomastik vahid cəmiyyətin, dilin müəyyən inkişaf mərhələsində mövcud tələbləri ödəmir və yenisi ilə əvəz olunur.

Bu proses təkcə xüsusi adlarda deyil, dilin ümumi leksikasında, xüsusilə termin leksikasında da baş verir. Məsələn, bir müddət dilimizdəki danışıq səsləri *səslı* və *səs-sız* adı altında öyrənilirdi. Lakin həmin terminlərin danışıq səslərinin mahiyyətini dəqiq ifadə etmədiyi məlum olduğdan sonra onlar *sait* və *samit* terminləri ilə əvəz olundu.

Onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsinin bu istiqamətdə tədqiqi dilin ümumi inkişaf prosesinin daha geniş işıqlandırılmasına müəyyən kömək göstərir.

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

Azərbaycan dilinə məxsus hər bir onomastik vahid dilimizin tələb və qanunlarına uyğun yaranır və milli dil əlamətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirir. Buna görə də onomastik vahidlərin yaranma yollarının öyrənilməsi dilin bir sıra problemlərinin həllinə xidmət edə bilər.

Dildəki xüsusi adlar, adətən, ümumi adlardan, ümumilik bildirən sözlərdən əmələ gəlir. Məsələn, *Ağdaş* toponimi iki apelyativ sözdən – “ağ” və “daş” sözlərindən əmələ gəldiyi kimi, *Qarabağ* “qara” və “bağ”, *Çaykənd* “çay” və “kənd”, *Ortaqışlaq* “orta” və “qışlaq”, *Neftçala* “neft” və “çala”, *Neft daşları* “neft” və “daşları” sözlərindən yaranmışlar. Hətta bir sözdən ibarət olan onomastik vahidlərin də əsasında ümumilik bildirən bu cür sözlər durur. Məsələn, *Qışlaq* – qış+laq, *Qumlaq* – qum+laq, *Quzey* – qu+zey, *Qaçaqılı* – qaç+aq+ılı, *Qonaqılı* – qonaq+ılı, *Qovuşuq* – qovuş+uq, *Qızılca* – qızıl+ca, *Qalacıq* – qala+cıq, *Qamışlı* – qamış+ılı, *Bahar* – bahar, *Bazar* – bazar və s. kimi toponimlər; *Yaşar* – yaş+ar, *Dönməz* – dön+məz, *Göyçək* – göy+çək, *Ağa* – ağa, *Azad* – azad, *Aydın* – aydın, *Baba* – baba, *Bayram* – bayram, *Qalib* – qalib, *Qardaş* – qardaş, *Qərib* – qərib, *Vəfa* – vəfa, *Etibar* – etibar, *Qəşəng* – qəşəng, *Lalə* – lalə, *Ədalət* – ədalət, *İradə* – iradə və s. kimi antroponimlər də bu yolla formalaşmışdır.

Aydın məsələdir ki, dildəki hər bir ümumi söz və ya söz birləşməsi istənilən məqamda xüsusi ada çevrilə bilər. Bunun üçün həmin dil vahidlərinin mütləq eynicinsli maddi və mədəni əşya növlərindən birinin adını bildirməsi zəruridir. Məsələn, “qışlaq”, “səhra”, “komsomol”, “kilsə” sözlərinin hər biri ayrılıqda ümumi məfhumları bildirir. Zəruri ehtiyac və münasibətlə əlaqədar olaraq xüsusi coğ-

rafi obyektlərə ad vermək üçün həmin sözlərdən münasib gələnini seçib məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmişlər. Ləçin, Lerik, Cəbrayıl rayonları ərazisində *Qışlaq*, Beyləqan rayonunda *Səhra*, Kəlbəcər rayonunda *Kilsə* kənd adları bu cür meydana gəlmişdir.

Bu mühüm dil hadisəsi onomastik leksikadakı bütün xüsusi adlar qrupunu əhatə edir. Məsələn,

ANTROPONİMLƏR			
Ümumi söz	Xüsusi ad	Ümumi söz	Xüsusi ad
həqiqət	<i>Həqiqət (q)</i> ¹	yadigar	<i>Yadigar (q, o)</i>
mətləb	<i>Mətləb (o)</i>	yeganə	<i>Yeganə (q)</i>
əsgər	<i>Əsgər (o)</i>	alim	<i>Alim (o)</i>
inqilab	<i>İnqilab (o)</i>	nazir	<i>Nazir (o)</i>
bahar	<i>Bahar (q)</i>	iradə	<i>İradə (q)</i>
səxavət	<i>Səxavət (o)</i>	ıldırım	<i>İldırım (o)</i>
sevda	<i>Sevda (q)</i>	məhəbbət	<i>Məhəbbət (q)</i>
ədalət	<i>Ədalət (o)</i>	gözəl	<i>Gözəl (q)</i>
ilham	<i>İlham (o)</i>	göyçək	<i>Göyçək (q)</i>
insaf	<i>İnsaf (o)</i>	ulduz	<i>Ulduz (q)</i>
intizar	<i>İntizar (q)</i>	xatirə	<i>Xatirə (q)</i>
ismət	<i>İsmət (q, o)</i>	çəmən	<i>Çəmən (q)</i>
könül	<i>Könül (q)</i>	cahan	<i>Cahan (q)</i>
		ceyran	<i>Ceyran (q)</i>

¹ (q) – qız adı, (o) – oğlan adı olduğunu bildirir.

TOPONİMLƏR			
Ümumi söz	Xüsusi ad	Ümumi söz	Xüsusi ad
abad	<i>Abad (k)¹</i>	balıq+çı	<i>Balıqçı (q)</i>
ağ+bənd	<i>Ağbənd (q)</i>	balıq+çı+lar	<i>Balıqçılar (q)</i>
ağ+bulaq	<i>Ağbulaq (k)</i>	boz+binə	<i>Bozbinə (k)</i>
ağ+qaya	<i>Ağqaya (k)</i>	bol+su+lu	<i>Bolsulu (q)</i>
ağ+dam	<i>Ağdam (ş)</i>	qala+ça	<i>Qalaça (k)</i>
azad	<i>Azad (k)</i>	qala+cıq	<i>Qalacıq (k)</i>
alma+lı	<i>Almalı (k)</i>	qamış+lı	<i>Qamışlı (k)</i>
alça+lı	<i>Alçalı (k)</i>	qara+bağ+lar	<i>Qarabağlar (k)</i>
aran	<i>Aran (k)</i>	qədim+kənd	<i>Qədimkənd (k)</i>
aşağı+oba	<i>Aşağıoba (k)</i>	qızıl+daş	<i>Qızıldaş (q)</i>
baqqal	<i>Baqqal (k)</i>	qonaq+lı	<i>Qonaqlı (k)</i>
bazar	<i>Bazar (k)</i>	qoşa+bulaq	<i>Qoşabulaq (k)</i>
bala+kənd	<i>Balakənd (k)</i>	daş+kəsən	<i>Daşkəsən (ş)</i>

HİDRONİMLƏR			
Ümumi söz	Xüsusi ad	Ümumi söz	Xüsusi ad
göy+göl	<i>Göy göl</i>	azad+çay	<i>Azadçay</i>
maral+göl	<i>Maralgöl</i>	ağ+dərə+çayı	<i>Ağdərə çayı</i>
zəli+göl	<i>Zəligöl</i>	baş+sız+çay	<i>Başsız çay</i>
qan+lı+göl	<i>Qanlıgöl</i>	qum+çay+ı	<i>Qum çayı</i>
köpək+ölən+göl	<i>Köpəkölən göl</i>	quru+çay	<i>Quru çay</i>
əyri+göl	<i>Əyriçay</i>	qara+çay	<i>Qara çay</i>
taxta+göl	<i>Taxtagöl</i>	quru+düz+çayı	<i>Qurudüz çayı</i>
qamışlı+göl	<i>Qamışlı göl</i>	qabaq+təpə+çayı	<i>Qabaqtəpə çayı</i>
daş+bulaq	<i>Daşbulaq</i>	dəyirman+çayı	<i>Dəyirman çayı</i>
ulu+bulaq	<i>Ulu bulaq</i>	əyri+çay	<i>Əyriçay</i>
qara+bulaq	<i>Qarabulaq</i>	isti+su+çayı	<i>İstisu çayı</i>
baş+bulaq	<i>Baş bulaq</i>	bulan+lıq+çay	<i>Bulanlıq çay</i>
yeddi+qardaş+ bulağı	<i>Yeddi qardaş bulağı</i>	keçi+batan+nohur	<i>Keçibatan nohur</i>
duz+lu+bulaq	<i>Duzlu bulaq</i>	qoşa+nohur	<i>Qoşa nohur</i>
yol+bulağı	<i>Yol bulağı</i>		

¹ (k) – kənd, (ş) – şəhər, (q) – qəsəbə adı olduğunu bildirir.

Kosmonimlər, zoonimlər, etnonimlər, fitonimlər, ktematonimlər və başqa xüsusi ad qruplarının yaranmasında da ümumi sözdən ad əmələ gəlməsi prosesi mövcuddur.

Xüsusi adların yaranması və işlənməsi dünya dillərində müxtəlif miqdarda özünü göstərir. Məsələn, yapon alimləri müəyyən etmişlər ki, ölkədə yüz mindən artıq ad və фамиliya mövcuddur. Bunun əksinə olaraq, əhalisi milyard nəfərdən artıq olan Çində cəmi üç yüzə qədər müxtəlif şəxs adları işlənir. Böyük Britaniyada 16 min ad vardır. Yaponiyada 2 milyondan çox şəxs *Sato* фамиliyasını daşıyır və s.

Bizim dilimizdə də bu cür statistik hesablamaların aparılması xüsusi ad yaradıcılığında qanunauyğunluqların aşkara çıxarılmasına kömək göstərə bilər. Təəssüf ki, indiyədək bizdə belə hesablamalar aparılmamışdır.

Xüsusi adların yaranması olduqca maraqlı və mürəkkəb dil hadisəsidir. Çünki hər hansı xüsusi adın əmələ gəlməsinin müəyyən səbəbi və məqsədi vardır. Bununla bağlı bədi ədəbiyyatdan bir parçanı xatırlatmaq yerinə düşərdi:

“Mərdan mühəndisdir. Arvadı Ceyran müəllimdir. Onların on yaşında qızları var. Atası, anası öz adlarını birləşdirib onun adını *Mərçan* qoyublar” (S.Rəhman).

Bu bədi parçada, bir növ, “*Mərçan*” adının yaranma tarixi, mənşəyi verilir. Dildəki bütün onomastik vahidlərin bu cür yaranma tarixi mövcuddur. Lakin onların araşdırılması və müəyyənləşdirilməsi uzunmüddətli elmi axtarışlar tələb edir.

Onomastik leksikanın tədrisində dilçilik elmini maraqlandıran əsas məsələlərdən biri xüsusi adların yaranma, əmələgəlmə üsullarıdır.

Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının bir neçə üsulu vardır: leksik, semantik, morfoloji və sintaktik¹ üsul-

¹ Bax: A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003, səh.387-390; S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı,1982, səh.135.

lar. Son dövrdə onomastik tədqiqatın bir qolunu təşkil edən toponimiyada da, əsasən, bu yollar vasitəsilə xüsusi adların yarandığı göstərilmişdir¹. Lakin onomastik leksikanın bütövlükdə derivatoloji təhlili göstərir ki, əslində başlıca olaraq iki mühüm sözyaratma yolu mövcuddur: a) leksik-semantik; b) qrammatik.

Lakin biz onomastik vahidlərin yaranma yollarından bəhs edərkən ənənəvi yolla gedərək hələlik burada yuxarıdakı dörd üsula əsaslanacağıq.

9.01. LEKSİK ÜSULLA YARANAN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də leksik yolla sözyaratma prosesi ən qədim derivatoloji hadisədir. Bu prosesdə heç bir qrammatik vasitə olmadan sözlər dəyişir, ümumilik bildirməklə yanaşı, xüsusi obyekt adlarını da ifadə edir. Dilimizin onomastik leksikasında bu hadisə geniş yayılmışdır. Bunu təsəvvür etmək üçün misallara müraciət edək: “Mən onu da başa düşdüm ki, nə üçün şiə olan Fatma nənəm *namaz* qılarkən əllərini yanına salır”. “İndi də cavanlar zarafatla *Namaza* sataşırlar”. “Güclə yadıma divarları *firuzə* rəngində kürsülü bir otaq gəlir”. “Özündən böyük bacısı *Firuzə* də gecə-gündüz *Eyvaz* əmigidə işləyirdi”. “Kürdobaadan, ya babam naçalnik olduğu yerdən bizə *ceyran*, *kəklik*, *turac* gələndə anam mütləq doktor üçün də pay göndərərdi”. “Bizim alt evlərdən birində də *Kəklik* xala adlı dul bir qadın olurdu”. “Anam *brilyant* daşlı qızıl bilərziklərini, aypara şəklində olan qızıl silsiləsini taxıb ortasında köz kimi iri *yaqut* olan enli qızıl

¹ Bax: S.M.Mollazadə. Azərbaycan şimal rayonlarının toponimiyası (rusca). Bakı, 1979.

kəmərini bağlamışdı". "Sonra onların bir qızı oldu, adını qoydular *Yaqut*". "Əlbəttə, qız atası *Bayram* bəyin və onun dostlarının Novruz bayramında, toylarda nişana atdığıni çox görmüşdü" (İ.Əfəndiyev). "Salam deyin Əbdülhəmidə, Elxana, Gülnaraya, *Turaca*, Gündüzə, Təyyara, Anaxanuma, Həsənağaya, Hadiya, Səttara... Azada, hər kəs yaddan çıxıb, hamısına". "On beş yaşlı *Ceyran* əvvəllərdə heç bir şey anlamadan al rəngli şalına bürünüb, özü yaşda qızlarla bulağa gedər, onlarla danışar, gülər, atılıb-düşərdi" (C.Cabbarlı).

Göründüyü kimi, "namaz", "firuzə", "kəklik", "yaqut", "bayram", "ceyran", "turac" sözlərindən eyni formada xüsusi adlar – şəxs adları kimi də istifadə edilmişdir. Həmin sözlər yazıda qrafik dəyişikliyə uğrayır, yəni xüsusi – adlar böyük hərflə yazılır.

Azərbaycan onomastik sistemində *Baba, Bala, Ağa, Ata, Bulud, Vəfa, Vüqar, Vüsal, Qardaş, Dərya, Dövlət, Əziz, Zəfər, İlqar, İnqilab, İsmət, Qönçə, Qərənfil, Durna, Qumru, İlham, İradə, Lalə, Gözəl, Mələykə, Pəri, Sənəm, Sünbül, Sona, Tərən, Tovuz, Tutu, Çiçək* və s. saysız-hesabsız antroponimlər bu yolla yaranmışdır. Bu adların ümumi adlarla heç bir mənə əlaqəsi yoxdur. Yəni dilimizin leksikasından *lalə, gözəl, sünbül, tərən, tovuz* və s. sözlər seçilir və "hazır şəkildə" xüsusi ada çevrilir. Bildiyimiz kimi, "lalə", "sünbül", "tərən", "tovuz" bitki və quş növlərini bildirən sözlərdir. Bunlardan şəxs adı kimi istifadə olunarkən həmin sözlərin semantikasında müəyyən dəyişiklik, inkişaf baş verir, bu sözlər yeni mənə çaları ilə fərqlənir. Məsələn, "*İnqilab* məruzə etdi" dedikdə, burada "inqilab" sözü yeni mənə – şəxs anlayışını bildirir.

Leksik yolla söz yaradıcılığı Azərbaycan dili onomastik leksikasının digər qruplarında da özünü göstərir və xüsusən ktematonimlərdə daha çox müşahidə olunur.

Bu cəhətdən çoxlu küçə, meydan, restoran, kafe, düşərgə, mağaza, musiqi kollektivlərinin adları diqqəti cəlb edir. Məsələn, “Göy göl”, “Könül”, “Tello”, “Təbəssüm”, “Şənlik”, “Halay”, “Çiçək”, “Bahar”, “Şəmkir”, “Şahdağ”, “Gülüstan”, “Pirqulu”, “Xəyal”, “Röya”, “Nazilə” və s. musiqi kollektivlərinin¹ adlarının leksik yolla əmələ gəlməsi fikri heç bir şübhə doğurmur. Misallardan bir cəhət də aydın olur ki, ümumi sözlərlə yanaşı, bir çox xüsusi adlar da yeni onomastik vahidlərin yaranmasına səbəb olur (*Şahdağ* – dağ adı, “*Şahdağ*” – restoran; *Şəmkir* – yer adı, “*Şəmkir*” – restoran adı və s.)

Bunlardan başqa, bir sıra ulduz bürclərinin adları da leksik üsulla əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Xərçəng*, *Qız*, *Dolça*, *Qoç*, *Öküz*, *Balıqlar*, *Tərəzi*, *Göyərçin*, *Milçək*, *Tülkü*, *Dovşan*, *Durna*, *Qarğa*, *Qartal bürcləri* və s. həmin sözlərlə adlarını daşdıqları obyekt arasında heç bir mənə əlaqəsi yoxdur.

Toponim və hidronimlərdə leksik yolla sözyaratma nisbətən az məhsuldardır. Çünki bu coğrafi obyektlərdə adlandırma müəyyən mənə əsasında baş verir.

İndiyədək dilçiliyimizdə leksik və semantik yolla yeni sözlər yaranmasının sərhədi dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, leksik yolla sözyaratmanın mahiyyəti tam aydınlaşdırılmamışdır. S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “Leksik yolla söz yaradıcılığı” adı altında leksik-semantik söz yaradıcılığı prosesi şərh olunmuşdur². Fikrimizcə, leksik və semantik söz yaradıcılığı dilimizdə müstəqil sözyaratma üsulları kimi mövcuddur. Buna görə də hər iki söz yaradıcılığı üsulunun sərhədinin müəyyənləşdirilməsinə və ayrı-ayrılıqda şərh olunmasına ciddi ehtiyac vardır.

¹ Bax: A.Qurbanov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986, səh.109-110.

² Bax: S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı,1982, səh.135-152.

9.02. SEMANTİK ÜSULLA YARANAN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Xüsusi adların bir qismi semantik üsulla, konversiya yolu ilə yaranır. Belə ki, müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan bir sıra ümumi sözlər substantivləşir və sırf xüsusi ad əmələ gətirir. Nümunə üçün aşağıdakı misallara nəzər salaq:

“Süleyman tacir gəlib gördü ki, burada bir uşaq var... uşağı qucağına alıb düz evinə gətirdi... Uşağın adını *Tapdıq* qoydular” (Nağıllar). “Doğrudan, ay *Yaxşı*, o, kimi öldürmüşdü?”. “Yaxşı, sən get *Gündüzü* buraya gətir”. “Sus, *Aydın*”. “*Firuzə* oxuyur:

*Əzizim Qorxmaz adlı qəhrəman
Qara qan çəkirdi yerin altından”.*

“Artıq mən heç şübhə etmirəm ki, *Kamil Gülərin* nişanlısıdır” (C.Cabbarlı).

Bu cümlələrdə işlənən yaxşı – *Yaxşı*, tapdıq – *Tapdıq*, gündüz – *Gündüz*, aydın – *Aydın*, qorxmaz – *Qorxmaz*, gülər – *Gülər* antroponimləri, göründüyü kimi, müxtəlif nitq hissələrinin substantivləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Onomastik vahidlərin semantik üsulla əmələ gəlməsində başlıca əlamət bu prosesdə bir nitq hissəsinə məxsus sözlərin başqa nitq hissəsinə keçməsi hadisəsidir. Bu cəhətdən onomastik vahidlərin semantik üsulla aşağıdakı əmələgəlmə tiplərini göstərmək olar:

1. Sifətin ismə keçməsi əsasında. Bu prosesdə sifətlər substantivləşir və ismin suallarına cavab verir. Məsələn:

*Bağında, Şirin, nə var,
Yeməli şirin nə var?
Gəzsən cümlə cahanı,
Sevgidən şirin nə var?*

*Sallandı, gəldi Göyçək,
Başında güllü ləçək.
Əlində bir dəstə gül
Üzü güldən də göyçək (Bayatı).*

Şirin, *Göyçək* xüsusi adları dilimizdə çoxdan işlənir. Deməli, bu adların sifətdən formalaşma tarixi çox qədimdir. Göründüyü kimi, bayatılarda sözün həm əsli, həm də xüsusi ad forması öz ifadəsini tapmışdır.

Dilimizin onomastik leksikasında sifət + isim modeli aşağıdakı şəkildə mövcuddur:

- a) Antroponimlərdə: azad – *Azad*¹, aydın – *Aydın*, böyük – *Böyük*, qara – *Qara*, qərrib – *Qərrib*, qəhrəman – *Qəhrəman*, dilavər – *Dilavər*, əziz – *Əziz*, igid – *İgid*, ilkin – *İlkin*, kamil – *Kamil*, nadir – *Nadir*, ülvi – *Ülvi*, fəxri – *Fəxri*, coşqun – *Coşqun*, sarı – *Sarı*, əntiqə – *Əntiqə*, gözəl – *Gözəl*, güllü – *Güllü*, mehriban – *Mehriban*, nazlı – *Nazlı* və s.
- b) Toponimlərdə: qəsəbə adları: barlı – *Barlı*² (Quba), varlı – *Varlı* (Oğuz), kənd adları: qıvraq – *Qıvraq* (Şərur), qırmızı – *Qırmızı* (Neftçala), qovuşuq – *Qovuşuq*, qozlu – *Qozlu* (Laçın), qonaqlı – *Qonaqlı* (Gədəbəy), qoşa – *Qoşa* (Tovuz), qumlu – *Qumlu* (Gədəbəy), dəcəl – *Dəcəl* (Cəbrayıl), dolu – *Dolu* (Astara), işıqlı – *İşıqlı* (Qubadlı, Füzuli), girdə – *Girdə* (Ağsu) və s.

Göründüyü kimi, sifət əsasında yaranmış xüsusi adların – antroponim və toponimlərin mənasında həmin sifətlərin bildirdiyi əlamət, keyfiyyət anlayışı olduğu kimi qalır, zəifləyir.

¹ Şəxs adları Osman Mirzəyevin "Adlarımız" (Bakı, Azərneşr, 1986) kitabından götürülmüşdür.

² Toponimlər "Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü" (Bakı, Azərneşr, 1979) kitabından götürülmüşdür.

2. Feilin ismə keçməsi əsasında. Faktlar göstərir ki, feilin təsriflənməyən formalarından feili sifətlər və feilin əmr, xəbər formalarında olan bəzi sözlər substantivləşərək ismin sualına cavab verir. Məsələn, an+ar – *Anar*, dön+məz – *Dönməz*, dur+sun – *Dursun*, sev+ər – *Sevər*, el+sev+ər – *Elsevər*, yaş+ar – *Yaşar*, gül+ər – *Gülər*, qaytar+an – *Qaytaran*, oyan+dur – *Oyandur*, sev+in+dik – *Sevindik*, tap+dıq – *Tapdıq*, qız+yetər – *Qızıyetər*, qız+qayıt – *Qızqayıt*, sev+il – *Sevil* (antroponimlər), səbət+keçməz – *Səbətkeçməz*, arı+qıran – *Arıqıran* (Gədəbəy), daş+kəsən – *Daşkəsən*, camış+batan – *Camışbatan*, su+qovuşan – *Suqovuşan* (toponimlər) və s.

Dilimizdə bəzən bir feil əsasında bir neçə onomastik vahid əmələ gəlir. Məsələn, “sev(mək)” feilindən sev+inc> *Sevinc*, sev+di+m> *Sevdim*, sev+in+di+k> *Sevindik*, sev+im+li> *Sevimli*, sev+di+m+alı> *Sevimalı*, sev+il> *Sevil*, el+sev+ər> *Elsevər* antroponimləri əmələ gəlmişdir. Qeyd etdiyimiz həmin onomodellər sırf semantik deyil, semantik-sintaktik qaydada yaranır.

Yazılı və şifahi ədəbiyyatda da bu cür dil hadisələri öz əksini tapır. Məsələn,

*Mən aşiqəm, ay Dursun,
Ülkər yatsın, ay dursun.
Öləndə qəbrim üstə
Tellərini yay dursun. (Bayatı)*

Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda xüsusi adların semantik xüsusiyyətlərinin ayrıca tədqiqat obyektini kimi öyrənilməsi dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq üçün vacib məsələlərdəndir.

Semantik üsulla yaranan onomastik vahidlərin başlıca əlaməti onların təsadüfi deyil, müəyyən məqsədlə bağlı olaraq substantivləşməsi və hər hansı obyektini mənalandır-

masıdır. Məsələn, respublikamızın ərazisində rast gəlinən *Qoşa* (Tovuz), *Quzey* (Ağsu), *Qala*, *Qaya* (Bakı), *Buynuz* (İsmayılı), *Bazar* (Zaqatala), *Baqqal* (Şəki), *Dəhnə* (Dəvəçi), *Dəstə* (Ordubad), *Kilsə* (Kəlbəcər), *Gədik* (Quba), *Göyəm* (Zaqatala), *Maarif* (Gədəbəy), *Saray* (Abşeron, Qubadlı), *Səhra* (Beyləqan) və s. kənd adları müvafiq ümumi sözlərin mənalandırılması əsasında yaranmışdır. Məsələn, *Quzey* kəndi quzeydə yerləşdiyinə görə, *Maarif* kəndi burada maarifçiliyin yaranması ilə əlaqədardır. *Səhra* kəndi səhrada, düzənlikdə yerləşdiyinə görə adlandırılmışdır.

Semantik üsulla yaranan onomastik vahidləri aşağıdakı mənə qruplarına ayırmaq olar.

1. Antroponimlərdə

- a) Sağlamlıq, uzun ömür, möhkəmlik mənalarını ifadə edənlər. Məsələn, polad>*Polad*, yaşar>*Yaşar*, dəmir>*Dəmir*, dursun>*Dursun*, dönməz>*Dönməz*, solmaz>*Solmaz* və s.
- b) İnsana məxsus yüksək əxlaqi, mənəvi keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri ifadə edənlər. Məsələn, fərəh>*Fərəh*, iradə>*İradə*, vüqar>*Vüqar*, qalib>*Qalib*, qorxmaz>*Qorxmaz*, şücaət>*Şücaət*, şərəf>*Şərəf*, dilavər>*Dilavər*, daşqın>*Daşqın*, coşqun>*Coşqun*, ləyaqət>*Ləyaqət*, zəfər>*Zəfər*, etibar>*Etibar*, igid>*İgid*, ismət>*İsmət*, vurğun>*Vurğun* və s.
- c) Elmlı, ağıllı insan mənalarını ifadə edənlər. Məsələn, alim>*Alim*, arif>*Arif*, vaqif>*Vaqif*, dərya>*Dərya*, ziya>*Ziya*, ilham>*İlham*, kamal>*Kamal*, loğman>*Loğman*, maarif>*Maarif* və s.
- ç) Uşağın doğulmasına münasibət ifadə edənlər. Məsələn, tamam>*Tamam*, bircə>*Bircəxanım*, təbrik>*Təbrik*, töhfə>*Töhfə*, sevinc>*Sevinc*, nübar>*Nübar*, vüsal>*Vüsal*, dövlət>*Dövlət*, ilkin>*İlkin*, mətləb>*Mətləb*, gündüz>*Gündüz*, nadir>*Nadir* və s.

2. Toponimlərdə

- a) Coğrafi obyekt adları və obyektin təbii şəraitlə bağlı əlamətlərini bildirənlər. Məsələn, quzey>*Quzey*, günəş>*Günəş*, güney>*Güney*, laləzar>*Laləzar*, güllü>*Güllü*, gülövşə>*Gülövşə*, kömür>*Kömür*, zəy>*Zəylik*, dib>*Dib*, düz>*Düzyurd*, dərə>*Dərəkənd*, dağ>*Dağüstü*, qaya>*Qaya*, aran>*Aran* və s. (kənd adları);
- b) Coğrafi obyektə ictimai məna verənlər. Məsələn, azad>*Azad*, arzu>*Arzu*, qırmızı>*Qırmızı qəsəbə*, dostluq>*Dostluq*, zəhmət>*Zəhmətəkənd*, işıqlı>*İşıqlı*, komintern>*Komintern*, məhsul>*Məhsul*, rəncbər>*Rəncbər* və s. (kənd adları).

9.03. MORFOLOJİ ÜSULLA YARANAN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Türkoloji dilçilikdə onomastik vahidlərin morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gəlməsinə dair müxtəlif fikirlər vardır¹. Bu fikirlərdə xüsusi ad düzəldən şəkilçilərin olub-olmaması məsələsində mübahisələr hökm sürür. Fikrimizcə, Azərbaycan dilində mövcud olan leksik və leksik-qrammatik şəkilçilərin² bir qismi xüsusi ad düzəltməkdə iştirak edir. Daha doğrusu, belə bir fikir yürütmək olmaz ki, xüsusi adın əmələ gəlməsində heç bir şəkilçi iştirak etmir. Azərbaycan dilçiliyində belə bir yanlış meyil vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi tamamilə sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır. Burada heç bir morfoloji amil rol oynamır. Müəyyən bir toponimə çevrilmiş söz ona qədər kök və şəkilçi şəklində mövcud olmuşdur. Şübhəsiz,

¹ Вах: Т.И.Донидзе. Об аффиксальном словообразовании тюркской топонимии. "Ономастика Востока". с.89.

² Вах: С.Сəфəров. Мүасир Azərbaycan dili. Bakı, 1982, səh.155.

bu fikirdə də həqiqət vardır. Lakin toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək səhv elmi nətiəcələrə aparıb çıxara bilər. Çünki dilimizdə elə faktlara rast gəlinir ki, orada mütləq toponim düzəldən xüsusi şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir. Məsələn, *Saatlı, İmişli, Qaradonlu, Xəlfəli, Dəllər, Seyidlər, Sarıcalı, Qışlaq* və s. kimi toponimlərin derivatoloji təhlili onların **-lı (-li, -lu, -lü), -lar, -lər** şəkilçiləri vasitəsilə yarandığını sübuta yetirir. Bu sözlərin toponim kimi çıxış etməsində həmin şəkilçilərin rolu əsasdır. Buna görə də təkcə toponimlərin deyil, başqa onomastik vahidlərin yaranmasında da dilimizdəki şəkilçilərin rolunu araşdırmıq, onların yaratdıqları məna çalarlarını nəzərdən keçirmək müasir dilçiliyimizin ümdə vəzifələrindəndir. Nümunə üçün Ağdam rayonunun yaşayış məntəqələrinin adlarına nəzər salaq. Burada 120 oykonimdən 102-nin tərkibində sözdüzəldici şəkilçi vardır:

- a) **-lı (-li, -lu, -lü)** şəkilçisi ilə düzələnələr: *Qarazeynal+lı, İsmayılbağ+lı, Pirzad+lı, Sayba+lı, Boyahmad+lı, Sofu+lu, Salah+lı, Kəngər+li* (iki kənd adı), *Qızıl Kəngər+li, Qaradağ+lı* (üç kənd adı), *Mahrız+lı, Zərgişə+lı, Qasım+lı, Şel+li, Polad+lı, Əlimərdan+lı, Muradbəy+li, Əhmədağa+lı, Mirəşel+li, Çirax+lı, Qiyas+lı, Ətyetmə+li, Keştaz+lı, Quzan+lı, Eyvaz+lı, Çul+lu, İmanqulubəy+li, Əliməmməd+li, Xaçındərbət+li, Çin+li, Əliağa+lı, Əfət+li, Hacıməmməd+li, Hacitura+lı, Qəhrəmanbəy+li, Həsənخان+lı, Küdür+lü, Məmmədbağır+lı, Abdın+lı, Cavahir+li, Qaraqaş+lı, Sirvan+lı, Gülab+lı, Tağtbəy+li, Maqsud+lu, Eyvazxanbəy+li, Tükəzban+lı, Mərzi+li, Nəmir+li, Şotlan+lı, Umud+lu, Novruz+lu, Yusifkan+lı, Acar+lı, Qarapirim+li, Seyid+li, Sarıhacı+lı, Alıbəy+li, Yusif+li, Kiçik+li, Böyükbəy+li, Bahar+lı* (iki kənd adı), *Xıdır+lı, Kəlbəhüseyn+li, Dadaş+lı, Paşabəy+li, Birinci Yüzbaşı+lı, İkinci Yüzbaşı+lı, Çəmən+li, Şükürəğa+lı, Şıxbaba+lı, Muğan+lı* (iki kənd adı).

- b) **-lar, -lər** şəkilçisi ilə düzəlmələr: *Qul+lar, Bağban+lar, Molla+lar, Rza+lar, Pərioğlu+lar, Şıx+lar, Kürd+lər, Qalayçı+lar, İsa+lar, Kosa+lar, İlxiçi+lar, Talış+lar, Şişpa-paq+lar, Bozpapaq+lar, Balı+lar, Bəybaba+lar.*
- c) **-ıstan** şəkilçisi ilə düzəlmə: *Xındır+ıstan.*

Göründüyü kimi, rayonun ərazisindəki oykonimlərin 80-ə qədəri, yəni 66 faizi **-lı (-li, -lu, -lü)**, 18-i, yəni 15 faizi isə **-lar (-lər)** şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilinə məxsus 120 oykonimdən 81 faizi şəkilçi vasitəsilə düzəlmişdir. Bu fakt göstərir ki, həmin şəkilçilər dilimizin onomastik leksikasında da məhsuldar rola malikdir. Əldə olan dil faktlarının araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan onomastik sistemində xüsusi adların tərkibində başlıca olaraq aşağıdakı şəkilçilər iştirak edir.

1. **-lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi**

Azərbaycan dilində bu şəkilçi məhsuldar şəkilçilər qrupuna daxildir. S.Cəfərov həmin şəkilçinin on bir mənə qrupunda birləşən adlar düzəltdiyini qeyd edir¹. Lakin o, nədənsə həmin şəkilçinin xüsusi ad yaratdığını göstərmir. Halbuki Azərbaycan onomastik sisteminin tərkibində həmin şəkilçi iştirak edən yüzlərcə toponimə rast gəlmək mümkündür. Bu sahədə tədqiqat aparmış S.Mollazadə Azərbaycanın şimal rayonlarının toponimik sistemində həmin şəkilçinin geniş yayıldığını və qədimliyini qeyd edir. Özü də demək lazımdır ki, həmin şəkilçi ancaq toponimlərin tərkibində işlənir, onlara başqa xüsusi adlar qrupunun tərkibində təsadüf edilmir. Bu şəkilçi tərkibində işləndiyi toponimin mənasında müəyyən bir çoxluq ifadə edir. Məsələn, *Alma+lıq* (Kəlbəcər), *Bala Şam+lıq* (Tovuz), *Zoğal+lıq*, *Qarakol+luq* (İsmayılı), *Qarğa+lıq* (Masallı, Naxçıvan, Xaçmaz),

¹ Bax: S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, səh.173.

Darı+lıq (Cəlilabad), *Zəy+lik* (Kəlbəcər, Ağdərə, Daşkəsən), *Gül+lük* (Qax), *Maş+lıq* (Cəlilabad), *Saman+lıq* (Gədəbəy), *Xına+lıq* (Quba), *Soğan+lıq* (Gürcüstan Respublikası) və s. Misallardan göründüyü kimi, **-lıq** şəkilçisinin əmələ gətirdiyi çoxluq mənası Azərbaycan toponimik sistemində daha xarakterik hal almışdır.

Bundan başqa, həmin şəkilçi Yuxarı *Ara+lıq*, *Aşağı Ara+lıq* (Şərur), *Düzən+lik* (Salyan), *Gen+lik* (Zəngilan), *Şən+lik* (Ağcabədi) oykonimlərinin tərkibində işlənməklə yaşayış məntəqəsinin yönünü, səmtini, *Bəy+lik* (Saatlı), *Xan+lıq* (Qubadlı), *Şah+lıq* (Ucar) oykonimlərinin mənşəyini, yəni keçmişdə oranın kimə mənsub olduğunu bildirir.

Ümumiyyətlə, bu şəkilçinin təkə oykonimlərin deyil, oronimlərin tərkibində işləndiyini ətraflı şəkildə araşdırsaq, onun dilimizdəki mövqeyini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə nail ola bilərik. Fikrimizcə, bu cəhətdən nəinki onomastik leksikamızın, bütövlükdə müasir Azərbaycan dili leksikasının derivatoloji araşdırılmasına çox böyük ehtiyac vardır. Ümumi türkoloji dilçilik nümayəndələri bu mühüm cəhətə toxunur və haqlı problemlər qaldırırlar¹.

2. -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi

Dilimizin ümumi leksik sistemində məhsuldar söz yaradıcılığı funksiyası daşıyan bu şəkilçi onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində də fəal rol oynayır. Xüsusi ad yaradan formant kimi həmin şəkilçiyə türk dilləri arealında, xüsusilə həmin arealın cənub-qərb hissəsində daha çox rast gəlinir². S.Cəfərov həmin şəkilçinin 6 mənə qrupuna

¹ Вах: Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. Ч. II. М., 1952; Е.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966; Н.З.Гаджиева. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973; Г.И.Донидзе. Об аффиксальном словообразовании тюркской топонимии. "Ономастика Востока". М., 1980.

² Вах: Г.И.Донидзе. Об аффиксальном словообразовании тюркской топонимии. "Ономастика Востока". М., 1980.

malik söz əmələ gətirdiyini qeyd edir¹. Şübhəsiz, bu söz qruplarının sayını daha da artırmaq olar. Lakin bizim üçün maraqlı cəhət *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisinin dilimizin onomastik sistemində tutduğu mövqeyi araşdırmaqdır.

Bu şəkilçi Azərbaycan dilinin onomastik sistemində, təxminən, aşağıdakı mənalarda işlənir:

- 1) Mənsubiyyət bildirir. Məsələn, *Həsənəli, Əli+li* (Həsənə, Əliyə mənsub qohumluq), *Eyvaxanbəyli* (Eyvaxan bəyə mənsub yer, rəiyyət), *Düyər+li, Kəngər+li* (Dügər, kəngər tayfalarına mənsub).
- 2) Müəyyən bir ərazidən gəlməni bildirir. Məsələn, *Bahar+lı* (Xorasanda orta əsrlərdə mövcud olan Bahar əyalətindən gəlmə), *Masal+lı* (Cənubi Azərbaycanda olan Masal mahalından gəlmə).
- 3) Müəyyən peşəyə, sənətə məxsusluq bildirir. Məsələn, *Bağban+lı, Dəllək+li, Baqqal+lı* və s. Araşdırmalar göstərir ki, bu şəkilçi vasitəsilə onomastik söz yaradıcılığında ən çox şəxs adları, fəmiya, tayfa adları, yer adları əmələ gəlir.

1. *Antroponimik vahidlər*. Dilimizin antroponimik sistemində *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi vasitəsilə, əsasən, qadın adları və fəmiya əmələ gəlir. Məsələn, *tel+li>Telli*, *gül+lü>Güllü*, *bal+lı>Ballı*, *naz+lı>Nazlı*, *sev+gi+li>Sevgili* (qadın adları), *Həsən+li>Həsənli*, *Əli+li>Əlili*, *Kəsəmən+li>Kəsəmənli*, *Bahar+lı>Baharlı* və s.

Bəzi hallarda ənənəvi kişi adlarından əlavə, dilimizdə qərribə adlara da rast gəlinir. Həmin adlar içərisində *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi ilə düzənlər də vardır. Məsələn, *pul+lu>Pullu*, *uğur+lu>Uğurlu*, *nəzir+li>Nəzirli* və s.

2. *Toponimik vahidlər*. Toponim yaradıcılığında haqqında danışdığımız şəkilçi "sifət+isim" modelini əmələ gətirir. Məsələn, *adna+lı>Adnalı* (Şamaxı, Cəlilabad), *alma+lı>Al-*

¹ Bax: S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, səh.175.

malı (Daşkəsən, Qax), *alça+lı>Alçalı* (Kəlbəcər, Salyan), *armud+lu>Armutlu* (Kəlbəcər, Qubadlı, Qax), *aşiq+lı>Aşıqlı* (Beyləqan, Xanlar), *noxud+lu>Noxudlu* (Salyan), *çəmən+li>Çəmənli* (Beyləqan), *baqqal+lı>Baqqallı* (Tovuz), *bağban+lı>Bağbanlı* (Quba), *bar+lı>Barlı* (Quba), *ərik+li>Ərikli* (Laçın) və s. Dilimizin morfoloji sistemində həmin sözlər misalların birinci tərəfindən verdiyimiz sifətin əlamət və xüsusiyyətlərinə uyğun gəldiyinə görə sifət kimi təhlil olunur. Həmin sözlərin olduğu kimi, substantivləşərək xüsusi ada çevrilməsi məsələsi dilçilikdə mübahisəlidir. Belə güman etmək olar ki, xüsusi ad yaradılması prosesində həmin söz və şəkilçilər yenidən birləşərək onomastik vahid əmələ gətirmişdir. Məsələnin bu cür izahı, əvvəla, ağlabatandır, ikincisi, bu yolla mübahisəyə son qoyula bilər.

3. *Etonimik vahidlər*. Etonimlərdə *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisinin varlığı onun qədimliyini sübuta yetirir. Məsələn, *qara+qoyun+lu>Qaraqoyunlu*, *ağ+qoyun+lu>Ağqoyunlu*, *Xəlfə+li>Xəlfəli*, *Əhməd+li>Əhmədli*, *köç+ər+li>Köçərli*, *cin+li>Cinli*, *balta+lı>Baltalı*¹, *kəngər+li>Kəngərli* və s.

Ümumiyyətlə, zəngin dil faktları *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisinin dilimizdə xalis formant kimi çıxış etdiyini bir daha təsdiq edir. Azərbaycan toponimləri içərisində 1060-nın tərkibində bu şəkilçi iştirak edir.

3. -çı (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi

Azərbaycan dilində bu şəkilçi, əsasən, peşə, sənət anlayışını bildirən leksik şəkilçi kimi tanınır. Məsələn, *çəkmə+çi*, *dəmir+çi*, *kömür+çü*, *neft+çi*, *qazma+çı*, *təyyarə+çi*, *üzüm+çü*, *pambıq+çı*, *tarix+çi*, *ədəbiyyat+çı* və s.

Lakin onomastik leksikada da bu şəkilçi məhsuldar onoformant kimi çıxış edir. Məsələn, *araba+çı>Arabaçı*

¹ Вах: Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, "Элм", 1986.

(Gədəbəy), axta+çı>*Axtaçı* (Ağsu, Kürdəmir, Sabirabad), bıçaq+çı>*Bıçaqçı* (Zərdab), dəmir+çı>*Dəmirçi* (Oğuz, Şərur, Şamaxı), ələk+çı>*Ələkçi* (Laçın), kəpənək+çı>*Kəpənəkçi* (Gürcüstan Respublikası, Zaqatala), gomuş+çu>*Gomuşçu* (Saatlı, Salyan), üzüm+çü>*Üzümçü* (Şamaxı), şorba+çı>*Şorbaçı* (Cəlilabad, Şamaxı), ilxı+çı>*İlxıçı* (Ağsu, Xaçmaz), top+çu>*Topçu* (İsmayılı), çanax+çı>*Çanaxçı* (Xankəndi) və s.

Göründüyü kimi, bu toponimlərin mənasında da sənət, peşə anlayışı yaşamaqdadır. Güman ki, vaxtilə həmin yaşayış məntəqələrinin ilk sakinləri həmin peşə və sənətlə məşğul olmuşlar.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan antroponimik sistemində bu şəkilçi ilə düzələn şəxs adına rast gəlinmir. Bəzən həmin şəkilçi ilə düzələn peşə, sənət bildirən sözlər ləqəbə çevrilir. Məsələn, *Dəmirçi* Musa (S.Rəhman), *İlxıçı* Ali ("Koroğlu" dastanı), "*Neftçi* Qurban" (mahını) və s.

4. -iş (-iş, -uş, -üş) şəkilçisi. Dilimizin lüğət tərkibindəki düzəlmə sözlərin müəyyən hissəsi bu şəkilçinin köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn, gör+üş – *görüş*, ba+xış – *baxış*, al+iş-ver+iş – *alış-veriş*, ged(t)+iş-gəl+iş – *gediş-gəliş*, vur+uş – *vuruş*, yar+iş – *yarış*, dur+uş – *duruş* və s. Bu şəkilçinin xarakterik cəhəti onun məhsuldar olmasıdır. Onomastik leksikada bu şəkilçi az miqdarda oxşama və əzizləmə mənalı şəxs adları yaradır. Məsələn, ad+iş>*Adış*, göy+üş>*Göyüş*, gül+üş>*Gülüş*, nur+uş>*Nuruş* və s.

5. -i (-i -u, -ü) şəkilçisi. Azərbaycan dilində bu formant həm leksik, həm də qrammatik şəkilçi vəzifəsində çıxış edir. Qrammatik şəkilçi kimi ismin təsirlik və III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi vəzifəsini daşıyır. Leksik şəkilçi kimi feildən isim (məsələn, yaz+ı – *yazı*, dol+u – *dolu* və s.), sifətdən isim (məsələn, turş+u – *turşu*, şirin+i – *şirni* və s.), isimdən sifət (məsələn, armud+u – *armudu*, şabalıd+ı – *şabalıdı*, xəzər+i – *xəzri* və s.), sifətdən feil (turş+u – *turşumaq*, bayat+ı – *bayatı*-

maq və s.) əmələ gətirir¹. Bütün bunlarla yanaşı, **-i (-i, -u, -ü)** şəkilçisi onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində də bir leksik formant kimi çıxış edir. Bu, xüsusilə Azərbaycan antroponimik sistemində özünü göstərir. Məsələn, pir+i>Piri, şövq+i>Şövqi, şıx+i>Şıxı, nur+u>Nuru, sidq+i>Sidqi, şəms+i>Şəmsi, fəxr+i>Fəxri (kişi adları), dost+u>Dostu, tut+u>Tutu, gül+ü>Gülü, mehr+i>Mehri, zər+i>Zəri (qadın adları), nizam+i>Nizami, xaqan+i>Xaqani, Təbriz+i>Təbrizi, füzul+i>Füzuli, nəsim+i>Nəsimi, büllur+i>Bülluri, xəta+i>Xətai, Həbib+i>Həbibii, sürur+i>Süruri və s. (təxəllüslər).

6. -ım (-im, -um, -üm) şəkilçisi. Bu şəkilçi də dilimizdə omonim şəkilçi kimi leksik və qrammatik funksiyalara malikdir. Belə ki, onun əsas qrammatik funksiyası I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi kimi çıxış etməsidir. Məsələn, kitab+ım – kitabım, qələm+ım – qələmim, yol+um – yolum, gün+üm – günüm və s. Bundan başqa, həmin şəkilçi həm də şəxs sonluğu funksiyasını daşıyır. Məsələn, al+ım – alım, gəl+ım – gəlim, otur+um – oturum, gör+üm – görüm və s.

leksik şəkilçi kimi **-ım (-im, -um, -üm)**, bəzən **-ın (-in, -un, -ün)** şəkilçisinin bir variantı kimi çıxış edir². Məsələn, dər+ım – dərım (dərım başlandı), at+ım – atım (bir atım barıt), iç+ım – içim (bir içim su), bük+üm – büküm (bir büküm halva), ax+ın – axım, biç+in – biçin və s.

Azərbaycan dili onomastik sistemində bu şəkilçi ilə şəxs adları əmələ gəlir. Məsələn, gül+üm>Gülüm, bəy+ım>Bəyim, xan+ım>Xanım, pir+ım>Pirim və s.

7. -cıq (-cik, -cuq, -cük) şəkilçisi. Azərbaycan dilində bu şəkilçi sözlərə qoşularaq kiçiltmə mənasını bildirən isimlər əmələ gətirir. Məsələn, tərə+cik – tərəcik, dərə+cik – dərəcik, ev+cik – evcik və s. Dilimizdə eynilə həmin mənada olan

¹ -i (-i, -u, -ü) – omonim şəkilçidir; təkcə leksik və qrammatik vəzifələrinə görə deyil, hətta bu qrupların daxilində də omonim olmaları onların mənşə müxtəlifliyi ilə bağlıdır.

² Bax: S.Cəfərov. Göstərilən əsəri. Səh.179.

bir sıra sözlər xüsusi ad formasında da işlənir. Məsələn, şəkar+cik>*Səkarçik* (Füzuli), qara+cıq>*Qarcıq* (Xaçmaz), qala+cıq>*Qalacıq* (İsmayılı, Cəbrayıl) və s.

8. -istan (-istən, -ustan, -üstən) şəkilçisi

Bu şəkilçi Azərbaycan onomastik sistemində xalis topoformant kimi tanınmışdır. Onun vasitəsilə həm bir sıra Azərbaycan toponimləri, məsələn, *Talıstan* (İsmayılı), *Gülüstan*, *Xındırıstan* (Ağdam), həm də başqa regiona məxsus toponimlərin Azərbaycan dilinə məxsus variantı (məsələn, macar+istan – *Macarıstan*, yunan+istan – *Yunanıstan*, hind+istan – *Hindistan*, əfqan+istan – *Əfqanıstan*, monqol+ustan – *Monqolustan*, özbək+istan – *Özbəkistan*, gürcü+üstan – *Gürcüstan*, qırğız+istan – *Qırğızıstan*, qaxax+istan – *Qaxaxıstan* və s. əmələ gəlmişdir.

9. -an (-ən) şəkilçisi

Bu şəkilçi Azərbaycan dilində, əsasən, feili sifət şəkilçisi kimi tanınır. S.Cəfərov bu cəhətdən onu qrammatik-leksik şəkilçi adlandırır, eyni zamanda onun substantiv və atributiv isimlər əmələ gətirdiyini göstərir. Məsələn, *qapan*, *qalxan*, *ayran*, *günəbaxan*, *əlüzuyuyan* və s. Dilimizdə **-an (-ən)** şəkilçisi onomastik vahidlərin tərkibində özünü leksik şəkilçi kimi göstərir. Məsələn, inək+boğ+an>*İnəkboğan*, arı+qır+an>*Arıqıran* (Gədəbəy), xan+keç+ən>*Xankeçən* (Sabirabad), daş+kəs+ən>*Daşkəsən* (Daşkəsən), çərçi+boğ+an>*Çərçiboğan* (Şərur), çay+qov+uş+an>*Çayqovuşan* (İsmayılı, Kəlbəcər), körpü+sın+dır+an>*Körpüsındıran* (Bərdə), şah+sev+ən>*Şahsevən* (Ağcabədi, Kürdəmir) – toponimlər, alış+an>*Alışan*, qaytar+an>*Qaytaran* – antroponimlər, körək+öl+ən>*Körəkölən* gölü, camış+bat+an>*Camışbatan* gölü (İmişli), keçi+bat+an>*Keçibatın* (Kəlbəcər), ceyrən+bat+an>*Ceyranbatın* (Abşeron) – hidronimlər.

Bu şəkilçi ilə düzələn onomastik vahidlər, əsasən, mürəkkəb quruluşa malik olur və təsviri xarakter daşıyır. Yəni hər hansı bir hadisə, hərəkət və ya yer adı, ya şəxs adı, ya da hidronim formasında substantivləşir.

10. -ar (-ər, -r) şəkilçisi

Bu şəkilçi də omonim olub, əsasən, dilimizdə feili sifət və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi vəzifələrində çıxış edir. Dilimizin onomastik leksikasında da bu şəkilçiyə rast gəlinir: feil kökünə bitişdirilməklə xüsusi ad əmələ gətirir. Məsələn, yaşa+r>Yaşar, yet+ər>Yetər, gül+ər>Gülər, an(maq)+ar>Anar, sev+ər>Sevər və s.

11. -lar (-lər) şəkilçisi

Bu şəkilçi dilimizdə, əsasən, cəmlilik bildirən qrammatik forma kimi tanınmışdır. Lakin *-lar (-lər)* eyni zamanda onomastik leksikada sözdüzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. S.Mollazadənin tədqiqatında həmin şəkilçi ilə əmələ gələn toponimlərin 7 qrupu verilir¹.

Başqa türk dillərində, o cümlədən özbək dilində də bu qrammatik hadisə mövcuddur². S.Cəfərov həmin şəkilçinin 3 müxtəlif mənə çalarına malik substantiv isimlər əmələ gətirməsini göstərir³. Bunlardan biri də xüsusi şəxs və məkan adlarıdır.

Onomastik leksikada *-lar (-lər)* aşağıdakı söz qruplarının əmələ gəlməsində iştirak edir.

- a) *Toponimlər*. Məsələn, qul+lar>Qullar, rza+lar> Rzalar, qurd+lar>Qurdlar, kürd+lər>Kürdlər, molla+lar>Mollalar, qalay+çı+lar>Qalayçılar, kosa+lar>Kosalar, ilxı+çı+lar>İlxı-

¹ Bax: S.Mollazadə. Göstərilən əsəri. Səh.64-72.

² Bax: С.Караев. Опыт изучения топонимии Узбекистана. Автореф. канд. дисс. Дашкент, 1969, с.23.

³ S.Cəfərov. Göstərilən əsəri. Səh.177.

çılar, *talış+lar>Talışlar*, *İsa+lar>İsalar*, *şiş+ papaq+lar>Şiş-papaqlar*, *boz+papaq+lar>Bozpapaqlar*, *Balı+lar>Balılar>Ballar* (Ağdam rayonunda kənd adları), *tat+lar>Tatlar*, *binə+lər>Binələr*, *hacı+lar>Hacılar* (Ağdaş rayonunda kənd adları), *dəli+lər>Dəlilər*, *qır+ lar>Qırlar* (Ağsu rayonunda kənd adları), *Sarvan+ lar>Sarvanlar*, *rəncbər+lər>Rəncbərlər* (Ağcabədi rayonunda kənd adları), *dilə+n+çi+lər>Dilənçilər*, *sərkar+ lar>Sərkarlar*, *darğa+lar>Darğalar*, *piyada+lar>Piyadalar*, *ərəb+lər>Ərəblər* (Bərdə rayonunda kənd adları) və s.

- b) *Antroponimlər*. Məsələn, *xan+lar>Xanlar*, *bəy+lər>Bəylər*, *şah+lar>Şahlar*, *ağa+lar>Ağalar* (kişi adları). Qadın adlarının yaranmasında bu şəkilçiyə təsadüf edilmir.
- c) *Hidronimlər*. Məsələn, *tat+lı+lar>Tatlılar çayı* (Kəlbəcər), *qoz+lar>Qozlar bulağı* (Qax), *türk+lər>Türklər bulağı* (Lerik), *qız+lar>Qızlar bulağı*, *yekə+baş+lar>Yekəbaşlar gölü* (Laçın) və s.
- ç) *Zoonimlər*. Məsələn, *boz+lar>Bozlar*.

Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin yaranmasında *-lar (-lər)* sırf onoformant kimi fəal iştirak edir.

12. -laq (-lək) şəkilçisi

Dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə məkan, yer mənasını bildirən isimlər əmələ gəlir. Məsələn, *çay+laq*, *buz+laq*, *qış+laq*, *yay+laq*, *qum+laq*, *ot+laq*, *duz+laq* və s. Həmin isimlər bəzən Azərbaycan onomastik sistemində xüsusi ad kimi də işlənir. Məsələn, *Aydın+qış+laq>Aydınqışlıq çayı* (Qəbələ), *yal+qış+laq>Yalqışlaq* (Xanlar), *qış+laq>Qışlaq* (Laçın, Lerik, Xankəndi, Cəbrayıl), *qum+laq>Qumlaq* (Cəbrayıl, Oğuz) və s.

Bu şəkilçi Azərbaycan onomastik sistemi üçün o qədər də xarakterik deyildir.

13. -maz (-məz) şəkilçisi

Bu şəkilçi mənsəcə iki şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir: inkarlıq bildirən *-ma (-mə)* və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi olan *-ar (-ər// -az/-əz)*. Həmin şəkilçi ilə yaranan xüsusi adların semantikasında da bu, özünü göstərir. Məsələn, *qorx+maz>Qorxmaz*, *dön+məz>Dönməz*, *sol+maz>Solmaz* və s.

14. -ça (-çə) şəkilçisi

Bu şəkilçi ancaq leksik funksiyaya malik olub, kiçiltmə mənasını əmələ gətirir. Məsələn, *kəl+çə - kəlçə*, *göl+mə+çə - gölməçə*, *qazan+ça - qazança*, *kitab+ça - kitabça*, *dəftər+çə - dəftərçə*. Onomastik leksikada da bu şəkilçi eynilə həmin semantik xüsusiyyətə malik toponimlər yaradır. Məsələn, *qala+ça>Qalaça* (Qusar).

15. -ca (-cə) şəkilçisi

Həmin şəkilçi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Onomastik sistemdə bu şəkilçi az da olsa, xüsusi adlar əmələ gətirir. Məsələn, *qızıl+ca>Qızılca* (Xanlar), *yeni+cə>Yenicə* (Ağdaş, Yevlax), *yeng(i)+cə>Yengicə* (Şərur, Qəbələ), *yarım+ca>Yarımca* (Naxçıvan), *əyri+cə>Əyricə* (Bərdə), *əbil+cə>Əbilcə* (Qubadlı), *gül+lü+cə>Güllücə* (Ağdam), *Bal+lı+ca>Ballıca* (Xankəndi) – toponimlər; *ağ+ca>Ağca*, *qara+ca>Qaraca*, *bal+ca>Balaca*, *göy+cə>Göycə*, *bircə+xınam>Bircəxınam* və s. şəxs adları.

16. -çın (-çin) şəkilçisi

Azərbaycan dilçiliyində bu şəkilçi barədə çox az söhbət gedir. Halbuki hətta onomastik leksikada da ona rast gəlmək olur. Məsələn, *yal+çın>Yalçın*, *el+çin>Elçin*, *gül+çin>Gülçin*. Dilimizdə son hecası bu şəkilçi ilə bitən bir sıra sözlər vardır. Məsələn, *bildirçin*, *sığırçın*, *göyərçin* və s.

Görünür, dilimizdə belə bir şəkilçinin mövcudluğu qanunauyğun haldır.

17. -qın (-ğın) şəkilçisi

Bu şəkilçi dilimizin morfoloji quruluşunda feillərə qoşularaq bir neçə variantda işlənir: *-qın, -kin, -qun, -kün, -ğın, -gün*. Məsələn, *sat+qın – satqın, bit+kin – bitkin, tut+qun – tutqun, öt+kün – ötkün, yan+ğın – yanğın, əz+gin – əzgin, yor+ğın – yorğın, süz+gün – süzgün* və s.

Dilimizin onomastik sistemində, az da olsa, bu şəkilçiyə təsadüf edilir. Məsələn, *daş+qın>Daşqın, vur+ğın>Vurğın, coş+qun>Coşqun*.

18. -ə şəkilçisi

Bu onomastik formant mənşəyinə görə alınmadır. Belə ki, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Lakin bu şəkilçi dilimizdə cins anlayışı bildirmək əsasında yeni xüsusi adlar əmələ gətirmişdir. Məsələn,

Ümumi sözlər	Xüsusi adlar	
	Kişi adı	Qadın adı
sahib	<i>Sahib</i>	<i>Sahib+ə</i>
natiq	<i>Natiq</i>	<i>Natiq+ə</i>
zabit	<i>Zabit</i>	<i>Zabit+ə</i>
arif	<i>Arif</i>	<i>Arif+ə</i>
nazir	<i>Nazir</i>	<i>Nazir+ə</i>

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində -ə şəkilçisi vasitəsilə xüsusi sözdən, əsasən, kişi şəxs adından qadın adı bildirən antroponimik vahidlər yaranır. *Səlim+ə>Səlimə, Rəhim+ə>Rəhimə, Həmid+ə>Həmidə, Lətif+ə>Lətifə, Əziz+ə>Əzizə, Adil+ə>Adilə, Rövsən+ə>Rövsənə, Azad+ə>Azadə, Rafiq+ə>Rafiqə, Hafiz+ə>Hafizə, Cavid+ə>Cavidə, Nəsim+ə>Nəsibə,*

Zahid+ə>*Zahidə*, Atif+ə>*Atifə*, Kamil+ə>*Kamilə*, Həbib+ə>*Həbibə*, Rəşid+ə>*Rəşidə*, Rahib+ə>*Rahibə*, İlham+ə>*İlhamə*, Mənsur+ə>*Mənsurə*, Tofiq+ə>*Tofiqə*, Şaiq+ə>*Şaiqə*, Naib+ə>*Naibə*, Mahir+ə>*Mahirə*, Nazim+ə>*Nazimə* və s. bu yolla yarandıdır.

-ə şəkilçisi ilə qadın adı yaratmaq formasının regionu çox genişdir. Bu proses bizim dilimizdə olduğu kimi, başqa türk dillərində də geniş yayılmışdır. Hazırda aşağıdakı sözlər Azərbaycan dilində işləndiyi qaydada tatar və başqırd dillərində də eynilə istifadə olunur¹.

KİŞİ ADI

Kərim

Kamil

Zakir

Nadir

Tahir

Xalid

Şərif

QADIN ADI

Kərimə

Kamilə

Zakirə

Nadirə

Tahirə

Xalidə

Şərifə və s.

Bu və ya bu tipli sözlərin bəzilərində ancaq kiçik fonetik fərqlər özünü göstərir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qadın adından yeni qadın adı yaratmaq halları da müşahidə edilir. Məsələn, Ulduz+ə>*Ulduzə*, Sevil+ə>*Sevilə*, Reyhan+ə>*Reyhanə*, Zərif+ə>*Zərifə*, Gülnar+ə>*Gülnarə*, Elnur+ə>*Elnurə* və s.

19. -ş şəkilçisi

Bir fonemdən ibarət olan bu şəkilçi dilimizdə xüsusi ad yaratmaqda fəal iştirak edir və əzizləmə, oxşama mənalı şəxs adları əmələ gətirir. Məsələn, baba+ş>*Babaş*, qara+ş>*Qa-*

¹ Вах: Справочник личных имен народов РСФСР. М., 1965, с.69-82, 160-173.

raş, *nənə+ş>Nənəş*, *bala+ş>Balaş*, *lələ+ş>Lələş*, *Əli+ş>Əliş*, *ata+ş>Ataş*, *əmi+ş>Əmiş*, *ana+ş>Anaş* və s.

Yuxarıda qeyd olunan şəkilçilərdən əlavə, dilimizin onomastik sistemində bir sıra alınma şəkilçilərə rast gəlinir. Bunlardan **-iyyə** (Əhməd+iyyə>Əhmədiyyə, hüsn+iyyə>Hüsndiyyə, sidq+iyyə>Sidqdiyyə, fəxr+iyyə>Fəxrdiyyə, şükr+iyyə>Şükrdiyyə, lütf+iyyə>Lütfdiyyə və s.), **-əddin** (imam+əddin>İmaməddin, şəms+əddin>Şəmsəddin, sədr+əddin>Sədrəddin, fəxr+əddin>Fəxrəddin, camal+əddin>Camaləddin və s.), **-dar** (el+dar>Eldar, sər+dar>Sərdar, vəfa+dar>Vəfadar, mehman+dar>Mehmandar, ələm+dar>Ələmdar) və s. şəkilçilərin izinə düşmək və onların dilimizdə nə dərəcədə işlək olduğunu aşkara çıxarmaq vacibdir.

1. kök+şəkilçi modeli

Bu model **[k+ş]** bir kök və bir şəkilçidən ibarət olur. Bu modelə, demək olar ki, bütün xüsusi ad qruplarında rast gəlmək olur. Məsələn,

- a) Antroponimlər: *Sev+il*, *Sev+inc*, *An+ar*, *Vur+ğun*, *El+dar*, *Gül+lü*, *Arif+ə*, *Lütf+iyyə* və s.
- b) Toponimlər: *Dəvə+çi*, *Dəllək+li* (Masallı, Zəngilan), *Qul+lar* (Ağdaş, Balakən, Bərdə), *Qoz+lu* (Laçın), *Qala+cıq* (Qusar) və s.
- c) Hidronimlər: *Alma+lıq* (Qafan rayonunda çay), *Buz+lu* (Xanlar rayonunda çay), *Bat+qız* (Cəlilabad rayonunda çay), *Qul+lar* (Balakən rayonunda çay), *Qayna+r* (Şəki rayonunda çay) və s.
- ç) Kosmonimlər: *Araba+çı*, *Balıq+lar*, *Əkiz+lər*, *Yel+kən*, *Naxır+çı*, *Göyər+tə* (bürc adları).

2. kök+şəkilçi+şəkilçi modeli

Bu model **[k+ş+ş]** birinciyə nisbətən xüsusi adların az bir qismini əhatə edir. Məsələn, *Gül+lü+cə* (Ağdam), *Də-*

mir+çi+lər (Qazax), *Qara+ça+lar* (Saatlı), *Baldır+ğan+lı* (Laçın), *Ballı+ca+lar* (Xankəndi), *Qarabağ+lı+lar* (Tovuz) və s.

Nəticə olaraq göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan dili onomastik vahidlərinin morfoloji quruluşu hələ dilçiliyimizdə istənilən səviyyədə öyrənilməmişdir. Onomastik vahidlərin quruluşca növü ətraflı araşdırılmamış, tam sadə və tam mürəkkəb xüsusi adlar hələ dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Sırf onoformant şəkilçilər zəngin faktlar əsasında aşkar olunmalıdır. Belə bir mühüm məsələnin həllinə, əlbəttə, uzunmüddətli və gərgin axtarışlar nəticəsində nail olmaq mümkündür.

9.04. SİNTAKTİK ÜSULLA YARANAN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Dilimizdə mürəkkəb – analitik yolla sözyaratma **sintaktik üsul** adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Onomastik vahidlərin bu yolla əmələ gəlməsinə dair Azərbaycan dilində çox müxtəlif dil fiqurlarına rast gəlinir. Özü də bu onomastik dil hadisəsi bütün xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir. Məsələn,

- 1) Antroponimlərdə – qız+tamam>*Qıztamam*, bağda+gül>*Bağdagül*, ay+bəniz>*Aybəniz*, ana+xanım>*Anaxanım*, tamam+gül>*Tamamgül*, Xuda+verdi>*Xudaverdi*, xas+polad>*Xaspolad*, xan+bala>*Xanbala*, pir+verdi>*Pirverdi*, ocaq+verdi>*Ocaqverdi*, gül+bala>*Güllbala*, əmir+qulu>*Əmirqulu*, Əli+Heydər>*Əliheydər* və s.
- 2) Toponimlərdə – Əli+yetməzli>*Əliyetməzli*, otuz+iki>*Otuziki*, xoş+çobanlı>*Xoşçobanlı*, qara+qaşlı>*Qaraqaşlı* (İmişli rayonu), aşağı+Güzdək>*Aşağı Güzdək*, bəy+əhməd+yurd>*Bəyəhmədyurd*, qızıl+qazma>*Qızılqazma*, al-

tı+ağac> *Altıağac*, ceyran+batan>*Ceyranbatan* (Abşeron rayonu), ağ+dam+kənd>*Ağdamkənd*, qara+dağlı>*Qaradağlı*, Pəri+oğlular>*Pərioğlular*, kol+qışlaq>*Kolqışlaq*, göy+təpə>*Göytəpə*, təpə+məhlə>*Təpəməhlə* (Ağdam rayonu) və s.

- 3) Hidronimlərdə – ağ+daban+çay>*Ağdabançay* (Kəlbəcər), ağ+su>*Ağsu* (Laçın, Xanlar), ağ+çay>*Ağçay* (Quba, Xaçmaz), arı+qıran+çayı>*Arıqıran çayı* (Gədəbəy), dədə+günəş+çay>*Dədəgünəşçay* (Quba), daş+bulaq>*Daşbulaq* (Cəbrayıl), kükürd+bulağı>*Kükürd bulağı* (Cəlilabad), qara+bulaq>*Qarabulaq* (Füzuli), dib+gah>*Dibgah* (Kəlbəcər), körək+ölən+gölü>*Körəkölən gölü* (İmişli) və s.
- 4) Kosmonimlərdə – ilan+daşıyan>*İlandaşıyan*, böyük+ay>*Böyük Ayı*, qızıl+balıq>*Qızıl Balıq*, tək+buynuz>*Təkbuynuz*, cənub+tacı>*Cənub Tacı*, şimal+tacı>*Şimal Tacı* və s. (bürc adları).
- 5) Ktematonimlərdə – Bakı+dövlət+universiteti – *Bakı Dövlət Universiteti*, Azərbaycan+Respublikası+Təhsil+Nazirliyi – *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi*, birləşmiş+millətlər+təşkilatı – *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı* və s.

Göründüyü kimi, bəzi hallarda bu sintaktik birləşmələrdə köklə bərabər bəzən şəkilçilər də iştirak edir. Buna görə də sintaktik üsulla əmələ gələn onomastik vahidləri iki qrupa bölmək olar: sırf sintaktik qaydada və sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar.

a) Sırf sintaktik qaydada yarananlar

Bu formada yaranan onomastik vahidlərdə ancaq sintaktik vasitələrdən istifadə olunur. Buna görə də belə linqvistik model **sırf sintaktik yolla sözyaratmadır**. Məsələn, ağ+köynək>*Ağköynək* (Qazax), qoşa+kənd>*Qoşakənd* (İsma-

yıllı), qara+baqqal>*Qarabaqqal* (Göyçay), qızıl+ağac>*Qızıl-ağac* (Masallı), çoban+kol>*Çobankol*, sarı+baş>*Sarıbaş* (Qax), altı+ağac>*Altıağac* (Abşeron) – toponimik vahidlər, Məmməd+Hüseyn>*MəmmədHüseyn*, Səməd+ağa>*Səmədağa*, gül+Hüseyn>*GülHüseyn*, Qulam+Əli>*Qulaməli*, Səfər+Əli>*Səfərəli*, xan+Əhməd>*Xanəhməd* – antroponimik vahidlər və s.

Onomastik vahidlər sırf sintaktik qayda ilə bir neçə formada yaranır. Bu müxtəliflik aşağıdakı linqvistik modellərdə özünü göstərir.

1. Kök+kök modeli

Bu model [k+k] dilimizin ümumi leksik sistemində çox geniş yayılmışdır. Həmin dil fiquru əsasında iki kökdən ibarət mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir. Bunların çox böyük qismini onomastik vahidlər təşkil edir. Onların komponentlərini ümumi və xüsusi sözlər əhatə edir.

- a) Komponentlərin hər ikisi xüsusi sözdən ibarət olan kök + kök modeli: Abbas+Qulu>*Abbasqulu*, Abbas+Əli>*Abbasəli*, Adil+Gəray>*Adilgəray*, Əbdul+Qasım>*Əbdülqasım*, İbrahim+Xəlil>*İbrahimxəlil*, Mürəd+Əli>*Muradəli*, Hüseyn+Qulu>*Hüseynqulu* və s. antroponimlər. Maraqlıdır ki, bu dil fiquruna qadın adları və başqa xüsusi adlar qrupunda rast gəlinmir;
- b) Komponentlərdən biri ümumi, o biri xüsusi sözdən ibarət olan kök + kök modeli: ağa+Məhəmməd>*Ağaməhəmməd*, ağa+Dadaş>*Ağadadaş*, ağa+Malik>*Ağamalik*, bala+Dadaş>*Baladadaş*, dost+Məmməd>*Dostməmməd*, Əli+baba>*Əlibaba*, imam+Əli>*İmaməli*, Məmməd+xan>*Məmmədxan*, Mirzə+Hüseyn>*MirzəHüseyn*, xan+Əhməd>*Xanəhməd*, Mələk+Nisə>*Mələknisə*, sultan+Nisə>*Sultannisə*, şah+Sənəm>*Şahsənəm* və s. antroponimlər; çuxur+Qəbələ>*Çuxur Qəbələ* (Qəbələ), Xəlil+abad>*Xəlilabad*, Fətulla+qışlaq>*Fətullaqışlaq*

(Cəlilabad), Firuz+abad>*Firuzabad*, Fərzəli+oba>*Fərzəlioba* (Xaçmaz), Fətəli+pəyə>*Fətəlipəyə* (Laçın), Sabir+kənd>*Sabirkənd* (Ordubad, Şəmkir), orta+Qər-vənd>*Orta Qərvənd* (Ağdam) və s. toponimlər; Ağrı-çay>*Ağrıçay* (Şəmkir), Bərgüşad+çay>*Bərgüşad çayı* (Qubadlı), Qusar+çay>*Qusarçay* (Qusar), Tahir+çay>*Tahirçay* (Samur çayının qolu), Şəmkir+çay>*Şəmkirçay* (Gədəbəy), Reyhan+bulaq>*Rehhanbulaq* (Yardımlı), Məşədi+bulaq>*Məşədibulaq* (Tovuz), Qasım+nohur>*Qasımnohur* (Abşeron) və s. hidronimlər.

- c) Komponentləri ümumi sözlərdən ibarət olan kök + kök modeli: adı+şirin>*Adışirin*, ata+kişi>*Atakişi*, baba+kişi>*Babakişi*, baba+xan>*Babaxan*, böyük+kişi>*Böyükkişi*, daş+dəmir>*Daşdəmir*, el+dost>*Eldost*, gül+ağa>*Gülağa*, gül+bala>*Gülbala*, ordu+xan>*Orduxan*, təzə+gül>*Təzəgül*, ağa+bacı>*Ağabacı*, ay+bəniz>*Aybəniz*, ay+gün>*Aygün*, ay+nur>*Aynur*, ala+göz>*Alagöz*, qara+tel>*Qaratel*, qız+qayıt>*Qızqayıt*, qız+xanım>*Qızxanım*, dəstə+gül>*Dəstəgül*, yaxşı+xanım>*Yaxşıxanım* və s. antroponimlər; qoşa+bulaq>*Qoşabulaq* (Kürdəmir), quzu+qışlaq>*Quzuqışlaq* (Kəlbəcər), qarğa+bazar>*Qarğabazar* (Füzuli), qara+papaq>*Qarapapaq* (Qazax), qara+göz>*Qaragöz* (Dəvəçi), qamış+tala>*Qamış tala* (Balakən), burun+qovan>*Burunqovan* (Xanlar), badam+ağac>*Badamağac* (Cəlilabad), təzə+kənd>*Təzəkənd* (müxtəlif rayonlarda), yeni+kənd>*Yenikənd* (müxtəlif rayonlarda) və s. toponimlər; böyük+ay>*Böyük Ayı*, kiçik+at>*Kiçik At*, qızıl+balıq>*Qızıl Balıq*, kiçik+şir>*Kiçik Şir*, tək+buy-nuz>*Təkbuynuz* və s. kosmonimlər – bürc adları.

2. Kök+kök+kök modeli

Bu model [k+k+k] üç kökdən ibarət sözün sintaktik vasitələr əsasında birləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Bunların komponentləri ümumi və xüsusi sözlərdən ibarət olmaqla qarışıq tərkibə malikdir. Məsələn, ağ+dam+kənd> *Ağdamkənd* (Ağdam), Nəcəf+oba+kənd> *Nəcəfobakənd* (Qusar), xala+tala+binə> *Xalatalabinə*, xırman+qaynar+binə> *Xırmanqaynarbinə* (Zaqatala), suxta+qala+qışlaq> *Suxtaqalaqışlaq* (Kəlbəcər), orta+güney+pəyə> *Orta Güneypəyə* (Ağdərə), göy+üz+bulaq> *Göyüzbulaq* (Cəlilabad), kiçik+qara+murad> *Kiçik Qaramurad*, kiçik+düz+yurd> *Kiçik Düz-yurd*, dəyə+qara+bulaq> *Dəyə Qarabulaq* (Gədəbəy) və s. toponimlər; acı+dərə+çay> *Acıdərəçay* (Şamaxı), bağırsağ+dərə+çay> *Bağırsağdərəçay* (Şərur), qara+balaca+çay> *Qarabalacaçay* (Cəlilabad), qoşa+bulaq+çay> *Qoşabulaqçay* (Xanlar), keşiş+kənd+çay> *Keşişkəndçay* (Tərtərçayın qolu), böyük+ala+göl> *Böyük Alağöl*, kiçik+ala+göl> *Kiçik Alağöl* (Kəlbəcər), qızıl+boğaz+göl> *Qızılboğazgöl* (Laçın) və s. hidronimlər.

b) Sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar

Bəzi xüsusi adlar bir neçə sözdən və şəkilçidən¹ əmələ gəlir. Ümumi sözyaratma qaydalarından bəhs olunarkən bu modelə **sintaktik-morfoloji qaydada sözyaratma** deyilir. Çünki yuxarıda deyildiyi kimi, burada həm sintaktik, həm də morfoloji vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, şıx+ba-ba+lı> *Şıxbabalı* (Ağdam), şah+nəzər+li> *Şah nəzərli* (Dəvəçi), tərpe+cənnət+li> *Təpəcənnətli* (Şəki), topal+Həsən+li> *Topal-həsənli* (Xanlar), kürd+Mahmud+lu> *Kürd Mahmudlu* (İmişli), qara+boyun+lar> *Qaraboyunlar* (Tovuz), qarı+çı+məhlə> *Qarıçıməhlə* (Astara), qala+alt+ı> *Qalaaltı* (Dəvəçi), qaya+baş+ı> *Qayabaşı* (Şəki), qaya+dib+i> *Qayadibi* (Tovuz) və s.

¹ Qeyd: Onomastik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolu məsələsi dilçilikdə mübahisəli şərh olunur. Bəzən onomastik vahidlərin yaranmasında şəkilçinin rolu inkar edilir. Əslində, onomastik vahidlərin tərkibində istər sözdüzəldici, istərsə də sözdəyişdirici şəkilçilər özünü göstərir. Əgər onomastik vahidlər morfoloji cəhətdən təhlil olunursa, onda mütləq kökü kök, şəkilçini isə şəkilçi kimi göstərmək lazımdır.

Dilimizdəki sintaktik-morfoloji qaydada yaranan onomastik vahidlər bir neçə model əsasında formalaşmışdır.

1. Kök+kök+şəkilçi modeli

Bu tipli [k+k+ş] mürəkkəb sözlərin, onomastik vahidlərin yaranmasında iki söz kökü və bir şəkilçi iştirak edir. Məsələn, Qazax+bərə+si>Qazax bərəsi (Neftçala), Bayram+koxa+lı>Bayramkoxalı (Oğuz), qoyun+binə+si> Qoyunbinəsi (Yevlax), qızıl+hacı+lı>Qızılhacılı (Qazax), yuxarı+könül+lü>Yuxarı Könüüllü (Şərur) və s. toponimlər; ağa+dost+u>Ağadostu, qız+yet+ər>Qızıyetər, gül+nar+ə>Gülnarə, Tanrı+ver+di>Tanrıverdi, ocaq+ver+di>Ocaqverdi, pır+ver+di>Pırverdi, Allah+ver+di>Allahverdi, Allah+ver+ən>Allahverən, imam+ver+di>İmamverdi, el+sev+ər>Elsevər, qar+yağ+dı>Qaryaqdı və s. antroponimlər; zəli+göl+ü>Zəli gölü (Qarabağ), at+göl+ü>At gölü, Mirzə+göl+ü>Mirzə gölü (İmişli), xan+bulağ+ı>Xan bulağı (Cəbrayıl), Babək+bulağ+ı>Babək bulağı (Balakən), ceyran+bulağ+ı>Ceyran bulağı (Yardımlı), dəhnə+çay+ı>Dəhnə çayı, dəyirman+çay+ı>Dəyirman çayı (Şəki) və s. hidronimlər.

2. Kök+şəkilçi+kök modeli

Burada [k+ş+k] şəkilçi iki söz kökünün ortasında işlənir. Bu da dilimizdə xarakterik qrammatik modeldir. Məsələn, qoz+lu+bulaq>Qozlubulaq (Şəki), qorx+maz+oba>Qorxmazoba (Quba), iki+nci+qala>İkinci Qala (Bakı), tikan+lı+oba>Tikanlıoba (Xaçmaz), üzüm+lü+kənd>Üzümlükənd (Qax), xan+lıq+oba>Xanlıqoba (Xaçmaz) və s. toponimlər; buz+lu+çay>Buzluçay (Xanlar), bulan+lıq+su>Bulanlıqsu (Qax), qoz+lu+çay>Qozluçay (Şamaxı, Füzuli), şam+lıq+çay>Şamlıqçay (Şərur), iy+li+bulaq>İyli bulaq, ax+ar+bulaq>Axar bulaq (Balakən), duz+lu+bulaq>Duzlu bulaq, söyüd+lü+bulaq>Söyüdlü bulaq, qamış+lı+bulaq>Qamışlı bulaq (Şəki) və s. hidronimlər.

3. Kök+kök+şəkilçi+şəkilçi modeli

Bu tipli [k+k+ş+ş] onomastik vahidlər iki söz kökü və iki şəkilçinin vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn, qara+qurban+lı+lar>Qaraqurbanlılar, Aslan+bəy+li+lər>Aslanbəylilər, Abbas+bəy+li+lər>Abbasbəylilər və s. patronimlər, soğan+ver+di+lər>Soğanverdilər (Bərdə). Bu model Azərbaycan dili onomastik sistemində çox az işlənir.

4. Kök+kök+kök+şəkilçi modeli

Bu növ [k+k+k+ş] mürəkkəb onomastik vahidin tərkibində üç söz kökü və bir şəkilçi olur. Məsələn, şıx+alı+ağa+lı>Şıxalığalı (Cəbrayıl), çöl+ağa+məmməd+li>Çöl Ağaməmmədli (Sabirabad), köhnə+Xudat+qazma+lar>Köhnə Xudat qazmalar (Xaçmaz), Kür+qara+qaş+lı>Kür Qaraqaşlı (Salyan) və s. toponimlər; ağ+dərə+çay+ı>Ağdərə çayı (Laçın, İsmayılı), ağ+dəyirman+çay+ı>Ağ dəyirman çayı (Qubadlı), baş+şabalıd+çay+ı>Baş şabalıd çayı (Şəki), qara+ağac+çay+ı>Qaraağac çayı (Zaqatala), daş+altı+çay+ı>Daşaltı çayı (Xankəndi), turş+su+bulağ+ı>Turşsu bulağı (Tovuz), qara+qız+bulağ+ı>Qaraqız bulağı (Şəki) və s. hidronimlər. Bu model hidronimlərdə daha işləkdir.

5. Kök+şəkilçi+kök+şəkilçi modeli

Bu modelin [k+ş+k+ş] tərkibində iki söz kökü və iki şəkilçi özünü göstərir. Məsələn, cin+li+Bolus+lu>Cinli Boluslu, cin+li+Zeynal+lı>Cinli Zeynallı (Goranboy), dilə+li+Müskən+li>Diləlimüskənli (Qubadlı), Qubad+lı+şıx+lı>Qubadlı Şıxlı (Qubadlı), bir+inci+aşıq+lı>Birinci Aşıqlı (Beyləqan), bir+inci+şıx+lı>Birinci Şıxlı (Qazax) və s. toponimlər; qayıt+maz+bulağ+ı>Qayıtmaz bulağı, Əhməd+in+bulağ+ı>Əhmədin bulağı (Balakən), türk+lər+bulağ+ı>Türklər bulağı (Lerik), əzgil+li+bulağ+ı>Əzgilli bulağı (Yardımlı), qız+lar+bulağ+ı>Qızlar bulağı (Laçın) və s. hidronimlər.

Onomastik leksikada sözyaratma prosesinin təhlili göstərir ki, burada derivasiya hadisəsi ümumi sözlərə nisbətən zəif baş verir.

9.05. ONOMASTİK VAHİDLƏRİN QRAMMATİK QAYDA İLƏ YARANMASINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN İŞTİRAKI

Dildə morfoloji və sintaktik sözyaratma yolları ümumi şəkildə qrammatik qaydada sözyaratmadır, Azərbaycan dilində mürəkkəb quruluşlu onomastik vahidlərin komponentlərini bu cəhətdən araşdırdıqda müxtəlif nitq hissələri əsasında formalaşan xüsusi adlara rast gəlinir. Lakin nitq hissələri içərisində ümumi isim onomastik vahidlərin yaranmasında daha fəal rol oynayır. Bu da, şübhəsiz, ümumi isimlə xüsusi isimlərin qohum leksemlər olması ilə bağlıdır. Başqa nitq hissələri substantivləşmə prosesində xüsusi adlar əmələ gətirir. Dilimizdə mürəkkəb onomastik vahidlərin komponentlərinin nitq hissələrinə görə bir neçə modeli mövcuddur.

1. Ümumi isim + ümumi isim

Bu növdə [**ü/i+ü/i**] iki ümumi isim iştirak edir. Həmin modelin tərkibində müxtəlif məzmunlu ümumi isimlər müxtəlif sintaktik əlamətlərlə birləşmiş və xüsusi ad əmələ gətirmişdir. Məsələn, qızıl+ağac>*Qızılağac* (Salyan), qızıl+daş>*Qızıldaş* (Ermənistan Respublikası), ağac+qala>*Ağacqala*, qala+boyun>*Qalaboyun* (Tovuz), tərə+məhlə>*Tərəməhlə*, şah+bulaq>*Şahbulaq* (Ağdam), qarğa+bazar>*Qarğabazar* (Füzuli), qaya+kənd>*Qayakənd* (Qusar), burun+qovaq>*Burunqovaq* (Xanlar), badam+ağac>*Badamağac* (Cəlil-

abad), ay+bulaq>*Aybulaq* (Salyan), bulaq+otağı>*Bulaqotağı* (Ağdaş), şah+ağac>*Şahağac* (Astara), ceyran+çöl>*Ceyrançöl* (Qazax), torpaq+körpü>*Torpaqkörpü* (Qusar) və s. toponimlər; maral+göl>*Maralgöl*, zəli+göl>*Zəligöl* (Qarabağ), şamlıq+göl+ü>*Şamlıq gölü* (Xanlar), naxır+göl>*Naxırğöl* (Kəlbəcər), at+göl+ü>*At gölü* (İmişli), qazan+göl>*Qazanğöl* (Qafan), ayı+bulağı>*Ayı bulağı*, daş+bulaq>*Daşbulaq* (Cəbrayıl), qoz+bulaq>*Qozbulaq*, yarpız+bulağı>*Yarpız bulağı* (Şəki) və s. hidronimlər; ata+kişi>*Atakişi*, baba+kişi>*Babakişi*, xan+oğlan>*Xanoğlan*, xanım+qız>*Xanımqız*, daş+dəmir>*Daşdəmir*, el+dost>*Eldost*, el+dəniz>*Eldəniz*, ay+gün>*Aygün* və s. antroponimlər.

2. Ümumi isim + xüsusi isim + ümumi isim

Bu modelin [ü/i+x/i+ü/i] birinci, üçüncü komponenti ümumi, ikinci komponenti isə xüsusi isimdən ibarət olur. Məsələn, bəy+Əhməd+yurd>*Bəyəhmədyurd* (Abşeron), qədim+Əli+qışlaq>*Qədiməliqışlaq* (Xaçmaz), ərəb+qardaş+bəy+li>*Ərəbqardaşbəyli* (Neftçala), ərəb+Mehdi+bəy+li>*Ərəbmehdibəyli* (Ağsu) və s.

3. Ümumi isim+xüsusi isim

Belə hamarda [ü/i+x/i] xüsusi adın birinci komponenti ümumi isimdən, ikinci komponenti isə xüsusi isimdən ibarət olur. Məsələn, dəhnə+Xəlil>*Dəhnəxəlil* (Ağdaş), çuxur+Qəbələ>*Çuxur Qəbələ* (Qəbələ), çoban+Kərəhməz>*Çoban Kərəhməz* (Gədəbəy), çöl+Ağaməmmədli>*Çöl Ağaməmmədli* (Sabirabad), çay+Qurban+çı>*Çay Qurbançı* (Şamaxı) və s. toponimlər; ağa+Səlim>*Ağasəlim*, xan+Əli>*Xanəli*, gül+Məmməd>*Gülməmməd*, hacı+Məmməd>*Hacıməmməd*, Mirzə+hüseyn>*Mirzəhüseyn* və s. antroponimlər.

4. Xüsusi isim+ümumi isim

Bu modelə $[x/i+ü/i]$ birinci tərəf xüsusi isim, ikinci tərəf ümumi isimdən ibarət olur. Məsələn, Fətulla+qışlaq> *Fətullaqışlaq* (Cəlilabad), Məlik+çoban+lı> *Məlikçobanlı* (Ağsu), Həsən+qaya> *Həsənqaya* (Bərdə), Xəlil+oba> *Xəliloba* (Qubadlı), Alı+kənd> *Alıkənd* (Kəlbəcər), Abbas+kənd> *Abbaskənd* (Şəki) və s. toponimlər; Bədir+bəy> *Bədirbəy*, Bədir+xan> *Bədirxan*, Dadaş+bala> *Dadaşbala*, Qulam+mirzə> *Qulammirzə*, Əli+baba> *Əlibaba*, Əli+yoldaş> *Əliyoldaş*, Əhməd+ağa> *Əhmədəğa*, Kərim+ağa> *Kərimağa* və s. antroponimlər.

5. Xüsusi isim + ümumi isim+ümumi isim

Belə mürəkkəb xüsusi adlarda $[x/i+ü/i+ü/i]$ onomastik vahidin birinci tərəfi xüsusi isimdən, sonrakı hər iki komponent isə ümumi isimdən ibarət olur. Məsələn, Eyvaz+xan+bəy+li> *Eyvazxanbəyli* (Ağdam), Nəcəf+qulu+bəy+li> *Nəcəfqulubəyli* (Ağcabədi), Əli+bəy+qış+laq> *Əlibəyqışlaq* (Quba), Əli+qul+u+uşağı> *Əliquluuşağı* (Qubadlı), ərəb+qardaş+bəy+li> *Ərəbqardaşbəyli* (Neftçala) və s.

Xüsusi adlar tərkibində bu model azlıq təşkil edir.

6. Xüsusi isim + xüsusi isim

Müasir dilimizdə xüsusi isim+xüsusi isim modelinin $[x/i+x/i]$ hər iki komponenti xüsusi addan ibarət olur. Məsələn, toponimlər – Əli+Mərdanlı> *Əlimərdanlı*, Hacı+Məmmədli> *Hacıməmmədli* (Ağdam), Məşədi+İbişli> *Məşədiibişli* (Bərdə), Məlik+Əhmədli> *Məlikəhmədli* (Qubadlı), Abas+Alı> *Abasalı* (Neftçala), Məlik+Qasımlı> *Məlikqasımlı* (Cəlilabad), Məlik+Umudlu> *Məlikumudlu* (Zərdab), Muğan+Gəncəli> *Muğan Gəncəli* (Sabirabad), Muğancıq+ Müslüm> *Muğancıq Müslüm* (Şərur) və s.; antroponimlər – Soltan+Paşa> *Soltanpaşa*, Məmməd+Həsən> *Məmmədhasən*, Əli+Əsgər> *Əl(ə)əsgər*, Murad-

+Əli>*Muradəli*, Məmməd+Hüseyn>*Məmməd hüseyn*, Soltan+Əli>*Soltanəli*, Qulam+Əli>*Qulaməli*, Əli+Heydər>*Əliheydər*, Əli+Mərdan> *Əlimərdan* və s.

Müxtəlif üsulla yalnız isimlərdən yaranan xüsusi adların miqdarı dildə, təxminən, 70% təşkil edir.

7. Sifət + ümumi isim

Bu modelin şərhinə keçməzdən əvvəl yalnız sifətdən xüsusi ad yarandığını xatırlayaq. Məsələn, antroponimlər – qara+ş>*Qaraş*, göy+üş>*Göyüş*, ağ+ca>*Ağca*; toponimlər – kiçik+li>*Kiçikli* (Ağdam), gödək+lər>*Gödəklər* (Qubadlı); çal+lı>*Çallı* (Zərdab), çopur+lu>*Çopurlu* (Kəlbəcər) və s.

Sifətin iştirakı ilə əmələ gəlmiş mürəkkəb adların sifət+ümumi isim [**s+ü/i**] növünün birinci komponentini sifət təşkil edir. Məsələn, Toponimlər – göy+dəllək+li>*Göydəlləkli* (Ağsu), qara+yazı>*Qarayazı*, soyuq+bulaq>*Soyuqbulaq* (Qazax), ulu+daş>*Ulludaş* (Qəbələ), ağ+baş>*Ağbaş* (Dəvəçi), arı+su>*Arısu*, arıq+dam>*Arıqdam* (Gədəbəy), bala+kənd>*Balakənd* (Sabirabad), acı+dərə>*Acıdərə* (Şamaxı), boz+binə>*Bozbinə* (Zaqatala), qara+baldır>*Qarabaldır* (Qax); Antroponimlər – bala+kişi>*Balakişi*, bala+bəy>*Balabəy*, bala+oğlan>*Balaoğlan*, böyük+kişi>*Böyükkişi*, xas+polad>*Xaspolad*, böyük+ağa>*Böyükəğa*, qara+xan>*Qaraxan*, xırda+xanım>*Xırdaxanım*, böyük+xanım>*Böyükxanım*, xoş+qədem>*Xoşqədem*, təzə+gül>*Təzəgül*, qara+tel>*Qaratel* və s.

8. Sifət+xüsusi isim

Bu modeldə [**s+x/i**] sifət mürəkkəb adın birinci tərəfində durur. Məsələn, qara+Məmməd+li>*Qaraməmmədli* (Ağsu), qara+Yusif+li>*Qarayusifli* (Bərdə), qara+Süleyman+lı>*Qarasüleymanlı* (Goranboy), qara+Mahmud+lu>*Qaramahmudlu* (Kürdəmir), qara+Kazım+lı>*Qarakazımlı* (Cəlilabad) və s. toponimlər; xas+Məmməd>*Xasməmməd*

məd, bala+Dadaş>*Baladadaş*, bala+Mirzə>*Balamirzə* və s. antroponimlər.

Belə adlarda, əsasən, “qara” sözü – sifəti iştirak edir.

9. Sifət+ümumi isim+ümumi isim

Mürəkkəb adların bu formasında [s+ü/i+ü/i] sifət birinci yerdə durur, ikinci və üçüncü komponentləri ümumi isim təşkil edir. Məsələn, qara+su+qumlaq>*Qarasuqumlaq* (Ağdaş), ağ+dam+kənd>*Ağdamkənd* (Ağdam), ala+göz+məzə>*Alagözməzə* (Naxçıvan) və s.

Bu növ az inkişaf etmişdir. Dildə, tələffüzdə ağırlıq törədir.

10. Say+say

Bu model çox maraqlıdır. Adətən, dildə sözyaratmada sayların rolu azdır. Belə cəhət burada da özünü göstərir. Belə ki, saylarda [c/y+c/y] çox az onomastik vahid meydana gəlmişdir. Məsələn, otuz+iki+lər>*Otuzikilər* (Bərdə), yüz+bir+piket>*101 Piket* (Xanlar), otuz+iki+nci>*Otuzikinci* (Zəngilan), otuz+iki>*Otuziki* (İmişli) və s.

Sayda ifadə olunmuş toponimlərin mənasında müəyyən tarixi hadisə, mərkəzdən kəndə olan məsafə, kənd evlərinin sayı və s. öz əksini tapır.

11. Say+ümumi isim və ya say+xüsusi isim

Bu növ [s/y+ü/i, s/y+x/i] mürəkkəb adlarda say bildirən söz birinci komponent kimi çıxış edir. Məsələn, altı+ağac>*Altıağac* (Abşeron), üç+oğlan>*Üçoğlan* (Ağdam), min+başılı>*Minbaşılı* (Cəbrayıl), yeddi+oymaq>*Yeddioymaq* (Masallı).

s/y+ü/i modelində “birinci” və “ikinci” sözlərinin iştirakı ilə daha çox xüsusi yer adı əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Birinci Ağası* (Zəngilan), *Birinci Aral* (Ağdaş), *Birinci Şıxlı* (Qazax), *İkinci Qala* (Bakı), *İkinci Aşıqlı* (Beyləqan), *İkinci*

Nügədi (Quba) və s. Ümumiyyətlə, “birinci” sözü ilə əmələ gələn 30, ikinci sözü ilə 29 toponim qeydə alınmışdır.

12. Say+sifət

Bu forma [**s/y+s/t**] çox qeyri-məhsuldardır. Burada say mürəkkəb adın birinci komponentini təşkil edir. Məsələn, beş+dəli>*Beşdəli* (Zəngilan).

13. Feil+feil

Dilimizin onomastik leksikasında feildən əmələ gəlmiş xeyli ad vardır; məsələn, *Qorxmaz*, *Daşqın*, *Dinməz*, *Dursun*, *Yaşar*, *Yetər*, *Gülər*, *Çapay*, *Sevər*, *Tapdıq* və s.

Bütün bunlarla bərabər, feil+feil modeli [**f+f**] də müşahidə olunur. Məsələn, dəymə+dağıldı>*Dəymədağıldı* (Bərdə).

14. Ümumi isim+feil

Azərbaycan dilində ümumi isim+feil [**ü/i+f**] formasında xeyli mürəkkəb ad formalaşmışdır. Belə mürəkkəb adlarda feil ikinci komponenti təşkil edir. Burada həm morfoloji, həm də sintaktik üsulla yaranmış adlara təsadüf olunur. Məsələn, toponimlər – allah+verən+li>*Allahverənlı* (Cəlilabad), arı+qıran>*Arıqıran*, inək+boğən>*İnəkboğən* (Gə-dəbəy), kənd+axan>*Kəndaxan* (Ağsu), körpü+sındıran>*Körpüsındıran*, soğan+verdilər>*Soğanverdilər* (Bərdə).

Antroponimlər – ağa+verdi>*Ağaverdi*, qız+yetər>*Qız-yetər*, gül+ə+batın>*Güləbatın*, gül+gəz>*Gülgəz*, imam+ver-di>*İmamverdi*.

15. Ümumi isim+feil+ümumi isim

Bu formada [**ü/i+f+ü/i**] əmələ gələn mürəkkəb adın birinci və üçüncü komponenti ümumi isim, ikinci tərəfi isə feil olur. Məsələn, ağa+verdi+oba>*Ağaverdioba* (Xaçmaz).

16. Zərf+ümumi isim və ya zərf+xüsusi isim

Belə adlarda [z+ü/i, z+x/i] birinci komponent zərf-dən, ikinci isə ümumi isimdən ibarət olur. Məsələn, qabaq+təpə>*Qabaqtəpə* (Daşkəsən), aşağı+quş+çu>*Aşağı Quşçu* (Tovuz), yuxarı+əylis+li>*Yuxarı Əylisli* (Ordubad), orta+Salahlı>*Orta Salahlı*, qıraq+Kəsəmən>*Qıraq Kəsəmən* (Qazax) və s. Bu model Azərbaycan toponimik sistemində daha geniş yayılmışdır.

Bu, eyniadlı yaşayış məskənlərinin relyefə görə bir-birindən fərqləndirilməsi ilə bağlıdır.

17. Ümumi isim+zərf

Bu modelin [ü/i+z] birinci tərəfini ümumi isim, ikinci komponentini isə zərf təşkil edir. Məsələn, qala+altı>*Qalaaltı* (Dəvəçi).

Bu modelə nadir hallarda təsadüf edilir.

18. Ümumi isim+qoşma

Bu növdə [ü/i+q] birinci tərəfi ümumi isim, ikinci tərəfi isə qoşma təşkil edir. Məsələn, ay+təkin>*Aytəkin*, gül+təkin>*Gültəkin*.

Bu modeldə "təkin" qoşması "kimi" vahidinin xalq danışıq variantı kimi işlənir.

Ümumiyyətlə, nitq hissələrinin onomastik vahidlərinin yaranmasında rolu bu sahədə xüsusi tədqiqat aparmağı tələb edir. Gələcəkdə bu modelləri zəngin faktlar əsasında aşkara çıxarmağa ehtiyac vardır.

9.06. MÜRƏKKƏB ADLARIN YARANMASINDA FƏAL İŞTİRAK EDƏN ÜNSÜRLƏR

Müşahidələrdən aydın olur ki, mürəkkəb adyaratmada bütün ünsürlərin rolu və əhəmiyyəti eyni dərəcədə olmur. Bəzi dil vahidləri bu prosesdə daha fəal iştirak edir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Baba. Bu söz qədim mənşəyə malikdir. Türk dillərində geniş və müxtəlif mənada işləndiyinə təsadüf edilir. Lakin Azərbaycan dilində, əsasən, *baba* dedikdə atanın və ya ananın atası başa düşülür, *nənə* sözünün antonimi kimi işlənir. Məsələn, ata baba, ana baba. Bununla yanaşı, bəzi şivələrdə, məsələn, qərb qrupunda uşaq atasını “bava” deyər çağırır. Gətirilən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsində baba sözünün əsl mahiyyəti öz əksini tapır:

*Aşıq mənəm, babadan,
Danmaz desəm, baba dan.
Atanın atasıdır,
Əl götürmə babadan (Bayatı).*

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir türk dillərində, o cümlədən hazırkı türk-osmanlı dilində həmin söz ata mənasında işlənir. “Древнетюркский словарь”da “baba” ancaq “ata” mənasında verilir¹.

“Baba” sözü dilimizdə *bibi*, *nənə*, *dədə*, *lələ*, *qaqal/qağa*, *cicil/ciji/ana* və s. sözlərin fonetik quruluşuna uyğun, yəni bir hecanın iki dəfə təkrarı nəticəsində yaranmışdır.

“Baba” sözü Azərbaycan dilində xüsusi ad – kişi adı kimi işlənir. Bu ad həm də geniş yayılmış adlardandır.

¹ Древнетюркский словарь. 1969, с.76.

Azərbaycan dili tarixində “baba” sözü vasitəsilə onlarca xüsusi ad əmələ gəlmişdir; məsələn, toponimlər – baba+küçə>*Babaküçə* (Masallı, Lerik), baba+xan+lı>*Babaxanlı* (Cəlilabad), baba+lı>*Babalı* (Xaçmaz), baba+gil> *Babagil* (Lerik), ağ+baba>*Ağbaba* (Erm.Resp.), şıx+baba+ lı>*Şıx-babalı* (Ağdam), Heydər+baba>*Heydərbaba* (Cənubi Azərbaycan) və s.; antroponimlər – baba+xan>*Babaxan*, baba+kişi>*Babakişi*, şir+baba>*Şirbaba*, Mirzə+baba>*Mirzəbaba*, ata+baba>*Atababa*, ağa+baba>*Ağababa*, xan+baba>*Xanbaba*, əmir+baba>*Əmirbaba*, Əli+baba>*Əlibaba* və s.

Ata qədim mənşəli Azərbaycan sözüdür. Dilimizdə müstəqil mənalı leksik vahid kimi “ana” sözünün antonimi kimi işlənir. Qazax dilində ikinci komponenti “ata” ilə əmələ gələn toponimlər çoxdur: *Alma-Ata*, *Sunak-Ata*, *Baba-Ata*, *Aulne-Ata* və s. Lakin elmi ədəbiyyatda həmin toponimlərdə “ata” ünsürü bizim dildəki mənaya deyil, **-lıq** şəkilçisinin monqol dilindəki variantı olan **-tı** şəkilçisi ilə eyniləşdirilir¹. Dildə öz müstəqil mənasını ifadə edən vəzifəsindən başqa müəyyən miqdar xüsusi adların yaranmasında da iştirak edir.

Toponimlər – ata+bəy>*Atabəy* (Şəmkir), ata+kişi+lı> *Atakişili* (Kürdəmir), ata+xal>*Ataxal* (Gədəbəy); antroponimlər – ata>*ata*, atam+oğlan>*Atamoğlan*, ata+bəy>*Atabəy*, ata+baba>*Atababa*, ata+lar>*Atalar*, ata+kişi>*Atakişi*.

Xarakterik haldır ki, Azərbaycan dilində “ata” sözü xüsusi adların ikinci komponenti kimi, əsasən, işlənmişdir.

Oğul/oğlan. Dilimizdə övlad mənasını bildirən bu söz müxtəlif mürəkkəb adların yaranmasında iştirak edir; məsələn, toponimlər – oğul+dərə>*Oğuldərə* (Laçın), ev²+oğlu>*Evoğlu* (Tərtər, Ağdam), Pəri+oğlu+lar>*Pərioglular* (Ağ-

¹ Вах: Э.М.Мурзаев. Очерки топонимики. М., 1974, с.228.

² Qeyd: Cənubi Azərbaycanda bir neçə Evoğlu kəndi vardır. Güman ki, toponimin birinci tərəfi olan “ev” səlcuq-oğuz tayfalarından olan ivə tayfasının adını özündə yaşadır.

dam, Ağcabədi), gül+oğlu+lar>Güloğlular (Bərdə), sal+oğlu>Saloğlu (Qazax), qara+oğlan>Qaraoğlan (Ağdam); antroponimlər – oğlan>Oğlan, gül+oğlan>Güloğlan, bala+oğlan>Balaoğlan, ata+m+oğlan>Atamoğlan, xan+oğlan>Xanoğlan, bəy+oğlan>Bəyoğlan, el+oğlu>Eloğlu və s.

Bala. Bu söz dilimizdə iki mənada işlənir: bala – kiçik, bala – övlad. Toponimik sistemdə “kiçik” mənasında işlənir. Məsələn, *Balakənd* (Sabirabad), *Bala Kürd* (Goranboy), *Bala Bəhmənli* (Füzuli), *Bala Qacar* (Bərdə), *Bala Qusar* (Qusar), *Bala Qusarqışlaq* (Xaçmaz), *Bala Kəngərli* (Tərtər, Kürdəmir), *Bala Kəhrizli* (Ağcabədi), *Bala Göyüslü* (Bərdə), *Bala Soltanlı* (Qubadlı), *Bala Söyüdlü* (Oğuz), *Bala Surra* (Neftçala) və s. Müxtəlif regionda həmin toponimlərin antonimi olan “böyük” tərkibli oykonimlər də mövcuddur. Məsələn, *Böyük Qacar* (Bərdə), *Böyük Bəhmənli* (Füzuli), *Böyük Kəhrizli* (Ağcabədi), *Böyük Göyüslü* (Bərdə) və s. Ümumiyyətlə, Azərbaycan toponimik sistemində “bala” və “kiçik” sözləri ilə xeyli oykonim mövcuddur. Azərbaycan antroponimik sistemində “bala” sözü mürəkkəb adların I və II komponenti kimi çıxış edərək “övlad” mənasını verir. Məsələn, *Bəybala*, *Mirzəbala*, *Hüseynbala*, *Əlibala*, *Gülbala*, *Ağabala*, *Xanbala*, *Balaca*, *Balabəy*, *Baladadaş*, *Baladayı*, *Balamirzə*, *Balaxan*, *Baləmi*, *Baloğlan*, *Balaxanım*, *Balacaxanım* və s. Hətta “bala” sözündən birkomponentli şəxs adları da düzəlir: bala+ş>*Balaş*, bala>*Bala*, bala+ca>*Balaca*.

Əmi. Qədim tarixli sözdür. Ata tərəfindən qohumluq anlayışını bildirir, yəni “əmi” atanın qardaşına deyilir.

Bundan başqa, Azərbaycan dilində özündən yaşca çox böyük olan kişilərə də “əmi” deyə müraciət olunur.

Dilimizdə mürəkkəb adyaratmada “əmi” sözü də iştirak edir. Mürəkkəb adın I və II komponenti ola bilər. Məsələn, *Əmikişi*, *Əmidostu*, *Balaəmi*.

Kişi. Türk dillərində müxtəlif mənalarda işlənən sözlərdir. Qədim türk lüğətində “kişi” sözünün iki mənası ve-

rilir: 1) insan; 2) arvad¹. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “kişi” sözünün başlıca mənası “qadın” sözünün antonimini bildirməkdən ibarətdir. Bundan başqa, “kişi” sözü bir sıra əlavə mənələrdə də işlənir. Məsələn, mərd adam mənasında: “Kişi tüpürdüynü yalamaz”, “Kişi adamsan”, “Yaltaqlıq kişiyə yaraşmaz” və s.

Bu söz vasitəsilə bir sıra xüsusi mürəkkəb adlar meydana çıxmışdır. Məsələn, xan+kişi>*Xankişi*, ağa+kişi>*Ağakişi*, dədə+kişi>*Dədəkişi*, böyük+kişi>*Böyükkişi*, ata+kişi>*Atakişi*, baba+kişi>*Babakişi* və s. antroponimlər; qara+kişi+lər>*Qarakişilər* (Qubadlı), ağa+kişi+lər>*Ağakişilər* (Zəngilan) və s. toponimlər.

Ağa. Bu söz qədim tarixlidir. Qədim türk lüğətində “ağa” sözü “ada” şəklində verilir və “böyük qardaş” mənasında izah edilir². Bu məna indi də bəzi şivələrimizdə saxlanmaqdadır. Böyük qardaşa “ağa” deyə müraciət edilir.

Feodalizm dövründə bu söz “ağa” formasında istismarçı sinfə mənsub sahibkar mənasında işlənmişdir. Çox güman ki, Azərbaycan antroponimik sistemində “ağa” sözü ilk mənasında, yəni “böyük qardaş”, toponimik sistemində isə sonrakı mənada – yəni sahibkar mənasında işlənir.

Xüsusi ad yaratmaqda “ağa” sözünün rolu böyükdür. Bu söz ayrılıqda müstəqil antroponim – şəxs adı kimi işlənir. “Onun böyük oğlu *Ağa ali* təhsilli tarixçi idi”. Bu sözdən morfoloji yolla şəxs adları əmələ gəlir; məsələn, ağa+ sı>*Ağası*, ağa+lar>*Ağalar*. “Ağa” komponenti ilə mürəkkəb xüsusi ad yaratmaq Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Bu ünsürün vasitəsilə sintaktik yolla onlarca xüsusi ad formalaşmışdır. Məsələn, ağa+əmi>*Ağ(a)mi*, ağa+Əli>*Ağ(ə)li*, ağa+gül>*Ağagül*,

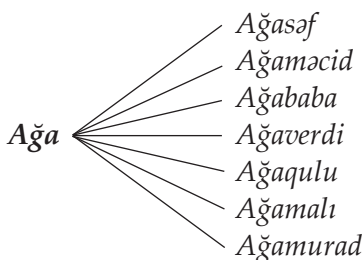
¹ Вах: Древнетюркский словарь. с.310.

² Вах: Yenə orada, səh.48.

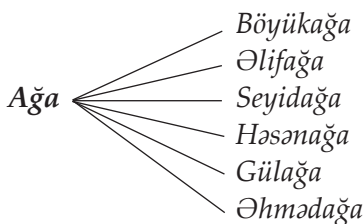
ağa+İsa>Ağaisa, ağa+Səlim>Ağasəlim, ağa+dadaş>Ağadadaş, Ağacan, Ağacəlil, Ağacəmil, Ağaşirin, Ağaşir, Əlifağa, Hac(ı) ağa, Ağadayı, Ağayar, Ağakərim, Ağakəşi, Ağamehdi, Ağaməlik, Ağamərdan, Ağanəzər, Ağapaşa, Ağarəfi, Ağarəhim, Ağarza, Ağasəfər, Ağahəydər, Ağacabbar, Ağacavad (kişi adları), Ağabacı (qadın adı) və s.

“Ağa” komponenti mürəkkəb adların birinci və ikinci tərəfi ola bilər. Məsələn,

I komponent kimi

II komponent kimi

“Ağa” komponenti ilə əmələ gələn mürəkkəb xüsusi adlarda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də eyni komponentlərin yerdəyişməsi ilə yeni onomastik vahid əmələ gətirməsidir. Məsələn,

ağa+Əli>Ağa(a)əli	Əli+ağa>Əl(i)ağa
ağa+Hüseyn>Ağahüseyn	Hüseyn+ağa>Hüseynağa
ağa+Səməd> Ağasəməd	Səməd+ağa>Səmədağa
ağa+Mir>Ağamir	Mir+ağa>Mirağa
ağa+Nəcəf>Ağanəcəf	Nəcəf+ağa>Nəcəfağa
ağa+Soltan>Ağasoltan	Soltan+ağa>Soltanağa
ağa+Məmməd>Ağaməmməd	Məmməd+ağa>Məmmədağa
ağa+Mirzə>Ağamirzə	Mirzə+ağa>Mirz(ə)ağa

“Ağa” ünsürlü adlara Bakı və Bakıətrafı yaşayış məntəqələrində daha çox təsadüf olunur.

Toponimik leksikanın tərkibində də “ağa” ünsürlü adlar az deyildir. Məsələn, Ağabağlı (Zərdab), Ağabəyli (Ağcabədi), Ağalıkənd (Biləsuvar), Ağalı (Ağdaş), Ağamalı (Gədəbəy), Ağaməmmədli (Tovuz, İmişli, Cəlilabad), Ömərağalı (Qazax), Ağakışibəyli (Masallı) və s.

Bəy sözü dilimizdə çoxdan işlənir. Qədim türk lüğətində bu söz “ved” formasında verilir və hökmdar, rəhbər, knyaz mənasında misallara müraciət edilir. Bundan başqa, “bəy” sözünün “ər” mənasında işləndiyi də qeyd olunur. Burada həmin fonetik tərkibin xüsusi adlarda işləndiyinə aid də misallar göstərilir¹. Eynilə həmin mənalar müasir Azərbaycan ədəbi dilində də öz qüvvəsini saxlamaqdadır. “Bəy” sözü dilimizin istər bədi, istərsə də elmi üslublarının da çoxmənalı söz kimi işlənir.

Məsələn:

*Əzizim, şəkər canım,
Bu dərdi çəkər canım.
Nə haqqım var, nə muzdum,
Bəylərə nökr canım. (Bayatı)*

¹ Вах: Древнетюркский словарь. с.91.

“*Bəy*” verən atın dişinə baxmazlar” (Atalar sözü).

Bundan əlavə, “*bəy*” sözü azərbaycanlıların bugünkü toy mərasimində də işlənir. Toya yığışanlar qıza “*gəlin*”, oğlana isə “*bəy*” adı verir və “*bəy*”lə “*gəlin*”i yanaşı oturdur, onları tərif edirlər: “*Ay bəy, toyun mübarək, gəlin toyun mübarək!*”

“*Bəy*” sözü *-lər* şəkilçisini qəbul edərək dilimizdə “*Bəylər*” kişi adını, *-im* şəkilçisi “*Bəyim*” qadın adını əmələ gətirir. *Əlibəy, Bəybala, Balabəy, Elbəy* və sair adlar isə sintaktik yolla meydana gəlmişdir.

Bu ünsürün iştirakı ilə morfoloji və sintaktik yolla toponimlər də əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Bəyli* (Qəbələ), *Bəylik* (Saatlı), *Bəyimli* (Ağsu), *Bəydili* (Salyan), *Bəydamirli* (Gədəbəy), *Bəyəhmədyurd* (Abşeron), *Ağabəyli* (Ağdam), *Böyükbəyli* (Ağdam), *Şahbəyli* (Ağsu) və s.

Xan. Bu söz dilimizdə qədimdən işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Mahmud Qaşqarlının lüğətində həmin sözə rast gəlinir. Qədim türk lüğətində bu söz “*xan*” və “*dan*” formasında verilir¹. Orada “*xan*” sözünün müxtəlif mənada işləndiyi göstərilir:

1) hökmdar;

2) stol örtüyü;

3) xüsusi adların bir komponenti və s. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “*xan*” sözü köhnəlmiş söz kimi işlənir:

Əzizinəm, xan eylər,

Xan divanın Xan eylər.

Bir başa iki yumruq –

Onu ancaq Xan eylər. (Bayatı)

Bundan başqa, dilimizin onomastik sistemində “*xan*” ünsürü fəal şəkildə iştirak edir.

¹ Вах: Древнетюркский словарь. с.417, 636.

“Xan” sözü ayrılıqda şəxs adı kimi işlənir: “Onun qardaşının birinin adı *Xan* idi”, “Görkəmli Azərbaycan müğənnisi *Xan Şuşinski* gözəl səsə malik sənətkarlardandır”.

“Xan” sözü vasitəsilə morfoloji yolla Xanlar, sintaktik yolla isə bir çox ad əmələ gəlmişdir.

Antroponimlər – *İsmixan, Ataxan, Qardaşxan, Meh-dixan, Misirxan, Muradxan, Ağaxan, Əhmədxan, Elxan* (kişi adları), *Xanqızı, Xanbacı, Xanpəri* (qadın adları).

“Xan” ünsürü ilə meydana çıxmış toponimlər də az deyildir: *Xanlıq* (Qubadlı), *Xanlar* (Bakı), *Xanlarkənd* (Saatlı), *Xankəndi* (İsmayılı), *Xanabad* (Xankəndi), *Xınalı* (Şuşa), *Xanbulaq* (Yardımlı), *Mehdixanlı* (Bərdə), *Xanacahlı* (Bərdə) və s.

Qul. Bu söz dilimizdə çoxdan işlənir. *Qul* sözünün müxtəlif mənalara mövcuddur: a) *qul* – keçmiş aşağı təbəqənin bir nümayəndəsi, hüququ öz əlində olmayan; b) həddindən çox dindar, itaətkar, Allahın qulu; c) öz sevgisinə, məhəbbətinə sadıq, məhəbbətin qulu, əsiri və s. “*Qul*” ünsürü morfoloji yolla şəxs adına çevrilir. *Qul+u>Qulu, Qul+am>Qulam*.

Sintaktik yolla əmələ gəlmiş antroponimlərdə ikinci tərəfi təşkil edir. Məsələn, *İmamqulu, Ələmqulu, Səfiqulu, Murtuzqulu, Pirqulu, Namazqulu, Bayramqulu, Həzrətqulu, Novruzqulu, Nəbiqulu, Heydərqulu, Orucqulu, Nadirqulu, Həsənqulu, Hüseyinqulu, Məmmədqulu, Şahqulu, Əliqulu, Xudaqulu, Allahqulu, Səməndərqulu, Mehdiqulu*.

“*Qul*” ünsürü tərkibində olan toponimlər də az deyildir; məsələn, *Allahqulular* (Şuşa), *Qullar* (Ağdam, Balakən, Bərdə, Qusar), *Qulubəyli* (İmişli) və s.

Gül. Bu söz haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bəziləri onu fars sözü adlandırırlar. Burada şübhə doğuran cəhət vardır. Əvvəla, qədim abidələrin, şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik ədəbiyyatın dilində istənilən qədər “*gül*” sözü işlənir. İkincisi, istər müasir Azərbaycan ədə-

bi dilində, istərsə də canlı xalq danışığı dilində “gül” sözü ən məhsuldar sözlər qrupuna daxildir. Zənnimizcə, “gül” ismi ilə “gül”-(mək)” feili arasında semantik yaxınlıq vardır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan coğrafiyaşünaslarından birinin familiyası *Gül* idi (Q.K.Gül).

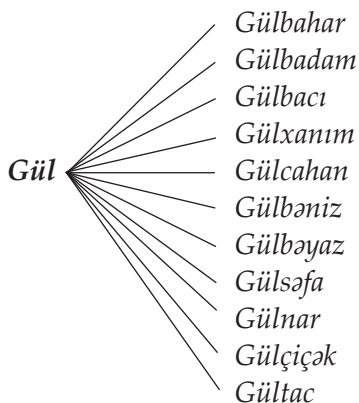
“Gül” sözü antroponim yaratmaqda ən məhsuldar leksik vahiddir. Məsələn, gül+lü>*Güllü*, gül+üm>*Gülüm*, gül+zar>*Gülzar*.

“Gül” komponenti mürəkkəb ad yaratmada daha məhsuldardır. Bunun köməyi ilə onlarca qadın və kişi adı yaranmışdır. “Gül” sözü mürəkkəb adlara emosional rəng verir. “Gül” sözü ilə yaranan onlarca ikikomponentli qadın adı vardır: *Gülbə*s, *Güldanə*, *Güldəstə*, *Gülzar*, *Gülyanaq*, *Gülnaz*, *Gülac*, *Gülşad*, *Laləgül*, *Qızılgül*, *Gülgəz*, *Güləndam*, *Gülnisə*, *Gülruş*, *Gülcamal*, *Gülçöhrə*, *Gülyaz*, *Gülbuta*, *Gülcan*, *Gülətay*, *Gülayişə*, *Gülbəyim*, *Gültəkin*, *Güldəstə*, *Gülçiçək*, *Gülsənəm*, *Gülpəri*, *Bahargül*, *Dəstəgül*, *Səməngül*, *Maygül*, *Yazgül*, *Gülsoltan*, *Gülənbər*, *Gülmirə*, *Narngül*, *Gülbibi*, *Gülsara*, *Arzugül*, *Əzizgül*, *Əsməgül*, *Gülnura*, *Gülnur*, *Gülbən*, *Anargül*, *Gülcənnət*, *Ağgül*, *Anagül*, *İncəgül*, *Gülçin*, *Gülta-mam* və s.

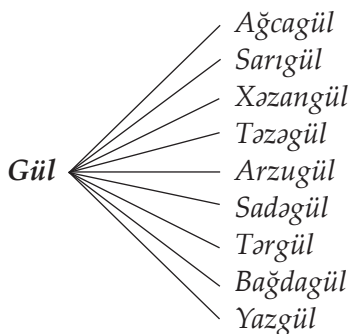
Azərbaycan dilində sintaktik yolla “gül” ünsürü vasitəsilə yaranan kişi adları da az deyildir; məsələn, *Gülbala*, *Gülağa*, *Güloğlan*, *Abgül*, *Gülhüseyn*, *Güləhməd*, *Güləli*, *Gül-məmməd*, *Ağgül* və s.

Tərkibində “gül” ünsürü olan mürəkkəb xüsusi adların quruluşunda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri həmin ünsürün addakı mövqeyidir. Mürəkkəb xüsusi ad yaradı-larkən bu ünsür əvvəldə gəlib birinci və sonra işlənilib ikinci komponent ola bilir. Məsələn:

I komponent kimi

II komponent kimi

Yuxarıda göstərilən istər qadın və istərsə də kişi adlarından görüldüyü kimi, *gül* determinativ ünsürü mürəkkəb xüsusi adlar yaradarkən ilkin mənadan ayrılıb yeni ada emosional, nəvaziş çaları verir.

“*Gül*” komponenti ilə xüsusi ad yaratmaq təkcə Azərbaycan dilində deyil, başqa türk dillərində də geniş yayılmışdır; məsələn, başqırd dilində – *Aygül*, *Gülbikə*, *Gülnisə*, *Gülüzüm*,

*Gülyiğan, Gülnaz, Gülnar, Gülnur, Gülnisə, Gülnəzirə, Gülsəfa, Gülsat, Gülnəfisə*¹ və s.; tatar dilində – *Aygül, Əsilgül, Gülbikə, Gülzifə, Gülnur, Gülcahan, Güloridə* və s.²; qaraqalpaq dilində – *Altungül, Bağdagül, Nargül, Gülcamal, Sarıgül, Gülbibi* və s.

“Gül” ünsürü ilə yaranmış toponimlərə də çox rast gəlmək olur; məsələn, *Gülablı* (Ağdam), *Güləbatlı* (Tərtər), *Gülyataq* (Ağdərə), *Gülgəzli* (Bərdə), *Güllük* (Qax), *Güllülü* (Ağsu), *Qazangül* (Zaqatala), *Güllütəpə* (Masallı), *Güllü-cə* (Ağdam), *Gülməmmədli* (Cəlilabad), *Güloğlular* (Bərdə), *Gültəpə, Gülsənabad* (Naxçıvan) və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində “gül” ünsürü ilə bağlı yüzdən çox xüsusi ad formalaşmışdır. Bu, onun söz yaratmaq prosesində ən məhsuldar olduğunu göstərir.

Hacı. Bu sözün mənası dinlə bağlıdır. Qədim dini mərkəz olan Məkkəni ziyarət edən adam Hacı adlanır³. Alınma söz olmasına baxmayaraq, Azərbaycan onomastik sistemində “hacı” sözü geniş yayılmışdır.

“Hacı” sözü müstəqil ad kimi işlənir və geniş yayılmışdır.

“Hacı” ünsürü ilə morfoloji yolla aşağıdakı toponimlər yaranmışdır: ha+cı+lı>*Hacılı* (Ağdaş), hacı+lar>*Hacılar* (Bərdə) və s.

Bu ünsür mürəkkəb adların yaranmasında fəal iştirak edir. Toponimlər – *Hacısəmədli, Hacıqədirlı, Hacıuşağlı* (Ağsu), *Hacıbədəlli* (Ağcabədi), *Hacıalılı//Hacıallı//Hacıalı* (Bərdə, Goranboy, Qəbələ, Tərtər, Tovuz), *Hacıalılar* (Şəmkir, Gədəbəy), *Hacıağabəyli, Hacılıkənd* (Göyçay), *Hacıalmuradlı* (İmişli), *Hacıağalar* (Quba), *Hacıkənd* (Gəncə) və s.

Ümumiyyətlə, təkcə respublikamızın ərazisində tərkibində “hacı” sözü olan yetmişdən çox oykonim vardır. Bundan başqa, mikrotoponimlərin içərisində də bunlara tez-tez rast gəlinir. Antroponimlər – *Hacıağa, Hacıalı, Hacı-*

¹ Вах: Справочник личных имен народов РСФСР. М., 1965, с.77-78.

² Вах: Yenə orada.

³ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1967, səh.712.

əmi, Hacıqara, Hacıhəsən, Hacısəməd, Hacıməhdi, Hacıhüseyn, Hacıməmməd və s. azərbaycanlıların familiyaları içərisində *Hacıyev, Hacızadə, Hacılı* ən geniş yayılmış familiyalardandır.

Antroponimlərdə “*hacı*” ünsürü adın birinci komponenti kimi çıxış edir. Lakin toponimlərdə bunun əksi olaraq mürəkkəb adın həm I, həm də II komponenti ola bilər. Məsələn, *Hacıağalar* (Quba), *Hacıbəyli* (Bərdə), *Sarıhacı* (Ağdam), *Qarahacı* (Bərdə) və s.

Ümumiyyətlə, dilimizdə 120-yə qədər xüsusi ad “*hacı*” ünsürünün iştirakı ilə yaranmışdır. Bu ünsür türkdilli xalqlarda, o cümlədən Orta Asiyada da geniş yayılmışdır.

Tala. Bu qədim türk mənşəli söz sırf coğrafi termindir. Mənası *çöllük, düzənlik* deməkdir. Bunun vasitəsilə onlarca ad əmələ gəlmişdir. Bu sözlə yaranan toponimlər ən çox Qax, Zaqatala, Balakən rayonları ərazisindədir. Məsələn, *Aşağı Tala, Yuxarı Tala, Ortatala, Uzuntala* (Zaqatala), *Xələftala, Uzun-tala, Qaratala* (Qax), *Öküzovtala, Püştətala, Qamıştala, Böyükkala, Çincartala, Göyəmtala, Əyritala, Murquztala, Çədərovkala* (Balakən) və s. Lakin başqa rayonların ərazisində də az deyildir. Məsələn, *Ayıtala* (Gədəbəy), *Sarıtala, Almalıtala* (Tovuz), *Baltala* (Şəki), *Qanaçtala* (Şuşa), *Hacıtala* (Qusar), *Xırxatala* (Qəbələ) və s. Bu sözlə yaranmış adlar Gürcüstan ərazisində də mövcuddur. Məsələn, *Qoşatala* (Başkeçid), *Zaburtala* (Tbilisi). Maraqlıdır ki, Qoşatalada yunanlara məxsus etnik qrup yaşayır. Həmin yerin adı isə Azərbaycan dilinə məxsusdur.

“*Tala*” sözü ilə mürəkkəb ad yaratmaq digər türk dillərində, o cümlədən qırğız dilində də geniş yayılmışdır. Məsələn, *Ak-Tala, Boz-Tala* və s.¹

Bundan başqa, Buryat MSSR-də, Şərqi Sibirdə, Qazaxıstanda, hətta Monqolustanda “*tala*” tərkibli toponimlərə rast gəlinir².

¹ Bax: D.İsayev. Jer-Suu attarının sırtı. Frunze, 1977, səh.39-67.

² Bax: Э.М.Мурзаев. Очерки топонимики. М., 1974, с.170.

Qara. Qədim Azərbaycan sözü olan “qara” çox məhsuldar xarakterlidir.

“Qara” dilimizdə çoxmənalı adlardan hesab olunur. Əsl mənası rəng bildirir. Lakin toponimik və hidronimik sistemdə bir sıra mənalar kəsb edir. Məsələn, respublikamızda və başqa regionda çoxlu miqdarda *Qarabulaq*, *Qarasu*, *Qaraçay*, *Qaragöl* hidronimləri mövcuddur. Həmin hidronimlərin tərkibində “qara” sözü rəng deyil, suyun tərkibini bildirir. İçkidə böyrəyin çətin süzdüyü və mədədə köp əmələ gətirən su qara su adlanır. Xalq içərisində “qara su”yun “ağır su” variantı da işlənir. Bundan başqa, *Qaradağ*, *Qaradaş*, *Qarayazı*, *Qaratuğay* toponimlərinin tərkibində “qara” sözü çoxluq mənasını bildirir. Bu müxtəlif mənalarda Azərbaycan dilinin toponimik sistemində 150-dən çox onomastik vahid mövcuddur. Bunlardan ən çox yayılanı *Qaradağ*, *Qarabağlı*, *Qarabağlar*, *Qarəlili*, *Qaraqaşlı*, *Qarabulaq*, *Qaradağlı*, *Qaralar*, *Qaracalar* və s. oykonimlərdir.

“Qara” sözü vasitəsilə dilimizdə çoxlu şəxs adları da yaranmışdır. Məsələn, *Qara*, *Qaratel*, *Qaraoğlan*, *Qarabala*, *Qaraca*, *Qaracaqız*, *Qaraş*, *Qaraxan*, *Qaramurad*.

Bu adların əmələ gəlməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Məsələn, *Qaraoğlan* və *Qaracaqız* xüsusi şəxs adlarına nəzər yetirək. Bu adlar uşağın zahiri əlaməti və cinsi nəzərə alınaraq yayılmışdır.

Dilimizdə onomastik vahidlərin yaranmasında fəal iştirak edən sözlər kimi oba, kənd, qışlaq, binə, çay, göl, dəniz, qala, ya-taq, dərə, qazma və s. də göstərmək olar. Xüsusi adların tərkibində işlənən bu sözlər, əsasən, Azərbaycan dilinin özünə məxsusdur. Bunlar bəzən alınma sözlərə, çox zaman isə sırf Azərbaycan dili mənşəli sözlərə qoşulub xüsusi adlar yaradır. Azərbaycan onomastik leksikasının mənşəyi, qrammatik quruluşu, dil tərkibi, semantikasi və s. məsələlər araşdırılmalı, həmin *onoterminlərin* üzərində də linqvistik təhlil aparılmalıdır.

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN DƏYİŞMƏSİ

Apelyativ sözün dəyişilməsi, demək olar ki, mümkün deyildir. Məsələn, kimyəvi tərkibi H_2O olan maye Azərbaycan dilində “su”, yerin qabarıq hissəsi “təpə”, “dağ”, ev heyvanlarının bir növü “inək”, digəri “at” və s. adlanır. Xalqımız lap qədim dövrdən sözləri həmin mənalarda işlətməmişdir. İndi bunları dəyişməyə heç ehtiyac duyulmur və onları başqası ilə əvəz etmək də mümkün deyildir. Lakin xüsusi adlar bu cəhətdən tam sabit xarakterli ola bilmir. Belə ki, bunlar dəyişir, başqası ilə əvəz olunur. Bu haqda S.S.Axundovun “Qaraca qız” hekayəsində maraqlı fikir vardır. “Usta Zeynalın övladdan yalnız altı yaşında *Tutu* adlı bircə qızı vardı. Tutu çox qara və çirkin idi. Anası ona körpə vaxtından “*Qaraca qız*” deyib əzizlədiyinə görə əsl adı unudulub, hər kəs onu bu adla çağırırdı”. Başqa bir misalə nəzər yetirək: “Qızxanımın bir sirrini də sizə deyim: onun əsl adı *Qızxanım* deyil, *Nazxanımdır*. İyirmi beş yaşa qədər hamı onu öz adı ilə, yəni *Nazxanım* çağırırdı. Elə ki gördülər yaşı otuza yaxınlaşdı, *Nazxanım* hələ də evdə qız qalıb, başladılar ona *Qızxanım* deməyə. Özü də bu addan razı qaldı. Çünki onun naz eləyən vaxtı çoxdan keçib. Bir də elə naz eləmək deyilmi bu vaxta qədər onu evdə qız saxlayan. Birinə naz elədi, ikisinə naz elədi, axırda *Nazxanım Qızxanım* oldu...”¹

Onomastik vahidlərdən antroponim (şəxs adı, familiya, ləqəb, titul), toponim və hidronimlərin daha çox dəyişib başqa adlarla əvəz olunduğu müşahidə edilir.

Azərbaycan antroponimik sistemindəki keçmiş və müasir şəxs adlarını müqayisə etdikdə məlum olur ki, inqilabdan əvvəlki dövr üçün xarakterik olan *Məşədi*, *Hacı*,

¹ M.Əlizadə. Hekayələr. Bakı, 1961, səh. 18.

Bəybala, Xanbala, Eynulla, Nəsrulla, Niftulla (kişi adları), *Həvva, Xeyransa, Fatmanisə, Bilqeyis, Tükəzban, Ayışəfatmal/ Aşafatma* (qadın adları) və s. tipli ərəb-fars mənşəli şəxs adlarına indiki dövrdə çox az təsadüf olunur. Bunların əvəzində ədəbi dilimizin müasir leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, diləyatımlı, xoşagələn təzə adlar özündə daha çox yer tapır.

Dilimizin müasir antroponimik sistemində *Azad, Azər, Ayaz, Aydın, Anar, Araz, Babək, Bəhram, Vüqar, Vüsal, Qabil, Qalib, Qorxmaz, Daşqın, Dönməz, Dursun, Eldəniz, Elşən, Elçin, Elmar, Etibar, Əli, Əziz, Zakir, Zeynal, Zəfər, Ziya, İbrahim, İlqar, İlyas, İlham, İsmət, Yaşar, Yadigar, Gülçin, Laçın, Mayıs, Mənsur, Müşfiq* və s. oğlan adları, *Azadə, Aynur, Aygün, Aytən, Arzu, Badam, Bəsti, Validə, Vəfa, Qəmər, Qəmzə, Qərənfil, Qönçə, Dilbər, Dilşad, Dürdanə, Elmira, Esmira, Əntiqə, Jalə, Zəhra, Zümriüd, İntizar, İradə, Yaqut, Yeganə, Yaxşı, Kəmalə, Köniül, Lalə, Maral, Məlahət, Məhbubə, Mətanət* və s. qız adları daha geniş yayılmışdır. Bir qismi müstəsna olmaqla, adətən, bu cür adlarda həyata nikbin münasibət, övlad məhəbbəti və s. ifadəsini tapır.

Bəzi xalqlar, məsələn, monqollar uşaq və ya böyük xəstələndikdən sonra onun adını dəyişirlər ki, “şər qüvvələr” ünvanı səhv salsın, o adamı bir də tapa bilməsin.

Bizdə şəxs adı, əsasən, iki səbəbdən dəyişir:

- a) vaxtında düzgün seçilmədiyinə görə;
- b) xoşagəlməz ad olduqda.

Hər halda, ad ancaq rəsmi qaydalar əsasında VVAQ şöbələri tərəfindən dəyişdirilir. Əks təqdirdə ailə daxilində dəyişdirilən ad qeyri-rəsmi hesab olunur.

Familiyalar da dəyişikliyə məruz qalır. Bu da bir neçə halda baş verir:

- 1) Övladlığa götürüldükdə;
- 2) Ərin familiyasını qəbul etdikdə;
- 3) Ər familiyasından imtina etdikdə.

Bütün bu hallar da ancaq rəsmi surətdə VVAQ şöbələri tərəfindən həyata keçirilir.

Addəyişmə toponimlərdə də baş verir. Burada siyasi və dövlət əhəmiyyətli məsələlərlə əlaqədar ad dəyişdirilir. Məsələn, respublikamızın ərazisində, 1979-cu ilin məlumatına görə, sovet hakimiyyəti illərində 50-dən çox rayon, şəhər, qəsəbə və kənd adı yenisi ilə əvəz edilmişdir¹. Əvəz edilənlərin bir qismi çar Rusiyası dövründə yaranmış adlardır: Traubenfeld – *Yenikənd* (Tovuz rayonu), Krünfeld- *Kalininkənd* (Qazax rayonu), Yelizavetpol – *Lenin* ş.t.q. (Şəmkir rayonu), Petropavlovka – *Sabirabad*, Yelenendorf – *Xanlar*, Astraxanbazar – *Cəlilabad* və s. Bunlardan başqa, Pervoye Maya – *Bir May* (İmişli rayonu), Goranboy – *Qasım İsmayilov*, Dəstəfur – *Daşkəsən*, Zubovka – *Əli Bayramlı*, Qaryagin – *Füzuli*, Nuxa – *Səki* və s. adlar da dəyişdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxs adının dəyişməsi ilə yer adının dəyişməsi eyni xarakter daşımır. Şəxs adından fərqli olaraq, yer adlarının dəyişməsi daha çox ictimai-siyasi, tarixi mahiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi yer adlarının yenisi ilə əvəz edilməsi mütərəqqi xarakter daşısa da, bəzən yer-siz olaraq dəyişdirilən köhnə toponimlər xalqın dili, tarixi, iqtisadiyyatı, etnoqrafiyası, coğrafiyası və s. ictimai həyatı baxımından qiymətli bir mənbə kimi yaddan çıxarılır. Məsələn, Tovuz rayonundakı Çirkinli, Cəlilabad rayonundakı Uyğurkənd//Oğrukənd, Duvannı (əslində Duvanlı) və s. yer adları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

XIII əsrdə monqollarla gəlmiş *Çirkin* tayfasının adını əks etdirən Çirkin kəndinin adı “çirk”, “ləkə” sözləri ilə əlaqələndirilmiş və bu ad *Çeşməli* ilə əvəz olunmuşdur. Yaxud *Uyğurkənd* “*Oğrukənd*” formasında tələffüz olunduğuna və “oğru” sözünün xoşagəlməzliyinə görə həmin

¹ Bax: Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, Azərnaşr, 1979, səh.213.

kəndə *Təzəkənd* adı verilmişdir. Beləliklə, həmin toponimlərin sıradan çıxması özləri ilə müəyyən tarixi hadisələri də gizlətməmiş olur.

Adların dəyişməsi onomastik leksikanın digər kateqoriyalarında, o cümlədən ktematonimlərdə də özünü göstərir. Azərbaycan bədii ədəbiyyatında yazıçıların sənətkarlığını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onlar əsərlərinə ilk variantda bir ad, son variantda isə bəzən başqa ad vermişlər. Məsələn, N.Vəzirovun "*Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük*" əsərinin ilk variantı "*Hacı Qəmbər*" adı ilə 1875-ci ildə nəşr edilmişdir. Ədib "*Pul düşkünü Hacı Fərəc*" əsərinin ilk variantına "*Qaraqünlü*" adını vermişdir. Dramaturq "*Müsibəti-Fəxrəddin*" faciəsini "*Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı*" adlandırmaq istəmişdir. Lakin dostlarının təklifi ilə o, həmin əsərə "*Müsibəti-Fəxrəddin*" adını qoymuşdur.

Ə.Haqqverdiyev "*Mirzə Səfər*" hekayəsini birinci dəfə "*Şair*" adı ilə 1918-ci ildə Tiflisdə "*Tartanpartan*" jurnalında çap etdirmişdir. Ədibin "*Röya*" hekayəsi ilk dəfə "*Süleyman əfəndi*" adı ilə "*Qardaş köməyi*" (1917, № 1) məcmuəsində, "*Uca dağ başında*" əsəri "*Qış məşğələsi*" adı ilə "*Molla Nəsrəddin*" jurnalında (1926, № 15-22) çap olunmuşdur.

Ölməz dramaturq C.Cabbarlı "*Yaşar*" pyesinin ilk variantlarından birini "*Dalğalarda*" adlandırmışdır.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi ayrıca bir problem kimi dilçilikdə özünün gələcək fundamental tədqiqini gözləyir.

X FƏSİL

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN POETİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı və müasir bədii ədəbiyyat onomastik vahidlərlə olduqca zəngindir. Dilçilik ədəbiyyatında onomastik vahidləri bu istiqamətdə öyrənən sahə **poetik onomastika** adlanır. Poetik onomastika – **onomastikanın üslubiyatı** dilçiliyin ən yeni və hələ çox az tədqiq olunmuş sahələrindəndir. Burada, əsasən, bədii əsərlərə, bədii əsərdəki surətlərə, hadisələrin təsvir olunduğu yerlərə verilən adlar, onların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsinin artmasında onomastik vahidlərin rolu, bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, etnik adlar, onomastik vahidlərin obrazlılığı, bədii əsərlərdə xüsusi ad yaradıcılığı, bədii əsərdə xüsusi adların sintaktik və semantik xüsusiyyətləri, hər hansı yazıcının fərdi onomastikasının təhlili və s. məsələlər tədqiq edilir. Bədii ədəbiyyatdakı onomastik vahidlərin öyrənilməsi ədəbi dil tarixi, üslubiyat, dialektologiya, müasir dil və başqa sahələr üçün maraqlı faktlar verir.

İndiyədək Azərbaycan dilçiliyində bədii əsərlərin onomastikası sistem halında öyrənilməmişdir. Onomastik vahidlərin üslubi imkanlarından müəyyən əsərlərdə bəhs olunmuşdur¹. Bunlar, əsasən, şəxs adlarını əhatə etmişdir.

¹ Ə.M.Cavadov. Bədii əsərlərdə insan adlarının işlənməsi. "Azərbaycan dilçiliyi məsələləri". Bakı, 1967; Ə.M.Cavadov. Morfoloji kateqoriyaların üslubi imkanları. "Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı". Bakı, 1970; T.Hacıyev. Satıra dili." Bakı, 1975.

Lakin bütövlükdə onomastik vahidlərin üslubi imkanları tədqiq olunmamışdır. Poetik onomastika məsələləri 1986-cı ildə keçirilən Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş konfransın ayrıca bir bölməsində geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur¹. Gələcəkdə bu sahənin ətraflı tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur.

Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlər iki istiqamətdə öyrənilməlidir:

- a) şifahi ədəbiyyatda onomastik vahidlər;
- b) yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlər.

Tədqiqat göstərir ki, şifahi ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlər leksik-semantik, üslubi cəhətdən yazılı ədəbiyyatdan fərqlənir. Nağıllarda, dastanlardakı toponimlərin əksəriyyəti mücərrəd yer adlarını bildirir. Məsələn, Azərbaycan xalq dastanlarında² rast gəldiyimiz *Türkmən, Daşqala, Qayaqala, Əzətin, Sin, Zər, Qoşqar, Başçıq* şəhər adları buna misaldır.

Bunlardan başqa, şifahi xalq ədəbiyyatında şəxs adlarının çoxu uydurma adlardan ibarət olur. Məsələn, *Yaradanqulu, Yaman, Hasay, Xasoy*³, *Dəmirqulu, Poladqulu, Çatıqulu, Ördəkqulu, Zorçahan, Napak qarı, Köpək qarı, İpək qarı*⁴ və s.

Yazılı ədəbiyyatda real adlar üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlər zəngin üslubi imkanlara malikdir.

¹ Bax: Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1987.

² Bax: Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, "Yazıcı", 1980.

³ Yənə orada.

⁴ Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, 1979.

10.01. ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Ümumi leksikanın üslubi laylarından bəhs edərkən mütləq xüsusi adların emosional çalarlarına, bədiiliyinə, ifadəliliyinə, obrazlılığına, bədii mətnə milli kolorit verməsinə və digər məsələlərə elmi nəzər salmaq, onları linqvistik təhlildən keçirmək olduqca vacibdir. Xüsusi adlar üzərində bu cür üslubi araşdırma və təhlillər Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müəyyən məsələlərini açmağa da kömək edə bilər.

1. Şifahi ədəbiyyatın bəzi onomastik üslubi xüsusiyyətləri

Şifahi ədəbiyyatda onomastik vahidlər çox müxtəlif üslubi məqamlarda işlənir. Bu cəhətdən Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı zəngin nümunələrlə doludur. Hələ lap qədim dövrlərdə yaranmış nağıllarda, dastanlarda, bayatılarda, laylalarda, oxşamalarda və xalq ədəbiyyatının başqa nümunələrində şəxs, yer, planet adları və sair onomastik vahidlər ya real, ya da əfsanəvi planda işlənmişdir.

Məsələn, "Məlik Məmməd" nağlında *Div*, *Əjdaha*, *Zümrüd*, "Ağatlı oğlan" nağlında *Dərviş*, "Koroğlu" dastanında *Misri qılınc*, *Qırat*, *Dürat*, "Kitabi-Dədə Qorqud" da *Təpəgöz* və s. xüsusi adlar əfsanəvidir. Zaman keçdikcə bu adlar nəsil-dən-nəslə keçərək yaşamış və bu günə kimi gəlib çatmışdır.

Şifahi ədəbiyyatda işlənən antroponimlərin və toponimlərin işlənməsinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

1. Dastanlarda, nağıllarda və başqa şifahi ədəbiyyat nümunələrində işlənən şəxs adlarının bir qrupu real həyatdan götürülmüş, xalq arasında ən çox istifadə olu-

nan adlardır. Məsələn, “Bu davadan sonra yaranan Naxaşidzenin Gorus naçalniki *Cəfərqulu bəy Cavanşirə*, ikinci nahiyə pristavı *Əliağa bəy Cavanşirə* və Qatar pristavı *Mehdi bəy* acığı tutdu” (“Qaçaq Nəbi”); “*Bəhram* nə qədər çalışdısa, qırxıncı qapının ağzı açılmadı” (“Şahzadə Bəhram”); “Elə bu zamanlar *Hidayət* adlı bir oğlan qıza elçi göndərdi. Tez gedib *Mahmud* qazıya şikayət elədi” (“Şəmşir və Sənubər”); “*Hacının İsa* adlı bir qonşusu və onun da *Qəndab* adlı bir gözəl qızı var idi” (“Soltan və Qəndab”); “Lap balaca vaxtlarından *Həsənin* atası və anası ölmüşdü” (“Tarlaçı qız”); “*Surxay* kişi çox arif adam idi” (“Bəhmən və Humay”) və s. Bu nümunələrdəki *Cəfərqulu bəy Cavanşir*, *Əliağa bəy Cavanşir*, *Mehdi bəy*, *Bəhram*, *Hidayət*, *Mahmud*, *Hacı*, *İsa*, *Qəndab*, *Həsən*, *Surxay* şəxs adları real həyat hadisələrinin təsviri ilə bağlı işlənmişdir.

2. Şifahi ədəbiyyatda, xüsusilə nağıllarda belə bir cəhət də diqqəti cəlb edir ki, burada ən çox *Əhməd*, *İbrahim* kişi adları, *Fatma* qadın adı geniş işlənir. Bu da xalq nağıllarımızın daha çox milliliyi ilə bağlıdır. Başqa xalqların folklorunda da belə xüsusiyyət vardır. Məsələn, rus folklorunda *İvan*, almanlarda *Hans*, ingilislərdə *Bili*, fransızlarda *Jan*, amerikalarda *Sem*, ermənilərdə *Vartan* və s. buna misaldır. “Azərbaycan nağılları” (1976) kitabında 18 nağıldan 7-də baş qəhrəmanın adı *Əhməddir*. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalq nağılları və dastanlarında *Əhməd* adı əsasında aşağıdakı adlar yaranmışdır: *Əhməd Xacə*, *Məlik Əhməd*, *Hambal Əhməd*, *Əhməd kişi*, *Vəzir Əhməd*, *Tacir Əhməd*, *Dəmirçi Əhməd*, *Boyaqçı Əhməd*, *Oxatan Əhməd*, *Topal Əhməd*, *Başmaqçı Əhməd*, *Burun Əhməd*, *Bəlli Əhməd*, *Ovçu Əhməd*, *Keçəl Əhməd* və s.
3. Antroponimlər süjetin məzmununu ilə əlaqələndirilir. Məsələn, “Məndən olsa, oğlanın adını *Örkənqulu* qo-

yarsınız”; “Məndən eşitsəniz, oğlanın adını *Sicimqulu* qoyarsınız” (“Şahzadə Bəhram”). Süjetdən məlumdur ki, *Örkənqulu*, *Sicimqulu*, *Çatıqulu* adları uşağa uzun ömür diləmək məqsədilə verilir.

4. Folklorda, xüsusilə bayatılarda hidronimlər çox zaman rəmzi mənada işlənir. Məsələn,

*Tərtərim qan-qan deyirmi?
Sellərinə qurban olum.*

* * *

*Əzizim qara saldı,
Xallarım qara saldı.
Yar çıxdı **Maralgölə**
Özünü qara saldı.*

* * *

*Aşıq bu **Kür** üstündən,
Atı min sür üstündən.
Yar ki həkimim oldu,
Əzrayıl, dur üstümdən.*

* * *

*Aşıq deyər o yannan,
Bağrın basın oyannan.
Araz ayrısı qardaş.
İntizaram o yannan.*

* * *

*Arpa çayı aşdı, gəl,
Sular, sellər daşdı, gəl.
Bulud təki dolmuşam,
Gözlərim qan-yaşdı, gəl.*

Bu nümunələrdə *Tərtər, Maralgöl, Kür, Araz, Arpaçay* hidronimləri, bir növ, bədii obraz kimi verilmişdir.

5. Şifahi ədəbiyyatda şəxs adlarının bir qismi sənət, peşə, xasiyyət və s. məzmun kəsb edir. Məsələn: "Koroğlu" dastanındakı *Dəmirçioğlu, Toxmaqouran, nağıllardakı Rəmmal, Dərzi, Dəmirçi, Zərgər* və s. adlar sənət, peşə; "Koroğlu"dakı *Çopur Səfər, Dilbilməz, Dəli Mehdi, Qorxuqanmaz, Geridönməz, Halaypozan, Tüpdəğidan, Tanrıtanımaz* və s. adlar isə xasiyyət, əlamət və keyfiyyət məzmunu bildirir. Bütün bunlar əsərin ideyasına xidmət edir.
6. Nağıllarda, dastanlarda astronomik adlardan geniş istifadə olunur. "Şəms-Qəmər" nağılında *Qəmər, Şəms, Mahirruh, Aftab, Asiman, Səttar, Ülkər* şəxs adları bu tiplidir.
7. Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında antroponimlərin familiya növündən heç vaxt istifadə olunmur. Burada, əsasən, şəxs adı, təxəllüs, ləqəb, ata adı işlənir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan antroponimik sistemində familiya ən axırda yaranmış onomastik kateqoriyadır.
8. Folklor ədəbiyyatında belə bir üslubi xüsusiyyət də diqqəti cəlb edir ki, qadın adlarının əksəriyyətinə hörmət mənasını ifadə edən "*xanım*" sözü qoşulur. Məsələn, *Balıx xanım, Çiçək xanım* ("Mahmud və Ağcanuş"), *Mələk xanım* ("Əzətinli Əmrah"), *Tutu*

xanım, Səlbi xanım, Zərnişan xanım ("Məmmədخان və Səlbi xanım"), *Zeynəb xanım* ("Yaxşı və Aşıq"), *Şeyda xanım, Sənəm xanım* ("Vaqifin dastanı"), *Reyhan xanım* ("Hüseyn və Reyhan"), *Nərgiz xanım* ("Alıxan-Pəri"), *Münəvvər xanım* ("Məhəmməd və Münəvvər"), *Bənövşə xanım, Şirin xanım, Nigar xanım, Bulqar xanım, Mehri xanım, Telli xanım, Mahnur xanım, Dona xanım* ("Koroğlu"), *Gülşad xanım, Ballı xanım, Səlbi xanım* ("Müğüm şah"), *Kökəb xanım, Xunxar xanım, Mahru xanım, Afitab xanım* ("Şəms-Qəmər"), *Gün xanım, Qəmər xanım, Şəmsi xanım, Minagərdan xanım* ("Tapdıq") və s.

Bu cəhət Azərbaycan xalqının ta qədimdən qadına, qıza, gəlinə, anaya olan sonsuz hörmət və məhəbbətini ifadə edir.

9. Antroponimik sistemdə ikinci adqoyma, addəyişmə ənənəsi də mövcuddur. Bu antroponimik hadisə nağıllarda və ya dastanlarda qəhrəmanların düşdükləri vəziyyətlə, hadisə ilə bağlı baş verir. Məsələn, "Koroğlu" dastanında Həsən paşanın nöqərlərindən birinin adı Keçəl Həmzədir. O, Çənlibelə gələndən sonra Koroğlu və onun dəstəsi Həmzənin çevikliyi, mərdliyini müşahidə edir və onu *Keçəl Həmzə yox, Kaloğlan* çağırırlar. Beləliklə, Keçəl Həmzənin ikinci adı *Kaloğlan* olur. Həmçinin Koroğlunun Möminə xanımdan olan oğlunun ilk adı *Həsən*, ikinci adı *Kürdoğludur*. Koroğlunun özünün ilk adı Rövşən olmuşdur. "Bəxtiyar" nağılında *Bəxtiyarın* ikinci adı *Məlikməmməddir*. "Dədə Qorquddə Baybura bəyin oğlunun ilk adı *Bamsı*, ikinci adı *Beyrəkdir*. "Əsli və Kərəm" dastanında *Əsli və Kərəm* qəhrəmanların ikinci adı kimi meydana gəlmişdir. Onların ilk adı *Mahmud* və *Məryəm* olmuşdur. "Aşıq Qərib" dastanında *Qərib* ikinci adını Tiflisdə qazanır. Onun ilk adı *Rəsuldur*.

10. Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında işlənən adların bir qrupu təsviri məzmun daşıyır. Məsələn, *Göyçək* ("Göyçək Fatma"), *Əmiraslan* ("Əmiraslanın nağılı"), *Şirzad* ("Ağ quş"), *Qurbani* ("Qurbani"), *Nardan* ("Nardan qızın nağılı"), *Ceyran* ("Ceyranın nağılı"), *Saqi* ("Nəcəf və Pərzad"). Maraqlıdır ki, nağıl və dastanlarda bu cür adların qoyulma səbəbi mütləq süjet içərisində nağıl olunur. Oxucu nə üçün uşağa həmin adın verilməsini nağılın və ya dastanın öz məzmunundan öyrənir.
11. Şifahi ədəbiyyatda işlənən adların bir qrupunu dini-əfsanəvi adlar təşkil edir. Məsələn, *Gavə Cəmşid* ("Sam Şahzadə"), *Fərhad*, *Xosrov*, *Şirin*, *Şapur* ("Fərhad və Şirin"), *İsfəndiyar* ("Şəmşir və Sənubər"), *Süleyman* ("Tapdıq"), *Loğman* ("Loğmanla şagirdi"), *Rüstəm* ("Qara vəzir", "Kəlləgözün nağılı"), *Züleyxa* ("Üç bacı"), *Leyla* ("Leyli və Məcnun"), *Humay* ("Bəhmən və Humay"), *Zübeydə*, *Züleyxa*, *Fatimə*, *Ayişə* ("Kitabi-Dədə Qorqud"), *Bilqeyis*, *Zibeydə* ("Koroğlu"), *Xədicə* ("Əsli-Kərəm"), *Xıdır İlyas*, *Nofəl* ("Leyli və Məcnun"), *Məhəmməd* ("Məhəmməd və Münəvvər", "Qara Məlikin dastanı", "Dilsuz və Xəzəngül", "Aşıq Qərib", "Hüseyn və Reyhan" "Məhəmməd və gürcü qızı", "Ölü Məhəmməd"), *İbrahim* ("İbrahim", "Yeddi dağ alması", "Nardan qızın nağılı", "Hatəmin nağılı", "Qara at") və s.
12. Şəxs adları, xüsusilə qardaş, bacı, ata, ər-arvad adları həm qafiyə əsasında formalaşır. Məsələn, *Seydi* – *Sədi* ("İki qardaş"), *Hidayət* – *Midayət* ("Səyyad və Səadət"), *Yusif* – *Nəsib* ("Tanrı verdi"), *Əgrək* – *Səgrək* ("Kitabi-Dədə Qorqud"), *Məlik Məhəmməd* – *Məlik Əhməd* – *Məlik Cümşüd* ("Məlik Cümşüdün nağılı"), *Xanbala* – *Bəybala* – *Nərbala* ("Ağatlı oğlan"), *Xavər* – *Zivər*

(“Reyhanın nağılı”), *Mahpəri – Gülpəri* (“Fərsiz oğul”), *Nərgiz – Firəngiz* (“Səmədin nağılı”), *Südəbə – Rübabə* (“Üç bacı”), *Pərizad – Nurizad* (“Bəxtiyar”), *Fərman – Zaman – İman* (“Yaxşı və Aşıq”), *Hillilim – Güllülüm* (“Hillilim və Güllülüm”) və s.

13. Şifahi ədəbiyyatda antroponimlər kimi, toponimlər də müəyyən üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Toponimlər bəzən hadisənin baş verdiyi yeri bildirirsə, bəzən simvolik səciyyə daşıyır. Burada bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Toponimlərin işlənməsində ədəbi janrın da rolu böyükdür. Belə ki, bayatılarda bir yerdə də olsa, uydurma toponimə rast gəlmək olmur. Lakin dastanlarda, nağıllarda real toponimlərlə yanaşı, qeyri-real toponimlər də işlənir. Bunu nəzərə alaraq burada qısa şəkildə ayrı-ayrı janrlarda işlənən toponimlərdən ümumiləşmiş şəkildə bəhs olunacaqdır.

a) Bayatılarda cinas yaratmaq üçün müxtəlif toponimlərdən istifadə olunur:

*Əzizim Maralyana,
Yol gedər Maralyana.
Qorxuram ah-naləmdən.
Dağlarda maral yana.*

- b) Real toponim bədii xitab məqamında işlənir.

*Araz, Araz, can Araz!
Mən sənə qurban, Araz!
Zaman məni yandırdı,
Sən də alış yan, Araz!*

*Yol vermə yada, Təbriz,
El gedər bada, Təbriz!
Sənin həsrətindəyəm,
Can sənə fəda, Təbriz!*

c) Toponim bayatların yaranma coğrafiyasını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Belə ki, bayatını qoşan şəxs mütləq öz yaşayış yerini ilk plana çəkir, onun keyfiyyətləri haqqında dəqiq məlumat verir ki, bunları başqa regiona məxsus şəxs deyə bilməz.

*Mən aşiqəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

*Qar tutub Şah dağını,
Don vurub növrəğini.
Çəkilib tülək tərən,
Sar alıb ovləğini.*

*Çimdim Gəncə çayında,
Baharında, yayında.
Mən azadlıq quşuyam,
Düşmənin canın hayında.*

Belə bir cəhəti mövsüm və mərasim nəğmələrində də görmək olur:

*Şamaxının Çuxuryurdu,
Ellər alaçığını qurdu.
Təzə gəlin sübhədən durdu,
Oğlun aldı, layla çaldı.*

*Qarabağın yaylağında,
Şəkinin güllü bağında.
Təzə gəlin sübh çağında
Oğlun alır, layla çalır.*

14. Dastanlarda toponimlərin işlənməsində iki xüsusiyyət nəzərə çarpır:

1) Dastandakı hadisələrin fəaliyyət göstərdiyi bir sıradar, məhəlli xarakterli toponimlər işlənir:

*Gəlin gedək Xoruzlunun düzünə,
Ay, güllə dəyib Urustamın dizinə-dizinə.*

“Qaçaq Rüstəmdən götürülmüş bu misralar 1884-cü ildə Qaçaq Rüstəmin Xoruzlu kəndinin (Qarabağda) yanında vuruşarkən bacısının dili ilə deyilmişdir.

*Maltəpədə qəndi-şəkər əzdlər,
Qanvoyları yolun üstə düzdülər.
 (“Qaçaq Nəbi” dastanı)*

*Nəbi çıxıb Gorusun qaşına.
Dost-aşnanı yığıb başına.*

2) Şifahi ədəbiyyatın bütün janrlarında müəyyən dövrlərdə məşhur olan geniş yayılmış toponimlərdən istifadə olunur.

“Sizə haradan, kimdən xəbər verim, Qarabağ mahalından” (“Əmrah” dastanı); “Sizə haradan xəbər verim, Təbriz şəhərində Əhməd adlı bir kişidən” (Aşıq Qərib” dastanı) və s.

Azərbaycan folkloru zəngin onomastik üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Gələcək tədqiqatlarda bu istiqamətdə bir sıra dissertasiya, monoqrafiya yazmaq Azərbaycan dilçiliyi, tarixi, etnoqrafiyası üçün faydalı olardı.

2. Yazılı ədəbiyyatın bəzi onomastik üslubi xüsusiyyətləri

Azərbaycan klassik və müasir yazılı ədəbiyyatında onomastik vahidlərin üslubi imkanları öz əlamət və xüsusiyyətlərinə görə folklordan müəyyən dərəcədə fərqlidir. Bədii əsərlərdə müsbət və mənfi surətlərə verilən ad birinci növbədə yazıçının həmin surətə münasibəti, əsərin janrı ilə bağlıdır. Bunu toponimlər haqqında da demək olar. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin seçilməsinə yazıçılar şüurlu münasibət bəsləyir, onları əsərin məqsədi ilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənmiş *İtqapan*, *Ulaqlı*, *Zurnalı* kənd adlarını ədib təsadüfən işlətməmiş, inqilabdan əvvəl xalqın mədəni geriliyinin, savadsızlığının, avamlığının timsalı kimi həmin adları seçmişdir.

Yaxud C.Cabbarlının "Aydın" dramındakı *Aydın*, *Gültəkin*, *Surxay*, *Dövlətbəy*, *Böyükxanım*, *Balaxan*, *Novruzbəy*, *Mirzə Cavad*, *Susanna* adları bu obrazlar haqqında oxucuda ilk təəssürat yaradır.

Bu və ya digər yazıçının eyni adı bir neçə əsərində işlətməsinə rast gəlmək olur. Bu da yazıçının həmin adlara olan münasibəti ilə bağlıdır. *Gülər* C.Cabbarlının "Gülər" hekayəsində, "Dönüş" pyesində, Mənsur "Mənsur və Sitarə", "Gülzar" hekayəsində işlənmişdir. *Sitarə* həm "Mənsur və Sitarə" hekayəsində, həm də "Nəsrəddin şah" pyesində, *Gülzar* həm "Nəsrəddin şah" pyesində, həm də "Gülzar" hekayəsində işlənmişdir. *Pəri*, *Gülnisə* kimi adların semantikasından həmin adı daşıyan surətlərin hərəkəti arasında təzad yaranır. Belə bir üsuldən bədii əsərlərdə tez-tez istifadə olunur. C.Cabbarlının "Solğun çiçəklər" faciəsində Əbdül *Gülnisəni* "Ey dünya üzünün iblisi" adlandırır. *Pərimi* isə "Əcinnəyə, İblisə" bənzədir.

Bədii əsərlərdə işlənən adlar müəyyən məqsədə xidmət edir. Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazım-

dır. Ad bədii obrazı adlandırmaq üçün işlənir. Buraya bütün dram, roman, hekayələrdə və s. işlənən adları daxil etmək olar. Yazılı ədəbiyyatda sənətkarlar xüsusi adlardan iki istiqamətdə istifadə edirlər:

1. Xalq tərəfindən yaranan və rəsmi dövlət sənədlərində əks olunan real onomastik vahidlər.
2. Ancaq yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan poetik onomastik vahidlər.

Real onomastik vahidlərdən bütün yazıçılar eyni dərəcədə istifadə edir, bunların köməyi ilə müəyyən tarixi hadisələr, şəxslər haqqında oxucuda real təsəvvür yaradırlar.

Poetik onomastik vahidlərdə obrazlılıq daha güclü olur. Bu növ onomastik vahidlər müxtəlif janrda və üslubda yazılmış əsərlərdə işlənə bilər, məsələn, C.Cabbarlıda işlənən *Od gəlini*, *Yaşar*, *Sevil*, *Gülər* şəxs adları dramaturqun keçmişdə işlənmiş adlara müsbət münasibətin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Ə.Haqqverdiyevdə *Palazqulaq oğlu*, *Cibgir Xərquşov*, *Qudurğanov*, *Çulquduzov*, S.Rəhimovda *Qaloşlu adam*, Mir Cəlalda *Anket Anketov*, *İclas Qurusu*, *Düz adam*, S.Qədirzadədə *Qəlyan əmi*, S.Rəhmanda *Quşluq kəndi*, *Tikanlı kəndi*, *İ.Əfəndiyevdə Yarpızlı dərə*, M.Əlizadədə *Dinməz*, C.Gözəlovda *Arxalızadə*, *Quqquluzadə* və s. xüsusi adlar yazıçının fərdi poetik məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Bədii əsərlərdə onomastik leksikanın işlənməsinin aşağıdakı hallarını qeyd etmək olar:

- 1) Ümumişlək adlardan istər müsbət, istərsə də mənfi obrazların adı kimi istifadə olunur. Belə ki, bir əsərdə müsbət obrazın adı başqa bir əsərdə mənfi obrazın adı ola bilər.
- 2) Bir çox bədii əsərlərdə yazıçı müsbət qəhrəmanlarının adlarını xalq içərisində geniş yayılmış, hüsn-rəğbət

qazanmış real adlardan götürmüşdür. N.Gəncəvi “İsgəndərnamə” əsərinin qəhrəmanına ad verərkən bu prinsipi güdmüşdür. O, bütün dünyada istedadlı sərkərdə, dövlət başçısı kimi məşhur olan Makedoniyalı İsgəndərin adını əsərinin baş qəhrəmanına vermiş və öz böyük arzularını, yüksək humanist hislərini məhz onun əməllərində əks etdirməyə çalışmışdır. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində *Leyli, Qeys*, M.F.Axundovun əsərlərində *Şahbaz, Şərəfnisə, Teymur, Şölə, Nisə, Bayram, Pərzad, Tükəz, Sona*, N.Vəzirovun əsərlərində *Fəxrəddin, Səadət, Mələk, Əhməd, Vəli, Güləndam*, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində *İsgəndər, Nazlı, Zeynəb* və s. surətlərin adları xalq içərisində geniş yayılmış şəxs adlarıdır. Bəzən də bu prosesin əksi müşahidə olunur. Bədii əsərlərdə xalqın hüsn-rəğbətinə qazanan, yeni əməllər, arzularla yaşayan, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsində mətanətlə qalib gələn, xalqın arzu və istəklərini özündə əks etdirən bir çox obrazların adları xalq tərəfindən qəbul edilmiş, atalar həmin surətlərin adlarını həvəslə öz yenicə doğulmuş körpələrinə vermişlər. Məsələn, C.Cabbarlının qəhrəmanları olan *Sevil, Yaşar, Oqtay, Aydın, Güllüş, Qorxmaz*, S.Vurğunun əsərlərindəki *Cəlal, Humay, Aygün, Ülkər* və s. adlar indi xalq içərisində geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, onomastik leksikadan bədii ədəbiyyatla geniş xalq kütləsi arasında qırılmaz əlaqə vasitəsi kimi həmişə istifadə olunmuşdur.

- 3) Real vahidlər bədii əsərlərdə mövcud həyat hadisələrinin təsviri məqsədilə işlədilir. Məsələn, S.Vurğunun “*Vaqif*” pyesində *Vaqif, Vidadi, Qacar, İbrahim xan* şəxs adları, *Qazax, Qarabağ, İran, Gürcüstan* yer adları real onomastik vahidlər hesab olunur. Çünki əsərdə bu xüsusi adları S.Vurğun tarixdən, real həyatdan götürmüş

və onları olduğu kimi də əsərə daxil etmişdir. Bu cəhətdən aşağıdakı bədii nümunələrə diqqət yetirək:

*Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi.*

* * *

*Səninsə qəlbinin əsdi telləri.
Yazdın Vidadiyə bu şad xəbəri.*

* * *

*Vaqif, ey şeirimizin könül dastanı,
De, söhbətin hanı, de, sazın hanı?*

* * *

*Napoleon dedi ki, "Göy Allahındır" –
Fəqət yer üzünün tanrısı mənəm.*

* * *

*Nadirin qəlbini kin yedi qat-qat,
Dilindən qoymadı "şöhrət" sözünü.*

* * *

*İldırım Bəyazid, Teymur, Çingiz xan,
Min ocaq söndürüb, qapı bağladı.*

* * *

*Bilirəm İsgəndər Azərbaycanı
Gəldi quduz kimi taladı, keçdi.*

* * *

*Qacar ayaqladı böyük İrani,
Tiflisi odlara qaladı, keçdi.*

S.Vurğunun yaradıcılığında adları çəkilən *Vaqif, Vidadi, Xan, Aşıq Şəmşir, Volter, Didro, Heyne, Bethoven, Bayron, Marat, Babək, Qaliley, Sokrat* mütərəqqi fikirli tarixi şəxsiyyətlər olmuşlar. S.Vurğun öz yaradıcılığında mütərəqqi ideyaları həmin şəxsiyyətlərin həyatı timsalında tərənnüm etməyə nail olmuşdur. Bədii ədəbiyyatda sənətkarlar bəzən tarixi şəxsiyyətləri əsərdə tərənnüm edərkən onların adlarını dəyişirlər. Lakin göstərdiyimiz bu nümunələrdə tarixi şəxsiyyətlərin adı olduğu kimi saxlanmışdır. Real onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatda bu cür verilməsi əsərin ideyasının daha tez və asan mənimsənilməsinə kömək edir. Çünki əgər oxucunun əsərdə rast gəlinən tarixi şəxsiyyətlər haqqında müəyyən məlumatı varsa, yazıcının həmin surəti necə təqdim etməsindən asılı olmayaraq, onda müəyyən təsəvvür yaranır. Məsələn, S.Vurğun əsərlərində N.Gəncəvinin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, İ.Nəsiminin, M.V.Vidadinin, M.Ə.Sabirin və başqa klassiklərin adlarını dəfələrlə çəkmiş, onlar haqqında yüksək bədii fikir söyləmişdir. Oxucu həmin klassiklər haqqında elmi ədəbiyyatdan nə öyrənmişsə, S.Vurğunun əsərlərində onları o cür də tanıyır. S.Vurğun başqa əsərlərində də dünya elminin, ədəbiyyatının, tarixinin, ictimaiyyətinin görkəmli nümayəndələrini dönə-dönə xatırlamışdır.

- 4) Yazılı ədəbiyyatda bəzən sənətkar qəhrəmanlıq ideyasını daha canlı, obrazlı vermək üçün tarixdən bir neçə qəhrəmanın adını sadalayır. Məsələn:

*Əbəs yerə Cavanşiri
dönə-dönə anmamışıq,
Babək – deyə yanmamışıq.
Əbəs yerə ucaltmadıq
Koroğlunun heykəlini.* (H.Arif)

Səttarxanın vuruşduğu,
Xiyabani danışdığı
Tribunadan
ümidləri,
arzuları
Nağil kimi danışanda,
Elə sanma bilməmişik. (B.Azəroğlu)

- 5) Yazılı ədəbiyyatda bəzən bir xalqın zəngin ədəbi irsi bir neçə klassikin adlarını sadalamaqla nəzərə çarpdırılır. Məsələn,

Nizamini, Nəsimini,
Füzulini varaqladıq.
...Şirin dilli *Vaqifləri,*
Vulkan güclü
Sabirləri unutmadıq.
Bir qəzəl oxusun, sevgi qəzəli,
Qəzəl dünyasında, de, kim qalıbdır?
Şeir aləmindən *Vahid* köçəli?
Elə bil qəzəl də yetim qalıbdır. (B.Azəroğlu)

Hafizi, Xəyyamı, Sədini sevdim,
Fərhadın dağ yaran eşqini sevdim.

* * *

Qoşqardan vüqarla enən *Nizami*
Gəlsin bu məclisə bircə günlüyə.

* * *

Leylinin, Məcnunun dərdindən hali,
Füzuli, o eşqin ümməni gəlsin.

* * *

*Qibtə etmişəm,
Köksünə iki cahan sığan,
Özü bu cahana sığmayan,
Şair babamız Nəsimiyə.*

* * *

*Ana laylası kimi şirin,
Vətən göyləri kimi dərin,
Xətəinin şeir yazdığı dildə.
Deyirəm ilk şeiri Vurğun başlasın,
“Azərbaycan” olsun ilk nəğməmiz də. (B.Azəroğlu)*

- 6) Yazılı ədəbiyyatda, xüsusilə şeirdə məhəbbətin yüksək tərənnüm vüsətində çox zaman epitet, təşbeh, metafor məqsədilə məşhur Şərq dastanlarının qəhrəmanları olan Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin, Yusif və Züleyxa, Əsli və Kərəm adları həmişə qoşa işlənir. Misallara müraciət edək:

*Gəzdilər Yusifi, çıxmışdı yoxa,
Tapıb atəkləyib misli-Züleyxa. (N.Gəncəvi)*

*Fərhad ilə Xosrov, ey Nəsimi,
Şirin gəlinci şəkərdəhansan. (İ.Nəsimi)*

*Kasəsin kəsər eyləmiş bir Leyliyə Məcnun
Sərsəri idik, ağarçı talibi-biçun idik. (Ş.İ.Xətai)*

*Seyyida, divaneyi-Leyla ki Leyla səndədir,
Olma Məcnuntək düşüb, səhralara bihudəkərd.*

* * *

Gör mən sən olsam, etmək idim, eysipehri dul,
Şirini təlxkam, o **Fərhadı** namurad. (S.Ə.Şirvani)

Nə **Məcnun**, nə **Leyli**, nə də biyaban
Qalmamış, onların adı yaşandı. (S.Vurğun)

Alovsuz ocağam, tüstüsüz adam,
Qoy kimsə düşməsin belə bir oda.
Şirinsiz Fərhadam, dilsiz fəryadam,
Bu da bir sevgidir, ömürdür bu da. (H.Billuri)

Kərəm varmış dünyada,
Bir də **Əsli** həsrəti.

* * *

Yox **Şeyx Sənan** oxşarı vardır,
O xurmayı saçlı qız da **Xumardır**. (B.Azəroğlu)

Yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlərdən bu cür məqamlarda istifadə etmək hallarına tez-tez təsadüf olunur.

7) Bədii əsərlərdə ləqəblərdən geniş istifadə olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında istər canlı xalq danışığında işlənən, istərsə də yazıçının fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi meydana gələn külli miqdarda ləqəblərə rast gəlinir. Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, B.Bayramov, İ.Hüseynov və başqa yazıçıların əsərləri bu cəhətdən zəngin faktlar verir.

Bədii ədəbiyyatda ləqəblərin aşağıdakı işlənmə xüsusiyyətlərinə rast gəlirik:

1. Ləqəb qoşulduğu adla bir yerdə işlənir: "Elə ləkə ki, Sultan Əmirlinin bu dəfə mütləq "yeşikdə qalacağı-

- na" dəstə üzvlərinin hamısını, o cümlədən *Çax-çux Xalığı* da inandırmışdı"¹.
2. Ləqəb qoşulduğu sözə əlavə kimi işlənir: a) "O cür adam, Xəlvət Rəhim sədr Mədədin stolunda oturur indi?", b) "Qurban əmi – *Qılınc* Qurbanın bu qışqırtısının arasında Sultan əminin yorğun, üzgün səsi də eşidilirdi. Rayonun məsul işçiləri, o cümlədən Məsim *Qudalı* – "*Əfəl Məsim*" də bu tərəfdə olurdular".
 3. Ləqəb şəxs adından əvvəl işlənir: "Sənin *Qıllı, Piyli* dediyin Qayımnan Qeybalı da əmiyin təqlidini çıxardırmış; ...hamısı hər axşam evinin damında uşaqları başına yığıb nağıl danışan məşhur məktəb "*Dram direktorunun*" – Ələsgər müəllimin növbəti nağılıdır".
 4. Ad təklidə və qoşulduğu ləqəblə bir yerdə verilir: "O iniltinin haqqında danışan Qurban əmi *Qılınc* Qurban Səməd üçün kimdirsə, bu mahnını oxuyan Abbas əmi *Təftiş* Abbas da elə bir adamdır".
 5. Bir neçə ləqəb adsız sadalanır və mənfi simalar haqqında canlı təsəvvür yaranır: "Bir cüt neştər də aşağıdan – *Qıllı* ilə *Piylinin* arasında parıldadı; çünki *Xaş, Çax-çux, Xəlvət, Qıllı, Piyli* adlarında adları da, özləri də adama oxşamayanlar, toxunulmaz qalmaq, həmişəki kimi xaş tıxışdırmaq, çax-çux eləmək, xəlvəti işlər görmək, qıllanmaq, piylənmək üçün aləmi dağıtmağa hazır olan bu cin-şeytan yığıncağının hamısı öz həyat tərzləri, əxlaqları, dünyaya baxışları ilə birlikdə bütünlüklə o cəsəddən törəmişdi..."
 6. Bir surətdə bir neçə ləqəb verilir: "Dodaqlarının sağ, sol künclərində bir cüt qoz kimi fır, burnunun üstündə isə üçüncü qoz kimi fır əmələ gəldiyinə görə kənddən baş götürüb getdi, qarmonçu Şənbənin yanında

¹ Misallar İ.Hüseynovun "İdeal" romanından götürülmüşdür.

qavalı üzünə tuta-tuta muğamat, təsnif, bayatı oxuyan *Qozdu* Yusifə, sonra isə dəmiryol restoranında afisiant Qayım Qudalının yanında “sülənən” Yusifə çevrildi; Miri *Axsaq* Miri kimi yox, *Motor* Miri kimi tanınmışdı. Çünki bu kənddə hər bir şeyin vurğunu olduğu kimi, Miri də motor vurğunu idi”.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bu istiqamətdə öyrənilməsi dilçiliyin müxtəlif sahələri üçün maraqlı faktlar verə bilər.

Həmin xüsusi adlara sənətkarlar öz qəhrəmanları haqqında oxucuda ilk təsəvvür oyatmış, surətin daxili aləmini, xarakterini, istəyini, amalını ifadə etmiş, bununla da yadda qalan bir sıra obrazlar yaratmışlar.

8) Yazılı ədəbiyyatda xüsusi adlardan komik vasitə kimi geniş istifadə olunur. Bu cür istifadənin müxtəlif üsulları mövcuddur¹. Qeyd olunmalıdır ki, xüsusi adlardan bu növ istifadəyə, əsasən, satirik əsərlərdə rast gəlinir. Burada sənətkarın satira atəşinə tutduğu obrazın daxili aləmi onun adında öz əksini tapır. Məsələn, ədəbiyyatımızda rast gəlinən *Qudurğanov*, *İclas qurusu*, *Əntərzadə*, *Anket Anketov*, *Nöqtə Vergülöv* və s. xüsusi adlar bu qəbildəndir.

M.Ə.Sabirdə xüsusi adların satirik şəkildə işlənməsinin səciyyəvi cəhətləri vardır. Ədib köhnə dünyanın cahilliyini, avamlığını nəzərə çarpdırmaq üçün ənənəvi adlardan istifadə edir. Məsələn, onun şeirində *Sahbacı*, *Xanbacı*, *Xandostu*, *Fatma*, *Tükəzban*, *Xansənəm*, *Zalxa*, *Ağca* (qadın), *Feyzi*, *Nəqdi*, *Sadiq*, *Fərhad*, *Xankişi* və s. (kişi) adları da bu məqsədlə işlənir. Nümunə üçün bir neçə şeir parçasını nəzərdən keçirək:

¹ Bax: Q.Kazımov. Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti. “Azərbaycan onomastika-si problemlərinə dair konfransın materialları”. Bakı, 1987, səh.237.

*Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri,
Oğlu söydükcə fərəhdən açılır bu pəri.*

* * *

*Durma, yıxıl yat hələ, Fəhrat kişi,
Əsri görüb qalma belə mat, kişi.*

*Mən ölüm, molla, bizim Xankişinin qanına bax,
Evinə, mənzilinə, mülkünə, eyvanına bax.*

* * *

*Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış,
Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, İlahi?*

* * *

*Hey yazıq arvad işi sahmanlayır,
Gah Fatmanı, gah Sadığı yanlayır,
Zeydi söyür, Kamiləni danlayır.*

* * *

*Doğrudan, ay Xansənəm,
Can sənə qurban, Sənəm,
Nəslimiz insan imiş.*

* * *

*Zalxalar daxmasına çökdü qaranlıq, bizə nə?
Tapmayı ac-yalavaclar güzəranlıq, bizə nə?*

* * *

*Ver, Xansənəm at, yağ, düyü, bal, çay,
şəkər alsın,
Gülqənd var evdə.*

M.Ə.Sabir millətinə, vətəninə xain çıxan insanları ifşa etmək üçün əsərlərində bir neçə tarixi şəxsiyyətin adını işlətmişdir. Məsələn:

*Mir Haşimü Fəzlüllahımız yoxmu sanırsız?
Əskik deyil onlar, vəli, sizlər nə tanırsız.*

* * *

*İranlı deyil, cümlə bilir Məmdəliyəm mən,
Girgani-cəfavü sitəmin cərgəliyəm mən.
İslam kimi rüşvət pula yatmaram,
İmanımı Hac Kazıma satmaram.*

* * *

*Lal olsa nolur Mirzə Cavadın dili,
ey kaş,
Ta ağzın eylədi hər gizli sözü faş.*

* * *

*Zilli-Sultan, bura say döydürüb aldıqlarını,
Söyüb aldıqlarını, söydürüb aldıqlarını.*

* * *

*Xaki-İrannın mənə bir guşəsi versəydilər,
Kəndimi Əbdülhəmid tək bəxtiyar etməzmidim?*

M.Ə.Sabir satirasında *Leyli*, *Məcnun*, *Qeys*, *Fərhad*, *Şirin* kimi Şərqin məhəbbət qəhrəmanlarının adları bəzən satirik üslubda işlənərək yaşadığı dövrün eyiblərini açmağa xidmət edir. Məsələn:

*Leyliyə Qeys olur aşiq, sənə min-min Leyli –
Axtarırsan yənə bir aşiq, acəb qaini var.*

*Kühkəntək hamı çəkib fəryad,
Sanki Şirinin axtarır Fərhad.*

- 9) Yazılı ədəbiyyatda ümumi zoonimlər, yəni heyvan, quş adları, ümumi fitonimlər, yəni meyvə, tərəvəz və başqa bitki adları alleqorik məqamda xüsusi adlar kimi işlənir. M.Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” əsərində *Alça, Gavalı, Gilas, Qaysı, Alma, Armud, Üzümlər, Heyvə, Nar, Badam, Püştə* surət adları bu cür yaranmışdır. Yaxud Q.Zakirin təmsillərində *Aslan, Qurd, Çaqqal, Dəvə, Tülkü, İlan, Tısbəgə, Şir, Qarğa, Kəsəyən, Azu, S.Ə.Şirvaninin təmsillərində Ari, Siçan, Pişik, Qaz, Durna, Ayı, Aslan, Öküz* və s. surət adları poetik xüsusiləşmə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu növ poetik xüsusiləşmə, əsasən, təmsillərdə, bəzən də başqa janra məxsus əsərdə özünü göstərir. Məsələn, S.Vurğunun “Dörd söz” şeirində *Məhəbbət, Səadət, Vətən, Zəfər* sözləri bu cür xüsusiləşmişdir:

*Yaşasın Məhəbbət dediyim pəri,
Yaşasın Səadət – o yaz səhəri.
Yaşasın anamız müqəddəs Vətən,
Oyansın şəhərlər Zəfər səmindən.*

S.Vurğunun “Sözün şöhrəti” şeirində də belə poetik xüsusiləşmə hadisəsi baş vermişdir:

Ədalət. İxtiyarım var can alsan haqqa, hörmətə.
Həqiqət. İncədir qəlbin, fəqət, dönməz iradən var.
Kamal. Sən bir günəşsən ki, camalından şafəq parlar.
Məhəbbət. Ömrü sevdəsiz yaşamaq bir cinayətdir.
Gözəllik. Canlı bir sənət əzəldən ömrə zinətdir.
Səadət. Sirlər yurdu müqəddəs bir pərisən sən.
Vətən. Namus da, vicdan da yaranmış hüsnündən.

- 10) Yazılı ədəbiyyatda toponimlər də xüsusi üslubi yükə malik olur. Bəzən yazıçı təsvir etdiyi hadisəni konkret bir ərazi üçün deyil, qeyri-müəyyən yer, məkan şəraitində nəzərdə tutur. Məsələn, H.Caviddə *Turan*, *Qaf dağı* və s., C.Məmmədquluzadədə *İtqapan kəndi*, *Danabaş kəndi*, *Nurcaman kəndi*, Ə.Haqqverdiyevdə *Dəcəlalabad* və s. toponimlər qeyri-müəyyən yer və ərazini bildirir. Məsələn:

*Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan* (S.Vurğun).

- 11) Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında xalqımızın başqa xalqlarla ictimai, siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi və s. əlaqələri təsvir və tərənnüm olunarkən başqa dillərə məxsus onomastik vahidlər işlənir. Nümunələrə diqqət yetirək:

*Bildir İhyayi-Səmərqənd etdi İran taciri, –
Məktəb açdı, xalqı xürsənd etdi İran taciri.*

* * *

*Nə deyərdi Şəkinin, Gəncənin imanlıları,
Tiflisin bir para məzhəbçi dəliqanlıları.
Culfanın, Naxçıvanın, Ordubadın hampaları,
Bakının zorbaları, Lənkəranın canlıları.*

* * *

*Sanmayın ancaq Ədesdə kefdəyəm nisvan ilə,
İrtibatım yoxdur öz mülküm olan Tehran ilə.
Ləfəvallah, var əlaqəm büsbütün İran ilə,
Rəşt ilə Qəzvin ilə, Girman ilə, Zəncan ilə.* (M.Ə.Sabir)

M.Ə.Sabirin şeirlərindəki *Səmərqənd, İran, Tiflis, Odes* (Odessa), *Tehran, Rəşt, Qəzvin, Girman, Zəncan, Ərdəbil, Sin-Peterburq* (Sankt-Peterburq), *Ənqərə* (Ankara), *Tus, Gilan, Şərq, Japoniya* (Yaponiya) adları başqa dillərə və xalqlara məxsus toponimlərdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ta qədimdən bu günə qədər dünyanın əksər dillərinə məxsus onomastik vahidlər işlənmişdir. Ədəbiyyatımızda onomastik leksikanın bu qatının öyrənilməsi xalqımızın başqa xalqlarla çoxsahəli əlaqəsinin tədqiqinə qiymətli faktlar verə bilər. Təəssüf ki, indiyə qədər bu istiqamətdə heç bir tədqiqat işi aparılmamışdır.

Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda xüsusi adların üslubi imkanları ayrıca bir tədqiqatın mövzusu olmalıdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik yazılı ədəbiyyatı bu istiqamətdə fundamental şəkildə tədqiq olunmalı, Azərbaycan ədəbiyyatında onomastik vahidlərin rolu və yeri, poetik onomastikanın qanunauyğunluqları və kateqoriyaları, poetik adların üslubi imkanları və xüsusiyyətləri, habelə ayrı-ayrı şifahi xalq ədəbiyyatı abidələrinin və klassik yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin fərdi onomastik leksikası və s. problemlər öz elmi-nəzəri şərhini tapmalıdır.

10.02. ONOMASTİK VAHİDLƏRDƏN İSTİFADƏ OLUNMASININ MƏQAM VƏ FORMALARI

Azərbaycan ədəbiyyatında onomastik vahidlər çox müxtəlif məqam və formalarda işlənmişdir. İstər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazıçı və şairlərimizin əsərlərində onomastik vahidlər əsərin süjetinə, quruluşuna,

məzmununa, ideyasına, janrına uyğun şəkildə müəyyən forma və məqamlarda əks olunmuşdur. Bu cəhətdən bədii ədəbiyyatda real və bədii adların zəngin nümunələrinə rast gəlmək olur.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, real adlardan satirik və yumoristik ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur. Bu ifadə vasitəsi müxtəlif formada özünü göstərir:

1) Real ad təhrif edilir;

Görəsən Məmdəlinin *yapdığı əfali nədir?*

Bu cəhətdən onun qayeyi-amalı nədir? (M.Ə.Sabir)

Gündən-günə zülmün, a fələk, lap betər oldu,

Hər kəs özünə çul toxudu, bəxtəvər oldu,

Baş götdü, yetim Məmdəli qaçdı, gedər oldu. (A.Səhhət)

“Yaxşı, deginən, köpək oğlu Ağamo, mən sabah o balaxanlıları doldurum o zala, iti səlbə ilə qovan kimi sovet siyezdən basım səni bayıra” (C.Cabbarlı).

Durma, yıxıl yat, hələ Fəhrat kişi,

Əsri görüb qalma belə mat, kişi. (M.Ə.Sabir)

Bu nümunələrdə İran şahı Məhəmmədəli şahın adı *Məmdəli* kimi, “1905-ci ildə” pyesində erməni kapitalisti Ağamyanın фамиliyası *Ağamo* kimi, “Fərhad” şəxs adı *Fəhrat* kimi işlənmişdir.

Göründüyü kimi, nümunələrin hamısında təhrif olunmuş xüsusi adlar satirik və yumoristik planda verilmişdir. Bunlardan başqa, C.Cabbarlı “1905-ci ildə” əsərində Salamov surətini kəskin satira atəşinə tutarkən onun nitqini,

danışığını da nəzərə çarpdırır. O, Tixon Yeliseviç əvəzinə *Toxum yeri su iç* deyir. Bu da yumoristik məqamda təhrif olunmanın formasıdır.

2) Yazılı ədəbiyyatda xüsusi adlardan kitab kimi istifadə etməklə sənətkarlar əsərə obrazlılıq, yüksək pafos, dramatik konflikt və s. kimi bədii keyfiyyətlər gətirirlər. Bu cür xitabların təkrarlanması həmin bədii keyfiyyətlərin daha da artmasına səbəb olur. Məsəl üçün, C.Cabbarlının "Sevil" əsərindən iki nümunəyə diqqət yetirək: "*Balaş, sən sən, bəs haçan keçdin ki, mən səni görmədim? Mən bacarmaram, Balaş. Təzə örpəyim vardı, Balaş, bu şəkildəki arvad da gələcək?.. Balaş, nə üçün sən məni həmişə adam arasına qoymursan? Balaş, yenə pristavın qohumu sənənin üçün ayağa durur? Balaş, on üç yaşında mən bu evə gəlmişəm... Balaş. Sən mənə de görüm, yaxşı, Balaş, o arvad da araq içir? Yaxşı, Balaş... Balaş...*"

* * *

"*Sevil, getmə... Mən müqəssirəm. Sevil... sən məni öldürürsən, Sevil... yox, Sevil, yox,.. Sevil, yox... Sevil... inan ki... Bəsdir, Sevil... and iç, Sevil... Axı, Sevil, Sevil. Sən indi nə etmək istəyirsən? Yox... Sevil... Sevil... Mən sənəzsiz yaşaya bilmərəm... yox, inan ki,... Sevil, diz üstə çöküb, bir cocuq kimi yalvarıram. Sevil, yalvarıram sənə... Sevil, sən hara gedirsən?"*

Bu bədii nümunələrdə *Balaş* və *Sevil* adlarının dalbadal xitab kimi təkrar olunması əsərdə dramatik konfliktə daha da gücləndirmişdir. S.Vurğunun məşhur "Azərbaycan" şeirində *Azərbaycan* paleotoponiminin dəfələrlə xitab kimi təkrarı şeirə yüksək ictimai pafos gətirmişdir.

Toponimlərdən bədii əsərlərdə müxtəlif məqsədlə istifadə edilir:

1) Real həyat hadisələri konkret bir ərazidə təsvir edilərkən həmin yerin adı olduğu kimi saxlanılır. Məsəl üçün nümunələrə nəzər salmaq:

*Qaxda, Qazaxda, Şəkidə bərməla,
Şişədə, Şirvanda vurur tək səbir (M.Ə.Sabir).*

*Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan.
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar...*

*Min Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,
At qan-tərə bata-bata,
Göy yaylaqlar belinə qalx.
Kəpəz dağdan Göy gölə bax (S.Vurğun).*

“O, özünün sülh və demokratiyaya aid şeirlərini də gözdən keçirir, böyük Çin torpağını, səyahət etdiyi *Hindistanı* və sair ölkələri göz önünə gətirirdi” (S.Rəhimov). “Onlar körpünü keçib *Ağdaş* şəhərinə yol aldılar və bir az sonra *Xaldana* çatdılar” (S.Rəhimov). “Onlar sürətlə *Yevlaxı, Bərdəni*, sonra da *Ağdaşı* ötüb, gecəni *Şuşada* sərinlədilər” (S.Rəhimov). “Biriminci məsələ barəsində *Gəncə, Şəmkir, Şamaxı, Şuşa, Lənkəran, Qazax, Salyan, Göyçay, Nuxa, Quba, Cavanşir* qəzalarının, *Gəncə* dəmiryol nahiyəsinin, *Zaqatalanın, Karyaginin, Dəvəçinin, Xaçmazın, Bakı* şəhərinin nümayəndələri qısa işgüzar çıxış ediblər” (S.Rəhimov).

Misallardakı *Astara, Lənkəran, Göyçay, Nuxa, Gəncə, Quba, Qax, Qazax, Səki, Şuşa, Şirvan, Şəmkir, Şamaxı, Salyan, Ağdaş, Xaldan, Bərdə, Dəvəçi, Xaçmaz* Azərbaycan inzi-bati-ərazi bölgüsündə göstərilən rayon, kənd adlarıdır. *Çin, Hindistan, Afrika* isə dünya xəritəsində əks olunan toponimlərdir. Yazıçı və şairlər müəyyən münasibətlə həmin toponimləri olduğu kimi əsərə daxil etmişlər.

2) Yazıçı təxəyyülünün məhsulu kimi süni toponimlərdən istifadə olunur. S.Rəhimovun yaradıcılığı bu cəhətdən daha xarakterikdir. Onun "Şamo" və "Ağbulaq dağlarında" romanlarını nəzərdən keçirdikdə çoxlu miqdarda belə toponimlərlə qarşılaşırıq. Bunlarda *Qoç daş*, *Çalbayır yaylası*, *Lülpər dağı*, *Şehli kəndi*, *Səfiqulular kəndi*, *Şırlan kəndi*, *Pircahan kəndi*, *Əsliqulu kəndi*, *Gürcüstan kəndləri*, *Danzovar kəndi*, *Alxaslı kəndi*, *Əncirli qaya*, *Çay qaya*, *Qırxsız*, *Qızılçay* ("Şamo" romanı), *Xocalı düzü*, *Xan bağı*, *Ağa körpüsü*, *Sağsağanlı dağı*, *Dədəgünəş yaylası*, *Daşaltı*, *"Aqibətin xeyir" dərəsi*, *Qartal şəhəri*, *Qartal dağı*, *Həcər qalası* ("Ağbulaq dağlarında" romanı) və s. toponimləri göstərmək olar.

3) Bədii əsərlərdə toponimlərin müəyyən bir əlamət, keyfiyyət və ya hadisə ilə əlamətdar olan ərazinin adını ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Məsələn, Ü.Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında "Gəncə qumarbazı", "Şamaxı lotusu", "Qarabağın pambıq bəyləri" ifadələrini işlətməsi bu məqsədi güdür. Eləcə də müasir nəsrimizdə və şeirimizdə "Göyçayın narı", "Qubanın ağ alması", "Qarabağın şikəstəsi", "Lənkəranın portağalı", "Mingəçevir işığı", "Muğan pambığı", "Bakı nefti" ifadələrinə tez-tez rast gəlinir. Ə.Vəliyevin "Ürək dostları" povestindəki Sağsağanlı kəndinin adı da hadisənin ruhuna uyğun rəvayətlərdən götürülmüşdür: "...Təsadüfən sağsağan qurudun birini götürüb qaçır. Ev yiyəsi sağsağanın dalınca düşür, axşama kimi qovur... kəndin adı dönüb Sağsağanlı olur. Əsl adı *Kalafalıq* olan kənd indi rayon idarələrinin hesab kitablarında, xəritələrdə *Sağsağanlı* adlanır".

4) Kosmonimlərdən, yəni xüsusi astronomik adlardan istər folklorda və istərsə də klassiklərin əsərlərində müxtəlif məqamlarda istifadə olunmuşdur. Bu leksik vahidlərdən N.Gəncəvinin əsərlərində bənzətmə, təşbih, metafor və s. məqsədlə istifadə edilmişdir:

Zöhrə təki ucalıb Misan bürcünə Gəncə.

* * *

*Meracından Ay olub göydə hilal parçası
Dön möhtəb rəngində sən də ol – deyə,
Gümüş pərdə çəkdi parlaq Zöhrəyə,
Parlaq Ütəriqi o zərgər aldı,
Gümüş kürəsinin rənginə saldı.*

* * *

*Bir Müştəri kimi hər parlaq ölkər,
O xoşbəxtdir deyib verdi xoş xəbər.*

* * *

*O zaman ki Süheyl ulduzu durdu,
Yəmən ölkəsində taxtını qurdu.*

Bu nümunələrdən görüldüyü kimi, dahi şairimiz N.Gəncəvi astronomiya elminin mahir bilicisi kimi göy cisimlərinin yerinə, xassəsinə uyğun şəkildə öz şeirlərində onlardan məharətlə istifadə etmişdir. Nizamidən sonra Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında göy cisimlərinin adlarından istifadə etmək ənənə şəklinə düşmüş, bir sıra astral əsərlər, surətlər meydana gəlmişdir. M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərində ulduz adlarından əsərin ideyasına uyğun şəkildə istifadə olunmuşdur. S.Vurğunun “Ayın əfsanəsi” poemasında Ay və Günəş simvolik obrazlar kimi verilmiş əfsanə fonunda müasir gənclərimiz üçün realist, ibrətamiz nəticə çıxarılmışdır.

5) Onomastik vahid kimi hidronimlərdən bədii ədəbiyyatda həmişə istifadə edilmişdir. Şübhəsiz, hidronimlərin bədii əsərlərə yol tapması təsadüfi deyildir. Bunların içərisində ədəbiyyatımızda ən çox işlənən *Araz* hidronimidir. *Araz*

çayının adı qədim folklor nümunəsi olan bayatılarda, habelə bugünkü nəsrimizdə və şeirimizdə Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycan arasında sərhəd rəmzi kimi səciyyələndirilmiş, ona müxtəlif münasibətləri ifadə edən xitablar olunmuşdur.

*Araz axır lil ilə,
Dəstə-dəstə gül ilə. (Xalq mahnısı).*

*Düşdü qılınc kimi ortadan Araz,
Fəqət yaman günün ömrü çox olmaz (S.Vurğun).*

* * *

*Ah, Araz, ah, Araz! Vədəmiz hanı?
Bir ürək ikiyə parçalanmasın (S.Vurğun).*

“Bu dəqiqə padşahlıq yolu ilə Qalaya Araz tərəfdən bir karvan kişmiş aparıllar” (C.Məmmədquluzadə). “Vallah, billah, tallah, mən bir gün ya özümü zəhərləyib öldürəcəyəm, ya ki gedib özümü Araza atacağam” (N.Vəzirov). “Araz çayını keçmək istəyən bir nəfər qasid tutulub Gəncəyə göndərilmişdir” (M.S.Ordubadi).

*Sən axdıqca axır yaşım,
Sevdalara düşdü başım.
Sən oldun könül sirdaşım,
Dinlə məni bir an, Araz,
İnsaf elə, dayan bir az. (H.Billuri)*

*Durdu gözüm önündə lal axan Araz mənim,
Yenə düşdü yadıma o uşaqlıq məskənim. (H.Billuri)*

*Aramızdan axıb keçir
Araz bulana-bulana. (M.Arif)*

Görəsən **Arazın** üstündən o taya
Sevinc dolu;
Neçə xəbər gedib? (B.Azəroğlu)

Bəzən bədii əsərlərdə *Arazla* Kür adı qoşa çəkilir: “Mənə də Cənnətəli ağa deyərlər... Mənim *Araz* aşığımdandır, Kür topuğumdan...” (N.Vəzirov). “Əsgər bəy, əlbəttə, bizim *Araz* aşığımızdandır, Kür topuğumuzdan” (M.F.Axundov). “Biz də sərhədimizi *Araz* – Kür çayları sahillərinin o biri tərəfinə də keçirə bilərik” (M.S.Ordubadi).

Çöllərə min dəstə komsomol gəlir;
De, Kürdən, **Arazdan** neçə qol gəlir?! (S.Vurğun).

Bir xəbər göndərsin, Kürə, **Araza**,
Dumanlı dağların soyuq ruzgarı. (S.Vurğun).

Dolaşırım, azadlığın
Sorağında dolaşırım.
Gecə-gündüz Kür-**Arazın**
Qırağında dolaşırım. (S.Vurğun).

İ.Şıxlı “Dəli Kür” romanında “Kür” sözünü “çağlayıb daşmaq”, “qarşısına çıxan bəndi-bərəni dağıdıb sökmək” kimi mənalarda işlətməklə əsərin ideya səviyyəsinin və bədii təsirinin daha da artmasına nail olmuşdur. Bunlardan başqa, ədəbiyyatımızda *Xəzər*, *Göy göl*, *Maralgöl* və s. hidronimlərdən bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi rəmzi və ya qeyri-rəmzi mənada müxtəlif məqamlarda istifadə olunmuşdur.

6) Bədii ədəbiyyatda Azərbaycan tayfa və qəbilə adlarına rast gəlinir. Bu tipli onomastik vahidlər, əsasən, tarixi planda yazılmış bədii əsərlərdə özünü göstərir. Nümunələrə müraciət edək.

Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. ("Kitabi-Dədə Qorqud")

Bu dediyi **Osman** nəslidir, işlə sürülüb gedöyüdür.
("Kitabi-Dədə Qorqud")

Şah əmr etdi dağ keçidini
Xəzərlərlə birlikdə bağlasınlar. (N.Gəncəvi)

Kəyan nəslindən heç kəsi öldürməmişdi.
Düzgün insanlara qüdrətli arxa idi. (N. Gəncəvi)

Səfikürdü, Hacı Samlu, Kolanı
Tutarlar, soyarlar dalda qalanı. (Q.Zakir)

Ərz edim xanıma **Cinli** bittəmə,
...Gəlməzik qapına, verməzik salam. (Q.Zakir)

Dəşti-**Qıpcağı** tutubdur **Qaraqaytaq** əhli
Ya ki, ol xətti-siyəhdir ruxi-cananı tutub. (S.Ə.Şirvani)

Bir vətən dəxi **Qaraqoyunlu, Ağqoyun** olduq,
Azərbaycana, həm də Anadoluya dolduq. (M.Ə.Sabir)

"Qarabağlılardan sonra Şəmkir və Şəmsəddinlilər gəlib keçdilər" (M.S.Ordubadi). "Bəsrəmilər, qüreyşilər, yəzdilər gedən yolu gedə bilməzdim". "Ustaclıdı, qacardı, əfşardı, bəydidillidi, nə bilim, nə qədər dili bir, qanı bir tayfa var. Hələ ki, bir adamımız da yoxdur (F.Kərimzadə).

Misallardan göründüyü kimi, etnonimlər bədii mətnin tarixiliyini daha da artırır. Ona görə də bədii ədəbiyyatda etnonimlərin öyrənilməsi də dil tarixi, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və başqa elm sahələri üçün qiymətli material verir.

10.03. YAZIÇI ONOMASTİKASININ TƏHLİLİNƏ DAİR

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, poetik onomastikanın mühüm problemlərindən biri ayrı-ayrı klassik yazıçı və şairlərin onomastik leksikasını tədqiq edib aşkara çıxarmaqdır. Elə bir böyük həcmli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi, yaxud elə bir sənətkar ola bilməz ki, onun yaratdığı əsərdə onomastik vahidlər işlənməsin. Lakin onomastik vahidlərdən istifadədə hər bir yazıçı və şairin özünəməxsus fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri vardır. Son illərə qədər dilçiliyimizdə heç bir sənətkarın bədii yaradıcılığında onomastik leksikanın öyrənilməsinə az səy göstərilməmişdir. Burada nümunə üçün *Ə.Haqqverdiyevin əsərlərinin onomastik leksikasının təhlilini veririk.*

XX əsr realist və demokratik Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri olan Əbdürrəhimbəy Haqqverdiyev (1870-1933) yaradıcılığa keçən əsrin 90-cı illərindən başlamışdır.

Ə.Haqqverdiyev ədəbiyyat tariximizdə birinci növbədə klassik hekayə müəllifi və dramaturq kimi tanınır. Bundan başqa, o, istedadlı tərcüməçi, rejissor, alim və müəllim kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Ədəbiyyat tarixindən məlum olur ki, Ə.Haqqverdiyev iyirmi səkkiz pyesin və qırxdan çox hekayənin müəllifidir.

Hekayələri: *“Ata və oğul”, “Ayn şahidliyi”, “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”, “Bomba”, “Marallarım”, “Mütrüb dəftəri”, “Şikayət”, “Dəcəlalabad”, “Yaşılbaş sona”, “Qiraət”, “Şəbih”, “Pir”, “Tənqid”, “Acımdan təbib”, “Şeyx Səban”, “Həmşəri pasportu”, “Röya”, “Mirzə Səfər”, “Keçmiş günlər”, “Uca dağ başında”, “Seyidlər ocağı”, “Qəndil”, “Çeşmə”, “Haqq mövcud”, “İt oyunu”, “Diş ağrısı”, “Qoca tarzən”, “Kapitalizmlə mübarizə”, “Qaban”, “Söhbət”,*

"Müsibət", "Ovçu Qasım", "Qisas", "Pristav və oğru", "İanə", "Yeni təbabət", "Sarı toyuq", "Koroğlu".

Pyesləri: "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", "Dağılan tifaq", "Bəxtsiz cavan", "Pəri cadu", "Millət dostları", "Ağa Məhəmməd şah Qacar", "Kimdir müqəssir", "Ac həriflər", "Xəyalət", "Qırmızı Qarı", "Padşahın məhəbbəti", "Ədalət qapıları", "Ağac kölgəsində", "Qoca tarzən", "Vaveyla", "Səhnə qurbanı", "Köhnə dudman", "Baba yurdunda", "Məşədi Qulam qiraət öyrənir", "Qadınlar bayramı", "Kamran", "Sağsağan", "Yoldaş Koroğlu", "Çox gözəl".

Ə.Haqqverdiyevin adlarını göstərdiyimiz pyeslərinin ideya və məzmununun formalaşmasında, onların bədi saviyyəsinin yüksəldilməsində ümumi sözlərlə yanaşı, zəngin xüsusi adlar sistemi də iştirak etmişdir. Şübhəsiz, bu adlar əsərə elə belə, təsadüfi daxil edilməmiş, ədib hər bir surətin adını müəyyənləşdirmək üçün xeyli düşünmüş, götür-qoy etmişdir. Ə.Haqqverdiyevin əsərlərindəki bu adları nəzərdən keçirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, ədib adqoymada aşağıdakı prinsipləri əsas götürmüşdür:

a) Yoxsul insan nümayəndələrindən surət yaradarkən onlara xalq içərisində geniş yayılmış xüsusi adlardan seçmək. Məsələn, *Əmrah*, *Rəhim*, *Qurban*, *Səlimə*, *Niyaz*, *Sona*, *Kərim*, *Nəbi*, *Güllü*, *Sənəm*, *Səfi*, *Mahmud*, *Həsən*, *Səid*, *Rizvan*, *Tağı*, *Xəlil*, *Rəşid*, *Əhməd*, *Zeynal*, *Əmrah*, *Sayad*, *Pəri*, *Qiyas* və s.

b) Təsvir olunan dövrdə köhnə nəslin nümayəndələrinin adlarını titullarla vermək: *Hacı Mehdi*, *Mirzə Heydər*, *Məşədi İman*, *Məşədi Cəfər*, *Mirzə Bayram*, *Hacı Səməd ağa*, *Mirzə Qonşuəli*, *Kərbəlayi Bəndəli*, *Mirzə Mahmud*, *Molla Kazım*, *Molla Cabbar*, *Kərbəlayi Xudaverdi*, *Kərbəlayi Qədim*, *Molla Qurban*, *Seyid Cabbar*, *Hacı Rza* və s.

Mülkədar nəslini təmsil edən obrazların adlarına "bəy", "xan", "ağa", "seyid" titullarını qoşmaq: *Nəcəf bəy*,

Süleyman bəy, Səlim bəy, Aslan bəy, Həmzə bəy, Hacı Səməd ağa, Əsgər bəy, Firudin bəy, Səfər bəy, Vəlibəy, Mürsəl bəy, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Cəfərqulu xan, Əliqulu xan, Mustafa xan, Murtəzaqulu xan, Rzaqulu xan, Qasım bəy, İbrahim bəy, Mustafa bəy, Pərviz xan, Sadıq bəy, Abdulla xan, Cahangir ağa, Ehsan xan, Şahmar bəy və s.

c) Mülkədar nəslindən olan qadın surətlərinin adına "*xanım*" titulu qoşmaq: *Sona xanım, Pəri xanım, Nazlı xanım, Mehri xanım, Hafizə xanım* və s.

ç) Başqa millətlərin nümayəndələrini təmsil edən surətlərə həmin millətin dilinə məxsus xüsusi adlar seçmək: *İkinci İrakli, Yuhan, Tavad Lmilpxvari, Tavad Orbeliani, Tavad Muxrani, Tavad Keyxosrov Aveliani, Tavad Çavçavadze, Tavad Maçabeli, Tavad Sereteli* ("Ağa Məhəmməd şah Qacar"), *Natasha* ("Məşədi Qulam qiraət öyrənir"), *Simon* ("Çox gözəl").

Ə.Haqqverdiyevin dram əsərlərində apardığımız statistik hesablamalara görə, 200-ə qədər müxtəlif tipli antroponimik vahid vardır. Bunların içərisində bəzi şəxs adlarını ədib yaradıcılığında bir neçə dəfə işlətməmişdir. Məsələn, *Vəli* şəxs adına ədibin "Səhnə qurbanı" və "Ac həriflər" pyeslərində təsadüf olunur. Maraqlıdır ki, hər iki əsərdə *Vəli* aktyor, artist surətləri kimi verilmişdir. Bundan başqa, *Qurban* ("Pəri cadu" və "Sağsağan" əsərlərində), *Əhməd* ("Ac həriflər" və "Çox gözəl" əsərlərində), *Gülperi* ("Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini" və "Ağac kölgəsində") və bir neçə antroponim də ədibin yaradıcılığında təkrar işlənmişdir. Bunlar xalq içərisində də geniş yayılmış şəxs adlarıdır. Bu keyfiyyəti Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığının xəlqilik xüsusiyyətlərindən biri kimi qeyd etmək olar.

Ə.Haqqverdiyevin dram əsərlərində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, ədib pyeslərdəki bir sıra surətləri xüsusi adla deyil, ümumi sözlərlə adlandırmışdır. Məsələn, *Birinci cavan, İkinci cavan, Birinci ovçu, İkinci ovçu* ("Dağılan ti-

faq”), *Birinci əcinnə, İkinci əcinnə, Təlxək əcinnə* (“Pəri cadu”), *Oğlan, Qoçu tacir, Alverçi* (“Daşçı”), *Qoca kəndli, Cavan kəndli, Kənd məktəbinin müəllimi, Simonun atası* (“Çox gözəl”), *Komsomolçu* (“Sağsağan”), *qoca, cavan, birinci qoca, ikinci qoca, bir nəfər, bir çolaq cavan, birinci qadın, ikinci qadın, üçüncü qadın* (“Kamran”, “Qadınlar bayramı”) və s. Azərbaycan dramaturgiyasında bu ənənə geniş yayılmışdır. Pyeslərdə epizodik, öləri surətlərə çox zaman xüsusi ad verilmir.

Ə.Haqqverdiyev dramaturgiyasının antroponimik sistemi real adlar əsasında qurulmuşdur. Onun pyeslərində heç bir uydurma, süni ada rast gəlinmir. Ədib adlardan təbii yolla istifadə etməklə istər satirik, istərsə də lirik obrazlar yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Məsələn, qeyd etdiyimiz kimi, *Gülpəri* adlı surətə “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” və “Ağac kölgəsində” əsərlərində rast gəlirik. Birinci pyesdə *Gülpəri* 50 yaşında qoca arvad, elçi sifətində təsvir edilir və nitqində hiss olunur ki, ədib onu mənfi planda verir: “*Gülpəri*: – Ay Hacı, başına dönüm, mənim saçım elə elçilikdə ağarıb. Əlli min tülkü fəndi bilirəm, hamısını salaram işə. Ancaq sən bizim gədəni bir tövr qoy”.

İkinci əsərdə isə *Gülpəri* müsbət tipli cavan bir qız tim-salında verilir.

Ə.Haqqverdiyevin pyeslərində antroponimlər quruluşca sadə və mürəkkəb tiplidir. Sadə adlara *Bahar, Bədəl, Vəli, Qasım, Qiyas, Qədim, Qurban, Əbdül, Əkbər, Əmrah, Əhməd, Zaman, İbrahim, İmran, İsmayıl, İsrafil, Kamran, Güllü, Lətif, Mahmud, Musa, Namaz, Nataşa, Nəbi, Nəcəf, Niyaz, Rəsul, Rəhim, Rəşid, Rza, Sadiq, Sayad, Səid, Salman, Taği, Tubu, Xəlil, Həsən, Çingiz* və s. göstərmək olar.

Mürəkkəb adlar üç qismə bölünür:

a) Tərəfləri şəxs adından ibarət olanlar: *Əliqulu xan, Rzaqulu xan, Səfiqulu, Fatmanisə, Cəfəqrulu xan, Şahrux, Rzaqulu xan Mirzə*.

b) Tərəflərdən biri şəxs adı, o birisi titul bildirən söz: *Abbas bəy, Abdulla xan, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Ağa Məhəmməd xan Qacar, Vəli bəy, Ehsan xan, Əsgərbəy, Kərbəlayi Qafar, Kərbəlayi Qədim, Məşədi Qulam, Mirzə Bayram, Mirzə İsmayıl, Molla Vəli, Molla Zaman, Nazlı xanım, Pəri xanım, Pərviz xan, Seyid Cabbar, Sərdar Mustafa xan* və s.

c) Birinci tərəfi “gül” komponentindən ibarət mürək-kəb şəxs adları: *Güldəstə, Güləndam, Gülməmməd, Gülnisə, Gülpəri, Gülsənəm*. Pyeslərin məzmunundan aydın olur ki, ədib bu modeldən olan qadın adlarını həmişə müsbət planda vermişdir. Burada dramaturq adın semantikasi ilə surətin xarakterini uyğunlaşdırmaq məqsədini güdmüş, bu tipli adlara xüsusi simpatiya ilə yanaşmışdır.

Ə.Haqverdiyevin dramları içərisində ən çox onomastik vahid işlənəni “Ağa Məhəmməd şah Qacar” faciəsidir. Əsər tarixi planda yazıldığından burada adları çəkilən antroponimlərin əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətlərin adlarını bildirir. İstər Ağa Məhəmməd şah Qacarı öz mükəllimələrində, istərsə də başqa surətlərin nitqində ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin adı çəkilməklə İran tarixinə dair müfəssəl məlumatlar verilir. Nümunə üçün Ağa Məhəmməd şah Qacarı nitqindən bir parçanı nəzərdən keçirək: “Dünyada iki adam məni fəlakətdən qurtarıb: biri qardaşım *Cəfər qulu xan* və biri də *Mirzə Cəfər*. Mən *Kərim xan*ın yanında olan vaxt onun qardaşı *Hüseynəli xan* xahiş etmişdi ki, *Mazandaran* əhlini *Kərim xan*ın üzünə ağ elətsin. *Kərim xan* mənə qoşun verib qardaşının müqabilinə göndərmək istəyirdi. Amma *Mirzə Cəfər* mane oldu. Məni göndərmədilər. Sən belə güman etmə ki, *Mirzə Cəfər*in mənə məhəbbəti var idi. Xeyr, onu vadar edən öz ağasına olan kəsərtli-ixlası idi. *Mirzə Cəfər* yəqin eləmişdi, əgər mən *Mazandarana* gələsəm, yəqin, *Hüseynəli xanla* birləşəcəyəm. Bunu da bil ki, əgər mən o vədə baş qovzasaydım, *Kərim*

xanda o qədər zor var idi ki, məni az zamanda fövt edərdi. Odur ki, mən bu kişini əziz tuturam və özümə də söz vermişəm ki, heç vədə *Mirzə Cəfərin* və onun xişüəqvamının üstündən nəzərimi kəsməyim”.

Dramaturq belə nitqlər vasitəsilə oxucuda İran tarixinə dair müəyyən əsaslı təsəvvür yaratmağa çalışmışdır.

Nəhayət, qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan poetik onomastikası müxtəlif dil qanunauyğunluqları və kateqoriyaları ilə olduqca zəngindir. Burada yığcam və ümumi şəkildə ancaq bəzi məsələlərə toxunuldu. Dilimizin bir sıra aktual problemlərinin dəqiq və hərtərəfli işıqlandırılmasında bu sahənin dərin elmi tədqiqinin xüsusi əhəmiyyəti ola bilər. Ona görə də poetik onomastika məsələləri də dilçiliyin gələcək tədqiqat obyektindən kənar qalmamalıdır.

XI FƏSİL

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPİK PROBLEMLƏRİ

Apelyativ leksikada olduğu kimi, onomastik vahidlərin yazılışı və tələffüzünün də özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu məsələlər Azərbaycan dilçiliyində xüsusi tədqiqat obyektini kimi indiyədək lazımi istiqamət və keyfiyyətdə öz həllini tapmamışdır. Lakin başqa xalqlarda onomastik vahidlərin orfoqrafiya və orfoepiyası diqqət mərkəzində durmaqla xüsusi konfransların, ayrı-ayrı məcmuə və monoqrafiyaların mövzusunda çevrilmişdir¹.

Onomastik vahidlərin orfoqrafik normalarını müəyyənləşdirmək və bu sahəyə dair lüğət hazırlamaq üçün hələ Azərbaycan dilçiliyində bir sıra nəzəri məsələlərin aydınlaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Müasir Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətləri, onomastik vahidlərdə vurğunun rolu, alınma və gəlmə onomastik vahidlərin Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına uyğunlaşdırılması, qədim onomastik vahidlərin mənşəyinin araşdırılması və s. belə məsələlərdəndir. Xüsusilə alınma onomastik vahidlərin yazılış və tələffüzündə mürəkkəb bir proses özünü göstərir. Beynəlxalq dairədə işlənən elə onomastik vahidlər vardır ki, onlar Azərbaycan dilində tamamilə fərqli şəkildə yazılır

¹ Вах: Орфография собственных имен. М., "Наука", 1965; Топонимастика и транскрипция. М., 1964; Ономастика и грамматика. М., "Наука", 1981 и др.

və fərqli tələffüz edilir. Məsələn, *Германия* – *Almaniya*, *Греция* – *Yunanistan*, *Венгрия* – *Macarıstan*, *Индия* – *Hindistan*, *Болгария* – *Bolqarıstan*, *Швеция* – *İsveç* və s.

11.01. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ORFOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası tarixində xüsusi adların düzgün yazılışı problemi elmi ictimaiyyəti XX əsrin 30-cu illərindən maraqlandırsa da, bir neçə dəfə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə əsas yeri ümumi sözlər tutmuş, xüsusi adların yazılışı əksərən diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Buna görə də kitabları, qəzet və jurnalları izlədikcə xüsusi adların yazılışı ilə bağlı saysız rəngarəng və müxtəlifliklərə rast gəlmək olur. Odur ki, Azərbaycan dilçiliyində xüsusi adların orfoqrafiyası indiyə qədər həll olunmamış problem kimi qalmaqdadır.

Onomastik vahidlərin orfoqrafiyasının özünəməxsus cəhətləri vardır. Mövcud ümumi orfoqrafik prinsiplər burada da tətbiq edilir. Bu, belə də olmalıdır və onomastik vahidlərin orfoqrafiyasını dilimizin ümumi orfoqrafiya qaydalarından tamamilə ayrı götürmək düzgün deyildir. Lakin bunlar heç də fərqli spesifik cəhətlərin olduğunu inkar etmir. Biz məhz həmin fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

- I. Bütün xüsusi adların baş hərfləri böyük yazılır. Məsələn, 1) *Səlimənin əri Məngilisdə* olurdu. 2) *Məzkurə* qız bir neçə vaxtdan sonra “Jenski institut” adlanan məktəbdə oxuyurdu. 3) Payız fəslə Yusifin külfəti *Tiflisdən Məngilisə* köçdü. 4) Keçən il *Tiflisdə “Badkubə”*

adlanan qəstində oturub nahar edirdim. 5) Söhbətimiz bunların “Kəşkül” qəzetinin barəsindədir. 6) *Bahadırın* başında min-min fikirlər, tövrbətövr xəyalat olarkən “*Piryut*” adlanan qayalığa yetişdilər.

N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanından verdiyimiz həmin cümlələrdə *Səlimə*, *Yusif*, *Bahadır* (şəxs adları), *Məngilis*, *Tiflis*, *Piryut* (yer adları), “*Badkubə*” (mehmanxana adı), “*Kəşkül*” (qəzet adı) sözləri xüsusi adlar olduğu üçün baş hərfləri böyük yazılmışdır.

- II.** Ümumi sözlərdən fərqli olaraq, xüsusi sözlərin orfoqrafiyasında iki, bəzən də üçvariantlılıq mövcuddur. Məsələn, *Məhəmməd*//*Məmməd*//*Mamed*, *Alı*//*Əli*, *İsə*//*İsə*//*İsi*, *Abbas*//*Abas*, *Soltan*//*Sultan* (şəxs adları), *Salyan*//*Səlyan*, *Tovuz*//*Tavuz*, *Əmircan*//*Əmirhacıyan* (yer adları) və s.
- III.** Mürəkkəb adlar ixtisarla yazıldıqda komponentlərin baş hərfləri böyük yazılır. Məsələn, *N.Gəncəvi*, *M.Füzuli*, *M.Ə.Sabir* (şəxs adları), *ABŞ*, *ADR*, *VXR* (ölkə adları), *ADU*, *ADPU*, *ADTU*, *ASE* (idarə və təşkilat adları).
- IV.** Xüsusi adların yazılışı ən çox tarixi-ənənəvi prinsipə əsaslanır. Buna görə də çox vaxt onların yazılışı ilə tələffüzü arasında müəyyən fərqlər əmələ gəlir. Məsələn,

Yazılır

Füzuli

Əbülfəz

Əbdül

Əbülqasım

Əbdüləziz

Əbdülhəmid

Deyilir

F(i)zul:i

Əb(i)lfəz

Əbd(i)l

Əb(i)lqasım

Əbd(i)ləziz

Əbd(i)lhəmid

Zülfı	Zülf(ü)
Ələkbər	Ələ(x')bər
Qəzənfər	Qəzə(m)fər
Dönməz	Dö(m)məz
Dilşad	Dilşa(t)
Nailə	Na(y)ilə
Bəsti	Bəs(d)i
Validə	Val: i (y) də
Lalə	L(a):lə
Gülçöhrə	Gül(c)öhrə
Lütfiyar	Lüt(v)iyar
Lütfiyyə	Lüt(v)iyy:ə

V. Xüsusi adların özünəməxsus sətirdən-sətrə keçirilmə qaydaları vardır. Ümumi sözlər hecalara, əsasən, sətirdən-sətrə keçirildiyi halda, xüsusi adlarda bu sahədə bəzi məhdudiyətlər vardır.

a) Bəzi şəxs adları mənalı hissəsinə görə sətirdən-sətrə keçirilir. Məsələn, “Koroğlu” sözü “Ko-roğ-lu” şəklində hecalara bölünür, lakin “Kor-oğ-lu” formasında sətirdən-sətrə keçirilir;

b) Familiyaların qarşısında olan inisialı familiya ilə bir sətirdə yazılır. Məsələn, N.N.Nərimanov birləşməsində “N.N.” bir sətirdə, “Nərimanov” başqa sətirdə yazılmışdır;

c) İxtisarla yazılmış ABŞ, ADR, BMT, APU, ADU, ASE və s. kimi xüsusi adlar sətirdən-sətrə keçirilmir.

Azərbaycan dilində iki və daha artıq komponentli onomastik vahidlər üç formada – *ayrı, bitişik və yarımbitşik* (defis və ya tire ilə) yazılır.

1. Ayrı yazılan mürəkkəb quruluşlu onomastik vahidlər

Bir qayda olaraq bütün sadə quruluşlu onomastik vahidlər mətndə bir-birindən ayrı yazılır. Lakin bununla

bərabər, müəyyən bir mənanın ifadəsinə xidmət edən iki və daha çox komponenti (mürəkkəb quruluşa malik) onomastik vahidlərin də bir qismi ayrı yazılır.

I. Göstərilən orfoqrafik tələblərə əsasən aşağıdakı hallarda mürəkkəb quruluşlu *antroponimik* vahidlər ayrı yazılır:

1. *Familiya*, ad və ata adı bildirdikdə. Məsələn, *Qasımov Qədir Qulu oğlu*, *Hüseynov Əli Abbas oğlu* və s. Həmin ad, ata adı və fəmilialar bir adamın şəxsiyyətini bildirib, onu başqalarından fərqləndirir.
2. *Şah*, *sultan*, *bəy*, *ağa*, *mirzə*, *hacı*, *şeyx*, *seyid*, *xan*, *xanım* və s. kimi sözlər rütbə, ləqəb və titul bildirdikdə sözlərdən ayrı (əvvəl gəldikdə baş hərfi böyük, sonra gəldikdə isə kiçik) yazılır; məsələn,

Mirzə – *Salman*. Rəhim, budur neçə aydır mən axşamlar gedib *Mirzə Həsəndən* dərs alıram (Ə.Haqverdiyev).

Hacı – *Şərəf*. *Hacı Bayram*, səni and verirəm balalarının canına, mənim balalarıma ağır iş tutdurma (Ə.Haqverdiyev). Son vaxtlar Alo kişi Şehlidən, Səfiqululardan, bir də yan-yörə, Alçalı, Əzgilli, Givicli, Zoğallıdan, bir-iki para obadan, çoban binəsindən, *Hacı Şamlıdan* başqa heç bir yana ayaq basmamışdı (S.Rəhimov).

Ağa: – *Əvvəlinci tarazlı*. *Ağa Məhəmməd xan Kərim xana* gözəl tədbirlər töküüb düz yol göstərəndə, yəqin etginən ki, heç vədə Kərim xanın mənfəətini mülahizə etməzdi (Ə.Haqverdiyev).

Şah: – ...Nadir qacarlara kömək durub, mənim atamı məğlub elədi və mən də ki, qardaşım ilə bir yerdə *Nadir şahın* qardaşı oğlu *Ədil şahın* əlinə əsir düşdük (Ə.Haqverdiyev).

Xan – *Ağa Məhəmməd şah Qacar*: – Dünyada iki adam məni fəlakətdən qurtarıb, biri qardaşım *Cəfərqulu xan* və biri də bu *Mirzə Cəfər*. Mən *Kərim xanın* yanında olan vaxt

onun qardaşı *Hüseynəli xan* xahiş etmişdir ki, Mazandaran əhlini *Kərim xanın* üzünə ağ elətsin (Ə.Haqqverdiyev).

Soltan – Kişvəri 1490-cı ilə qədər, yəni Ağqoyunlu *Sultan Yəqubun* hakimiyyəti dövründə sarayda yaşamışdır (“XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şəri”. III cild, Bakı, 1984).

Xanım – *Reyhan xanım* padşahın öldürülməsindən çox şad oldu (“Azərbaycan nağılları”. Bakı, 1982).

Bəy – *Səfərəli*. *Abbas bəy*, and olsun Allaha, sən mənəm ürəyimdən xəbər verdin (Ə.Haqqverdiyev).

Xatun – Camal bildi ki, *Məleykə xatun* bu imarətdə olur (“Azərbaycan nağılları”. Bakı, 1982).

Kərbəlayı – *Kərbəlayı Cəfərəli*, sən gərək bu əhvalatı mənə deməyəydin (C.Məmmədquluzadə).

3. Ləqəblə ad yanaşı gəldikdə. Məsələn, “Alo ilə yanaşı oturan Kamranla *Dağ İsrəfil* ehtiyatla onun boz çuxasından yapışıb çəkişdirdilər” (S.Rəhimov). Yaxud “Ağaların necə əldən-ayaqdan getdiklərini görənlər *Leylak Ələmdar* öz vəl tayı lappır ayaqlarını götürüb birdən-birə neçə pillə yuxarı qoymuşdu” (S.Rəhimov). Yaxud da: “Əlbəyaxa süpürləşmə başlayınca “*Pırpızsaqqal*” kəl gücü ilə tufəng-tapançalı Məstəlini hop götürüb Kərbəlayı Hətəmxanın qarətikan doqqazının içinə çırpdı. Yasovul yarasa kimi yayındı. *Topal Mowlanqulu* ilə Qəmbər üzü üstə yerə sərildi” (S.Rəhimov).

II. Komponentləri aşağıdakı sözlərdən ibarət olan mürəkkəb toponimik vahidlər ayrı yazılır.

Aşağı – *Aşağı Ayıblı*, *Aşağı Ayrımlı*, *Aşağı Astanlı*, *Aşağı Bucaq*, *Aşağı Veysəlli*, *Aşağı Qaramanlı*, *Aşağı Qaraməryəm*, *Aşağı Quşçu*, *Aşağı Salahlı*, *Aşağı Nehrəm* və s.

Yuxarı – *Yuxarı Ayrımlı*, *Yuxarı Alayaz*, *Yuxarı Astanlı*, *Yuxarı Bucaq*, *Yuxarı Veysəlli*, *Yuxarı Qaramanlı*, *Yuxarı Qışlaq*, *Yuxarı Quşçular*, *Yuxarı Salahlı*, *Yuxarı Seyfəli* və s.

Böyük – Böyük Qaramurad, Böyük Qışlaq, Böyük Dəhnə, Böyük Zirə, Böyük Kəsik, Böyük Mərcanlı, Böyük Söyüdlü, Böyük Şamlıq, Böyük Xoşdarlı, Böyük Pirəli və s.

Kiçik – Kiçik Balakən, Kiçik Qaramurad, Kiçik Qafqaz, Kiçik Dəhnə, Kiçik Düzyurd, Kiçik Pirəli, Kiçik Əmili, Kiçik Zirə, Kiçik Baraxum və s.

Birinci – Birinci Şıxlı, Birinci Nügədi, Birinci Zabrat, Birinci Paşalı, Birinci Şordəhnə, Birinci Şahsevən, Birinci Udullu, Birinci Alıcanlı, Birinci Aral, Birinci Yeni yol və s.

İkinci – İkinci Şıxlı, İkinci Nügədi, İkinci Udullu, İkinci Şahsevən, İkinci Zabrat, İkinci Paşalı, İkinci Şordəhnə, İkinci Aral, İkinci Alıcanlı, İkinci Yeni yol və s.

Köhnə – Köhnə Alvadı, Köhnə Qışlaq, Köhnə Quşçu, Köhnə Xudat, Köhnə Xaçmaz, Köhnə Çorman, Köhnə Orand və s.

Yeni – Yeni Qışlaq, Yeni Qaradolaq, Yeni Əyricə, Yeni Əlibayramlı, Yeni Mil, Yeni Ramana, Yeni Suraxanı, Yeni Türkan, Yeni Şıxımlı, Yeni Həyat və s.

Orta – Orta Qərvənd, Orta Qışlaq, Orta Ləki, Orta Salahlı, Orta Ceyrançöl, Orta Əlinəzərli, Orta Yeməzli, Orta Xuç və s.

Baş – Baş Qaraçanlı, Baş Qərvənd, Baş Qışlaq, Baş Əlat, Baş Göynük, Baş Əmirxanlı, Baş Zəyzit, Baş Kəldək, Baş Günöypəyə, Baş Şabalıd və s.

Bala – Bala Bəhmənli, Bala Qacar, Bala Qoşqar, Bala Qusar, Bala Kəngərli, Bala Kəhrizli, Bala Kürd, Bala Soltanlı, Bala Təklə, Bala Surra, Bala Həsənli və s.

Qərbi – Qərbi Avropa, Qərbi Afrika, Qərbi Dvina, Qərbi Sibir və s.

Qızıl – Qızıl Ulduz (yaşayış məntəqəsi), Qızıl Hacılı (kənd), Qızıl Qışlaq (kənd) və s.

Qıraq – Qıraq Kəsəmən, Qıraq Salahlı və s.

Qırmızı – Qırmızı Bazar, Qırmızı Qəsəbə və s.

Qosa – Qosa Qışlaq, Qosa Dizə və s.

Qoç – Qoç Əhmədli.

Dağ – *Dağ Qurbançı, Dağ Quşçu, Dağ Kəsəmən, Dağ Ci-yər* və s.

Dal – *Dal Qarabulaq.*

Daş – *Daş Salahlı.*

Düz – *Düz Qırıqlı, Düz Qışlaq, Düz Cırdaxan* və s.

Kənd – *Kənd Horadiz, Kənd Şahbuz* və s.

Mərkəzi – *Mərkəzi Avropa, Mərkəzi Asiya, Mərkəzi Amerika* və s.

Çöl – *Çöl Beşdəli, Çöl Quşçu* və s.

Şimal – *Şimali Amerika, Şimali Afrika, Şimali Qafqaz* və s.

Cənub – *Cənubi Avropa, Cənubi Azərbaycan, Cənubi Koreya* və s.

Coğrafi obyektlərin obrazlı adlarının tərkibindəki sözlərin baş hərfi böyük yazılır (yurd, ölkə kimi sözlərdən başqa); məsələn, *Odlar yurdu, Odlar ölkəsi* və s.

III. Bir sıra mürəkkəb hidronimlərin komponentlərində “kanal”, “arx”, “göl”, “dəniz”, “axmaz” sözləri ikinci tərəf kimi işlənir və bunlarsız birinci tərəf müvafiq su obyektinin adını bildirməkdən məhrum olur. Məsələn,

Kanal – *Qarabağ kanalı, Moskva kanalı, Muğan kanalı, Hüsü Hacıyev kanalı, Samur-Dəvəçi kanalı, Sağ sahil kanalı, Sol sahil kanalı* və s.

Arx – *Xanqızı arxı, Camaat arxı, Həni arxı, Hind arxı, Pənah arxı, Mehdi arxı, Ləzgi arxı, Gümüş arxı, Maşın arxı, Gəvür arxı* və s.

Göl – *Göy göl, Maralgöl, Qanlıgöl, Qarama gölü, Qamışgöl, Aral gölü, Gilligöl, Kiçikgöl* və s.

Dəniz – *Qara dəniz, Aralıq dənizi, Sarı dəniz* və s.

Axmaz – *Qarağac axmazı, Cahar axmazı, Şorsu axmazı, Potubəyli axmazı, Ətcələr axmazı* və s.

IV. Mürəkkəb quruluşlu kosmonimlərdə də tərəflərin ayrı yazıldığı hallar mövcuddur:

- a) Kosmonimin tərkibində “kiçik”, “böyük” sözləri işləndikdə: *Kiçik Ayı, Kiçik At, Kiçik Köpək, Böyük Ayı, Böyük Köpək, Böyük Şir* və s.
- b) Tərkibində “cənub”, “şimal” sözləri işləndikdə: *Cənub Balığı, Cənub Nidrası, Cənub Tacı, Cənub Üçbucağı, Şimal Tacı* və s.
- c) Tərkibində müxtəlif sözlər olub, müstəqil vurğu ilə deyildikdə: *Qızıl Balıq, Tazı Köpəyi, Uçan Balıq* və s.

V. Mürəkkəb quruluşlu ktematonimlərin bir qisminin tərəfləri ayrı yazılır. Məsələn,

- a) Qəzet və jurnal adları: “*Azərbaycan müəllimi*”, “*Azərbaycan gəncləri*”, “*Gənc müəllim*”, “*Qalibiyyət bayrağı*” (qəzet adları); “*Azərbaycan məktəbi*”, “*Azərbaycan qadını*”, “*Mədəni-maarif həyatı*”, “*Kənd həyatı*”, “*Azərbaycan arxivi*” (jurnal adları) və s.
- b) Kitab adları: “*Dumanlı Təbriz*”, “*Bir gəncin manifesti*”, “*Aldanmış kəvakib*”, “*Torpağa sancılan qılınc*”, “*Qara daşlar*” və s.

VI. Bütün bunlardan başqa, tarixi hadisələrin, bədii-yazılı abidələrin, sülalələrin, dövrlərin adlarının tərəfləri ayrı yazılır:

1. Tarixi hadisələrin, qədim abidələrin, sülalələrin, dövrlərin adları, tərəfləri ayrı və ilk sözün baş hərfi böyük yazılır; məsələn, *20 Yanvar hadisəsi, Lena gülləbaranı, Orxon-Yenisey abidələri, Səfəvilər sülaləsi* və s.
2. Müttəfiq respublikaların və xalq demokratik ölkələrinin rəsmi adları tərkibindəki bütün sözlərin baş hərfi böyük yazılır: *Ukrayna Respublikası, Bolqarıstan Xalq Respublikası, Çin Xalq Respublikası* və s. Bu cəhət müx-

- təlif respublika və muxtar vilayətlərin adlarına da eyni dərəcədə aiddir.
3. İncilabi bayramların və tarixi günlərin adları tərki-bindəki sözlər ayrı və birinci sözün baş hərfi böyük yazılır. Məsələn, *Bir may, İyirmi yanvar, İyirmin səkkiz may, Beynəlxalq qadınlar günü* və s.
 4. Tərki-bində “vilayət”, “ölkə” sözləri işlənən inzibati adların birinci sözünün baş hərfi böyük yazılır. Məsələn, *Moskva vilayəti, Kursk vilayəti, Krasnoyarsk vilayəti, Krasnodar ölkəsi* və s.
 5. Dırnaqda yazılan orden, medal adlarının birinci sözünün baş hərfi böyük yazılır. Məsələn, “*Qəhrəman ana*” (fəxri adı), “*Əməkdaş fərqlənməyə görə*” (medalı), “*Şərəf nişanı*” (ordeni) və s. Dırnaqsız yazılan orden adlarının bütün sözlərin (orden və dərəcə sözlərindən başqa) baş hərfi böyük yazılır; məsələn, *Qızıl Ulduz ordeni, Qırmızı Bayraq ordeni, II dərəcəli Vətən müharibəsi* və s.

2. Bitişik yazılan onomastik vahidlər

Dilimizdə mövcud olan onomastik vahidlərin müəyyən hissəsi bir vurğu ilə deyilir və bitişik yazılır.

Antroponimik vahidlər. a) İki sadə şəxs adının birləşməsindən əmələ gələnələr: *Həsənqulu, Hüseyinqulu, Məlik-məmməd, Məmmədəli, Abbasmirzə, Əbdüləziz, Əbdüllətif, Əli-məmməd, İbrahimxəlil* və s.

Bu tipli mürəkkəb şəxs adlarında iki sait qoşa gəldikdə birinci tərəfin son saiti düşür. Məsələn, *Əli-Əkbər// Ələkbər, Əli-Əsgər// Ələsgər, Əli-İmran// Əlimran, Mirzə-Əli// Mirzəli, Hacı-Ağa// Hacağa* və s.¹

b) Müəyyən münasibəti, hadisəni özündə əks etdirən mürəkkəb şəxs adları: *Qızbəs, Allahverdi, Qızılgül,*

¹ Qeyd: Bir sıra şəxs adlarının yazılışında (məsələn, Əlağa//Əliağa, Ağalı//Ağaəli) bu qayda sabitləşib, eləcə də bəzi adların yazılışında (məsələn, Ağa İsgəndər – Ağışgəndər, Əliyar – Əlyar).

Qönçəgül, Qaryağdı, Bircəxanım, Adışirin, Aybəniz, Gülbadam, Gülara, Gülbahar, Gülbəsti, Xaspolad, Haqverdi, Ocaqverdi, Tanrıverdi və s.

c) Tərkibində “*ağa*”, “*xan*”, “*bəy*”, “*mirzə*”, “*hacı*”, “*seyid*”, “*soltan*”, “*bəyim*”, “*xanım*” sözləri olan mürəkkəb şəxs adları: *Ağaəli, Ağaqulu, Təzəxan, Məmmədخان, Hüseynخان, Bəybala, Bəydadaş, Mirzəxan, Mirzəli, Qulammirzə, Hacağa, Hacibala, Hacibaba, Seyidəhməd, Seyidəli, Seyidağa, Soltanəli, Güllübəyim, Böyükxanım, Anaxanım, Xırdaxanım* və s.

Etnonimik vahidlər. Dilimizdə mövcud olan etnonimik vahidlərin çox az hissəsini mürəkkəb quruluşlu sözlər təşkil edir. Həmin sözlər bir vurğu ilə deyildiyinə görə bitişik yazılır. Məsələn, *Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Ayıbasan, Beşdəli, Şahsevən* və s.

Toponimik vahidlər. Azərbaycan dilində ümumi sayı 7 mindən çox olan toponimik vahidlərin, təxminən, 70 faizini mürəkkəb quruluşlu adlar təşkil edir ki, bunların da yarıya qədəri bitişik yazılanlardır.

Bitişik yazılan mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərin tərəfləri müxtəlif topoformantlardan ibarət olur:

- 1) **Kənd** – *Abadkənd, Xanlarkənd, Azadkənd, Ağkənd, Qarakənd, Başkənd, İsakənd, Zəhmətkənd, Daşkənd, Pirkənd* və s.
- 2) **Oba** – *Ağaşirinoba, Çuxuroba, Çökəoba, Çobanoba, Salahoba, Otmanoba, Müzəffəroba, Kəndoba, Kəhrizoba, Kələn-təroba* və s.
- 3) **Ağ** – *Ağkilsə, Ağbulaq, Ağqaya, Ağdam, Ağdaş, Ağkənd, Ağköynək, Ağcüyür, Ağoğlan, Ağdərə* və s.
- 4) **Qara** – *Qarabulaq, Qaraçuxur, Qarayazı, Qaraçı, Qaraçay, Qaratuğa, Qaratorpaq, Qaraməryəm, Qaradağ* və s.
- 5) **Ala** – *Alabaşlı, Alaqay, Alaqurşaq, Alagöz, Alagözmirzə, Alatava, Alagöllər, Alaxancallı* və s.
- 6) **Qızıl** – *Qızılağac, Qızılavar, Qızılulaq, Qızılburun, Qızılvang, Qızılqaya, Qızıladağ, Qızıladaş, Qızıltəpə* və s.

- 7) **Şix** – *Şixlağalı, Şixmöhlə, Şixbabalı, Şixbağrı, Şixbəy, Şixzayırılı, Şixəmir, Şixmahmud, Şixheybət, Şixhüseynli* və s.
- 8) **Şor** – *Şorbulaq, Şorqobu, Şordərə, Şordəhnə, Şorəlli, Şorkənd, Şorgöl, Şorsulu* və s.
- 9) Tərəfləri müxtəlif mənalı sözlərdən ibarət mürəkkəb quruluşlu toponimlər: *Göyəbaxan, Gəlinqaya, Gərmaçatax, Kosagül, Kömürdağ, Kömürdəhnə, Qiblədağ, Qarqucaq, Qalaaltı, Qazanbulaq* və s.

Bəzən bunlardan ikincisi sözdüzəldici şəkilçili olur: *Ağaməmmədli, Ayıbasanlı, Aygünlü, Atakişili, Aşıqbayramlı, Vəlixanlı, Qaraqaşlı, Qaraqoyunlu, Qarayanlı, Qaraxanbəyli, Dövlətyarlı, Əmirxanlı, Əlimərdanlı, Kərimbəyli* və s.

Bəzən bu cür toponimlərin tərkibində üç söz birləşmiş olur; məsələn, *Ağaverdioba, Ağarəhimoba, Alaqañçay, İmanqulukənd, Kürqarabucaq* və s.

Hidronimik vahidlər. Hidronimlərdə bitişik yazılış azlıq təşkil edir. “Çay”, “arx”, “bulaq”, “su” sözləri hidronimik termin kimi başqa sözlərə qoşulub mürəkkəb tərkibli bitişik yazılan xüsusi ad əmələ gətirir. Məsələn, *Bolqarçay, İmdərəçay, Şərbətçay, Qoşqarçay, Tərtərçay, Qoşaarx, Yeddiarx, Govurarx, Gümüşarx, Qarabulaq, Ağbulaq, İstisu, Şorsu, Qarasu* və s.

Kosmonimlər içərisində bu prinsipə uyğun yazılan adlara “*Təkbuynuz*”, “*İlandaşıyan*” kimi bürc adlarını misal göstərmək olar.

3. Defis və tire ilə yazılan onomastik vahidlər

Ümumi orfoqrafik sistemdə defislə tirenin vəzifəsi bir-birindən fərqlənir.

Defis işarəsi, əsasən, mürəkkəb sözlərdə işlənir. Lakin bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, onomastik leksikada defis, əsasən, alınma sözlərə aid edilir.

- a) Tərkibində *don, sen* hissəcikləri olan əcnəbi ad və familiyalarda bu hissəciklər defislə yazılır; məsələn,

Don-Kixot, Don-Juan, Sen-Simon və s. Lakin don sözü “cənub” mənasında işləndikdə ayrı və kiçik hərflə yazılır: *don Pedro*. Əcnəbi familiyalarda artıqlar da bu cür ayrı (defissiz) yazılır: *Leonardo da Vinçi, Lope de Veqa, fon Bismark* və s.

- b) Eyni bir şəxs iki familiya daşdıqda: *Sultanova-Əliyeva, Andersen-Nekse, Rimski-Korsakov, Niyazi Tağızadə-Hacıbəyov, V.Tereşkova-Nikolayeva* və s.
- c) Müxtəlif sözlərdən düzələn coğrafi adlarda: *Alma-Ata, Amu-Dərya, Buenos-Ayres, Mahaç-Qala, Monte-Karlo, Nyu-York, Rostov-Don, Ulan-Bator, San-Fransisko, Samur-Dəvəçi, Qara Boğaz-Qol, Kebit-Boğaz, Anqar-Boğaz, Car-Balakən* və s.
- ç) Ərəb-fars mənşəli xüsusi adlarda, izafət şəklində qurulmuş əsər adlarında:
“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divani-lüğət-it-türk”, “Gülüstan-İrəm”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Məcmueyi-Əşara-şüarayi-Azərbaycan”, “Təzkireyi-Nəvvab”, “Riyazül-aşiqin”, “Danışmən-dani-Azərbaycan”, “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” və s.
 Tire işarəsi xüsusi adlar arasında aşağıdakı hallarda işlənir.
- a) Marşrut adlarında: *Bakı – Moskva qatari, Bakı – Moskva reysi, Bakı – Rostov qatari, Bakı – Tbilisi marşrutu* və s.
- b) Müxtəlif tarixi şəxsiyyətlər tərəfindən yaranmış nəzəriyyə adlarında: *Marks–Engels nəzəriyyəsi, Boyle–Mariot qanunu* və s.

Şəxs adlarında qohumluq mənası bildirən “oğlu” sözünün yazılışına dair

Dilimizdəki “oğlu” sözünün onomastik vahidlər sistemindəki yazılışında müxtəliflik vardır:

- a) “oğlu” sözü qoşulduğu tərkibdə müstəqil vurğuya malik olduqda ayrı yazılır. Məsələn, *Hüseynov Mehdi*

Əli oğlu, Rzayev Rəsul İbrahim oğlu, Vəliyev Əli Qara oğlu və s.

- b) Bəzən **“oğlu”** sözü şəxs adına bitişik yazılır. *Vasif Nəsiboğlu, Emin Sabitoğlu, Balas Azəroğlu* və s.

Bu nümunələrdə birinci tərəf (*Vasif, Emin, Balas*) ad, ikinci tərəf (*Nəsiboğlu, Sabitoğlu, Azəroğlu*) fəmiiliya əvəzi işlənilir. Şifahi və klassik ədəbiyyatımızda da bu formaya rast gəlirik. “Koroğlu” dastanında *Koroğlu* (ad), *Dəmirçioğlu* (ad), klassik ədəbiyyatda şair *İzzəddin Həsənoğlu* (təxəllüs) və s. Yaxud bədi əsərdə: “İndi sən gəl dilsiz meşədən, dağ-daşdan soruş hanı *Kürzəlioğlu Fərzəli?!*” (S.Rəhimov), “Mən *Safəoğlunun* meyitini də tapdayandan sonra, şəklimin quyruğuna bağladım, məqalə yazan Mərdanın öz acığına onu Dağbaşı səngərindən belə süründürəcəyəm” (S.Rəhimov).

Alınma və gəlmə onomastik vahidlərin yazılışı

Bu sahə xüsusi dəqiqlik və nəzarət tələb edir. Hər hansı bir dilə onun təbiətinə yad olan fonetik və ya qrammatik hadisə daxil olduqda, o, dili korlaya, ağırlaşdırıa bilər. Buna görə də başqa xalqlara aid xüsusi adlardan istifadə edərkən ana dilinin daxili qanunauyğunluqları, tələb və xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Dilimizdə antroponimlərə, toponimlərə, hidronimlərə, kosmonimlərə, ktematonimlərə aid çoxlu alınma onomastik vahidlər mövcuddur. Bunların orfoqrafiyasında vahid prinsiplərə nail olmaq lazımdır və az-çox belə prinsiplər vardır. Məsələn:

1. Bir qayda olaraq tərkibində **“ı”** olan alınma sözlər iki cür (*-ı-c, ı-mc*) yazılır. Lakin onomastik vahidlərdə **“ı”** ancaq **“ts”** ilə əvəz olunmuşdur. Məsələn, *Клара Цеткин* – *Klara Tsetkin*, *Кузнецов* – *Kuznetsov*, *Моцарт* – *Motsart*, *Илья Муромец* – *İlya Muromets* və s.
2. Tərkibində **“ı”** olan alınma xüsusi adlarda iki cür yazılış forması özünü göstərir:

- a) sözün əvvəlində “ıç” olarsa, bir “ş” ilə yazılır: *Щорс* – *Şors*, *Щедрин* – *Şedrin*, *Шерба* – *Şerba*, *Шалянин* – *Şalyarin*, *Шултц* – *Şults* və s.
- b) sözün ortasında işləndikdə “ıç” yazıda qoşa “ş” (şş) ilə göstərilir: *Верещазин* – *Vereşşagin*, *Мещанинов* – *Meşşaninov* və s.
3. Bir sıra xüsusi adların sonunda işlənən “ü” dilimizin orfoqrafiyası üçün məqbul sayılmır və yazılmır: *Горкий* – *Qorki*, *Грозный* – *Qrozni*, *Маяковский* – *Mayakovski*, *Дмитрий* – *Dmitri*, *Ярославский* – *Yaroslavski* və s.
 4. Alınma onomastik vahidlərin bir qrupu defislə yazılır: *Нью-Йорк*, *Сан-Франсиско*, *Улан-Батор*, *Лос-Анцелес*, *Тэл-Əviv*, *Буенос-Айрес* və s.
 5. Bir sözdən ibarət olan əcnəbi coğrafi adların çoxu dilimizin fonetik quruluşuna uyğun yazılır: *Qüds*, *İsveç*, *Stokholm*, *Argentina*, *Kopenhagen*, *Əlcəzair*, *Cenevrə*, *Nigeriya* və s. Bu sözlərin yazılışında *ü*, *h*, *g*, *ə*, *c* səslərinin öz əksini tapması onların Azərbaycan dilində yazılışı və tələffüzünü asanlaşdırır.
 6. Müxtəlif hecalarında mənşə dildə “c” kimi tələffüz olunan sözlər Azərbaycan dilində də “c” ilə yazılır və bu hal həmin sözlərin asan tələffüzünə də kömək edir; məsələn, *Cek London* və s.
 7. Müxtəlif hecalarda mənşə dildə “h” kimi yazılan sözlər Azərbaycan dilində də “h” ilə yazılır: *Hegel*, *Heyne*, *Bethoven*, *Münhauzen* və s.

11.02. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ORFOEPİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Onomastik vahidlər həm yazılı ədəbi dil normalarına, həm də şifahi ədəbi dil qaydalarına uyğunlaşdırılır. Şifahi ədəbi dil üçün səciyyəvi olan qaydalara **orfoepik qaydalar** deyilir. Bu qaydaların məcmusu isə **orfoepiya** adlanır.

Onomastik vahidlərin orfoepik normalar əsasında istifadə edilməsi yüksək nitq mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən hesab olunur. Dildə başqa leksik vahidlər kimi, onomastik vahidlər də bir sıra orfoepik xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin vahidlərin tələffüzündə bu xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində morfemlərin yazılışı ilə tələffüzü arasında o qədər də böyük fərq yoxdur. Belə ki, sözlərin əksəriyyəti tələffüz olunduğu kimi də yazılır. Lakin bəzi xüsusi adlarda müəyyən fərqlər özünü göstərir. Məsələn, *Lomonosov* – *L[a]m[a]nosov*, *Aqşin* – *A[k]şin*, *Məcrid* – *Məcrid[t]*, *Azər* – *[A]zər*, *Ballı* – *Ba[l]ı*, *Dilərə* – *Dilar[ə]*, *Pəhləvan* – *Pəhl[i]van*, *Polad* – *Pola[t]*, *Moskva* – *M[a]skva*, *Bakı* – *Bak[i]*, *BMT* – *[Be-em-te]* və s.

Bunlardan başqa, xüsusi adların düzgün ədəbi tələffüz variantı ilə yanaşı, yerli dialekt variantları da olur. Məsələn, *Mansur* – *Mansır*, *Hüseyn* – *Söyün*, *Səid* – *Sayıd*, *İsmayıl* – *İsmel*, *Xəlil* – *Xalıl*, *Həsən* – *Hasan*, *Qurban* – *Qurvan*, *Yunis* – *Yunus*, *Yusif* – *Usuf* və s.

Bu misallardan birinci tərəf düzgün tələffüz formasında, ikinci tərəf adi danışiq və ya dialekt formasında verilmişdir.

Nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından yerli tələffüz variantlarına qarşı ciddi mübarizə aparılmalıdır. Hər bir xüsusi ad ancaq ədəbi dilin tələffüz normalarına uyğun işlədilməlidir. Əks halda xüsusi adlar təhrif edilir, bu isə ümumi şəkildə dilə mənfi təsir göstərir. Bu cür halları ədəbi dilin

ən fəal yaradıcıları və təbliğatçıları olan yazıçı və dramaturqlar öz əsərlərində həmişə kəskin tənqid etmişlər. Məsələn, C.Cabbarlının "1905-ci ildə" pyesində *Salamov Tixon Yeliseviç* əvəzinə *Toxum yeri su iç, qrafınıya həzratları* əvəzinə *Qrafinka həzratları* deyir. Surətin nitqində bu cür elementləri verməklə dramaturq yanlış tələffüz hallarını kəskin satira atəsinə tutmuşdur.

1. Adların tərkibindəki eynicinsli cingiltili qoşa samitlər bir uzun samit kimi tələffüz edilir; məsələn, *Abdulla* – *Abdu[l]la*, *Abbas* – *A[b]as*, *Bəhyəddin* – *Bəhyə[d]in*, *Məhərrəm* – *Məhə[r]əm*, *Ağamməd* – *Ağa[m]əd*, *Məhəbbət* – *Məhə[b]ət* və s.
2. Bəzi adlarda ü saiti [i] saiti kimi tələffüz olunur; məsələn, *Füzuli* – *F[i]zuli*, *Münəvvər* – *M[i]nəvvər*, *Zülfü* – *Zülf[i]* və s.
3. Bəzi adların ikinci hecasında gələn *i* saiti ya bir qədər uzun tələffüz olunur, ya da həmin saitdən sonra bir (*y*) samiti əlavə edilir; məsələn, *Ədilə* – *Əd[i]lə*//*Ədi[y]lə*, *Minirə* – *Min[i]rə*//*Mini[y]rə*, *Səlimə* – *Səl[i]mə*//*Səli[y]mə*, *Əzizə* – *Əz[i]zə*//*Əzi[y]zə* və s.
4. Tərkibində "ai" sait birləşməsi olan adlarda həmin saitlərin arasına bir [y] samiti əlavə olunur; məsələn, *Naibə* – *Na[y]ibə*, *Nailə* – *Na[y]ilə*, *Aişə* – *A[y]işə* və s.
5. Ahəng qanununa tabe olmayan adlardan əksəriyyətinin tərkibindəki bəzi saitlər bir qədər uzun tələffüz olunur; məsələn, *İradə* – *İr[a]də*, *Lalə* – *L[a]lə*, *Kamil* – *K[a]mil*, *Məsumə* – *M[ə]sumə*, *Rəna* – *R[ə]na*, *Nemət* – *N[e]mət*, *Məhbubə* – *Məhb[u]bə*, *Ruhəngiz* – *R[u]həngiz* və s.
6. Adların tərkibindəki dodaq samitlərindən əvvəl gələn *n* samiti [m] kimi tələffüz edilir; məsələn, *Qənbər* – *Qə[m]bər*, *Sünbül* – *Sü[m]bül*, *Zəfirə* – *Zə[m]firə*, *Həsənbala* – *Həsə[m]bala* və s.
7. Yazılışındakı bəzi cingiltili səslər tələffüzdə karlaşır, yaxud kar səslər cingiltiləşir. Məsələn, *Lütfi* – *Lüt[v]i*, *Lütfiyar* – *Lüt[v]iyar*, *Lütfiyə* – *Lüt[v]iyə*, *Gülçöhrə* –

Gül[c]öhrə, Məsut – Məsud[d], Midhəd – Midhə[t], Nəsim – Nəsi[p], Murad – Mura[t], Muxtar – Mux[d]ar, Mustafa – Mus[d]afa, İsfəndiyar – İ[s[v]əndiyar və s.

Yuxarıda göstərilən orfoepik xüsusiyyətlərin və misalların sayını artırmaq da mümkündür. Burada məqsəd antroponimlərin tələffüzündə xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə çarpdırmaqdır.

Toponimlərin orfoepik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq daha vacib məsələlərdəndir. Qeyd edilməlidir ki, hər hansı toponimin düzgün və dəqiq tələffüz formasının bərpa edilməsi və müəyyənləşdirilməsi çox mühüm elmi nəticələrə gətirib çıxarır.

Hər bir toponim tədqiq edilmək üçün ən əvvəl təhrifdən təmizlənməli və onun ilkin şəkli tapılmalıdır. Bu zərurət ondan doğur ki, coğrafi adların müəyyən hissəsi zaman keçdikcə fonetik dəyişikliklərə məruz qalır, dialektlərin təsiri altında bəzən təhrifə uğrayır. Bunun nəticəsində toponimin rəsmi yazılışı ilə yerlərdəki tələffüz forması arasında kəskin fərqlər əmələ gəlir. Bu, ümumiyyətlə, hər bir ölkənin toponimikası üçün xarakterik dil hadisəsidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən toponimlərdə aşağıdakı kimi mühüm orfoepik xüsusiyyətlərə fonetik hadisələrlə əlaqədar daha çox təsadüf edilir.

1. Səsdüşümü hadisəsi baş verir: *Sarıxanlı – Sarxanlı, Murquzalılı – Murquzallı, Qaravəlili – Qaravəlli, Dəlilər – Dəllər, Əliqulular – Əliqullar* və s.
2. Səs əvəzlənmələri baş verir: *Hüseynli – Hüseyn[n]li, Əlisoltanlı – Əlisoltan[n]lı, Söyütlü – Söyüt[d]ü, Möhnətli – Möhnət[d]li, Narlıq – Nar[r]ıq, Çaxırlı – Çaxır[r]lı* və s.
3. Alınma və ya başqa xalqlara mənsub olan toponimlərin yazılışında olduğu kimi, tələffüzündə də spesifik cəhətlər özünü göstərir. Məsələn, *Копенхаген – Kopen[h]a[g]en, Дамансг – Dətəşq, Нугерия – Ni[g]eriya, Дженева – [C]enev[ə], Алжир – [Ə]ll[c]əzair* və s.

BİBLİOQRAFIYA

NƏZƏRİ ONOMALOGİYAYA DAİR

Türksistemli dillərdə

Azərbaycan dilində

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986.
2. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomastikasının zəruri məsələləri. "Azərbaycan müəllimi", 16 mart, 1988.
3. Afad Qurbanov. Tədqiqatların yeni istiqamətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri. № 6, Bakı, 1996.
4. Adil Bağirov. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2002.
5. Bayram Əhmədov. Az/qas, as/qas söz kökləri və ümumtürk toponimikası. AOP, № 5, Bakı, 1995.
6. Fidan Qurbanova. Oğuz mənşəli türk dillərində antroponimlər sistemi. "Dilçilik" jurnalı, № 3, 1997.
7. Fidan Qurbanova. Antroponimyanın nəzəri məsələlərinə dair. Bakı, 2001.
8. Məmmədخان Soltanov. Şəxs adlarımıza bir nəzər. "Yeni dünya", № 1, 1993.
9. Mınəxanım Nuriyeva. Rus bədii ədəbiyyatında əski türk mənşəli yer adları. AOP, № 7, 1999.
10. Səyyarə Mollazadə. Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 1973.
11. Zemfira Verdiyeva. Hind-Avropa köklü Azərbaycan xüsusi adları. AOP, № 1, Bakı 1987.

Qazax dilində

12. Айтым Әбдірахманов. Казахстан этнотопонимикасы. Алматы, 1979.

Özbək dilində

13. Хозирги замон узбак адабиј тили. Тошкент, 1996.

Digər sistemli dillərdə**Alman dilində**

14. W.Fleischer. Die deutschen Personennamen. Berlin, 1964.
15. K.Paul. Die kleine Nomamenbuch. Leipzig, 1967.

Fransız dilində

16. A.Dauzat. Dictionnaire etymologique des noms de famille et prenom de France. Paris, 1951.

İngilis dilində

17. L.A.Dunkling. First Names First. London, 1972.
18. A.H.Gardiner. The Theory of Proper Names. London, 1940.
19. P.H.Reaney. The Origin of English Place-Names. London, 1961.

Rus dilində

20. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.
21. Влапар В. Методологические вопросы ономастики. Брно, 1975.
22. Вайнштейн С.И. Личные имена, термины родства и прозвища у тувинцев. – В кн. "Ономастика". М., "Наука", 1969.
23. Гафуров А.И., Гипарус Л. О Восточных именах. М., 1971.
24. Донидзе Г.И. Об аффиксальном словообразовании в тюркской топонимии. "Ономастика Востока". М., 1980.
25. Дульзон А.М. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения. – "Вопросы языкознания", № 4, 1959.
26. Казакевич В.А. Современная монгольская топонимика. М.-Л., 1934.
27. Лебедева А.И. Значение топонимики для исторической диалектологии. "Ученые записки". ЛГУ, № 267, 1960.
28. Морозова М.И. Взаимодействие топонимической и нарицательной лексики. – "Тезисы конференции по топонимике северо-западной СССР". Рига, 1966.
29. Мурзаев Э.М. Основные направления топонимических исследований. – В кн. "Принципы топонимики". М., 1964.
30. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., 1974.
31. Никонов В.А. Состояние и задание ономастических исследований Кавказа. "Вопросы языкознания", № 4, 1975.

32. Подольская П.В. Какую информацию несет топоним. – В кн. “Принципы топонимики”. М., 1964.
33. Попов А.И. Основные принципы топонимического исследования. – В кн. “Принципы топонимики”. М., 1964.
34. Попов А.И. Основы топонимического исследования. – “Тезисы Всесоюзной конференции по топонимике СССР”. Л., 1965.
35. Попов А.И. Исторические основы методов топонимического исследования. – В кн. “История топонимики в СССР”. М., 1967.
36. Реформатский А.И. Топономастика как лингвистический факт. В кн. “Топономастика и транскрипция”. М., 1964.
37. Селищев А.М. Из старой и новой топонимики. – “Тр. МНИФЛИ”. Т.5, 1939.
38. Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий. “Вопросы языкознания”, № 6, 1959.
39. Суперанская А.В. Теоретические проблемы ономастики. Л., 1974.
40. Трепин Г.Б. Об изучении русской ономастики. – “Материалы конференции преподавателей Восточной Сибири и Дальнего Востока”. Улан-Удэ, 1964. Этническая ономастика. М.; 1984. Этнография имен. М., 1971.
41. Целунко К.К. Принципы и методы регионального изучения топонимики. – “Тезисы Всесоюзной конференции по топонимике СССР”. Л., 1965.

TƏTBİQİ ONOMALOGİYAYA DAİR

42. – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild., Bakı, 1964.
43. – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, 1980.
44. – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, 1983.
45. – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
46. – Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1970.
47. – Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1975.
48. – Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti. Bakı, 1960.
49. – Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. II hissə, Bakı, 1931.
50. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I-II, СП(б), 1869-1871.

51. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı, "Maarif", 1983.
52. Quliyev Əbülfəz. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı, 1999.
53. Mahmud Qaşqarlı. Türk dilləri lüğəti. Azərbaycan dilinin tərcüməsi. Redaktoru S.V.Malov. Əlyazması (Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu fondu).
54. Mirzəzadə Q.R. Təfsirli xalq lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1940.
55. Нафасов Т. Узбекистон топонимларунунг узохлу луьату. Тошкент, 1988.
56. Радлов В.Б. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-IV, СП(б), 1893-1911.

MƏNBƏ VƏ MƏXƏZLƏR

57. Azərbaycan bayatları. Bakı, "Elm", 1984.
58. Azərbaycan dastanları. Beş cilddə, I cild (Bakı, "Elm", 1965), II cild (Bakı, "Elm", 1966), III cild (Bakı, "Elm", 1967), IV cild (Bakı, "Elm", 1969), V cild (Bakı, "Elm", 1972).
59. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, "Elm", 1979.
60. Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, Azərnəşr, 1961.
61. Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi-bölgüsü (IV nəşr), Bakı, Azərnəşr, 1979.
62. Azərbaycan folkloru antologiyası. Birinci kitab, Bakı, EA nəşriyyatı, 1968.
63. Azərbaycan folkloru antologiyası. İkinci kitab, Bakı, EA nəşriyyatı, 1968.
64. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, "Yazıçı", 1980.
65. Azərbaycan çayları, gölləri və su anbarları. Bakı, Azərnəşr, 1973.
66. Atalar sözü. Bakı, Azərnəşr, 1956.
67. Aşıqlar. Bakı, "Gənclik", 1970.
68. Bayatılar. Bakı, "Elm", 1977.
69. Bayatılar. Bakı, "Yazıçı", 1985.
70. Qaçaq Nəbi. Bakı, Azərnəşr, 1961.
71. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, "Gənclik", 1977.
72. Koroğlu. Bakı, "Maarif", 1975.
73. Xalq dastanları. I, II cild, Bakı, Azərnəşr, 1961.
74. Tapmacalar. Bakı, "Elm", 1971.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİ ONOMASTİK VAHİDLƏRİNİN TƏSNİFİ	7
1.01. Onomastik materialların əhatə məşəabı	7
1.02. Onomastik vahidlərin bölgüsü	8
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİ	10
2.01. Azərbaycan dilindəki antroponimik kateqoriyaların təsnifi	11
a) Əsas adlar kateqoriyası	11
b) Köməkçi adlar kateqoriyası	13
2.02. Antroponimlərin növləri	13
1) Adı – real antroponimlər	14
2) Qeyri-adi – bədii antroponimlər	15
a) Uydurma adlar	15
b) Əfsanəvi adlar	16
3) Real və bədii antroponimlərin ümumi və fərqli cəhətləri	17
2.03. Şəxs adı kateqoriyası	18
a) Şəxs adı anlayışı	19
b) Şəxs adlarının xüsusiyyətləri	20
c) Şəxs adlarının semantikasını	38
ç) Advermə ənənəsi	54
d) Addəyişmə ənənəsi	60
2.04. Ata adı kateqoriyası	61
1. Rəsmi ata adı	61
2. Ləqəbi ata adı	63
3. Ana adının ata adı əvəzinə işlənməsi	64
2.05. Fəmiyyə kateqoriyası	64
1. Fəmiyyə anlayışı	65
2. Azərbaycan fəmiyyələri	66

	3. Azərbaycan fəmiylələrinin semantikası	71
	4. Nəslə adlandırma	74
2.06.	Ləqəb kateqoriyası	75
	1. Ləqəb anlayışı	76
	2. Ləqəblərin növləri	81
	3. Kişi və qadın ləqəbləri	83
	4. Ləqəblərin etimoloji-semantik qrupları	85
	5. Ləqəblərin bəzi xüsusiyyətləri	97
2.07.	Təxəllüs kateqoriyası	100
	1) Təxəllüs anlayışı	101
	2) Təxəllüslərin növləri	103
	3) Təxəllüslərin semantik qrupları	106
	4) Təxəllüslərin bəzi leksik-qrammatik xüsusiyyətləri	109
	5) Təxəllüslərin yaranması və inkişafı	110
2.08.	Titul kateqoriyası	112
	a) Titul anlayışı	112
	b) Titulların bəzi xüsusiyyətləri	115
2.09	Azərbaycan antroponimlərinin inkişafı	115
	1. Qədim dövrlərdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər)	117
	2. XIII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri	123
	3. XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri	129
	4. XX əsr Azərbaycan antroponimləri	137
III FƏSİL.	AZƏRBAYCAN ETNONİMLƏRİ	151
	3.01. Etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri	156
	3.02. Etnonimlərin bəzi fonetik əlamətləri	163
	3.03. Bəzi etnonimlərin etimologiyası	165
IV FƏSİL.	AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ	176
	4.01. Azərbaycan toponimlərinin ümumi mənzərəsi	177
	4.02. Toponimlərin qrupları	182
	4.03. Toponimlərin növləri	194
	4.04. Azərbaycan toponimlərinin arealı	199

	4.05. Azərbaycan dilində areal toponimlər	218
	4.06. Toponimlərin etimologiyasına dair	224
V FƏSİL.	AZƏRBAYCAN HİDRONİMLƏRİ	234
	5.01. Hidronimlər və onların qrupları	234
	5.02. Hidronimlərin növləri	248
	5.03. Hidronimlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri	253
	5.04. Bəzi hidronimlərin etimologiyası	255
VI FƏSİL.	AZƏRBAYCAN ZOONİMLƏRİ	267
	6.01. Zoonimlərin prinsipləri	268
	6.02. Zoonimlərin leksik-qrammatik əlamətləri	273
VII FƏSİL.	AZƏRBAYCAN KOSMONİMLƏRİ	276
	7.01. Azərbaycan dilində kosmonimlərin işlənməsinə dair	276
	7.02. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən kosmonimlər və onların əlamətləri	282
	7.03. Azərbaycan xalq danışığı kosmonimləri	284
VIII FƏSİL.	AZƏRBAYCAN KTEMATONİMLƏRİ	286
	8.01. Ktematonimlərin növləri	287
	1. Xrematonimlər	287
	2. Xrononimlər	289
	3. İdeonimlər	290
	4. Erqonimlər	302
	8.02. Ktematonimlərin bəzi xüsusiyyətləri	306

IX FƏSİL.	AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN YARANMASI VƏ DƏYİŞMƏSİ	308
	ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ	309
	9.01. Leksik üsulla yaranan onomastik vahidlər	313
	9.02. Semantik üsulla yaranan onomastik vahidlər	316
	9.03. Morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlər	320
	9.04. Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər	335
	9.05. Onomastik vahidlərin qrammatik qayda ilə yaranmasında nitq hissələrinin iştirakı	342
	9.06. Mürəkkəb adların yaranmasında fəal iştirak edən ünsürlər	349
X FƏSİL.	ONOMASTİK VAHİDLƏRİN POETİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	366
	10.01. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları	368
	1. Şifahi ədəbiyyatın bəzi onomastik üslubi xüsusiyyətləri	368
	2. Yazılı ədəbiyyatın bəzi onomastik üslubi xüsusiyyətləri	377
	10.02. Onomastik vahidlərdən istifadə olunmasının məqam və formaları	391
	10.03. Yazıçı onomastikasının təhlilinə dair	400
XI FƏSİL.	ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPİK PROBLEMLƏRİ	406
	11.01. Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoqrafik xüsusiyyətləri	407
	11.02. Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin orfoepik xüsusiyyətləri	421
	BİBLİOQRAFİYA	424

Afad Qurbanov
Azərbaycan onomalogiyasının əsasları
II cild

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 27 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab "İmak" (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

